

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૭૪૨ વર્ગાંક

પુસ્તકનું નામ અરવિંદચિંતન

વિષય કૃદ

શ્રી
અરવિન્દ
વિચારમાળા

પ્રથમ પુણ્ય
ધર્મવિચાર

છપાય છે

છપાય છે

શ્રી અરવિન્દ વિચારમાળા

દ્વિતીય પુષ્પ-વિશ્વવિચાર

જેમાં નિમ્નલિખિત વિષયોનો સમાવેશ થયેલો છે

પ્રથમ દલ જગન્નાથનો રથ

દ્વિતીય દલ જાતીયતા

તૃતીય દલ એશિયાનો ઉપકાળ

ચતુર્થ દલ મારા કારાગૃહવાસની કથા

અને યથાસ્થાન અન્ય વિષયો

ॐ तत्सत्

श्री

અરવિન્દ વિચારમાળા

(મહર્ષિ અરવિન્દ ઘોષનાં લેખો તથા વ્યાખ્યાનો)

પ્રથમ પુષ્પ-ધર્મવિચાર

અનુવાદક

ઠંકુર નારાયણ વિસનજી

પીર મહમ્મદશાહ રોડ, અહમ્મદાબાદ

“ ન કર્મણ મનારમ્મા જ્ઞેષ્ઠર્મ્યં પુરુષોડ્ભુતે ।

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિ સમધિગચ્છતિ ” ॥ ગીતા

પ્રકાશક

ગોવિન્દ મહાદેવ જાગુષ્ટે

ત્રણ દરવાજા—અહમ્મદાબાદ

એકમાત્ર વિક્રેતા (સોલ્ એજન્ટ)

મહાદેવ રામચન્દ્ર જાગુષ્ટે

અંધવિક્રેતા અને અંધપ્રકાશક

ત્રણ દરવાજા—અહમ્મદાબાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય સંસ્થા
૬૬૨
ફાઈ

“કેમ ક્ષુદ્ર કર્મને આરંભવા વિના મોક્ષને મેળવી શકતો નથી તેમ જ કેવળ કર્મના સંન્યાસ-ત્યાગ-વડે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.”

ભગવદ્ગીતા: અ. ૩ ભો; શ્લોક ૪ થો.

+

પ્રથમ આવૃત્તિ

+

[અંથસ્થાપિતવના સર્વ અધિકાર પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે]

૨૪

“વસન્ત” મુદ્રણાલયમાં
ચિત્રનલાલ ઇશ્વરલાલે મુદ્રાંકિત કર્યું;
રાયપુર, શામળાની પોળ ખાસે: અદ્વૈતમહાળાદ

સમર્પિત

સરનેહ અને ધર્મસાવયુકા,

સ્વર્ગાર્ધપિં ખરીયસી જનની જન્મથી ભરતભૂમિનાં
સમસ્ત ધર્માત્મજીવનપ્રાણ નરજાતીય
તથા નારીજાતીય સુસંતાનોને !

" We shall devote ourselves not to politics alone, nor to social questions alone, nor to theology or philosophy or literature or science by themselves, but we include all these in one entity which we believe to be all important, " Dharma," the national religion which we also believe to be universal."

Aurobindo Ghose

" The Ideal of the Karmayogin " P. 3.

" આપણે આપણા આત્માને કેવળ રાજનૈતિક વિષયો, કેવળ સામાજિક પ્રશ્નો, કેવળ પુરાણમત, કેવળ તત્ત્વજ્ઞાન, કેવળ સાહિત્ય કિંવા કેવળ વિજ્ઞાનનાં ચરણોમાં જ સમર્પી દઈએ તેમ નથી; કિન્તુ જેને આપણે એ સર્વથી અધિક મહત્ત્વપૂર્ણ માનીએ છીએ તે ધર્મ નામક એકમાત્ર સારવસ્તુમાંજ આપણે એ સર્વનો સમાવેશ કરીએ છીએ; કારણ કે, એ ધર્મ-દેશબ્યાપક ધર્મ-ને આપણે વિશ્વબ્યાપક ધર્મ પણ પ્રમાણીએ છીએ."

અરવિન્દ બોધ

" કર્મયોગીનો આદર્શ " પૃષ્ઠ ૩ થી.

ઉપોદ્ધાત

“ અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્ ” અર્થાત્ કોઇ પણ વસ્તુની અતિશયતા કદાપિ લાભકારિણી થઈ શકતી નથી અને તેટલામાટે તે અતિશયતાનો સર્વ સ્થાનમાં તથા સર્વ સમયમાં સવિવેક ત્યાગ કરી દેવો એ જ ઈષ્ટ છે, એ વિશ્વનાં સમસ્ત ધર્મશાસ્ત્રો તથા નીતિશાસ્ત્રોનો એક પરમ સિદ્ધાન્ત છે અને એ સિદ્ધાન્તમાં સમસ્ત માનવજાતિના કલ્યાણનું એક પરમ રહસ્ય સમાયલું હોવાથી એ સિદ્ધાન્ત સૃષ્ટિના આરંભકાળથી વર્તમાન સમય પર્યન્ત જેવી રીતે સર્વ દેશોમાં તથા સર્વ સમયમાં અત્યન્ત આદરને પાત્ર થયેલો છે તેવી જ રીતે સૃષ્ટિના અન્ત પર્યન્ત નિરન્તર લોકાદરને પાત્ર થતો રહેશે એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી. સારાંશ કે, અમૃત એક અમરત્વ કિંવા અક્ષય-જીવનદાયક પદાર્થ હોવા છતાં પણ જો અમૃતનું કંઈ પર્યન્ત ઠાંસીને પાન કરવામાં આવે, તો તે જીવનદાયક હોવા છતાં જેવી રીતે અતિ-શયતાના પરિણામે મૃત્યુદાયક થઈ પડે છે તેવી જ રીતે જે કર્મ-સન્યાસ કિંવા કર્મત્યાગને નિવૃત્તિ નામ અપાયલું છે તે નિવૃત્તિ મોક્ષદાયિની હોવા છતાં પણ જો તે નિવૃત્તિ અતિશયતાની સીમા પર્યન્ત આવી લાગે છે તો તેના યોગે તેની મોક્ષદાયિતાનો લોપ થતાં અત્યન્ત નિવૃત્તિપરાયણ મનુષ્ય મોક્ષરૂપ પર્વતના ઉચ્ચતમ શિખરપર આરૂઢ થવાને બદલે અત્યન્ત કર્મત્યાગના પરિણામે ‘ અતો બ્રહ્મસ્તો બ્રહ્મ: ’ થઈને અધોગતિની ગહનતમ અને નિમિત્ત અંધકારાવૃત્ત ગર્તા-માં નપછડાઈ પડે છે એ નવીનતાથી દર્શાવવાની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, એ અત્યન્ત નિવૃત્તિ કિંવા અકર્મણ્યતાના મહાવિષાતક પરિણામને લક્ષમાં રાખીને જ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને ‘ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ’ ના તૃતીય અધ્યાયમાં કર્મયોગનું સમર્થન કરતાં એવા પ્રમુખ ઉદ્ધારો કાઢેલા છે કે: “ કોઇ પણ પુરુષ કર્મને આરંભવા વિના

મોક્ષને મેળવી શકતો નથી તેમ જ કેવળ કર્મના સંન્યાસ-
ત્યાગ-વડે સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.”* અને અંતે
અષ્ટાદશ અધ્યાયમાં ૨૫૯ શબ્દોમાં એમ વ્યક્ત કરેલું છે કે: “પોત-
પોતાના કર્મમાં નિરંતર સંલગ્ન રહેનાર પુરુષ સંસિદ્ધિ-મોક્ષરૂપ મહત્તી
સિદ્ધિ-ને મેળવે છે.”+

કર્મની આવી મહત્તા તથા ઉપયુક્તતા હોવા છતાં ભારતવર્ષના
લોકો પોતપોતાના સ્વાભાવિક ક્રિયા સ્વભાવનિયત કર્મને ત્યાગીને
જ્યારથી અત્યન્ત નિવૃત્તિપરાયણ થવા લાગ્યા ત્યારથી ભારતવર્ષની
અવનતિનો આરંભ થયો અને તે અવનતિ અંતે એટલી સીમા પર્યન્ત
આવી લાગી કે ઇતિહાસપૂર્વકાળથી સમસ્ત વિશ્વમાં સભ્યતમ,
અંસ્કૃત, પ્રતિભાસંપન્ન, અત્યન્ત બલિષ્ઠ, અદ્વિતીય ગૌરવશાળી અને
ચાનના બાહ્યગારરૂપ મનાતો આપણો ભારતવર્ષ નામક દિવ્ય દેશ
અત્યારના નવીન સભ્ય દેશોની દૃષ્ટિમાં સર્વથા અસભ્ય, અઅંસ્કૃત,
પ્રતિભાહીન, દુર્બળ, ગૌરવહીન અને અચાનના ભંડારરૂપ દેખાવા
લાગ્યો અને તેથી ભારતવર્ષની પ્રાચીન મહત્તાનો સર્વથા લોપ થઈ
ગયો. કર્મહીનતા ક્રિયા અત્યન્ત નિવૃત્તિપરાયણતાના યોગે ભારતવર્ષના
લોકો આવી શોકજનક પરિસ્થિતિમાં આવી પડતાં તેમની એ નિવૃત્તિ-
પરાયણતાના નિવારણની તેમ જ તેમને તેમના સ્વાભાવિક કર્મરૂપ
કલ્યાણકારક માર્ગમાં વાળવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય હોવાથી જેવી
રીતે વેદોના નામથી ભારતવર્ષમાં યજ્ઞ યાગ આદિના નિમિત્તે હિંસા-
ધર્મનો જાયાનક પ્રચાર અને તેના પરિણામે સમાજમાં ધોર અધર્મ

* “ન કર્મણામનારમ્ભા ક્ષેષ્કર્મ્યં પુરુષોઽનુતે ।

ન ચ સંન્યાસનાદેવ સિદ્ધિ સમધિગચ્છતિ” ॥

ગીતા: અ. ૩ શ્લો. ૪ શ્લો.

x “સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિ લભતે નરઃ” ।

ગીતા: અ. ૧૮ શ્લો. ૪૫ શ્લો.

તથા અનાચારનો વિસ્તાર થતાં પરમાત્માએ યુદ્ધનો અવતાર ધારીને અહિંસાધર્મની ઘોષણા કરી હતી અને ભારતવર્ષની અધોગતિને અટકાવી દીધી હતી તેમ જ પુનઃ યુદ્ધના અહિંસાધર્મની વિદ્વાતક અતિશયતાના યોગે લોકો સર્વથા હતવીર્ય, અસમર્થ, બીરુ તથા કર્મ-હીન થતાં ભારતવર્ષના સર્વનાશનો સમય નિકટમાં આવી લાગેલો જોઇને પરમાત્માએ આદિ શંકરાચાર્ય તરીકે અવતરી સ્માર્ત તથા વેદાન્તધર્મની સ્થાપનાથી ભારતવર્ષની અધોગતિનું નિવારણ કર્યું હતું તેવી જ રીતે અત્યારના નવીન યુગમાં ભરતબ્રમિનાં કર્મહીન તથા નિવૃત્તિપરાયણ કિંવા વૈભવવિલાસપરાયણ સંતાનોને સર્વથી પ્રથમ પ્રાતઃસ્મરણીય, પરમપુનીત, પ્રચંડપ્રતિભાસંપન્ન, જ્ઞાનતેજઃ-પુન્ન અને ઈશ્વરવિભૂતિરૂપ સ્વર્ગીય સ્વામી વિવેકાનન્દે પોતાની તેજસ્વિની તથા ઓજસ્વિની વાણીથી કર્મયોગની મહત્તા તથા કર્મ-માર્ગની કલ્યાણકારિતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો હતો; x ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં કોઈ પણ પ્રકારનો અપરાધ ન હોવા છતાં કેવળ ભાગ્યની વિશ્વક્ષણતા કિંવા વક્ર ગતિના પરિણામે શ્રી અરવિન્દ બાબૂને અલીપુરના કારાગૃહમાં એક વર્ષ પર્યન્ત નિવાસ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તે કારાગૃહવાસના સમયમાં ભારતવર્ષમાં સનાતન આર્યધર્મની પ્રતિજ્ઞાના વિધિના સંબંધમાં સાક્ષાત્ શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માદ્વારા તેમને જે નવીન દીક્ષા પ્રાપ્ત થઈ હતી તે દીક્ષાને અનુસરીને કારાગૃહવાસની સમાપ્તિ થવા પછી તેમણે ભારતવર્ષમાં સનાતન આર્યધર્મની પ્રતિજ્ઞાના તે વિધિને સર્વત્ર પ્રચારવાના ઉદ્દેશથી આંગ્રેજી-અંગ્રેજી-ભાષામાં ‘કર્મ-યોગિન’ નામક સાપ્તાહિક સંવાદપત્ર તથા અંગ્રાણી ભાષામાં ‘ધર્મ’ નામક સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્રના પ્રકાશનનો પ્રારંભ કર્યો હતો. વેદોના લોપાયલા ગૂઢ અર્થોનો પુનરુદ્ધાર કરવામાટે અરવિન્દ બાબૂને ત્યાર

+ સ્વર્ગીય સ્વામી વિવેકાનન્દનાં વ્યાખ્યાનો તથા લેખોનો એ “વિવેકાન્દ વિચારમાળા” નામથી ગુર્જર અનુવાદ કરેલો છે અને તેનાં પાંચ પુસ્તક-ખંડ-“ગુજરાતી” પ્રેસદ્વારા પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યાં છે.

પછી જે તપસ્યાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાનો હતો તેનો એ ઉભય સંવાદ-પત્રોમાં તેમણે ઇંગિત કિવા ચંકેતવડે પૂર્વાભાસ કરાવ્યો હતો. એ જ સમયમાં વેદોનો સત્ય ધર્મ તેમના આત્મા સમક્ષ પ્રકાશિત થતાં ગીતાની જે નૂતન વ્યાખ્યા તેમના માનસપટમાં ભાસમાન થઈ હતી તે નૂતન વ્યાખ્યાના કેટલાક અંશનો સર્વસાધારણ જનસમાજને પરિચય કિંવા સાક્ષાત્કાર કરાવવામાટે તેમણે ‘ધર્મ’ નામક અંગાળી સંવાદપત્રમાં ધારાવાહક રૂપથી ‘ગીતાની ભૂમિકા’ શીર્ષક પ્રગલ્ભ લેખ લખીને ગીતાના પ્રચારનો પ્રારંભ કર્યો હતો અને તેમાં ગીતાને કર્મયોગશાસ્ત્ર તરીકે અનેક પ્રમાણો, યુક્તિઓ તથા શુદ્ધિવાદથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ કરી બતાવવાનો ચાર પ્રયત્ન આરંભ્યો હતો કે જે અસ્તુત ગ્રંથમાં અપાયલા તે લેખના અનુવાદના પરિશીલનથી ગુર્જર પાઠક તથા પાઠિકાઓના પ્રત્યક્ષ જોવા તથા જાણવામાં આવી શકે તેમ છે એટલે અહીં ઉપોદ્ધાતમાં તેના સવિસ્તર ઊદાહરણની આવશ્યકતા નથી. અહીં વચ્ચે એ દર્શાવવાની પણ આવશ્યકતા છે કે જે સમયમાં અરવિન્દ આજૂતા હૃદયમાં ગીતાની એ નૂતન વ્યાખ્યા ભાસમાન થઈ હતી તે જ સમયમાં ભારતવર્ષના પરમ ધુરધર વિદ્વત્શિરોમણિ અને દેશોદ્ધારક લોકમાન્ય આત્મ ગંગાધર તિલકના માનસપટમાં પણ ગીતાની એવી જ વ્યાખ્યા, તેઓ બ્રહ્મ-દેશના માંડલા નામક નગરમાં કારાગૃહવાસ ભોગવતા હતા તે વેળાએ, ભાસમાન થઈ હતી અને તેના પરિણામે તેમના કારાગૃહવાસની સમાપ્તિ થતાં ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં તેમના વરદ હસ્તથી લખાયેલો ‘શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતાસૂત્રસ્ય અથવા કર્મ યોગશાસ્ત્ર’ નામક જે પ્રચંડ તથા અપૂર્વ ગ્રંથ આપણને પ્રાપ્ત થયેલો છે તે આપણા દેશની વર્તમાન તથા ભાવિ પ્રજાને નિજ નિજ કર્મ કિંવા કર્તવ્યના માર્ગમાં પ્રેરીને ભારતસંતાનોને કર્મયોગી બનાવશે અને તે કર્તવ્યપરાયણ તથા કર્મયોગી ભારતસંતાનો પોતાની કર્મપરાયણતાના યોગે ભારતવર્ષના ગત પ્રાચીન ગૌરવને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી લેવામાટે સમર્થ થશે એમાં લેશ માત્ર પણ અંશય નથી. અસ્તુ: એક જ સમયમાં શ્રી અરવિન્દધોષ અને સ્વ. આત્મ ગંગાધર તિલક એ ઉભય ભારતીય

પુરુષપુંગવોના હૃદયમાં કર્મયોગશાસ્ત્રની જે એક જ પ્રેરણા થઈ હતી તે પ્રેરણાનો સ્વ. તિલક સંપૂર્ણ પ્રકાશ કરી શક્યા હતા અને શ્રી અરવિન્દ ઘોષકૃત 'ગીતાની ભૂમિકા' સાધનાના ઉપયુક્ત ક્ષેત્રને ફળદ્રુપ કરવામાટેનો તેમને ઇચ્છરનો આદેશ થતાં એકાંત સ્થાનમાં તપસ્યા કરવાના ઉદ્દેશથી તેઓ ખંભાળાને ત્યાગીને ચાલ્યા જવાથી અસંપૂર્ણ અવસ્થામાં જ રહી ગઈ; પરંતુ એ અસંપૂર્ણ અંશ પણ અત્યંત હૃદયગ્રાહક, જ્ઞાનવર્ધક તથા કર્મમાર્ગદર્શક હોવાથી ખંભાળા ભાષામાં તેને અંધરૂપે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે અને અમોએ 'શ્રી અરવિન્દ વિચારમાળા' ના આરંભમાં એ જ અસૌકિક લેખનો અનુવાદ આપવાનું ઉચિત ધાર્યું છે.

'શ્રી અરવિન્દ વિચારમાળા' ના પ્રસ્તુત પ્રથમ પુષ્પના 'ધર્મ' નામક દ્વિતીય દલમાં જે ધર્મ વિષયક લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે લેખો પણ ઉપયુક્ત 'ધર્મ' નામક ખંભાળા સંવાદપત્રમાં શ્રી અરવિન્દ બ્રાહ્મણે લખ્યા હતા અને પછીથી તે લેખોને 'ધર્મ અને જાતીયતા' નામક અંથમાં દ્વિતીય વાર અંધરૂપે પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા હતા. જાતીયતા વિષયક લેખો હવે પછીના દ્વિતીય પુષ્પમાં લેવાનો અમારો વિચાર છે. તૃતીય દલમાં શ્રી અરવિન્દ ઘોષનાં જે ચાર પત્રો અમોએ આપેલાં છે તેમાંનાં ત્રણ પત્રો તેમણે પોતાનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી મૃણાલિની* દેવીને

---

* * શ્રીમતી મૃણાલિની દેવી જ્યારે ઈ. સ. ૧૯૦૫ તથા ૧૯૦૭ માં તેમના પતિદેવે તેમના પર એ પત્રો લખ્યાં હતાં તે વેળાયે જીવિત હતાં અને ઈ. સ. ૧૯૧૯ ના અંત પર્યંત તેમનું જીવન અવિચલ હતું. ઈ. સ. ૧૯૧૯ ના ડિસેમ્બર માસ કિંવા ખંભાળીય સંવત ૧૩૨૫ ના ચૌષ માસની પૂર્ણિમા અને મંગળવારે તેમના ક્ષણભંગુર દેહનો અંત થતાં તેઓ આ લોકને ત્યાગીને સ્વર્ગવાસિની થયાં હતાં એટલે તેમના એ અકાળ સ્વર્ગવાસીની ધરનાને પણ અત્યારે પૂરાં બે વર્ષ જેટલો સમય વીતી ગયો છે.

લખ્યાં હતાં અને એક પત્ર પોતાના એક સ્નેહભાજન મિત્રને લખ્યું હતું. એમાંનાં શ્રી અરવિન્દ બ્રાહ્મણે પોતાનાં ધર્મપત્નીને લખેલાં ત્રણ પત્રો ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં કલકત્તા ટ્રેસ્ટ્રીટમાંના તેમના નિવાસ-લયની ન્યારે જડતી લેવામાં આવી હતી તે વેળાએ મળી આવ્યાં હતાં, ત્યાર પછી તે પત્રોને ન્યાયમંદિરમાં ન્યાયાધીશ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં અને અભિયોગ ચાલતાં તે પત્રોમાંના કેટલાક મતવાદ વિશે ન્યાયમંદિરમાં કેટલીક આલોચના પણ થઈ હતી. જે પત્રોદ્વારા શ્રી અરવિન્દ બ્રાહ્મણે કેટલીક વાર્તા ગુપ્ત ભાવથી દર્શાવવાની ઇચ્છા રાખી હતી તે પત્રોમાં તેમના સમસ્ત જીવનનો પ્રકાશ પડી ગયો હતો. તેમણે એ પત્રો અન્ય કોઈને પણ ન વંચાવવાની પોતાનાં શુદ્ધસક્ષ્મતાને આજ્ઞા કરી હતી; પરંતુ દૈવવશાત્ તે ગુપ્ત કિંવા ગુપ્ત પત્રો પુસ્તકના રૂપમાં પ્રકાશિત થતાં સમસ્ત ભારતસંતાનોના જેવા તથા જાણવામાં આવી ગયાં છે; કારણ કે; અતઃપૂર્વે એ પત્રોના ભારતવર્ષની અનેક પ્રચલિત ભાષાઓમાં અનુવાદ થઈ ગયા છે. ગુજરાતીમાં પણ એ પત્રોનો કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે અનુવાદ થયેલો હોવા છતાં શ્રી અરવિન્દ બ્રાહ્મણનાં સમસ્ત લેખો તથા વ્યાખ્યાનોના સંગ્રહમાં જે એ પત્રો ન આવે તો સંગ્રહ અપૂર્ણ રહેલો જ કહેવાય એટલામાટે એ પત્રોનો પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ત્રીજા ગુર્જર અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે. ચતુર્થ પત્ર શ્રી અરવિન્દ બ્રાહ્મણે પોતાના સ્નેહ-ભાજનને ઈ. સ. ૧૯૨૦ માં લખ્યું હતું. શ્રી અરવિન્દ બ્રાહ્મણના પ્રત્યેક લેખમાં જેવી રીતે એક કે બીજા રૂપમાં આદિથી અંત પર્યન્ત ધર્મની ભાવનાઓ ભરેલી હોય છે તેવી જ રીતે એ પત્રોમાં પણ ધર્મની લિપ્ત-લિપ્ત ભાવનાઓ ભરેલી હોવાથી અમોએ એ પત્રોને ‘ધર્મપત્ર’ નામથી ઓળખાવેલાં છે અને શ્રી અરવિન્દ બ્રાહ્મણના ધર્મવિચારમાં જ તેમનો સમાવેશ કરેલો છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં આવેલાં કેટલાંક સંદિગ્ધ કિંવા સંક્ષિપ્ત વાક્યોના સ્પષ્ટીકરણમાટે તે તે વાક્યો જે પૃષ્ઠમાં છે તે જ પૃષ્ઠમાં ટિપ્પણી

આપવામાં આવી છે; પરંતુ કેટલાંક વાક્યોનાં સવિસ્તર સ્પષ્ટીકરણોની અતિશય આવશ્યકતા હોવાથી ગ્રંથના અંતમાં 'અનુવાદકૃત કેટલાંક સ્પષ્ટીકરણો' એ શીર્ષકથી તેવાં સવિસ્તર સ્પષ્ટીકરણો ભિન્ન આપવામાં આવ્યાં છે અને તેથી એ સ્પષ્ટીકરણોનું પ્રથમ પકન કિંવા વાંચન કરીને પછી જ ગ્રંથનું વાંચન કરવું એવી સુઝ પાડેક તથા પાડિકા-ઓને અમારી સવિનય નમ્ર પ્રાર્થના છે.

મારે પ્રસ્તુત ગ્રંથના ઉપોદ્ધાતમાં જે એક જ વ્યક્તિને અંતઃ-કરણ પૂર્વક ધન્યવાદ આપવાનો છે તે વ્યક્તિ અન્ય કોઈ નહિ, પણ પ્રસ્તુત 'શ્રી અરવિન્દ વિચારમાળા' ના પ્રકાશક રા. ગોવિન્દ મહા દેવ રામચન્દ્ર જાગુટે છે; કારણ કે, અત્યાર સૂઝી મારા એ ગ્રંથ-પ્રકાશક મિત્રવર્ગ જેમના સતત વિક્રયથી અધિક અર્થલાભની સંભાવના હોય છે તેવી નાનાવિધ મૌલિક તથા અનુવાદિતા નવલકથાઓના પ્રકાશનના વ્યવસાયમાં જ સીમાબદ્ધ થયેલા હતા; પરંતુ અત્યારે હવે અરવિન્દ ઘોષ જેવા કર્મયોગી કિંવા મહર્ષિના તાત્ત્વિક તથા ઉદાત્ત વિચારોના પ્રચારવડે ગુર્જરભાષાભાષી સંતાનોને તેમના કર્મનો સત્ય માર્ગ દર્શાવીને નિષ્કામ કર્મનીર થવાની ઉચ્ચતમ આકાંક્ષા પ્રતિ આકર્ષવાના ગંભીર આશયને હૃદયમાં પ્રધાન સ્થાન આપી અર્થોપા-ર્જનને ગૌણ ગણી પ્રસ્તુત 'શ્રી અરવિન્દ વિચારમાળા' ને આવા ઉત્તમ તથા નયનરંજક આકારમાં પ્રકાશિત કરવાને તેઓ કટિબદ્ધ થયા છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એવા જ અન્ય યોગ્ય પુરુષોના લેખોને પણ ભવિષ્યમાં યથાપ્રસંગ ગુર્જર ભાષામાં પ્રકટ કરવાનો તેમનો તીવ્ર મનોભાવ થયેલો છે; અર્થાત્ તેમની આ ભાવના તેમના ઉચ્ચતર દિશાગત મનઃપરિવર્તનને નથી દર્શાવતી કે શું ? મારી પરમાત્માનાં ચરણોમાં અનન્ય ભાવયુક્ત એ જ પ્રાર્થના છે કે પરમ-કરુણાસિન્ધુ અને વિશ્વકલ્યાણકારક પરમાત્મા રા. ગોવિન્દરાવના આ ભાવપરિવર્તનની ઉચ્ચતાને અવિચલ રાખે, તેમને ઉદ્ધં આયુષ્ય

તથા અખંડ આરોગ્ય આપે અને તેઓ આવા ઉચ્ચતમ ભાવમય તથા દેશકલ્યાણકારક ગ્રંથોના પ્રકાશનથી પોતાની સ્વર્ગાદિપી ગરીયસી જનની જન્મભૂમિનાં ભદ્ર સંતાનોની યથાશક્ય સેવા કરતા રહે.

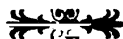
શ્રી અરવિન્દ ઘોષ સમાન એક અલૌકિક ઋષિવર્યની સત્ય યોગ્યતા તથા મહત્તાની તેમના સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્રના વાંચનથી પાઠક તથા પાઠિકાઓને સાધારણ કલ્પના થવાનો જ અંભવ છે એ અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ અને તેટલામાટે તેમના સવિસ્તર જીવનચરિત્રનું એક ભિન્ન પુસ્તક પ્રકટ કરવાનો અમારો વિચાર છે; પરંતુ તેમનું તે સવિસ્તર જીવનચરિત્ર જ્યાં સૂધી પ્રકટ ન થાય ત્યાં સૂધી તેમના સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્રની તેમના લેખો તથા આખ્યાનોના સંગ્રહના આરંભમાં તેમનો પાઠકવર્ગને કિંચિત્ પરિચય કરાવવામાટે અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોવાથી પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ‘ મહર્ષિ અરવિન્દ ઘોષનો કિંચિત્ પરિચય ’ કરાવવામાં આવ્યો છે અને આશા છે કે તેમના એ સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્રથી પણ પાઠક તથા પાઠિકાઓ તેમની નાનાવિધ ભારતસેવા કિંબદ્ધના વિશ્વસેવાનો અમુક અંશે સાક્ષાત્કાર કરી શકશે.

અત્યાર સૂધીમાં અનેક ઐતહાસિક તથા સામાજિક નવલકથાઓ તેમ જ ઐતહાસિક, પૌરાણિક તથા સામાજિક નાટકો ઉપરાંત મારા હસ્તથી લખાયેલા ‘ વિવેકાનન્દ વિચારમાળા ’ (પાંચ પુષ્પ), ‘ જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા ’ (‘ ગુજરાતી ’ પ્રેસની), ‘ અમૃતાનુભવ, ’ ‘ અનન્તાનુભૂતિ કિંવા અનન્ત જીવન, ’ ‘ શ્રી અમરલાલ ચરિત્ર, ’ ‘ મૃગશીર્ષ અને વેદોમાં આર્યોનો ઉત્તરદ્રુવનિવાસ ’ તથા ‘ નારાયણ ગદ્ય ગદ્યા ’ પ્રથમ તરંગ, ‘ સાહિત્ય અને ઇતિહાસ ’ આદિ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય અને ઇતિહાસ વિષયક ગ્રંથો જેવી રીતે લોકાદારને પાત્ર થઈ ચૂક્યા છે તેવી જ રીતે મારો એ દિશામાંનો ‘ શ્રી અરવિન્દ વિચારમાળા ’ નામક આ નૂતન પ્રયત્ન કિંવા પ્રયાસ પણ જે લોકા-

દરને પાત્ર થશે તો તે લોકાદરને જ હું મારા પરિશ્રમનું અત્યન્ત અલબ્ધ પારિતોષિક માનીશ અને નવીન ઉત્સાહથી આવા અંથોના લેખનમાં પ્રવૃત્ત રહીશ. અંતે જે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાદષ્ટિથી પ્રસ્તુત અંથલેખનકાર્યની નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિ થતાં આજે આ અંથનું પ્રકાશન થયું છે તે પરમાત્મા પ્રતિ દૃતઘ્નતા દર્શાવીને હું ઉપોદ્ધાતની સમાપ્તિ સહિત મારી લેખિનીને વિશ્રાંતિ આપવાની આજ્ઞા ઈચ્છું છું.

અહમ્મદાબાદ (અમદાવાદ) }
વિક્રમાબ્દ ૧૯૭૮, માર્ગશીર્ષ }
કૃષ્ણ પંચમી: તા. ૧૬ મી }
ઉસેઅર ૧૯૨૧ સોમવાર. }

જવદાય રનેહાકાંક્ષી
ઠંકુર નારાયણ વિસનજી
અનુવાદક

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષયાંક	વિષયનામ	પૃષ્ઠ
૧	ગીતાની ભૂમિકા	૧—૧૦૮
	પ્રથમ કલ્પ—પ્રસ્તાવના	૩
	દ્વિતીય કલ્પ—પ્રથમ અધ્યાય	૨૫
	તૃતીય કલ્પ—દ્વિતીય અધ્યાય	૮૫
૨	ધર્મ	૧૦૬—૧૭૨
	૧ આપણો ધર્મ	૧૧૧
	૨ ગીતાનો ધર્મ	૧૧૬
	૩ સંન્યાસ અને ત્યાગ	૧૨૧
	૪ માયા	૧૨૮
	૫ અહંકાર	૧૩૭
	૬ નિવૃત્તિ	૧૪૦
	૭ ઉપનિષદ	૧૪૪
	૮ પુરાણ	૧૪૯
	૯ પ્રાકર્ય	૧૫૨
	૧૦ વિશ્વરૂપદર્શન	૧૬૦
	૧૧ સ્તવસ્તોત્ર	૧૬૬
૩	ધર્મપત્ર	૧૭૩—૧૯૨
	૧ પત્ર	૧૭૫
	૨ પત્ર	૧૮૭
	૩ પત્ર	૧૯૬
	૪ પત્ર	૧૯૧
	અનુવાદકૃત કેટલાંક સુપ્તીકરણો	૨૧૩—૨૩૨

ચિત્રશાળા પ્રેસ, પુણે.

અરાર્થદઘોષ.

મહર્ષિ
અરવિન્દ ઘોષનો
કિંચિત્ પરિચય

મહર્ષિ અરવિન્દ ઘોષનો

કિંચિત્ પરિચય

“તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।
અસક્તો હ્યાચરન્ કર્મ પરમાપ્નોતિ પૂરુષઃ* ” ॥

ગીતા; અ. ૩ શ્લોક ૧૬ મો.

આવતી કાલનો નાયક

મહર્ષિ અરવિન્દ ઘોષની અલૌકિક યોગ્યતા તથા યૌગિક શક્તિના અપરોક્ષ અનુભવી, પરમભક્ત તથા પરમોપાસક પૉલ રિચર્ડ—Paul Richard—નામક એક ક્રેંચ ગૃહસ્થ તથા અંચકારે ઈ. સ. ૧૯૧૬ના મે માસની ૩ ૭ તારીખે જાપાનની રાજધાની ટોકિયો નગરની વાસેદા મહાવિદ્યાલય—University યુનિવર્સિટી—માં ‘સ્ટુડન્ટ્સ એશિયાટિક યુનિયન’—‘Students’ Asiatic Union’—નામક વિદ્યાર્થીમંડળ સમક્ષ મહર્ષિ અરવિન્દ ઘોષ વિષયક આપેલા પોતાના વ્યાખ્યાનમાં મહર્ષિ અરવિન્દ ઘોષનો તે વિદ્યાર્થીમંડળને પરિચય કરાવતાં પ્રસ્તાવનાના રૂપમાં નીચે પ્રમાણેના ગંભીર તથા પૂન્યભાવ દર્શક ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા:—

• “મારા સુહૃદો, હું અત્યારે જે વસ્તુને તમારા સમક્ષ લઈ આવ્યો છું તે માત્ર મારા શબ્દો નથી કિન્તુ હૃદય કિંવા અંતઃકરણ છે. અત્યારે તમારા તરુણ તથા ઉદાત્ત મંડળને જે અભિનન્દન

---

* “કળમાં આસક્ત થવા વિના પોતાના કર્તવ્ય કર્મને નિરંતર કરતો રહે; કારણ કે, અનાસક્ત રહીને કર્મ કરનાર પુરુષને જ પરમશક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે.” ગીતા; અ. ૩ શ્લોક ૧૬ મો.

આપે છે તે મારું અંતઃકરણ છે; કારણ કે, મારો જે બે વસ્તુઓમાં અગાધ અનુરાગ હિંવા પ્રચંડ પ્રેમ છે તે બન્ને વસ્તુઓની તમારા આ મંડળમાં એકત્રતા થોલી છે. મારો જે બે વસ્તુઓમાં અગાધ અનુરાગ છે તે બે વસ્તુઓમાંની એક વસ્તુ એવી છે કે જેનામાં મારી જન્મદાત્રી માતા પ્રમાણે મારો પ્રેમ છે અને તે વસ્તુ એશિયા છે; કારણ કે, એશિયાની જૂમિ સમસ્ત વિશ્વની આધ્યાત્મિક માતા છે અને જે બીજી વસ્તુમાં મારો પોતાના એક બાળક સમાન પ્રેમ બાંધાયેલો છે તે વર્તમાન યુવકવર્ગ હિંવા અન્ય શબ્દોમાં કહું તો ભવિષ્યનો ઉપકાળ છે; કારણ કે, એશિયાના હિંબલુના સમસ્ત વિશ્વના ભાવિ ઉદયનો આધાર તમારાપર જ રહેલો છે. આ રહ-સ્યને તમે જાણો છો અને તેથી જે કાર્ય તમારે અવશ્ય કરવું જોઈએ તે જ કાર્ય અત્યારે તમે કરી રહ્યા છો. લિન્ન લિન્ન રાષ્ટ્રોના વિદ્યાર્થીઓને બંધુભાવના બંધનથી પરસ્પર બાંધવાનો પ્રયત્ન કરીને તમે યુવકોનો સમુદાય લિન્ન લિન્ન રાષ્ટ્રોને પણ પરસ્પર બંધુભાવના દઢ બંધનથી બાંધવાનો શુભ ઉદ્યોગ કરી રહ્યો છે એ તમારે કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી; કારણ કે, એશિયાના વિચારશીલ યુવકોના એકાકીયનો જે ઉદ્યોગ તે સમસ્ત એશિયાના એકીકરણનો જ ઉદ્યોગ છે. અર્થાત્ તમે આવતી કાલના એશિયાને એકીકૃત કરી રહ્યા છો; કારણ કે, આવતી કાલે-નકટના ભવિષ્ય કાળમાં-એશિયા ખંડ ખંડ મટીને અખંડ હિંવા અનેકરૂપ મટીને એકરૂપ થવાનું છે, એ નિઃસંદેહ છે.

“આ એકત્રતા હિંવા એકતામાં એક, સર્વોત્તમાંગપરિપૂર્ણ મહાન આત્માયુક્ત ઝળહળતા ભવિષ્ય કાળ, ઉચ્ચતર જીવન તથા પૂર્ણતર સમ્યક્તા-અસ્તિત્વ-નો અદૃષ્ટ નિવાસ છે, એ તમારે નિરંતર સ્મરણમાં રાખવાનું છે. તે સર્વોત્તમાંગપરિપૂર્ણ આત્મ માં જાપાનની સમસ્ત ગ્રાહક શક્તિ-Sensibility-થીનની સમસ્ત શુદ્ધિમતા-

Intellectuality-અને ભારતવર્ષની સમસ્ત આધ્યાત્મિકતા-Spirituality-એકત્ર કિંવા ગંધર્વથી પ્રવેશ કરશે; અર્થાત્ ભવિષ્ય કાળના તે મહાન્ આત્મામાં એશિયા ખંડના સમસ્ત મહાન્, દિવ્ય કિંવા ઉદાત્ત વિચારો આવીને એકત્ર થઈ જશે અને તે દિવ્ય વિચારો વેદધર્મના દેવોને, શિન્ડોધર્મના વીરોને, ઐશ્વર્ય ધર્મ તથા ટાઓ ધર્મ એ બે બંધુધર્મોને, ક્રિશ્ચિયાનિરીતીની લિન્ન લિન્ન શાંત માન્યતાઓને તથા ઈસ્લામને એકત્ર કરશે; કારણ કે, એ સર્વ ધર્મો અનન્ત પુરુષ-પરમાત્મા-ના એકમેવાદિતીય-એક જ-ધર્મનાં અનેક કિંવા લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપો છે એટલે કે એ સર્વ ધર્મોમાં વાસ્તવિક લિન્નતા જેવું કંઈ છે જ નહિ.

“પરંતુ ભવિષ્ય કાળનો તે મહાન્ આત્મા જેનો શક્તિ વિષયક ગર્વ તથા મિથ્યા અહંભાવ પોતાના અને પોતાના સમગ્રલિક જગતના શિરપર દેવળ વિનાશને ખેંચી લાવવાના કાર્યમાં જ દૃત-કાર્ય કિંવા વિજયી થઈ શક્યો છે તે નિત્સે-Nietzsche-ના અલ્પૌ-કિક મનુષ્ય કિંવા પાશ્ચાત્ય અલ્પૌકિક મનુષ્યના હસ્તથી નિર્માણ થવાનો નથી; કિન્તુ એશિયાના નવીન જગદુત્પાદક દેવત્વયુક્ત મનુષ્ય કિંવા મનુષ્યત્વયુક્ત દેવના હસ્તથી જ ભવિષ્ય કાળનો તે

+ શિન્ડોધર્મ જાપાનમાં પ્રચલિત છે અને એ ધર્મમાં પ્રકૃતિની ઉપાસના તથા વીર પુરુષોની પૂજને વિશેષ મહત્ત્વ આપાયલું છે.

* ઈ સ. થી ૬૦૪ વર્ષ પૂર્વે જન્મેલા લાઓત્સજો નામક એક ચીના તત્ત્વજ્ઞે એ ટાઓ ધર્મની ચીન દેશમાં સ્થાપના કરી હતી અને તેના સ્વેલા ‘ટાઓ ટેહ કિંગ’ નામક ધર્મગ્રંથદ્વારા એ ધર્મનો ચીનમાં પ્રચાર તથા પ્રકાશ થયા હતા. એ ટાઓ ધર્મનો પ્રચાર ઐશ્વર્ય ધર્મ જેટલો જ હોવાથી ઐશ્વર્ય ધર્મ તથા ટાઓ ધર્મને અહીં ચીનના બંધુ-ધર્મ તરીકે ઓળખાવેલા છે.

† ક્રિશ્ચિયાનિરી એટલે ક્રિશ્ચિયન-ખ્રીસ્તી-ધર્મ

મહાન્ આત્મા નિર્માણ થવાનો છે. તે મહાન્ આત્માના નિર્માણ-કાર્યમાટે જ અત્યારે સમસ્ત પૃથ્વીનું અવ્યવસ્થિતતાના રૂપમાં પરિવર્તન થતું દેખાય છે; અર્થાત્ અત્યારે લોકો જે અવસ્થામાં છે તે અવસ્થામાં વધારે વાર રહેવા ન ઇચ્છતા હોવાથી પોતાની વર્તમાન અવસ્થા વિરુદ્ધ જે યુદ્ધ મચાવી રહ્યા છે તેનું કારણ એ નવીન જન્મનિર્માણ કિંવા પુનર્ગંઠન જ છે. સારાંશ કે, જે અત્યારે લોકો ક્યાંય પણ જેઓ તેમને મનુષ્યકર્તવ્યોનો ઉપદેશ આપે છે તેમના ઉપદેશને ન સાંભળતા હોય અને તેમના ઉપદેશ પ્રતિ લક્ષ ન આપતા હોય, તો તે તેમના હૃદયના ગહનતમ ભાગમાં જે અલૌકિક માનુષીય શક્તિઓ વિષયક જાગૃતિની અંવેદના થવા માંડી છે તેનું જ પરિણામ છે, એમ તમારે નિશ્ચયપૂર્વક માની લેવાનું છે.

“અતએવ હું તમોને એ સૂચના આપવામાટે જ આવ્યો છું કે તમો પોતાને મહાદેદીપ્યમાન કિંવા મહાતેજસ્વી આવતી કાલ-માટે તૈયાર કરો અને તમારામાં તે દેદીપ્યમાન દિવસને તૈયાર કરી રાખો; કારણ કે, મહતી વસ્તુઓ, મહતી ઘટનાઓ તેમ જ મહા-પુરુષો—એશિયાના પવિત્ર પુરુષો—ના ઉદયનો અવસર અત્યન્ત વેગપૂર્વક નિકટમાં આવતો જાય છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એવા એશિયાના એ મહાપુરુષો કિંવા પવિત્ર પુરુષો પ્રથમથી જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તેથી કેવળ તેમના પ્રત્યક્ષ પ્રકટીભવનની જ આવશ્ય-કતા છે. મારા અત્યાર સૂધીના જીવનનો મેં એવા મહાપુરુષો કિંવા મહાત્માઓને શોધવાના કાર્યમાં જ વ્યય કરેલો છે અને મારા અત્યાર સૂધીના જીવનમાં મારી એવી જ માન્યતા અવિચળ રહેલી છે કે આ વિશ્વમાંના કોઈ પણ એક સ્થાનમાં એવા મહાપુરુષો અસ્તિત્વ ધરાવતા હોવા જ જોઈએ; કારણ કે, વિશ્વમાં જે એવા પવિત્ર પુરુષોનો સર્વથા અભાવ જ હોય, તો આ વિશ્વનો અવસ્થ વિનાશ થઈ જાય એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અંશય છે જ નહિ.”અન્તે મારા

મનોરથ તથા પરિશ્રમની સફળતા એશિયામાં જ થઈ છે; કારણ કે, જેને મહાપુરુષોના મંડળનો પણ અગ્રેસર કહી શકાય તેવો એક મહત્તમ કિંવા અસૌકિક પુરુષ અને આપતી કાલનો નાયક મને એશિયાની ભૂમિમાં જ મળી આવ્યો છે; તે એક હિન્દુ છે અને તેનું નામ અરવિન્દ ઘોષ છે...”

મહાશય પાંડવ રિચર્ડના આ ઉદ્ગારો અત્ર માત્ર એટલામાટે જ ગિતારી લેવામાં આવ્યા છે કે કેટલાક વિચારશીલ અને સત્ય-જ્ઞાનશોધક પાત્રાત્ય પુરુષો પણ મહર્ષિ અરવિન્દ ઘોષને કેવી માન-દર્શક દૃષ્ટિથી નિહાળે છે અને તેમનામાં ફેટલી સીમા પર્યન્ત અનન્ય શ્રદ્ધા ધરાવે છે, એ પાઠકવર્ગના જાણવામાં આવી શકે. અસ્તુ: હવે આપણે કિંચિદ્ વિસ્તારથી મહર્ષિ અરવિન્દ ઘોષના જીવનનું અવલોકન કરીશું.

જન્મ અને બાલ્યાવસ્થા

ઇ. સ. ૧૮૭૨ના ઑગસ્ટ માસની ૧૫મી તારીખે જે કાલસ્થ જાતિના આદિપુરુષ ચિત્રગુપ્ત+ છે અને બ્રાંજાળાની જે કાલસ્થ જાતિએ સ્વ. સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા દેશોદ્ધારક તથા ધર્મપ્રચારક આદર્શ સંન્યાસી કિવા કર્મયોગી; સ્વ. રમેશચન્દ્ર દત્ત જેવા અસૌકિક-

+ ચિત્રગુપ્ત યમરાજના લેખકનું નામ છે, તેઓ સર્વ મનુષ્યોનાં પાપ તથા પુણ્ય લખતા રહે છે અને તેઓ જ કાલસ્થ જાતિના આદિ પુરુષ છે. પુરાણોમાં ચિત્રગુપ્તના વિષયમાં એવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે કે ચિત્રગુપ્તની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માના અંગમાંથી થયેલી છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કર્યા પછી બ્રહ્મા જ્યારે ધ્યાનમગ્ન હતા તે વેળાએ હસ્તમાં લેખિની તથા ખડિયો લઈને અનેક રંગોવરે ચિત્રિત એક પુરુષ ઉત્પન્ન થયો અને તેણે ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ બ્રહ્માને પૂછ્યું કે: “મને કયું કાર્ય કરવાની આજ્ઞા છે?” બ્રહ્માએ તેને મનુષ્ય પ્રાણીઓનાં પાપ તથા પુણ્યને લખી રાખવાની

પ્રતિભાસંપન્ન રાજનીતિજ્ઞ, ઇતિહાસવેત્તા તથા કવીશ્વર; રવ. લાલ-
મોહન ઘોષ જેવા મહાન્ દેશભક્ત તથા અદ્વિતીય વક્તા અને
વિદ્ધમાન્ જગદીશચન્દ્ર વસુ-મોસ-જેવા અપૂર્વ અને લોકોત્તર
વિજ્ઞાનવિશારદ નરપુંગવોને ઉત્પન્ન કરી સમસ્ત વિશ્વને પોતાની
ગુરુતાનો પરિચય કરાવ્યો છે તે જ વંગવાસિની કાયસ્થ જાતિના
એક રવનામધન્ય સુસન્તાન રવ. રાજનારાયણ વસુ મહાશયની
જ્યેષ્ઠા કન્યા શ્રીમતી રવલ્લુક્ષ્મતાના ગર્ભથી કલકત્તામાં શ્રી અરવિન્દે
જન્મ ધાર્યો હતો. અરવિન્દ બાળૂના પિતા કૃષ્ણધન ઘોષ પ્રથમ
પોતાના દેશમાં જ ડૉક્ટર કિવા ચિકિત્સક તરીકે વ્યવસાય કરતા
હતા; પરંતુ એ સામાન્ય પ્રકારના વ્યવસાયથી તેમને સંતોષ ન થયો
અને તેથી તેઓ આઈ. એમ્. એસ્.* ની પરીક્ષા આપવામાટે
ઇંગ્લેન્ડ ચાલ્યા ગયા. અહીં એ વિશિષ્ટતાપૂર્વક જણાવવાની આવશ્ય-
કતા છે કે શ્રી અરવિન્દ બાળૂના માતામહ રવ. રાજનારાયણ વસુ
દેશીયતાના દઢ ઉપાસક હતા અને તેથી પાશ્ચાત્ય વિદ્યા તથા સંસ્કૃતિના
મોહથી મુગ્ધ થયેલા યુવકોને પાશ્ચાત્ય જીવનનું અંધ અનુસરણ તથા
અનુકરણ કરતા જોઈને તેમના હૃદયમાં ખેદ થવાથી તેઓ તેમને
આપણા દેશની તથા આપણી વિદ્યાની ઉત્કૃષ્ટતાનો યોગ્ય ઉપદેશદ્વારા
પરિચય કરાવતા હતા. દેશીયતાની ઉત્કૃષ્ટતાના પ્રચારમાટે તેમણે કેટલાક
લેખો પણ લખ્યા હતા અને ફેટલીક સંસ્થાઓ પણ સ્થાપી હતી;

આજ્ઞા કરી અને તેથી તે માનવપ્રાણીઓનાં પપ તથા પુણ્યને લખી
રાખવા લાગ્યો. ચિત્રગુપ્તનો લખેલો વિચિત્ર લેખ ગ્રુપ રહેતો હોવાથી એ
પુરુષનું નામ ચિત્રગુપ્ત રખાયલું છે. બ્રહ્માની આજ્ઞાથી એ પુરુષની કાય-
સ્થ જાતિ નિમિત્ત થઈ હતી. એ પુરુષના અંબજ, શ્રીવાસ્તવ. માધુર ઝાડ
અને ભટનાગર આદિ નામના નવ પુત્રો હતા એટલે તે સર્વના વંશજો
કાયસ્થ થયા. કાર્તિક શુકલ દ્વિતીયાને દિવસે ચિત્રગુપ્તની પૂજાનો ઉત્સવ
કરવામાં આવે છે

* આઈ. એમ્. એસ-I-M-S.-એટલે ઇન્ડિયન મેડિકલ સર્વિસ.

માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ‘નાયમાત્મા બલહીનેન લભ્યઃ’ એ તત્ત્વને તેઓ સારી રીતે જાણતા હોવાથી ખંગાળીઓની શારીરિક સ્થિતિને સુધારવામાટેના પણ તેમણે યથાશક્ય પ્રયત્નો કર્યા હતા. તેઓ જે ઇર્ષા પણ કરતા હતા તેમાં તેમના સ્વદેશાભિમાનની જ્યોતિ પ્રત્યક્ષ દષ્ટિગોચર થતી હતી અને શ્રી અરવિન્દ ઘોષને પણ તેમનું એ સ્વદેશાભિમાન યોગ્ય પરિમાણમાં જનનીતા રક્તદ્વારા પ્રાપ્ત થયું હતું. એથી વિરુદ્ધ શ્રી અરવિન્દના પિતા કૃષ્ણધન પાશ્ચાત્ય જીવન-પદ્ધતિના ઉપાસક હતા અને તેથી એમ જ કહી શકાય કે આ વિષયમાં શ્વસુર તથા જામાતાના સ્વભાવમાં લેશ માત્ર પણ સમાનતા નહોતી અને એટલામાટે જ્યારે કૃષ્ણધન ઘોષ ઇંગ્લેન્ડમાં હતા તે વેળાએ તેમના શ્વસુર પત્રોદ્વાર વારંવાર તેમને એવો જ ઉપદેશ આપતા હતા કે: “પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનું ઉપાર્જન કરતાં આપણા દેશની વિદ્યાના અભિમાનને તમારા હૃદયમાં રાંચ માત્ર પણ ન્યૂન થવા દેશો નહિ.” પરંતુ શ્વસુરનો એ ઉપદેશ ક્ષણભૂત ન થયો અને તેથી બાબૂ કૃષ્ણધન જ્યારે પાછા ભારતવર્ષમાં આવ્યા ત્યારે સર્વને આપાદમસ્તક યૂરોપિયનના રૂપમાં જ દેખાયા. બાબૂ કૃષ્ણધનના બાહ્ય રૂપમાં જે કે આવું પરિવર્તન થયું હતું; તથાપિ તેમનામાં માયાળુતા તથા પરોપકારપરાયણતા આદિ સદ્ગુણો તો સર્વથા અવિચળ રહ્યા હતા અને તેમણે તેમના આશ્ચર્યંતર આશ્ચર્યનું પરિવર્તન થવા દીધું નહોતું, એ વાર્તાને અહીં અવશ્ય સ્મરણમાં રાખી લેવાની છે: કારણ કે, બાબૂ કૃષ્ણધન પોશાક પરિચ્છદ આદિ ધારવામાં બલે યૂરોપિયન જેવા થઈ ગયા હોય, તથાપિ તેમનો પ્રાણ તો માઈકલ મધુસૂદન દત્ત પ્રમાણે વંગભૂમિની મૃત્તિકામાંથી

+ અહીં માઈકલ મધુસૂદન દત્ત સાથે બાબૂ કૃષ્ણધનના સામ્યને દર્શાવવાનું કારણ એ છે કે મધુસૂદન દત્તે જે કે પોતાના ધર્મને ત્યાગી ક્રિષ્ચિયન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો તથાપિ તેમનો આત્મા તો અંતપર્યંત વંગવાસી આર્યનો જ રહ્યો હતો અને તેના પરિણામે તેમણે ખંગાળી

જ ધડાયલો હોવાથી એક સરસ, પ્રેમપૂર્ણ તથા કરુણાસિક્ત પદાર્થ હતો અને તેથી પાશ્ચાત્ય વિદ્યા તથા યશના સ્પર્શવડે તેમના હૃદયની ચારુ વૃત્તિઓ નષ્ટ ન થતાં અધિકતર પરિમાર્જિત થઈ હતી, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ થવાનો લેશ માત્ર પણ સંભવ નથી. અર્થાત્ તેઓ દુઃખી મનુષ્યના દુઃખને જોઈને તથા વ્યથિતની વેદનાને જાણીને અતિશય દુઃખી થતા હતા અને તેમનું કામળ હૃદય તત્કાળ દ્રવી જતું હતું. દરિદ્ર મનુષ્યના દારિદ્ર્યજન્ય દુઃખના નિવારણમાટે તેઓ આગળ પાછળનો લેશ માત્ર પણ વિચાર ન કરતાં અજસ્ર દાન આપતા હતા અને કેટલીક વાર તો તેમના દાનની માત્રા એટલી બધી વધી જતી હતી કે તેમનું સર્વસ્વ દાનમાં અપાર્જિત જવાથી તેમના પોતાના પુત્રોને વિદેશમાં અનેક વાર ધનના અભાવે નાના પ્રકારનાં કંટો સહન કરવાં પડતાં હતાં. માસિક એથી ત્રણ હજાર રૂપિયાની આવક હોવાં છતાં પણ મહિનાના અંતિમ દિવસે આજુ કૃષ્ણધનના હસ્તમાં એક કપદિકા પણ અવશિષ્ટ રહેતી નહોતી અને તેમની એ દાનશીલતા તથા પરાપકારપરાયણતાના યોગે યશોહર તથા ખુશનામાં આજે પણ કે. ડી. ઘોષ-કૃષ્ણધન ઘોષ-એ નામ સર્વથા અમર સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થયા કરે છે અને તે સર્વથા અમર જ રહેવાનું છે.

આજુ કૃષ્ણધને પોતાના પુત્રને સંપૂર્ણ ભાવથી આંગ્લ-અંગ્રેજી-શિક્ષણ આપવાનો પ્રથમથી જ દૃઢ ગ્રંકલ્પ કરેલો હોવાથી આજક અરવિન્દે જેવો પંચમ વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો કે તત્કાળ તેમના પિતાએ તેમને હાઈલિંગની 'સેન્ટ પૉલ્' સ્કૂલમાં વિદ્યાભ્યાસમાટે મોકલી દીધા. આંગ્લ શાળામાં પોતાની પ્રતિભાના ગુણવડે આજક અરવિન્દ

ભાષામાં 'મેષનાદવધ મહાકાવ્ય' તથા કેટલાંક અન્ય અદ્વિતીય ગ્રંથો રચીને વંગદેશ, વંગભાષા તથા વંગસાહિત્યની જે અપૂર્વ સેવા કરી છે તેના યોગે ભારતવર્ષમાં તેમનું નામ અમર થયું છે અને ચિરકાલ અમર રહેવાનું છે એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ.

અત્યંત અદ્ય સમયમાં જ સર્વ જનોના પ્રિયપાત્ર થઈ પડ્યા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ વિદેશીય શિક્ષકોમાંના અનેક શિક્ષકો બાળક અરવિન્દની પ્રતિભાને જોઈને આશ્ચર્યમુગ્ધ થવા લાગ્યા. બાળક અરવિન્દનાં પ્રશાન્ત નયનો તથા ચિન્તનશીલ ભાવને અવલોકીને શિક્ષકો તથા શાળામાંના સહપાઠી વિદ્યાર્થીઓ તેમના પ્રતિ આકર્ષાઈ તેમના સૌજન્યના યોગે તેમનામાં અપૂર્વ સ્નેહ રાખવા લાગ્યા.

દાર્જિલિંગમાં એ વર્ષ પર્યંત વિદ્યાભ્યાસ કર્યા પછી સપ્તવર્ષીય અરવિન્દ, જ્યેષ્ઠ પુત્ર વિનયભૂપણ, દ્વિતીય પુત્ર મનોમોહન, પત્ની સ્વર્ણલતા તથા કન્યા સરોજિની ઇત્યાદિ પોતાનાં સર્વ પારિવારિક જનોનાં સાથે લઈને પિતા કૃષ્ણધને પોતાનાં સંતાનોને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવામાટે ઇંગ્લેંડ પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું. આવી રીતે બાલ્ય કાળથી જ વિદેશમાં વિદેશીયો સાથે જ દીર્ઘ કાળ પર્યંત વસવાતો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં અરવિન્દ બાપૂ પોતાની પૈતૃક વંશભાષાને સર્વથા ભૂલી ગયા હતા અને તેથી જ્યારે તેમની અવસ્થા વીસ વર્ષની થઈ ગઈ ત્યાર પછી નવીનતાથી તેમણે બંગાળી ભાષાના અભ્યાસનો આરંભ કર્યો હતો. અર્થાત્ જે મહાનુભાવ પુરુષે બંગાળાની સ્વાધીનતા કિંવા સ્વતંત્રતાની પુનઃપ્રાપ્તિમાટે પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી દીધો તે મહાપુરુષનો વીસ વર્ષના વય પર્યંત પોતાના દેશની ભાષા સાથે પણ કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નહોતો એ એક અત્યંત આશ્ચર્યનો વિષય નથી કે શું ?

ફેટલોક સમય મેંચેસ્ટરમાં વીતાડ્યા પછી બાળક અરવિન્દે લંડન મહાનગરીમાં આવી સેન્ટ પૉલ્સ સ્કૂલમાં પ્રવેશ કરીને અધ્યયનનો આરંભ કરી દીધો. એ શાળામાં પણ પોતાની પ્રતિભાના ગુણવડે અત્યંત અદ્ય કાળમાં જ તેઓ સર્વના સ્નેહભાજન તથા પ્રિયપાત્ર થઈ પડ્યા. શાળાના અભ્યાસની સમાપ્તિ થતાં બાળક

અરવિન્દે કૉલેજમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં સિવિલ્ સર્વિસની પરીક્ષા-
માટે તૈયાર થવાના કાર્યનો અપળતા પૂર્વક પ્રારંભ કર્યો.

યૌવન

ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં અઢાર વર્ષની અવસ્થામાં અરવિન્દ બાબુ
સિવિલ્ સર્વિસની પરીક્ષા આપવાને બેઠા; પરંતુ અન્ય સર્વ વિષ-
યોમાં ઉત્તીર્ણ થવા છતાં અશ્વારોહણની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ ન થઈ
શકવાથી તેઓ સિવિલ્ સર્વિસની પરીક્ષામાં સફળમનોરથ થઈ શક્યા
નહિ અને તેથી કુમ્ભિજ યૂનિવર્સિટી—વિશ્વવિદ્યાલય—માં પુનઃ
અભ્યાસનો આરંભ કરીને તેઓ ઈ. સ. ૧૮૯૨ માં ગ્રેજ્યુએટ—સ્નાતક—
થયા અને કૃષ્ણાસિકલ ટ્રાઇપોસમાં પ્રથમ પંક્તિયે—પહેલા નંબરે—
આવ્યા. કેટલાક લોકોની એવી ધારણા કિંવા માન્યતા છે કે સિવિલ્
સર્વિસની પરીક્ષામાં વિન્ય ન મળવાથી જ અરવિન્દ બાબુના
જીવનની ગતિનું પરિવર્તન થયું હતું અને એ કારણથી જ તેઓ
સ્વદેશહિતના કાર્યમાં અગ્રેસર થયા હતા; પરંતુ જો અરવિન્દ
બાબુના ત્યાર પછીના જીવનની ઘટનાઓનું સમ્યગ્ રૂપથી અવલોકન
કરવામાં આવે, તો લોકોની એ ધારણા કિંવા માન્યતા સર્વથા પ્રમાદ-
મૂલક જ સિદ્ધ થાય છે; કારણ કે, ઈંગ્લેન્ડને ત્યાગીને પુનઃ ભારતવર્ષમાં
આવતાંની સાથે જ તેમને યથેષ્ટ સન્માનવર્ધક પદવીની પ્રાપ્તિ થઈ
હતી; કિન્તુ તેથી તેમની સ્વદેશસેવા વિષયક સ્પૃહા કિંવા લાલસાનો
લય થયો નહોતો.

અસ્તુ: ટ્રાઇપોસ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા પછી સ્વદેશ સમ-
યમાં જ તે વેળાએ વડોદરાના વિદ્વાન્, વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાવિલાસી
પ્રજાવત્સલ ભૂપાલ શ્રીમાન્ સયાજીરાવ મહારાજ ઈંગ્લેન્ડમાં પધારેલા
હોવાથી તેમના સાક્ષાત્કારનો અરવિન્દ બાબુને અચિન્ત્ય અવસર
મળી ગયો અને તેમની સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ થતાં તેમના અનુરોધથી

ઇંગ્લેંડથી ભારતવર્ષમાં આવ્યા પછી અરવિન્દ બાબુ વડોદરા-
નરેશના પર્સનલ ઍસિસ્ટન્ટ તરીકે વડોદરારાજ્યની સેવામાં નિયુક્ત
થઈ ગયા. જે વેળાએ એ ગાયકવાડ સરકારના માન્યવર ઉચ્ચપદ-
ધિકારી સેવક થયા તે વેળાએ તેમની અવસ્થા માત્ર એકવીસ વર્ષની જ
હતી. તેમના જીવનનો અધિઃ અંશ ઇંગ્લેંડમાં વીતેલો હોવાથી વસ્ત્ર-
પરિધાન, નીતિરીતિ તથા બાહ્ય જીવન આદિમાં તેઓ અંગ્રેજ સમાન
દેખાતા હતા; તથાપિ તેમના પિતા પ્રમાણે તેમનો આત્મા તો શુદ્ધ
ભારતવાસી જ હતો. આંગ્લ શિક્ષણ તથા વિદેશીય જીવનપદ્ધતિના
ગાઢ સંસર્ગથી અરવિન્દ બાબુને જે પ્રધાન લાભ થયો તે એ હતો
કે તે પાશ્ચાત્ય શિક્ષા તથા પાશ્ચાત્ય જીવનપદ્ધતિ આપણા શિક્ષણ
તથા આપણી જીવનપદ્ધતિ સાથે સરખાવતાં તેમને સર્વથા કનિષ્ઠ
પ્રકારની અને અપાયકારક દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી; પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના
બાહ્ય આડંબરમાં તેમને આબ્યંતર દૌર્બલ્યનો સાક્ષાત્કાર થવા લાગ્યો
અને તેથી યૂરોપનો જડવાદ માનવજીવનમાં નવીન ચેતનને પ્રેરવામાટે
સર્વથા અસમર્થ છે એમ તેમના જાણવામાં આવી ગયું; સારાંશ કે,
આપણી ભારતભારતી જ માનવજીવનમાં નવીન ચેતન પ્રેરવાનું
સર્વોત્કૃષ્ટ સામર્થ્ય ધરાવે છે એવો તેમનો જેમ જેમ દિવસો જવા
લાગ્યા તેમ તેમ અધિકાધિક દૃઢ નિશ્ચય થતો ગયો. વડોદરામાં
તેમણે જે બાર વર્ષ જેટલો દીર્ઘ કાળ વીતાવ્યો હતો તેટલા કાલાવ-
ધિમાં તેમને અનેક ઉપયુક્ત અનુભવો પ્રાપ્ત થયા હતા અને તે
અનુભવો તેમના ત્યાર પછીના જીવનમાં અતિશય ઉપયોગી તથા
આર્ગદર્શક થઈ પડ્યા હતા. વડોદરાનાં તેમનો નિવાસ હતો તે સમ-
યમાં બહુધા શત્રિના દ્વિતીય પ્રહરના આરંભથી તૃતીય પ્રહરના
અંત પર્યન્તનો એટલે કે લગભગ છ કલાક જેટલો સમય નિત્ય તેઓ
નાનાવિધ વિક્ષાઓના અભ્યાસમાં વીતાડતા હતા અને ઉપક્રાંતથી
એટલે કે ચાર વાગ્યાથી દિવસના અગિયાર વાગ્યા સુધીની વેળા
નિદ્રાના શેવનમાં વીતાડતા હતા. અરવિન્દ બાબુના તે કાળના આ

નિશાનગરણુ તથા દિનશયનને જોતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાંના શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના

“યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ।

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ ” ॥

“સર્વ લોકોની જે નિશા હોય છે તેમાં સંયમી પુરુષો જાગે છે અને જે સમયમાં અન્ય સર્વ જનો જાગત રહે છે તે જ્ઞાનશીલ મુનિની નિશા હોય છે.” (અર્થાત્ જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની જનના વ્યવહાર સદાસર્વદા પરસ્પર વિરુદ્ધ જ હોય છે); એ ઉદ્ધાર અનુસાર જે વિચાર કરીએ, તો શ્રી અરવિન્દ બાબુમાં તેમના યૌવનકાળમાં જ મુનિત્વ કિંવા યોગિત્વ પ્રકાશિત થવા લાગ્યું હતું અને તેણે તેમને પછીથી યોગીના પદ પર આરૂઢ કર્યા હતા, એમ સ્પષ્ટતાથી આપણા જાણવામાં આવી શકે છે.

અસ્તુ: શ્રી અરવિન્દ બાબુ વડોદરામાં હતા તે સમયમાં એટલે કે ઈ. સ. ૧૯૦૧ ના એપ્રિલ માસમાં આસામના એસિસ્ટન્ટ ડાયરેક્ટર ઓફ એગ્રિકલ્ચર એન્ડ લેન્ડ રેકર્ડ્સ રા. ભૂપાલચન્દ્ર વસુ-એસ-ની જ્યેષ્ઠ કન્યા મૃણાલિની સાથે તેમનો લગ્નગંધ થયો હતો. અરવિન્દ બાબુએ અન્ય અનેક કુમારિકાઓને અવલોકવા પછી જ મૃણાલિનીને પોતાની ધર્મપત્ની કિંવા અર્ધાગનાની પદવીથી વિભૂષિતા કરી હતી. અરવિન્દ બાબુનો પ્રથમથી જ પ્રત્યેક કાર્યના પ્રસંગે શાન્ત, ગંભીર તથા અવાક રહેવાનો સ્વભાવ હોવાથી વંગદેશની પદ્ધતિ પ્રમાણે મૃણાલિનીને તેમણે અધિક પ્રશ્ને પૂછ્યા નહોતા કિન્તુ જે કે ચાર ક્ષણ પર્યન્ત તેના મુખમંડળનું નિરીક્ષણ કરી તેના હૃદયની પરીક્ષા કરી શકે તેની સાથે પરણવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો; કારણ કે, તેમણે જે અન્ય અનેક કુમારિકાઓને જોઈ હતી તે સર્વ કુમારિકાઓ બાહ્ય સૌન્દર્ય, ગંભીરતા તથા આકર્ષક

ખાલ્લ હાવભાવ આદિમાં મૃણાલિની કરતાં ચઢે તેવી હતી અને તેથી જો એ જ વસ્તુઓમાં અરવિન્દનું હૃદય લુપ્ત થયું હોત, તો તેઓ મૃણાલિની સાથે લગ્ન કરવાના નિશ્ચયપર કદાપિ આવત નહિ. મૃણાલિની પોતાના પિતાના ગૃહમાં બહુ જ સરળ, આડંબરના સંપર્કથી મુક્ત તથા ભોળી ગણાતી હતી; વિશ્વના પ્રપંચોનો તેનામાં ભેદ માત્ર પણ પ્રવેશ થયો નહોતો અને તેના હૃદયમાં વિકાસિતા પ્રતિ સ્વાભાવિક ઉદાસીનતા રહ્યા કરતી હતી એટલામાટે તેની અવસ્થા પંદર વર્ષની થવા છતાં પણ તેને પરણાવીને સંસારના વ્યવહારમાં નાખવાની તેના પિતાની ઇચ્છા થતી નહોતી. અરવિન્દ બાળની વૃત્તિઓ મૃણાલિની પ્રતિ કેમ અને શા કારણથી આકર્ષાઈ હતી એ રહસ્યને તે વેળાયે તેઓ પોતે પણ સ્પષ્ટતાથી સમજી શક્યા નહોતા.

મૃણાલિનીનો જન્મ કલકત્તામાં થયો હતો અને તેનો કન્યા-કાળ પણ કલકત્તામાં જ વીત્યો હતો. તેના પિતાએ તેને બંગાળી તથા અંગ્રેજી ભાષાનું ગૃહમાં શિક્ષણ આપ્યું હતું અને ત્યાર પછી તેણે બ્રહ્મસમાજની વિદ્યાશાળામાં મેટ્રિક્યુલેશનના તૃતીય વર્ગ પર્યન્ત વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. અરવિન્દ બાળ તથા મૃણાલિનીનો લગ્ન-સંબંધ આપણા સનાતન વૈદિક ધર્મના વિધિથી થયો હતો; કારણ કે, શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી લગ્ન કરવામાટેનો અરવિન્દ બાળનો દૃઢ આગ્રહ હતો. અરવિન્દ બાળના એ આગ્રહને જોઈને તેમના ફેટલાક મિત્રો તથા તેમના શ્વસુરપક્ષના ફેટલાક ઇંગ્લેંડ જઈ આવેલા મનુષ્યોના મૈનમાં એવું આશ્ચર્ય થયા કરતું હતું કે: ‘જેણે ચૈદ વર્ષ જેટલો દીર્ઘ કાળ ઇંગ્લેંડમાં વીતાડ્યો છે તેના હૃદયમાં સનાતન વૈદિક ધર્મના અભિમાનનો આટલી સીમા પર્યન્ત આવિર્ભાવ ક્યાંથી થયો અને તેણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી જ પરણવાનો આગ્રહ શા કારણથી કર્યો.’ અરવિન્દ બાળએ શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી પરણવાનો આગ્રહ કર્યો એટલું જ નહિ, પણ પોતે ઇંગ્લેંડ જઈ આવેલા હોવાથી લગપૂર્વે તેમણે

પ્રાયશ્ચિત્તવડે દેહશુદ્ધિ પણ કરી હતી તેમ જ તેમના શ્વસુર ઇંગ્લેન્ડ જઈ આવેલા હતા એટલે તેમણે પ્રાયશ્ચિત્તદ્વારા મૃણાલિનીની દેહશુદ્ધિ પણ કરાવી હતી. અત્યારના લૉર્ડ સિંહ બાબૂ ભૂપાલચન્દ્ર વસુના મિત્ર હોવાથી એ લક્ષ્મીમારંભમાં પધાર્યા હતા. લક્ષ્મીમારંભની સમાપ્તિ થવા પછી અદ્ય કાળમાં જ અરવિન્દ બાબૂ પોતાની નવોદા પત્ની મૃણાલિનીને સાથે લઈને પાછા વડોદરામાં આવી લાગ્યા. તેઓ વડોદરામાં હતા તે વેળાએ તેમના કુટુંબમાં તેઓ પોતે, તેમની ગૃહલક્ષ્મી મૃણાલિની દેવી, તેમની સહોદરા સરોજિની તથા તેમનો લઘુ બંધુ વીરેન્દ્રકુમાર મળીને ચાર મનુષ્યો હતાં. અરવિન્દ બાબૂ પોતાનો સમય શિક્ષણ આપવામાં, કાવ્યરચનામાં, યોગાભ્યાસમાં તથા આત્મવિકાસના કાર્યમાં વીતાડતા હતા અને તેથી એમ જ કહી શકાય કે વડોદરામાં જ તેમના આશ્ચર્યકારક ભાવિ જીવનની રૂપરેખા આલેખાઈ ગઈ હતી અને તેમનામાં જે કવિ, તત્ત્વજ્ઞ તથા રાજનીતિવિશારદ થવાના સ્વાભાવિક સંસ્કારો રહેલા હતા તે સંસ્કારોના વિકાસનો આરંભ ઇર્ધ ચૂક્યો હતો. વડોદરાનિવાસના સમયમાં તેમણે જે ‘Love and Death’—‘પ્રેમ અને મૃત્યુ’—નામક એક અંગ્રેજી કાવ્યગ્રંથની ઇ. સ. ૧૮૯૬માં રચના કરી હતી તેમાં તેમના એ સંસ્કારો પૂર્ણરૂપમાં પ્રસ્ફુટિત થયેલા છે. એ ઉપરાંત તેઓ મુબંબના ‘ઇન્દુપ્રકાશ’ નામક દૈનિક પત્રમાં વારંવાર અંગ્રેજી લેખો પણ લખતા હતા. તેઓ પ્રથમ ઉત્તમ લેખક નહોતા, પરંતુ લખવાના અભ્યાસને અખંડ રાખવાથી અદ્ય સમયમાં જ ઉત્તમ લેખકોમાં તેમની ગણના થવા લાગી હતી. વડોદરામાં રાજ્યના અનેક વિભાગોમાં કાર્ય કરીને તેમણે યોગ્ય અનુભવ મેળવ્યો હતો. પ્રથમ તેઓ ખાનગી ખાતામાં હતા, ત્યાંથી દીવાનની ઓફિસમાં ગયા હતા, ત્યાર પછી ‘બરોડા કૉલેજ’ માં પ્રોફેસર—અધ્યાપક—તરીકે અને પછીથી કેટલાક સમય પર્યન્ત નામદાર ગાયકવાડ સરકારના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી તરીકે તેમણે કાર્ય કર્યું હતું.

વડોદરામાં પોતાની કાર્યકીર્તિના અંતિમ ભાગમાં અરવિન્દ બાબુ 'બરોડા કૉલેજ' માં વાઇસ પ્રિન્સિપાલ—સહકારી અધ્યક્ષ—ની પદવી ભોગવતા હતા અને તેમને માસિક વેતન તરીકે રૂપિયા સાડા-સાત સો મળતા હતા. અર્થાત્ અરવિન્દ બાબુને આ વ્યવસાય સિવિલ સર્વિસ કરતાં કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂન લાભદાયક નહોતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કેવળ સાંસારિક ઉન્નતિ તથા ઐહિક ઉત્કર્ષને જ મેળવવાની તેમની લાલસા હોત, તો તેઓ અદ્ય સમયમાં જ પોતાની એથી પણ અધિક ઉન્નતિ કરી શકત અને કદાચિત્ સચિવ-દીવાન—ની પદવીના અધિકારી પણ થઈ શકત; કારણ કે, જેવી રીતે છાત્રસમુદાયમાં તેઓ અતિશય પ્રિય થઈ પડ્યા હતા તેવી જ રીતે સર્વસાધારણ જનસમાજનો પણ તેમનામાં યથેષ્ટ ભક્તિભાવ હતો અને તે ઉપરાંત શ્રીમન્ત સયાજીરાવ મહારાજનો પણ તેમનામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ તથા સ્નેહ હતો. વડોદરામાંના દ્વાદશ વર્ષના નિવાસમાં તેમને મળવા બોધ્યે તેથી અધિક સુખભોગ મળ્યા હતા અને જે તેઓ વડોદરામાં જ રહ્યા હોત, તો તેમના સાંસારિક જીવનનો એથી પણ અધિક ઉત્કર્ષ થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ હતો, એની તો કોઈથી પણ ના પાડી શકાય તેમ છે જ નહિ.

કિન્તુ અરવિન્દ બાબુએ એ સર્વ સુખોને તેમ જ ભાવિ ઉત્કર્ષની આશાઓને તિલાંજલિ આપી દેવામાં એક દિવસનો પણ વિલંબ કર્યો નહોતો; અર્થાત્ જ્યારે તેમના જાણવામાં આવી ગયું કે તેમનું કાર્યક્ષેત્ર એ સ્થાનમાં નહોતું અને ભગવાને તેમને સ્વદેશ-સેવામાટે જ જન્મ આપ્યો હતો એટલે પછી કોઈ પણ લોભમાં એવું સામર્થ્ય હતું જ નહિ કે જે તેમને બળાતકારે વડોદરામાં જ રાખી શકે. હવે આપણે અરવિન્દ બાબુના કર્મક્ષેત્રનું નિરૂપણ કરીશું.

કર્મક્ષેત્ર

વડોદરામાં બાર વર્ષ જેટલો દીર્ઘ કાળ સર્વ પ્રકારની અનુકૂલ પરિસ્થિતિ તથા સુખમાં વીતાડ્યા પછી સર્વ સાંસારિક સુખોને અંતિમ પ્રણામ કરી એક અનાસક્ત કર્મવીર પ્રમાણે સ્વદેશસેવાને જ પોતાના જીવનનું મુખ્ય કર્મ પ્રમાણીને જે દિવસે અરવિન્દ બાબુએ પોતાની જન્મમૂર્તિને ભુવનમનોમોહિની માતાના સ્વરૂપમાં ઓળખી હતી અને તેની પૂજાને સર્વપ્રધાન પૂજા માની લઇને બંગાળામાં પઠાર્પણ કર્યું હતું; તે દિવસ કેવળ બંગાળાનો જ નહિ, કિન્તુ સમસ્ત ભારતવર્ષનો જે એક ચિરસ્મરણીય દિવસ ગણાય, તે તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નથી; કારણ કે, તે સમયમાં હૈદર કર્જને કરેલા વંગવિભાગ—બંગાળાના ભાગલા—વિષયક પ્રસ્તાવ વિરુદ્ધ બંગાળાઓ છાતી ઢોકાને ઊભા થઇ ગયા હતા અને સમસ્ત દેશમાં એક પ્રકારની નૂતન જાગૃતિનો આવિર્ભાવ થયો હતો. જાતીય જીવનના એ નૂતન પ્રભાતમય દિવસને અચાનક આવેલો જોઇને અરવિન્દ બાબુ કેવળ સ્વાર્થસિદ્ધિથી જ સ્થિર તથા સંતુષ્ટ રહી શક્યા નહિ અને તેથી પોતાને સાંસારિક કામનાના બંધનથી સ્વથા મુક્ત કરીને માત્ર ભગવાનપર આધાર રાખી આદર્શ કર્મવીર અરવિન્દ બાબુ શ્રદ્ધા તથા ઉત્સાહપૂર્વક કર્મક્ષેત્રમાં અવતીર્ણ થયા.

બંગાળામાં આવ્યા પછી ત્યાંની પરિસ્થિતિને જોતાં જ અરવિન્દ બાબુના જાણવામાં આવી ગયું કે દેશમાં સ્વતંત્રતાના ભાવને સંપૂર્ણ રૂપથી વિસ્તારવામાટે જાતીય શિક્ષણની અત્યંત આવશ્યકતા હતી અને જે કમનીયમતિ ભારતીય બાળકોના મનમાં સ્વદેશપ્રેમના બીજને અંકુરિત કરવું હોય, તે જાતીય વિદ્યાલયની કોઈ પણ ઉપાયે સ્થાપના કરવી જ જોઈએ, એવો તેમનો દૃઢ અભિપ્રાય થયો. તેમનો આવો અભિપ્રાય થવાનું કારણ એ હતું કે તેમની માન્યતા અનુસાર આપણા ભારતીય બાળકોને

તેમના અદ્ય વયથી જ સર્વથા વિગ્નતીય ભાવથી શિક્ષણ અપાય છે અને જે સમયમાં બાળકોની વૃત્તિઓ સર્વથા નમનીય એટલે કે જે દિશામાં વાળીએ તે દિશામાં તત્કાળ વળી જાય તેવી હોય છે તે સમયથી જ આપણા ભારતીય બાળકોના મનમાં સર્વથા વિગ્નતીય ભાવ, વિદેશીય આદર્શ તથા સ્વદેશ વિષયક ધૃણુનાં બીજોતું વપન કરવામાં આવે છે; અર્થાત્ બાલ્યકાળથી જ તેમને એવી શિક્ષા અપાય છે કે ભારતવાસી આર્યજનોના પૂર્વપુરુષો સર્વથા અસમ્યક્ હતા અને હવે યુરોપિયનોના સંસર્ગમાં આવીને ભારતવાસીઓ ધીમે ધીમે સમ્યક્તાની દિશામાં આગળ વધવા લાગ્યા છે; વિદેશી-યોના હસ્તથી લખાયેલા ભારતવર્ષના ઇતિહાસના અધ્યયનથી ભારતીય બાળકોને એ જ શિક્ષણ મળે છે કે શિવાજી તો એક લૂટારો અને દરયુ હતો; નન્દકુમાર પ્રવંચક હતો અને ભારતવર્ષના હિન્દુ રાજાઓમાંના અનેક રાજાઓ નાનાપ્રકારના દોષોથી પરિપૂર્ણ હતા. પૃથ્વીરાજ ચંદ્રબાણ, મહારાણા પ્રતાપસિંહ તથા પ્રતાપાદિત્ય જેવા સ્વદેશભક્ત તથા પરમપ્રજાવત્સલ અને ન્યાયમૂર્તિ રાજપુરુષોના સંબંધમાં બાળકોને એક અક્ષર માત્ર પણ શિક્ષણ ન આપતાં અત્યારની શાળા, મહાશાળા તથા વિદ્યાલયમાં ક્રૂઅેલ્ તથા નેપોલિયનની કથાઓનું યથેચ્છ શિક્ષણ અપાય છે. આવા પ્રકારના એક-પક્ષીય શિક્ષણથી ક્રૂઅેલ્ તથા નેપોલિયન જેવા સ્વદેશપ્રેમી પુરુષો આપણા દેશમાં કદાપિ અવતર્યા જ નથી એવો અત્યંત બાલ્યાવસ્થાથી જ બાળકોનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ જાય છે અને તેના પરિણામે તેમના આત્મવિશ્વાસ કિંવા તેમની આત્મપ્રજ્ઞાનો સર્વથા નાશ થયેલો અનુભવાય છે. આવા પ્રકારના શિક્ષણથી દેશની જે શાશ્વત હાનિ થાય છે તે હાનિનો સર્વથી પ્રથમ અરવિન્દ બાબુએ જ સમ્યક્-રૂપથી સાક્ષાત્કાર કર્યો અને તેથી દેશમાં એવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાની આવશ્યકતા છે કે જે સર્વથા જાતીય ધારામાં ચાલનાર હોય; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જેના પરિણામે દેશમાં એક વિશિષ્ટ

મૂર્ત જીવન, ભારતસૃષ્ટિની એક નવીન ભાંગિ કિંવા ધારા તથા જાતીયતાના ભાવનો પણ આવિર્ભાવ થાય અને કેટલાક સમય પછી આપણા દેશમાં એક મહાશક્તિશાલિની જાતિ ગઠિત થયેલી દેખાય, એવો અરવિન્દ બાબૂનો સંકલ્પ થયો.

પોતાના આ સંકલ્પની સિદ્ધિના ઉદ્દેશને હૃદયમાં અગ્રસ્થાન આપીને કલકત્તામાં નવીન સ્થપાયેલી ‘જાતીય શિક્ષાસમિતિ’ (‘National Council of Education’) માં અરવિન્દ બાબૂએ અધ્યક્ષ-પ્રિન્સિપાલ-ના કામને સ્વીકારી લીધું; પરંતુ અલ્પ સમયમાં જ તેમને એ જાતીય ‘શિક્ષાસમિતિ’ નો ત્યાગ કરવો પડ્યો અને તેનું પ્રધાન કારણ એ હતું કે જે પુરુષોના હસ્તમાં એ સમિતિને ચલાવવાનો અધિકાર હતો તેઓ નવીન સાથે પુરાતનના કૃત્રિમ સંયોગનું વિધાન કરવા લાગ્યા અને જાતીય જીવનના દુર્ગંધયુક્ત ત્યાજ્ય અંશને કાઢી નાખવામાટે સંમત ન થયા; અર્થાત્ પ્રચલિત શિક્ષણપદ્ધતિમાં સંપૂર્ણ રૂપથી પરિવર્તન કરતાં અને સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં જાતીય જીવનને પુનર્જીવિત કરતાં તેમના હૃદયમાં ભય થવા લાગ્યો; કારણ કે, તેઓ સરકારથી ડરતા હતા. એ વિષયમાં અરવિન્દ બાબૂની એવી માન્યતા હતી કે નૂતનમાં પુરાતન નવીન કલેવર ધારશે અને મૃત પુરાતનતા નવીન જીવનને પામશે; અર્થાત્ અરવિન્દ બાબૂ અત્યારની શિક્ષણપદ્ધતિમાં સંપૂર્ણ પરિવર્તનને ઇચ્છતા હતા; નવીન યુગના પ્રકાશથી નવીન રૂપ આપીને ભારતના વિનષ્ટ જાતીય ભાવને સંપૂર્ણ રૂપમાં પાછો લાવવો અને વિજાતીય ભાવનો સંપૂર્ણ લોપ કરી નાખવો એવી તેમની ઇચ્છા હતી; પરંતુ ‘જાતીય શિક્ષાસમિતિ’ માં અરવિન્દ બાબૂને એ ઇચ્છાનો સર્વથા અભાવ દેખાયો અને તેથી અનુક્રમે તેમણે એ સમિતિ સાથેના સર્વ સંબંધો ત્યાગ કરી દીધો. અરવિન્દ બાબૂની એવી દૃઢ માન્યતા થયેલી હતી કે આવા ભાવથી યુરોપનું અનુકરણ

કરવા જતાં ભારતનો આત્મા કદાપિ ઉન્નતિને ધારણ કરી શકવાનો નથી. અરવિન્દ બાબૂની આ માન્યતા અઘાપિ અવિચલ છે અને તેમાં લેશ માત્ર પણ પરિવર્તન થયું નથી; કારણ કે, તેમણે ઈ. સ. ૧૯૧૯ માં પ્રકટ કરેલા તેમના ‘માનવ ઐક્યનો આદર્શ’ (‘Ideal of Human Unity’) નામક ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે: “જાતીય શિક્ષણને સામાન્ય શિક્ષણ સાથે જોડી દેવાથી કાર્ય ચાલી શકે તેમ નથી અને એ ઉભય શિક્ષણોના સામંજસ્યને રક્ષવાથી દેશને કાંઈ પણ પ્રકારનો લાભ થવાની સંભાવના છે જ નહિ; કારણ કે, સામાન્ય શિક્ષણથી જાતિની કાંઈ પણ પ્રકારની વિશેષ ઉન્નતિ થતી જ નથી. કેવળ એક જ પ્રકારની વિશિષ્ટ મુસમાં ઢાળીને બાળકોને તૈયાર કરવા અને કેટલાક બાંધેલા નિયમો વડે વશ રાખીને બાળકોની શુદ્ધિ તથા વૃત્તિઓના સ્ફુરણને અટકાવી દેવું એ જ અત્યારના સામાન્ય શિક્ષણનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે અને તેથી એ સામાન્ય શિક્ષણનું જાતીય શિક્ષણ સાથે કદાપિ સામંજસ્ય થઈ શકે તેમ નથી.” અસ્તુ: ‘જાતીય શિક્ષાસમિતિ’ સાથેના સંબંધને મત-બેદના કારણથી તોડી નાખ્યા પછી અરવિન્દ બાબૂએ વિપિનચન્દ્ર પાલના હસ્તે ચાલતા ‘વન્દે માતરમ્’ નામક સામયિક પત્રમાં લેખો લખવાનો આરંભ કર્યો અને અદ્ય સમયમાં જ એ પત્રના સંપાદકની પદવીપર તેઓ આરૂઢ થયા. આ વ્યવસાયને સ્વીકારતાં દેશહિતના ઈષ્ટ કાર્યને સાધવાનો માર્ગ તેમનામાટે પ્રશસ્ત તથા સરળ થઈ પડ્યો. તેમણે જે પ્રબંધો-લેખો-‘વન્દે માતરમ્’ માં લખવા માંડ્યા હતા તે પ્રબંધો જેવી રીતે સારમર્લ તથા વિચારશીલતાના પરિચાયક હતા તેવી જ રીતે ઓજસ્વિની ભાષામાં લખાયેલા હતા; સારાંશ કે, તેમના એ પ્રબંધોને વાંચતાં જાણે તેઓ પ્રત્યેક પ્રબંધમાં શંખનાદ કરીને પોતાની નિદ્રાધીન જાતિને જાગ્રત કરી કર્તવ્યમાર્ગ દર્શાવતા હોયની ! એવો જ ભાસ થતો હતો. અરવિન્દ બાબૂએ એક નવીન ‘ઐર્ષન્દ દેઈક કંપની’ બની કરીને ‘વન્દે માતરમ્’ પત્રને દૈનિક

પત્રના રૂપમાં ફેરવી નાખ્યું હતું અને એ તેમનું એક અપૂર્વ સાહસ હતું એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિનો લેશ માત્ર પણ સંભવ નથી. 'વન્દે માતરમ્' માં પ્રકટ થતા લેખોની મહત્તા તથા અપૂર્વતાનું માત્ર એટલાથી જ અનુમાન કરી શકાય તેમ છે કે લંડનમાં પ્રકટ થતું 'લંડન ટાઈમ્સ' નામક વિખ્યાત દૈનિક પત્ર 'સ્વદેશીયતા'ની હીલચાલ કિંવા ચળવળનું અંપૂર્ણ વિરોધિ હોવા છતાં 'વન્દે માતરમ્' માંના લેખોની તો તેને પણ વારંવાર મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરવી પડતી હતી; અર્થાત્ શત્રુઓ પણ જેમની પ્રશંસા કરતા હોય તે લેખોની ઉત્તમતાનું અન્ય પ્રમાણ શું જોઈએ વાર ?

એ જ સમયમાં અરવિન્દ બાખૂતી દષ્ટિ 'જાતીય મહાસમિતિ' ('National Congress') પર પડી અને તેમણે જોઈ લીધું કે એમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાની અતિશય આવશ્યકતા છે. અર્થાત્ એ આવશ્યકતાને પૂર્ણ કરવામાટે તેઓ કેટલાક દેશભક્ત બંધુજનો સહિત એ જ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા. ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં 'જાતીય મહાસમિતિ'નું કલકત્તામાં અધિવેશન થયું અને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ જ આ મહાસમિતિનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે એવા આશયનો પ્રસ્તાવ અરવિન્દ બાખૂતી પ્રમુખત્વ અને અન્ય દેશભક્તોના પ્રબળ પ્રયત્નથી અનુમોદિત થયો; પરંતુ ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં સૂરતનાં 'જાતીય મહાસમિતિ'ના અધિવેશનમાં એ પ્રસ્તાવના પરિહારનો ગોલયોગ ઉપરિચિત થતાં મહાસમિતિ વિનીત પક્ષ અને ઉદ્દામ પક્ષ એવી રીતે બે ભાગોમાં વિભક્ત થઈ ગૂઢ. અરવિન્દ ઘોષ ઉદ્દામ પક્ષના એક મુખ્ય નાયક તરીકે સૂરતની મહાસમિતિમાં આવ્યા હતા અને મહાસમિતિના અધિવેશનના આરંભમાં આર પાંચ દિવસનો અવકાશ હતો ત્યારથી જ તેમણે સ્વરાજ્ય વિષયક પ્રશ્નોના અંગ્રંથમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાં વ્યાખ્યાનો આપવાનો વ્યવસાય આરંભી દીધો હતો અને તેમનાં વ્યાખ્યાનોના અવશ્યથી લોકો

ઉત્સાહવડે મદોન્મત્ત થઈ ગયા હતા. ત્યાર પછી ‘જાતીય મહા-સમિતિ’ ના સંબંધમાં અરવિન્દ બાબુએ પરિવર્તનના જે જે પ્રસ્તાવો રજૂ કર્યા તે સર્વ યુક્તિયુક્ત હતા; અર્થાત્ તેમના પ્રસ્તા-વોનું એટલું જ તાત્પર્ય હતું કે: ‘મહાસમિતિથી કદાચિત્ સ્વદેશ-પ્રેમ તથા જાતીય ભાવને જગાડવાની વ્યવસ્થા ન કરી શકાય તો પણ એટલી વ્યવસ્થા તો તેણે અવશ્ય કરવી જ જોઈએ કે જેના યોગે પ્રકૃત કિંવા ઈષ્ટ કાર્યની કેટલાક પરિમાણમાં સિદ્ધિ થઈ જાય.’ અંતે સ્વ. લોકમાન્ય તિલકનો ઉદામ પક્ષ પ્રખ્યાત થયો, સૂરતમાં ‘જાતીય મહાસમિતિ’ ના અધિવેશનનો ભંગ થઈ ગયો અને એમાટે સર્વ ઉદામપક્ષીયોપર જે દોષારોપ કરાયા હતા તેમાં અર-વિન્દ બાબુને પણ દૂષિત ગણવામાં આવતા હતા; તથાપિ અરવિન્દ બાબુની શુભ નિશાના સંબંધમાં તો કોઈનો કશો પણ મતભેદ હતો જ નહિ.

એ સમયે અરવિન્દ બાબુ નાનાવિંચ કાર્યોના ભારથી એટલા બધા દુઃખાવતા હતા કે તેમને એક નિમેષ માત્રની પણ વિત્રાંતિ મળી શકતી નહોતી. અર્થાત્ એક બાબુ ‘વન્દે માતરમ્’ પત્રને ચલાવવાનો ભાર તેમના શિરપર હતો અને બીજી બાબુ કૌંઝેસના કાર્યનો ભાર તેમના શિરપર આવી પડ્યો હતો. સૂરત કૌંઝેસમાં જવા પૂર્વે તેમણે પોતાની સહધર્મિણી મૃણાલિની દેવીને જે પત્ર લખ્યું હતું તેના વાંચનથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે તેઓ તે દિવસોમાં કાર્યના કેટલા ગુરુતમ ભારને પોતાના મસ્તકપર ધારીને પોતાનો સમય વીસાડતા હતા. તેમણે તે પત્રમાં પોતાની સહધર્મિણી પાસેથી પુનઃ પુનઃ સહાનુભૂતિ તથા શક્તિની યાચના કરતાં લખ્યું છે કે:—

“અભારે તું મારી એક વાર્તા સાંભળીશ ખરી કે ? અભારનો સમય તે મારો એક અત્યંત ચિન્તાનો સમય છે અને મારી જે

આરે તરફથી જેંચતાણુ થાય છે તે મને પાગલ બનાવી દે તેવી છે એટલે અત્યારે તું પણ જો અસ્થિરતા દર્શાવીશ તો તેથી મારી ચિન્તા તથા દુર્ભાવનામાં વૃદ્ધિ થશે અને જો તું ઉત્સાહ તથા સાંત્વનમય પત્ર પાઠવીશ તો તેથી મારામાં શક્તિનો અધિક આવી-ભાવ થતાં મારાથી સર્વ વિપત્તિઓ તથા ભીતિઓનો પ્રકુલ ચિત્તવડે પ્રતિકાર કિંવા અતિક્રમ કરી શકાશે.....” ઇત્યાદિ.

આ સમયથી જ અરવિન્દ બાબૂએ રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને તેના યોગે તેમને કેટલીક અસહ્ય વિપત્તિઓ પણ વેઠવી પડી હતી.

યોગાભ્યાસ

એક મહારાષ્ટ્રીય યોગીની કૃપાથી અરવિન્દ બાબૂનો તેમના લમની ઘટનાથી કેટલાક સમય પૂર્વે યોગના માર્ગમાં પ્રવેશ થયો હતો અને તેના પરિણામે તેમણે ગીતા, ઉપનિષદ્ અને વેદાન્ત-શાસ્ત્રના અભ્યાસ ઉપરાંત યોગની કેટલીક ક્રિયાઓને પણ શરીર તથા મન પૂર્વક સિદ્ધ કરી હતી. યોગમાં અરવિન્દ બાબૂની અતિશય શ્રદ્ધા હોવાથી તેઓ ‘મહત્કાર્યની સિદ્ધિ કેવળ યોગવડે જ થાય છે’ એમ દૈનિક પૂર્વક માનતા હતા. યોગાભ્યાસના આરંભમાં તેઓ ધ્યાન, ધારણા તથા પ્રાણાયામ આદિ કરતા હતા અને વન-સ્પતિનો જ આહાર લેતા હતા. યોગના અભ્યાસથી જેમ જેમ તેમનો યોગ વિષયક અનુભવ વધતો ગયો તેમ તેમ તેમની તીક્ષ્ણ તથા વિશાળ બુદ્ધિને સંતોષનો સાક્ષાત્કાર થવા લાગ્યો અને તેમની અનેક શંકાઓનું પણ સમાધાન થતું દેખાયું.

કેટલાક સમય પર્વેત યોગાભ્યાસમાં પ્રવૃત્ત રહ્યા પછી અરવિન્દ બાબૂના હૃદયમાં ‘પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર કિંવા વિશુદ્ધા’ દર્શનની

અભિલાષાને ઉદય થયો હતો અને એ અભિલાષા તેમણે તે મહારાષ્ટ્રીય યોગી અથવા પોતાના ગુરુને દર્શાવી હતી. તેમની આ અભિલાષાને જાણીને તે મહારાષ્ટ્રીય યોગી તેમને એક મકાનના ત્રીજા મજલાપરના એક ઓરડામાં લઈ ગયા અને ત્યાં તેમને યોગીએ એવો આદેશ કર્યો કે: “આ એકાંત સ્થાનમાં બેસો અને જો મનમાં કોઈ પણ પ્રકારના વિચારનો આવિર્ભાવ થાય તો તે વિચારનો મનમાંથી બહિષ્કાર કરી દેજો; કારણ કે, યોગની અન્તિમ સિદ્ધિને મેળવવામાટે મનને વિચારહીન કરી નાખવાની સર્વથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે.” યોગીની આજ્ઞાનુસાર શ્રદ્ધા, ઉત્સાહ તથા હૃદતાના બળથી અરવિન્દ બાબુએ માત્ર ત્રણ દિવસના અદ્ય કાલાવધિમાં પોતાના મનને સર્વથા વિચારહીન તથા નિર્ભળ કરી નાખ્યું અને ત્યાર પછી તેમને પોતાના એ વિકારહીન વિમળ મનમાં આત્માની અનુભૂતિ થઈ.

એ પછી અદ્ય સમયમાં જ તે મહારાષ્ટ્રીય યોગી તથા તેમના કેટલાક શિષ્યો સાથે અરવિન્દ બાબુ મુંબઈમાં આવ્યા અને તેમના આગમનના સમાચાર મળતાં જ લોકોએ તેમને વ્યાખ્યાન આપવાનો આગ્રહ કર્યો. અરવિન્દ બાબુએ યોગીને કહ્યું કે: “મારા મનમાં અખંડ શાન્તિના યોગે કોઈ પણ પ્રકારના વિચારોનો આવિર્ભાવ થતો જ નથી અને લોકો વ્યાખ્યાન આપવાનો આગ્રહ કરે છે તો હવે મારે વ્યાખ્યાન કેવી રીતે આપવું?” એના ઉત્તરમાં યોગી ગુરુએ જણાવ્યું કે: “એની ચિન્તા ન રાખશો; કારણ કે, આપણે સર્વ વ્યાખ્યાનમાં જવા પૂર્વે અહીં પ્રભુની પ્રાર્થના કરીશું અને ત્યાં પ્રથમ પ્રભુની પ્રાર્થના કર્યા પછી જ તમે વ્યાખ્યાનનો આરંભ કરજો અને મુખમાં જે શબ્દો આવે તે જ શબ્દોને ઉચ્ચારજો.” ગુરુનું પૃથ્વળ મળતાં અરવિન્દ બાબુએ વ્યાખ્યાન વિષયક આમંત્રણને સ્વીકારી લીધું અને શ્રોતૃવન્દ સમક્ષ ગુરુના ઉપદેશ અનુસાર

વ્યાખ્યાનનું મંગળાચરણ કર્યું. તેમના એ વ્યાખ્યાનના વિષયમાં એમ બોધાય છે કે તેમનું એ વ્યાખ્યાન અતિશય વિદ્વતાપૂર્ણ, પ્રગટભ-વિચારમંડિત તથા હૃદયવેધક થયું હતું અને શ્રોતૃવૃન્દ તેમના એ વ્યાખ્યાનના શ્રવણથી મોહમુગ્ધ થઈ ગયો હતો. વ્યાખ્યાનની સમાપ્તિ કરીને આમનસ્થ થયા પછી અરવિન્દ બાજુને પોતાનું મન પૂર્વ પ્રમાણે જ સર્વથા શાન્ત તથા વિચારહીન દેખાયું અને જાણે પોતાના મનમાં કશા વિચારો આવ્યા જ નહોતા અને તેમણે વ્યાખ્યાન આપ્યું જ નહોતું ! એવો તેમને ભાસ થવા લાગ્યો. સારાંશ કે, અરવિન્દ બાજુએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં લોકોને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે ઉપદેશ પરમાત્માની અજેય પ્રેરણાથી જ અપાયો હતો.

મુંબઈથી આગળ વંદી અરવિન્દ બાજુ પૂના તથા નાગપુર આદિ નગરોમાં ગયા હતા અને ત્યાં પણ લોકોઅહીં તેમણે ટેટલાંક વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં અને તે સર્વ વ્યાખ્યાનો મુંબઈમાંના વ્યાખ્યાન પ્રમાણે પ્રથમથી ક્રોધ પણ પ્રકારનો વિચાર કર્યા વિના ફેવળ પરમાત્માની પ્રેરણાથી જ અપાયાં હતાં. આવી રીતે પોતાના એ પ્રવાસની સમાપ્તિ કરીને ઈ. સ. ૧૯૦૮ ના જાન્યુઆરી માસમાં અરવિન્દ બાજુ પાછા કલકત્તામાં આવી લાગ્યા.

કારાગાર અને વિભુસાક્ષાત્કાર

અરવિન્દ બાજુ તેમની પોતાની માન્યતા અનુસાર સરકારનાં જે કાર્યો તેમને અયોગ્ય દેખાતાં હતાં તે અયોગ્ય કાર્યો વિરુદ્ધ એવી નિર્ભયતાથી સરકારની સામે થતા હતા કે તેમની એ નિર્ભયતા તથા સ્પષ્ટમાપિતાને જોઈને ટેટલાંક વિચારશીલ પુરુષોના હૃદયમાં પ્રથમથી જ એવી શંકા થવા માંડી હતી કે અરવિન્દ બાજુના શિરપર અવશ્ય વિપત્તિના મેઘો ઘેરાઈ આવશે અને તેમની એ શંકા અત્ય સમયમાં જ સત્ય સિદ્ધ થઈ; કારણ કે, ઈ. સ. ૧૯૦૮ના એ માસમાં

કેટલાક રાજદ્રોહી પડ્યંત્રકારીઓને ચિસ્તોલ તથા ડાયનામાઇટ આદિ વિનાશક વસ્તુઓ આપીને રાજદ્રોહના કાર્યમાં તેમના સહાયક થવાના અપરાધમાટે અરવિન્દ બાબુને પકડવામાં આવ્યા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમના કેટલાક સહચરોને પણ તેમની સાથે ચતુર્ભુજ કરી લેવામાં આવ્યા. અરવિન્દ બાબુને જે અપરાધના કારણથી પકડવામાં આવ્યા હતા તે અપરાધને સપ્રમાણુ સિદ્ધ કરવામાટેનાં પ્રતિપક્ષીઓ દ્વારા યુદ્ધ આયોજનો થવા લાગ્યાં અને અરવિન્દ બાબુને કેટલાક દિવસ લાલખળગરના કારાગૃહમાં રાખ્યા પછી અલીપુરના કારાગારમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. એ અભિયોગ એક વર્ષ કરતાં પણ કાંઈક અધિક સમય ચાલ્યો એટલે કે ઍગ્રિસ્ટ્રેટની કાર્ટમાં ચાલ્યા પછી એ અભિયોગ સેશન્સકમિટ્ થયો અને તે વેળાએ અરવિન્દ બાબુના બચાવનો બાર તેમના ધારાશાસ્ત્રી તરીકે બાબુ ચિત્તરંજન દાસ ઍરિસ્ટરે પોતાના શિરપર ધારી લીધો. અહીં એક વિશિષ્ટ ઘટના સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે અને તે એ કે જે વેળાએ બાબુ ચિત્તરંજન દાસે એ કેસની બીજી પોતાના હસ્તમાં લીધી તે વેળાએ તેમના વ્યયના પરિમાણમાં આવક ઓછી હોવાથી તેમ જ ઉત્કૃષ્ટ ધારાશાસ્ત્રી તરીકે તેઓ વિશેષ પ્રકાશમાં આવેલા ન હોવાથી એ અભિયોગથી તેમને કેટલીક અસહ્ય આર્થિક હાનિ સહન કરવી પડી હતી; કારણ કે, અરવિન્દ બાબુ પણ ધનાઢ્ય ન હોવાથી એ અભિયોગમાં છ માસ જેટલો દીર્ઘ કાળ વીતાડવા છતાં બાબુ ચિત્તરંજન દાસને શી તરીકે જે રકમ મળી હતી તેથી તેમના ગૃહનો એક માસ જેટલો ખર્ચ પણ નબી શકે તેમ નહોતું અને તેથી એ અભિયોગના પરિણામે બાબુ ચિત્તરંજન દાસને ઋણગ્રસ્ત થવાનો પ્રસંગ પણ પ્રાપ્ત થયો હતો; છતાં બારતવર્ષના ગૌરવસ્વરૂપ અને પોતાના મિત્ર અરવિન્દમાટે વેડેલી એ હાનિ વિશે તેમણે લેશ માત્ર પણ શોક દર્શાવ્યો નહોતો. આથી અધિક લોકોત્તર સ્વાર્થભાગ તથા મિત્ર-ધર્મપાલનનું ઉદાહરણ બાબુને જ મળી શકે તેમ છે. અસ્તુ: ઍરિસ્ટર

ચિત્તરંજન દાસે એ અભિયોગને અપ્રમાણ અને અસલ સિદ્ધ કરી ખતાવવામાં હાઈકોર્ટને પોતાની દક્ષતા તથા ધારાશાસ્ત્ર વિષયક કુશળતાનો એવો તો પરિચય કરાવ્યો કે તેના પરિણામે અભિયોગ સર્વથા પ્રમાણુહીન સિદ્ધ થયો, અરવિન્દ બાબૂ સર્વથા નિર્દોષ સિદ્ધ થતાં બંધનમુક્ત થયા અને ન્યાયમૂર્તિએ ઍરિસ્ટર ચિત્તરંજન દાસની અભિયોગપરિચાલનશક્તિની એટલી સીમાપર્યન્ત મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી કે તેના યોગે જે દિવસે અરવિન્દ બાબૂની બંધન-મુક્તિથી સમસ્ત બંગાળામાં આનંદલહરીનો વિસ્તાર થયો તે જ દિવસે તે આનંદલહરી સાથે તેમના અભિયોગપરિચાલક ચિત્તરંજન દાસના યશઃસૌરભનો પણ ચતુર્દિશામાં વિસ્તાર થઈ ગયો અને ત્યાર પછી અદ્યપ સમયમાં જ તેઓ કલકત્તાના એક નામાંકિત ઍરિસ્ટર થઈ પડતાં યથેષ્ટ ધન તથા કીર્તિને મેળવવા લાગ્યા. ઍરિસ્ટર ચિત્તરંજન દાસની આવક અંતે એટલી સીમા પરિન્ત પહોંચી હતી કે બ્યારેઈ. સ. ૧૯૨૧ ના આરંભમાં તેમણે અસહકારવાદિપક્ષમાં જોડાઈને પોતાના ઍરિસ્ટર તરીકેના વ્યવસાયનો ત્યાગ કર્યો તે વેળાએ તેમની માસિક આવક રૂપિયા પચાસથી સાડા હજારની હતી.

એક વર્ષથી અધિક સમય પર્યન્ત કારાગૃહની યંત્રણાઓ ભોગવવા છતાં પણ અરવિન્દ બાબૂ પોતાની સલ નિશ્ચયી કિચિન્માત્ર પણ વિચલિત થયા નહોતા; કારણ કે, કારાગૃહમાં પણ તેઓ પોતાની સાધનામાં જ તન્મય રહેતા હતા. તેમણે પોતે જ પોતાના એક વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું હતું કે: “હું બંધનમુક્ત થવાનો છું એ હું પ્રથમથી જ જાણતો હતો. આ એક વર્ષના કારાગૃહવાસે તો મારા માટે એકાન્તવાસ તથા શિક્ષણનું જ સ્થાન જાળવી ખતાવ્યું છે. જે પરમાત્માની એવી ઇચ્છા ન હોત, તો મને કારાગૃહમાં રાખી શકે એવી શક્તિ ખીજા કોની છે વાર? અર્થાત્ પરમેશ્વરે મને મારા આગ્રહાનનું ઉત્તર આપવામાટે અને એક મહત્કાર્યની સિદ્ધિમાટે જ

કારાગૃહમાં બોલાવ્યો હતો; કારણ કે, જે આ પરમેશ્વરની ધોષણનું પરિણામ ન હોત, તો એવી કોઈ માનવી શક્તિ અસ્તિત્વ ધરાવતી જ નથી કે જે મને આવી રીતે કારાગૃહમાં બંદ કરીને રાખી શકે. સારાંશ કે, જે કોઈ પણ ચયું છે તે પરમાત્માની ઈચ્છાથી જ ચયું છે અને એથી મને જે લાભ મળ્યો છે તે અંશૈકિક તથા અવર્ણનીય છે.”

કારાગૃહમાંથી મુક્ત થવા પછી અરવિન્દ બાપૂએ ઉત્તરપાડામાં આપેલા વ્યાખ્યાનમાં મર્મભેદક વાણીવડે પોતાની કારાવાસકાલિક સાધનાની જે કથા સંભળાવી હતી તેના શ્રવણથી તેમની કારાવાસ-કાલિક માનસિક અવસ્થાનો આપણને સંપૂર્ણ પરિચય થઈ શકે છે. તેમણે જણાવ્યું હતું કે:—

“ જ્યારે મને બંદી કરીને લાલબજારની કાચી જેલમાં સિપા-હીઓ લઈ ચાલ્યા તે વેળાએ કેટલાંક ક્ષણો પર્યંત તો મારો વિશ્વાસ હચમચી ગયો હતો; કારણ કે, હું તત્કાળ ભગવાનની ઈચ્છાને જાણી શક્યો નહોતો. અર્થાત્ મારા હૃદયમાં બીતિનો સંચાર થયો અને તેથી હું ભગવાનને સંબોધીને મનોગત કહેવા લાગ્યો કે: “ હે ભગવન્, આ શું ચયું અને મારાપર આ વિપત્તિ શા કારણથી આવી પડી? મારી તો એવી જ માન્યતા હતી કે મારા દેશના લોકોના હિતનું કાર્ય મારે કરવાનું છે અને તેથી જ્યાં સુધી એ કાર્ય સિદ્ધ નહિ થાય ત્યાં સુધી તું અવશ્ય મારી રક્ષા કરીશ. છતાં અત્યારે આવા વૃણાકારક અપરાધમાટે હું અહીં પ્રતિબંધમાં આવી પડ્યો છું તેનું કારણ શું છે?” એક દિવસ વીત્યો, બે દિવસ વીત્યા અને ત્યાર પછી ત્રીજે દિવસે મારા અંતરમાં મને એવો નાદ થતો સંભળાયો કે: ‘ સ્થિર થા અને જે કોઈ પણ થાય તે જોતો રહે !’ એ આંતર નાદના શ્રવણ પછી હું શાંત તથા સ્થિર થયો અને જે

ભાવિ ઘટનાઓ ઘટવાની હતી તેમની અપેક્ષા કરવા લાગ્યો. મને લાક્ષણ્યજરમાંથી અલીપુર લઇ જવામાં આવ્યો અને ત્યાંના કારાગૃહમાં મને અન્ય સર્વ મનુષ્યો-અન્દિજનો-થી સર્વથા ભિન્ન એકાંતિક કક્ષ-Solitary Cell-માં પૂરી રાખવામાં આવ્યો. ત્યાં હું દિવારાત્ર વિભુનાદના શ્રવણની અપેક્ષા કરતો રહ્યો; કારણ કે, વિભુ મને શો આદેશ આપવાના હતા અને મારે કર્તવ્યના કયા માર્ગને સ્વીકારવાનો હતો એ જાણી લેવાની મારી તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી.....”

અર્થાત્ કારાગૃહમાં અરવિન્દ બાપૂ વિભુના જે આદેશમાટે આટલી સીમા પર્યન્ત આતુર રહેતા હતા તે આદેશ અંતે તેમને મળ્યો હતો અને તેના પરિણામે કારાગૃહવાસના સમયમાં જ તેમણે ગીતાના ધર્મને જાણી લેવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો હતો. તેમણે અલ્પ કાળમાં જ ગીતાના ધર્મને યથેષ્ટ સ્વરૂપમાં જાણી લીધો અને તદનુસાર સાધનાનો પ્રારંભ પણ કરી દીધો. નારાયણને નિકટ નિહાળીને એટલે કે અનન્તની અપરોક્ષ અનુભૂતિ કરીને અને તેની સાધનાને સ્વીકારીને અરવિન્દ બાપૂએ કારાગૃહમાં એક વત્સર જેટલો દીર્ઘ કાળ આનન્દ પૂર્વક વીતાડી દીધો. અર્થાત્ કારાગારની યંત્રણાઓનું કાંઈ પણ પરિણામ તેમના ઈશ્વરમય અંતઃકરણમાં અવશિષ્ટ રહી શક્યું નહિ.* આ કારણથી એ વિપત્તિના અંત પછી પણ અરવિન્દ બાપૂની કાર્યકારિણી શક્તિ નિશ્ચલ તથા સ્તંભિત રહી શકી નહિ અને તેથી કારાગૃહમાંથી મુક્ત થવા પછી અલ્પ સમયમાં જ તેમણે

---

* અરવિન્દ બાપૂએ પોતાના કારાગૃહવાસસમયના જીવનની કથા ‘કાસકાહિની’ નામક ગ્રંથમાં પોતે જ વર્ણવેલી છે તેમ જ તેમને કારાગૃહમાં થયેલા જગવત્સાક્ષાત્કારનું ‘Uttarpara Speech’ માં વર્ણન કરેલું છે. પ્રસ્તુત ‘અરવિન્દ વિચારમાળા’ ના દ્વિતીય પુષ્પમાં એ ઉભય દેખોના અનુવાદો આપવાના હોવાથી અત્ર એ વિષયનું વિસ્તૃત વિવેચન અપ્રાસંગિક ધારીને નથી આપ્યું.

‘કર્મયોગિન’ નામક અંગ્રેજી સાપ્તાહિક પત્ર તથા ‘ધર્મ’ નામક બંગાળી સાપ્તાહિક પત્ર મળીને એ સંવાદપત્રોને પ્રકાશિત કરવા માંડ્યાં અને એ પત્રોમાં લેખો લખીને સનાતન હિન્દુધર્મના ઐશ્વર્યના સત્ય અર્થોને પ્રકાશમાં લાવવાના ગંભીર કાર્યનો આરંભ કરી દીધો. એ ઉભય સંવાદપત્રોનો ભારતીય પ્રજાએ અતિશય સત્કાર કર્યો અને અરવિન્દ બાપૂના ધાર્મિક લેખોની સર્વત્ર સ્તુતિ થવા લાગી.

ઈ. સ. ૧૯૧૦ ના માર્ચ માસમાં ‘કર્મયોગિન’ માં રાજ-પક્ષની માન્યતા અનુસાર રાજદ્રોહસૂચક પ્રત્યંધ લખવામાટે અરવિન્દ બાપૂ વિરુદ્ધ પુનઃ અભિયોગ પ્રસ્તુત થયો અને ન્યાયાધીશે તેમને કારાગૃહમાં મોકલવામાટેની આજ્ઞા પણ આપી દીધી; કિન્તુ અરવિન્દ બાપૂ પોતાની યોગશક્તિદ્વારા એ આવનારી વિપત્તિને પ્રથમથી જ જાણી ગયેલા હોવાથી પણ માત્રનો પણ વિશ્વંશ ક્યારે વિના કલકતાથી ક્રૈયોના ભારતવર્ષમાંના પાટનગર ચન્દ્રનગરમાં ગયા અને વિભુના આદેશ અનુસાર ચન્દ્રનગરથી એક લઘુ નૌકામાં કલકતા આવી ત્યાં બારામાં પડેલી અને પૈાડીચેરી જનારી એક બાબ-નૌકા-સ્ટીમર-ના કુપ્ટનને મળીને તેમણે કહ્યું કે: “મારી પાસે આ થોડા રૂપિયા છે તે લ્યો અને કૃપા કરીને મને પૈાડીચેરી પહોંચાડી દો.” કુપ્ટનના અંતઃકરણમાં દયાનો આવિર્ભાવ થયો અને તેણે તેમને સ્ટીમરમાં બેસાડીને પૈાડીચેરી પહોંચાડી દીધા. અરવિન્દ બાપૂએ પોતાના પૈાડીચેરી પ્રતિ પ્રયાણ કરી જવાની વાર્તા કાઢીને પણ જજીવાવી નહોતી અને તે એટલે સુધી કે તેમનાં સહર્ષર્મિણી મૃણાલિની પણ પોતાના અખંડસૌભાગ્યહેતુ પતિદેવના એ ભગવાન બુદ્ધના મહાભિનિષ્ક્રમણ સમાન દેશત્યાગની ઘટનાથી બુદ્ધપત્ની દેવી યશોધરા પ્રમાણે સર્વથા અસ જ રહ્યાં હતાં.

અરવિન્દ બાપૂના એ દેશત્યાગને કેટલાક લોકો પશ્ચાત્તન કહી કાપુરપતાના બક્ષણ તરીકે ઓળખાવે છે; પરંતુ વસ્તુતઃ તેમના એ

દેશત્યાગમાં કાપુરુષતાનો અંશ માત્ર પણ નથી; કારણ કે, અરવિન્દ બાપૂ એ તત્ત્વને સારી રીતે જાણી ચૂક્યા હતા કે: “જો કર્મક્ષેત્રમાં અવતીર્ણ થવું હોય તો તેમાટે અધિકતર શક્તિની આવશ્યકતા છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ન્યાંસૂધી અંતરસ્થિત ઐશી-ઈશ્વરી-શક્તિને સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં જાગ્રત ન કરી શકાય અને બ્રહ્મતેજની યથેષ્ટ પ્રાપ્તિ ન કરી શકાય ત્યાં સૂધી મારાથી કિંવા કોઈ અન્ય પુરુષથી આ પતિત જાતિનો ઉદ્ધાર કદાપિ કરી શકાય તેમ નથી અને તે શક્તિને મેળવવામાટે એકાગ્ર સાધનાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.” અર્થાત્ એ એકાગ્ર સાધનાની સિદ્ધિમાટે જ તેમણે અચાત-વાસને સ્વીકાર્યો છે અને તેથી ન્યારે એ સાધનાના અન્તે તેમને અબીષ્ટ શક્તિની પ્રાપ્તિ થશે તે વેળાયે તેઓ પાછા સ્વદેશમાં આવીને કર્મક્ષેત્રમાં અવતીર્ણ થશે, એવી અનેક ભારતસંતાનોની દૃઢ શ્રદ્ધા છે.

સાધના

જો યૈગિક સાધનાનો અભાવ હોય તો અંતરસ્થ ઐશી શક્તિને પૂર્ણરૂપથી જાગ્રત કરી શકાતી નથી અને તે શક્તિ જાગ્રત ન થાય, તો કોઈ પણ મહત્ કાર્ય સિદ્ધ નથી થતું તેમ જ કોઈ પણ પ્રયજ્ઞ શક્તિ સમક્ષ દંડાયમાન થઈને વિરોધ દર્શાવી શકાતો નથી. જીવનના અંતરમાં સર્વદા વિરાજમાન ભગવાનને જો જાગ્રત ન કરી શકાય, તો પોતાની શક્તિના અક્ષય ઝરણું વહન થઈ શકતું નથી અને એટલામાટે જ જીવના ભૂમા-સર્વવ્યાપક-સ્વરૂપને ‘ભગવાન’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. અર્થાત્ જો મનુષ્ય પોતે પૂર્ણ સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત ન થઈ શકે, તો માનવજાતિમાટે નવીન સભ્યતાની ભિત્તિ-રચના ઉપયુક્ત થઈ શકતી નથી. સાધનાની એ આવશ્યકતાને અર-વિન્દ બાપૂ ન્યારે વડોદરામાં હતા તે વેળાયે જ જાણી ચૂક્યા હતા અને તેથી સ્વદેશોદ્ધારના ક્ષેત્રમાં અવતીર્ણ થવા પૂર્વે જ તેમણે

સાધનાનો આરંભ કરી દીધો હતો એ તો ઉપર દર્શાવેલું જ છે એટલે પૌંડીચેરીમાં આવ્યા પછી તેમણે પોતાનો ખડુધા સર્વ સમય તત્ત્વ-જ્ઞાન તથા યોગના અભ્યાસ તથા અનુસંધાનમાં જ વીતાડવા માંડ્યો અને ઇ. સ. ૧૯૧૪ સુધીનાં ચાર વર્ષમાં યોગના માર્ગમાં તેઓ કેટલી સીમા પર્યન્ત આવળ વધ્યા હતા એ તેમની યોગશક્તિના પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષક મહાશય પૌંડ રિચર્ડના નિમ્ન ઉદ્ગારોથી પ્રત્યક્ષ સમાન આપણા જાણવામાં આવી શકે છે. મહાશય પૌંડ રિચર્ડ લખે છે કે—

“ તેઓ—અરવિન્દ બાપૂ—દક્ષિણભારતમાં એટલે કે પૌંડી-ચેરીમાં આવ્યા હતા અને ત્યાં કેટલાક ઇશ્વરનિર્મિત યોગાનુયોગથી મને તેમનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો. પૌંડીચેરીમાં આવ્યા પછી અરવિન્દે યોગના મૌનયુક્ત અભ્યાસમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને પાંચ વર્ષના કાળમાં તેમનો તે અભ્યાસ અધિકાધિક ગહન થતો ગયો હતો. જ્યારે હું પાંચ વર્ષ પછી બીજી વાર તેમને મળ્યો તે વેળાએ તેમને પરમાત્મપ્રકાશ તથા પરમાત્મશક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી હતી. અરવિન્દને જે પરમાત્મપ્રકાશની પ્રાપ્તિ થઈ હતી તે પ્રકાશ એવા પ્રકારનો હતો કે તેના યોગે જૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્ય કાળ અને સ્વર્ગ, પૃથ્વી તેમ જ અન્ય કોઈ પણ લોકની સર્વ ઘટનાઓ સંપૂર્ણ ભાવથી તેમના જાણવામાં આવી શકતી હતી અને કોઈ પણ લોકની એવી કોઈ પણ ઘટના નહોતી કે જે તેમનાથી અજ્ઞાત રહી શકે. એ જ પ્રમાણે તેમને જે પરમાત્મશક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ હતી તે શક્તિદ્વારા તેમની સાર્વભૌમ ધારણા કોઈ પણ પ્રકારની ઈચ્છા કિંવા વાસના, કોઈ પણ પ્રકારના પરિશ્રમ, કોઈ પણ પ્રકારની અધીરતા તથા કોઈ પણ પ્રકારની બીતિ વિના શાશ્વત સત્ય પર-માત્માની ઈચ્છાનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતી હતી.* ”

મહાશય પૌલ રિચર્ડના અરવિન્દ બાપૂ સાથેના એ બીજી વારના સાક્ષાત્કારની ઘટના ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં ઘટી હતી અને ઈ. સ. ૧૯૧૪ ના ઑગસ્ટ માસની ૧૫ મી તારીખે એટલે કે પોતાની જન્મતિથિના દિવસે મહાશય પૌલ રિચર્ડની મંત્રણાથી અરવિન્દ બાપૂએ અંગ્રેજી ભાષામાં તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક ‘આર્ય’ નામક માસિક પત્રનો પ્રથમ અંક પ્રકટ કર્યો હતો કે જે માસિક અઘાપિ વર્તમાન છે. એ ‘આર્ય’ માસિક પત્રના તંત્રી અરવિન્દ ઘોષ, પૌલ રિચર્ડ તથા તેમનાં પત્ની માઇરા રિચર્ડ છે; એમાં પ્રતિમાસ ૬૪ પૃષ્ઠ ભરીને લેખો આવે છે અને તેમાંનાં ૬૦ પૃષ્ઠો અરવિન્દ બાપૂની પોતાની લેખિનીથી જ લખાય છે. એ માસિક પત્રના અત્યાર સુધીના પ્રકટ થયેલા અંકોનો પ્રચંડ સમુદાય આર્યતત્ત્વજ્ઞાનના લોકોત્તર ભાંડાગારરૂપ છે એમાં તો કોઇ પણ પ્રકારનો અંશય છે જ નહિ.

‘આર્ય’ માસિક પત્રની વિશેષ મહત્તા તો અટલામાટે છે કે અરવિન્દ બાપૂએ એ માસિક પત્રમાંના પોતાના લેખોદ્ધાર પોતાને સાધનામાં પૂર્ણયોગના જે જે સત્યાંશોની ઉપલબ્ધિ થયેલી છે તે તે સત્યાંશોનો જ ધારાવાહિકતાથી પ્રચાર કરેલો છે અને કરે છે. તેમના આજ સુધીના ચારિત્ર્યથી તેમ જ તેમના પોતાના કથનથી એ તો સ્પષ્ટ જાણી શકાય છે કે તેમની સાધના કેવળ પોતાની મુક્તિમાટે જ નથી અને તેથી તેઓ આત્મોન્નતિ મેળવીને નિષ્કેષ થઇ બેસી રહ્યા નથી; અર્થાત્ તેમની સાધના જાતિ, દેશ તથા વિશ્વના કલ્યાણમાટે હોવાથી પતિતોના ઉદ્ધારમાટે વ્યાકુલહૃદય બ્રોધિસત્ત્વ પ્રમાણે તેઓ આ પતિત જાતિના સર્વોચ્ચ ઉન્નતિકરણમાં પોતાની સાધનાને કાર્ય-કારિણી કરવામાટે વ્યાકુલ થઈ આ દુઃસાધ્ય અતિમાનવ-આદર્શને પોતાના જીવનમાં સફળ કરી રહ્યા છે. સારાંશ કે, પોતાની સાધનાના પરિણામે ઈષ્ટ સિદ્ધિનો લાભ મળતાં જ અઘૈકિક કર્મવીર અને માન્યવર મહર્ષિ અરવિન્દ પુનઃ પોતાના કર્મક્ષેત્રમાં અવતીર્ણ થશે એ

સર્વથા નિર્વિવાદ છે; એટલું જ નહિ, પણ જો મહાશય પૌલ રિચર્ડના શબ્દોમાં કહીએ, તો ‘એ અરવિન્દ નામક મહર્ષિ’ કિંવા ભારતત્રાતા એશિયાના ગુરુ થશે અને સમસ્ત વિશ્વના શિક્ષક તથા ઉપદેશકના આસનપર વિરાજશે; કારણ કે, વિશ્વના ઉદ્ધારકો તથા ઉપદેશકો નિરંતર એશિયામાં જ ઉત્પન્ન થયેલા છે એ તો એક સર્વ-માન્ય સત્ય છે અને એ સત્ય અત્યારે નવીનતાથી પ્રતિજ્ઞિત થવાનું છે.’

અરવિન્દ બાબૂને પ્રાપ્ત થયેલા યોગસામર્થ્યના વિષયમાં એમ બોલાય છે કે તેમનો દેહ પૌંડીચેરીમાં હોવા છતાં તેઓ પોતાની ઈચ્છા અનુસાર બાહ્ય પ્રદેશોમાં ભ્રમણ કરી શકે છે, કેાં પણ અત્તાત મનુષ્યના આબ્યંતર ભાવો તથા સત્ય સ્વરૂપને જાણી શકે છે તેમ જ તેમનો આશીર્વાદ કદાપિ વ્યર્થ નથી થતો. એક વાર એક અત્તાત મનુષ્ય તેમને મળવામાટે આવતાં તેને તેમણે પૂછ્યું કે: “આપનો બ્યવસાય શો છે?” એટલે એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેણે તેમને કહ્યું કે: “હું એક વ્યાપારી છું.” તેના આ ઉત્તરથી હૃદયમાં ઝંસયતો ઝંસાર થતાં અરવિન્દ બાબૂએ અન્ય કક્ષમાં જઈને સત્યની પરીક્ષા કરી જોઈ અને ત્યાર પછી બાહ્ય કક્ષમાં આતીને તે મનુષ્યને કહ્યું કે: “આપના ભાલપ્રદેશમાં સી. આર્ઝ. ડી. એ અક્ષરો સ્પષ્ટ લખેલા હોવા છતાં આપ પોતાને વ્યાપારી તરીકે ઓળખાવો છો? આપ અસત્યવાદી છો અને તેથી હું આપ સાથે ઝંભાપણુ કરી શકતો નથી.” મહર્ષિ અરવિન્દની આ અદ્ભુત યોગશક્તિના સાક્ષાત્કારથી તે સી-આર્ઝ. ડીના હૃદયની શી અને કેવી સ્થિતિ થઈ હશે એની કલ્પના સહજ કરી શકાય તેમ છે. પૌંડીચેરીમાં અને તેના આસ-પાસના પ્રદેશોમાંનાં કેટલાંક લયંકરરોગગ્રસ્ત સ્ત્રીપુરુષો મહર્ષિ અરવિન્દના કેવળ આશીર્વાદરૂપ દિવ્ય ઔષધની એક જ માત્રાથી વ્યાધિમુક્ત થયેલાં છે અને તેઓ અઘાપિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મહર્ષિ

અરવિન્દ ઘોષના અલૌકિક લેખોના પરિશીલનનું ઇચ્છાના રાજ-કવિના હૃદયમાં એવું તો અપૂર્વ પરિણામ થયું હતું કે તેથી પ્રેરાઈને તેમણે “આપણા સામ્રાજ્યમાંના આવા નરરત્નને તો નિરંતર સ્વતંત્ર તથા મુક્ત જ રાખવા જોઈએ !” એવી સમ્રાટ પંચમ જ્યૌર્જને પ્રાર્થના કરી હતી અને એ વાર્તા અનેક સંવાદપત્રોમાં પ્રકટ થઈ ચૂકી છે.

યુગોના ગમન તથા આગમનનો શાસ્ત્રોમાં એવો નિયમ સ્વીકારાયેલો છે કે પ્રથમ સત્યયુગ, પછી ત્રેતાયુગ, ત્યાર પછી દ્વાપરયુગ અને અંતે કલિયુગનું આગમન થાય છે; કલિયુગની સમાપ્તિ પછી પ્રલય થાય છે અને ત્યાર પછી પુનઃ સત્યયુગનું આગમન થયેલું દેખાય છે. અર્થાત્ એ નિયમ જો સત્ય હોય તો વર્તમાન કલિયુગનો અંત થતાં યથાનુક્રમ સત્યયુગનું આગમન થાય એ સ્વાભાવિક જ છે અને તે સત્યયુગરૂપ સૂર્યના ઉદયના પૂર્વસૂચક અરવિન્દરૂપ અરુણની રક્તજ્યોતિનો વર્તમાનભારતરૂપ ગગનમંડળમાં પ્રસાર થયેલો છે એવી અનેક ભારતમંતાનોની શ્રદ્ધા છે અને તેમની એ શ્રદ્ધામાં તથ્યના પ્રબળ અંશો રહેલા છે એનો કોઈ પણ ધર્મશ્રદ્ધ ભારત-સંતાનથી અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ છે જ નહિ; કારણ કે, એ આલંકારિક વાક્ય કિંવા રૂપકનો જો સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે, તો તેના યોગે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે તેમ છે કે આત્મા અનાદિ હોવાથી તેમાં અનંત કાળના જે મંસ્કારો રહેલા હોય છે તેમનામાંના ઉત્કૃષ્ટ મંસ્કારોના યોગે, આત્મા જ પરમાત્મા હોવાથી, જે ભક્ત કિંવા યોગી પુરુષ પરમાત્માના સમગ્ર સ્વરૂપમાં સ્થિત થવાની શક્તિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે અલૌકિક પુરુષ ન્યારે ધારે ત્યારે પોતાની ઇચ્છાનુસાર નવીન યુગને ઉત્પન્ન કરી શકે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એક યુગ વર્તમાન હોવા છતાં જો તેમાં જ અન્ય યુગને આરોપવાની તેની ઇચ્છા થાય, તો તે કલિયુગમાં જ સત્યયુગનો સમસ્ત સૃષ્ટિને સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે છે.

લેખો અને ગ્રંથો

અરવિન્દ બાબૂએ અત્યાર સૂધીમાં ‘ઈન્દુપ્રકાશ’ ‘વન્દે માતરમ્’ ‘કર્મયોગિન’ ‘ધર્મ’ તથા ‘આર્ય’ આદિ દૈનિક તથા સાપ્તાહિક સમાચારપત્રો તેમ જ માસિક પત્રોમાં જે રાજનૈતિક, સામાજિક, ધાર્મિક, નૈતિક તથા આધ્યાત્મિક લેખો બંગાળી તથા અંગ્રેજી ભાષામાં લખ્યા છે તે શતાવધિપરિમાણમાં છે અને તેમના એ સર્વ લેખો અઘાપિ ગ્રંથરૂપમાં પ્રકટ થયેલા ન હોવાથી અનેક લેખો સમાચારપત્રો તથા માસિક પત્રોનાં પૃષ્ઠોના રૂપમાં જ પડી રહ્યા છે; તથાપિ તેમના જે લેખો અત્યાર સૂધીમાં ગ્રંથોના રૂપમાં પ્રકટ થયા છે તે લેખોની સંખ્યા પણ એટલી છે કે ‘શ્રી અરવિન્દ વિચારમાળા’ ના પ્રસ્તુત પ્રથમ પુષ્પના આકારનાં સાત થી આઠ પુસ્તકો તો તેટલા લેખોથી જ ભરાઈ જાય તેમ છે. અરવિન્દ બાબૂના જે મૌલિક તથા અનુવાદિત બંગાળી તથા અંગ્રેજી લેખોના સંગ્રહો લિન લિન ગ્રંથપ્રકાશકોદ્વારા ગ્રંથાકારમાં પ્રકાશિત થયા છે અને અત્યારે મારા પોતાના ગ્રંથાલયમાં વિદ્યમાન છે તે લેખગ્રંથહાત્મક ગ્રંથોની સંખ્યા વીસની છે અને તેમનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે:—

બંગાળી:—(૧) અરવિન્દેર પત્ર; (૨) અરવિન્દેર પૌડીચેરીર પત્ર; (૩) જગન્નાથેર રથ; (૪) ગીતાર ભૂમિકા; (૫) ધર્મ એ જાતીયતા અને (૬) કારાકાલિની.

અંગ્રેજી:—(૧) The Ideal of Human unity; (૨) Ideal of the Karmayogin *; (૩) The Renaissance in India; (૪) Ideal and Progress;

---

* આ ગ્રંથમાં સંગૃહીત લેખોમાંના ‘The Laws of Thought’ અને ‘A Daily Aspiration for the Nationalist’ એ બે લેખો ૨૧. ભગિની નિવેદિતાના લખેલા છે.

(૫) Evolution; (૬) Thoughts and Glimpses; (૭) The Superman; (૮) The Yoga and its Objects; (૯) Isha Upanishad; (૧૦) War and Self-determination; (૧૧) Ahimsa and other Poems; (૧૨) Love and Death; (૧૩) The Dawn over Asia † અને (૧૪) Songs of the Sea. §

ફેટલાક વિકાસો એવા પ્રતિભાસંપન્ન હોય છે કે જે તેઓ ધારે તો ઉત્તમ લેખો લખી શકે છે; પરંતુ તેમનામાં ઉત્તમ લેખકની પ્રતિભા, સંસ્કૃતિ તથા યોગ્યતા સાથે જે આલસ્ય નામક શરીરસ્થ મહાન શત્રુનો નિવાસ હોય છે તે આલસ્યરૂપ શત્રુ તેમની પ્રતિભા, સંસ્કૃતિ તથા યોગ્યતાને પરાજિત કરી નાખે છે અને તેથી તેઓ કાં તો કાંઈ લખતા જ નથી અને ખળાત્કારે કોઈ વાર કાંઈ લખે છે તો તે બહુ જ અદ્ય પરિમાણમાં; એટલે તેમની પ્રતિભા સંસ્કૃતિ તથા યોગ્યતાનો અન્ય જનોને લાગ્યે જ લાભ મળી શકે છે; તેમ જ લેખકોનો એક વર્ગ એવો હોય છે કે તે વગના લેખકોમાં અવિ-

† આ ગ્રંથ મહાશય પૌલ રિચર્ડ ફ્રેંચ ભાષામાં લખ્યો હતો અને અરવિન્દ ખાખુએ એનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરેલો છે.

§ સુવિખ્યાત દેશભક્ત અને અરવિન્દ ખાખુના મિત્ર ઍરિસ્ટર ચિત્તરંજન દાસે ખંગાળી ભાષામાં 'સાગરસંગીત' નામક એક કાવ્યગ્રંથ રચેલો છે અને તે ગ્રંથનો તેમણે પોતે જ 'Songs of the Sea' નામક અંગ્રેજી અનુવાદ પણ કરેલો છે; પરંતુ તેમણે ખંગાળી કાવ્યનો અંગ્રેજી ગદ્યમાં અનુવાદ કરેલો હોવાથી અરવિન્દ ખાખુએ ખંગાળી કાવ્યનો અંગ્રેજી કાવ્યમાં જ અનુવાદ કરેલો છે અને તેથી એ ઉભય અંગ્રેજી અનુવાદો એક જ ગ્રંથમાં એકત્ર પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે. અર્થાત્ આ કારણથી જ આ ગ્રંથનો અરવિન્દકૃત ગ્રંથમાળામાં સમાવેશ કરાયેલો છે.

શ્રાંત પરિશ્રમપરાયણતા કિંવા અખંડ ઉદ્યોગશીલતા પ્રચંડ રૂપમાં વિહરતી હોય છે અને તેથી તેઓ અતિશય અધિક પરિમાણમાં લેખો લખી શકે છે; પરંતુ એ વર્ગના લેખકોમાં પ્રતિભા, મંસ્કૃતિ તથા અન્ય આવશ્યકીય યોગ્યતાનો કાં તો સર્વથા અભાવ હોય છે અને કાં તો પ્રતિભા આદિનું પરિમાણ તેમની પરિશ્રમપરાયણતાની તુલનામાં એટલું તો ન્યૂન હોય છે કે તેથી તેમના લેખો સારહીન થઈ જાય છે અને પાઠકવર્ગના હૃદયમાં કશું પણ યોગ્ય પરિણામ નિપજવવી શકતા નથી. કેટલાક લેખકો વળી એવા પ્રકારના હોય છે કે તેમની લેખનશક્તિ માત્ર એક જ વિશિષ્ટ દિશામાં સીમાબદ્ધ થયેલી હોય છે અને તેથી અમુક વિશિષ્ટ વિષય વિના અન્ય વિષયનું તેમનાથી ભાગ્યે જ યથેષ્ટ નિરૂપણ કરી શકાય છે; એટલે કે, કેટલાક લેખકો પોતાની એક વિશિષ્ટ સ્વીકૃત પદ્ધતિથી શૃંગાર, ભક્તિ, પ્રેમ કિંવા વીરરસાત્મક કાવ્યની જ રચના કરી શકે છે; કેટલાક લેખકો કેવળ સંસ્કૃત કિંવા અન્ય ભાષાના ગદ્યપદ્યાત્મક ગ્રંથોના ઉત્તમ અનુવાદો જ કરી શકે છે અને મૌલિક એક પંક્તિ પણ લખી શકતા નથી; કેટલાક લેખકો ઐતિહાસિક ઉપન્યાસ લખવામાં નિષ્ણાત હોય છે તો સામાજિક નવલકથા તેમનાથી નથી લખી શકાતી અને ઉભય પ્રકારની નવલકથાઓ લખી શકતા હોય તો નાટકરચનાના પ્રદેશમાં તેમનાથી પ્રવેશ કરી શકાતો નથી. કેટલાક લેખકો સાંસારિક વિષયોના નિરૂપણમાં નિષ્ણાત હોય છે તો ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક વિષયોથી સર્વથા અજ્ઞ હોય છે અને કેટલાક લેખકો ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક વિષયનું જેટલું ઉત્તમ વિવેચન કરી શકે છે તેટલું જ વ્યવહારિક વિષયોમાં તેમનું અજ્ઞાન પ્રબળ હોય છે. સારાંશ કે, જેવી રીતે નક્ષત્રો પોતાના મંદ પ્રકાશને અમુક સીમા પર્યન્ત વિસ્તારી શકે છે તેવી રીતે પોતાની વિષયનિરૂપણશક્તિ કિંવા લેખનશક્તિને અમુક વિશિષ્ટ વિષયની સીમા પર્યન્ત વિસ્તારી શકનારા નક્ષત્રરૂપ લેખકો તો વિપુલ સંખ્યામાં મળી આવે છે; પરંતુ જેવી રીતે સૂર્ય-

નારાયણ પોતાના વિશ્વવ્યાપક પ્રકાશનો વિશ્વનાં સર્વ સ્થાનોમાં વિસ્તાર કરી શકે છે તેવી રીતે સર્વ પ્રતિપાદ વિષયોનું યથાપ્રસંગ ઓર્ગસ્વિની વાણીવડે યથેષ્ટ નિરૂપણ કરી શકનારા સૂર્યરૂપ લેખકોની સંખ્યા પ્રત્યેક યુગમાં તથા પ્રત્યેક દેશમાં અલ્પ કિંવા સ્વલ્પ જ હોય છે અને તેથી જ એવા સર્વદેશીય વિરલ વિદ્વાન્ લેખકોને પરમાત્મ-વિભૂતિરૂપ માનવામાં આવે છે. એક અઘૌઘિકપ્રતિભાસંપન્ન તથા અપૂર્વવિદ્વાન્ લેખક કિંવા ગ્રંથકાર તરીકે અરવિન્દ બ્રાહ્મ પરમાત્મ-વિભૂતિ જ છે; કારણ કે, અત્યાર સૂત્રીમાં તેમણે જે જે રાજનૈતિક, ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, આવહારિક તથા પ્રેમ વિષયક લેખો લખ્યા છે તે લેખોમાં તેમની વિચારમૌલિકતા, સર્વવ્યાપક બુદ્ધિ, વિષય-ગ્રાહકતા, ઓર્ગસ્વિની વાણી, પ્રગલ્ભ શૈલી અને દૂતકંપાના અમોઘ શક્તિશાલી વારિપ્રવાહ સમાન પ્રબળ વિષયનિરૂપણશક્તિનો આપણને એવો તો અશ્રુતપૂર્વ સાક્ષાત્કાર થાય છે કે તે સાક્ષાત્કારથી સાનન્દાશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ જવાય છે ! અરવિન્દ ઘોષની ગદ્યલેખનશક્તિ જેટલા પરિમાણમાં અપૂર્વ છે તેટલા જ પરિમાણમાં અંગ્રેજી જેવી વિદેશીય ભાષામાં કાવ્ય રચવાની તેમની શક્તિ પણ સર્વથા અદ્ભુત, આશ્ચર્યજનક તથા અચર્ણનીય છે એમ તેમના રચેલા ‘Ahana and other Poems’ ‘Love and Death’ તથા ‘Songs of the Sea’ આદિ કાવ્યગ્રંથોના પરિશીલનયુક્ત પડ-નથી તત્કાળ આપણા જાણવામાં આવી શકે છે. ‘Ahana’ નામક કાવ્યમાં અરવિન્દ ઘોષે રાધિકાના રોપનું એક સ્થળે આવા પ્રકારનું સ્નેહસુધાતરંગિણીમાં ઝીલાવનારું અતિશય રમ્ય તથા હૃદયંગમ વર્ણન કરેલું છે:—

રાધિકા કહે છે કે:—“ હે પ્રેમો, હે પ્રાણજીવન, મારામાટે આપનો વિયોગ કેવો અને કેટલો અસહ્ય છે તે આપ જાણતા જ નથી, હું જ્યારે યૌવનમદોન્મત્તા તથા બીરુહદયા હતી તે વેળાએ

આપ મને પોતાના પ્રેમજળમાં સપડાવી લેતા હતા અને ગૃહપ્રતિ પશુ જવા દેતા નહોતા અને હવે તો બહુ વાર દૂરના દૂર જ રહ્યા કરો છો. અર્થાત્ આપનો વિયોગ અસહ્ય થવાથી હવે મેં એવી તીવ્ર ઇચ્છાને અંતઃકરણમાં ધારીને સમુદ્રમાં પડી આત્મહત્યા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે કે: ‘ આ શરીરને ત્યાગ્યા પછી પ્રજ્વળી ગોપીઓના કૃષ્ણ તરીકે નન્દના ગૃહમાં મારો પુનર્જન્મ થાય અને તમો છુપ્પાના ગૃહમાં રાધાશ્વરે અવતરો ! ’ જે વેળાએ આ ઘટના થશે તે વેળાએ તમો મારામાં જેવો સ્નેહ રાખતા હતા તેવો જ સ્નેહ હું તમારામાં રાખીશ અને પછી તમોને કદંબ વૃક્ષ તળે જિભા રાખીને હું ગમે ત્યાં પ્રયાણ કરી જઈશ. અર્થાત્ તમો વાંસળી વગાડતા રહેજો અને મારા પ્રેમવિરહથી દગ્ધ થતા રહેજો. આવી અવસ્થામાં જ્યારે તમારું આ કામળ વદન શુષ્ક તથા નિસ્તે જ થઈ જશે, ત્યારે જ વિરહવેદના કેવી અને કેટલી અસહ્ય હોય છે એ રહસ્ય યથાર્થ સ્વરૂપમાં તમારા જાણવામાં આવી શકશે ! ”

શૃંગારરસાત્મક દામ્પત્ય પ્રેમ તથા મધુર દામ્પત્ય કલ્પનું આવું હૃદયવેધક તથા પ્રગટ્થ નિરૂપણ તો અરવિન્દ ઘોષથી જ કરી શકાય; કારણ કે, રાધાના કૃષ્ણમાંના પ્રેમના વિષયમાં તેમના પોતાના ભાવો “ પ્રભુને કાઈ જનકભાવથી લગ્ને છે, કાઈ માતૃભાવથી યગ્ને છે, કાઈ મિત્રભાવથી પૂજે છે અને કાઈ દાસભાવથી પ્રભુનાં ચરણોમાં મસ્તકનમાવે છે; પરંતુ એ સર્વ ભાવો કરતાં રાધાએ જે ભાવથી કૃષ્ણની ઉપાસના કરેલી છે તે ભાવથી પ્રભુને ભજવામાં જે આનન્દ અનુભવાય છે તે સર્વથા સ્વસંવેદ્ય તથા અવર્ણનીય છે; કારણ કે, સંસારમાં પણ એ સુખ ગમે તેટલું મળવા છતાં ન્યૂન જ ભાસે છે અને તેથી ભગવાનને એ સુખની સરિતામાં ભક્તજનોને નિરંતર નિમજ્જિત રાખવાં પડે છે; ” આવા પ્રકારના છે અને પોતાના એ ભાવો અનુસાર તેમના હૃદયમાં જ્યારે ભગવાન પ્રતિ રાધેના આવિર્ભાવ થયો હતો

ત્યારે ભગવાને પોતાના ભક્તવાત્સલ્યથી પ્રેરાઈને તેમને સાક્ષાત્ દર્શન આપી તેમના માનવજન્મની સાર્થકતા કરી હતી. અસ્તુ: અરવિન્દ ઘોષે પોતાની કાવ્યપ્રિયતાથી પ્રેરાઈને કવિકુલગુરુ કાલિદાસકૃત ‘ઋતુમંહાર’ કાવ્યના સંબંધમાં પણ એક વિવેચનાત્મક નિબંધ લખ્યો છે અને તે નિબંધ અતિશય ઉત્તમ છે.

અરવિન્દ ઘોષના પ્રત્યેક લેખ તથા પ્રત્યેક પુસ્તકની સમાલોચનાનું આ સ્થાન નથી અને તેથી અમે એ વિષયને અત્ર વિશેષ પરિભાષુમાં વિસ્તારી શકતા નથી; તથાપિ એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે અરવિન્દ આખૂની લેખિનીથી લખાયાલા પ્રત્યેક લેખ અને તે લેખમાંના પ્રત્યેક વાક્યમાં એક કે અન્ય પ્રકારનું અપૂર્વ રહસ્ય અવશ્ય સમાયતું હોય છે અને તેથી તેમના અપૂર્વ લેખો જો ભારતવર્ષની વર્તમાન તથા ભાવિ પ્રગતિ માટે નાનાવિધ ઉન્નતિના માર્ગને દર્શાવનારા અને ચિરમાન્ય થઈ પડે તો તેમાં આશ્ચર્ય કિંવા વિસ્મય જેવું કંઈ પણ નથી. અરવિન્દ ઘોષના ‘આર્ય’ માસિકમાં પ્રકાશિત થયેલા કેટલાક તાત્ત્વિક લેખોનો ‘અરવિન્દ ઘોષનું તત્ત્વજ્ઞાન’ નામક અનુવાદ ગુર્જર ભાષામાં પ્રકટ થઈ ચૂક્યો છે * અને ‘અરવિન્દ વિચારમાળા’ ના આ પ્રથમ પુણ્ય-ખંડ-માં તેમના ધર્મવિચાર વિષયક કેટલાક અન્યાન્ય તાત્ત્વિક લેખોનો ગુર્જર અનુવાદ આજે ગુર્જર પાઠક તથા પાકિસ્તાનના કમનીય કરકમળમાં સમર્પવાના ભાગ્યને હું પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું તે કેવળ પરમાત્માની કૃપાનું પરિણામ હોવાથી હું એ કૃપામાટે પરમકરુણાસિન્ધુ પરમાત્માને અંતઃકરણપૂર્વક કૃતિશઃ ધન્યવાદ આપું છું અને પરમાત્માનાં પદપંકજમાં દંડવત્ પ્રણામયુક્ત મારી એ જ પ્રાર્થના છે કે

---

* ‘અરવિન્દ ઘોષનું તત્ત્વજ્ઞાન’ એ ગ્રંથના અનુવાદક ડૉ. મોતીલાલ જેઠાલાલ મહેતા છે, પ્રકાશક ડૉ. રમણીયરામ ગોવર્ધનજીમ ત્રિપાઠી છે અને એ ગ્રંથનું મૂલ્ય રૂપિયા અઢી છે.

‘વિવેકાનન્દ વિચારમાળા’ તથા પ્રસ્તુત ‘અરવિન્દ વિચારમાળા’ના જે દેશસેવાત્મક તથા ગુર્જરસાહિત્યસેવાત્મક શુભ કાર્યોનો મેં આરંભ કર્યો છે તે કાર્યની મારા હસ્તથી નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિ થાય અને આ સ્વરૂપમાં મારાથી દેશની અર્થ સ્વરૂપ સેવાના કાર્યને સિદ્ધ કરી શકાય !

યોગ્યતા અને પ્રભાવ

અરવિન્દ ઘોષના અત્યાર સુધીના ચારિત્ર્યનિરૂપણથી તેમની નાનાવિધ યોગ્યતાનો ગ્રાહકશક્તિમંપન્ન, સુસ્ત તથા બુદ્ધિશીલ પાઠક તથા પાઠિકાઓને કેટલોક પરિચય તો થયેલો હોવો જ નોંધએ; તથાપિ અરવિન્દ બાળ્યે જ નાનાવિધ યોગ્યતાના મંબંધમાં કેટલાક ભારતીય પુરુષપુંગવો તથા યુરોપીય નરરત્નોના જે ઉત્કૃષ્ટ અભિપ્રાયો બંધાયેલા છે તે અભિપ્રાયોના અવલોકનથી તેમની એ નાનાવિધ યોગ્યતાનો પાઠક તથા પાઠિકાઓને અધિકતર તથા દૃઢતર પરિચય કિંવા સાક્ષાત્કાર થવાનો મંભવ હોવાથી તેવા સન્માનનીય પુરુષોના અભિપ્રાયોમાંના એક એ અભિપ્રાયો જે અમો અહીં આપીયું તો તે અસ્થાનીય કિંવા અપ્રામંગિક તો નહિ જ થાય.

અરવિન્દ ઘોષની રાજનૈતિક યોગ્યતાના સંબંધમાં એક પ્રતિષ્ઠિત પુરુષે પોતાના અભિપ્રાયને દર્શાવતાં એક સ્થાનમાં લખ્યું છે કે:
“ વાસ્તવિકતાથી જોતાં અરવિન્દનું કોઈ પણ રાજનૈતિક કાર્ય અત્યારે

---

† ‘વિવેકાનન્દ વિચારમાળા’ નાં મારા હસ્તથી લખાયેલાં વિશાળ પાંચ-પુરુષો-ખંડો-ગુજરાતી’ પ્રેસદ્વારા પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યાં છે; પરંતુ અહીંપિ એટલા જ આકારનાં અન્ય ત્રણ પુરુષો-ખંડો-પ્રકાશિત થવાનાં છે એટલે કે એ કાય પણ અહીંપિ અપૂર્ણ અવસ્થામાં હોવાથી એની નિર્વિઘ્ન પૂર્ણતા કિંવા સમાપ્તિમાટે પરમાત્મા પાસેથી જે કૃપાની યાચના કરવામાં આવે તો તે’ ઈર્વા યોગ્ય જ ; છે.

દશ્ય સ્વરૂપમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી; તથાપિ જનસમાજના મતને પરિચાલિત કરવામાં તેમ જ જનસમાજના કાર્યસમૂહમાં રહેલા દોષોની ભયનિદર્શિની તથા તીવ્રતમ સમાલોચના કરવામાં તેઓ સિદ્ધહસ્ત હતા અને તેથી જો એ જ દષ્ટિથી તેમના રાજનૈતિક કાર્યને જોવામાં આવે, તો તેમના રાજનૈતિક કાર્યનું યથેષ્ટ નિદર્શન કરી શકાય તેમ છે.* ”

અરવિન્દ ઘોષની રાજનૈતિક યોગ્યતા, એક મહાપુરુષ તરીકેની યોગ્યતા તથા એક ઋષિ તરીકેની યોગ્યતાના સંબંધમાં જેમના યશઃ-સૌરભનો આજો અખિલ ભારતવર્ષ તથા યુરોપમાં સર્વત્ર વિસ્તાર થયેલો છે તે વંગવાસી કવીશ્વર રવીન્દ્ર નાથ ટાગોરે પોતાના એક પત્રમાં નીચે પ્રમાણેના પૂજ્યભાવદર્શક ઉદ્ગારો કાઢેલા છે:—

“ આપણી સમસામયિક રાજનીતિ સાથેનો મારો પરિચય આકસ્મિક કિંવા અનિયત તથા અસ્થિર કિંવા અનિયમિત હોવાથી આજની ઘટિકા (તા. ૩૦-૧૧-૧૯૧૯) પર્યન્ત અરવિન્દ ઘોષની રાજનૈતિક નિર્દિષ્ટ ભૂમિ કઈ છે અને શી છે તે હું જાણતો જ નથી; તથાપિ એ તો હું નિશ્ચયપૂર્વક જાણું છું કે તે એક મહાપુરુષ છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અત્યારે આપણા મધ્યમાં જે મહત્તમ પુરુષો અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેમનામાંના એક મહત્તમ પુરુષ છે અને તેટલામાટે જો તેમના મિત્રો પણ તેમના આશય કિંવા ભાવોને યથાર્થ રૂપમાં ન સમજી શકે તો તે સ્વાભાવિક છે. મારા હૃદયમાં તેમનામાટે જે ભાવ વસી રહ્યો છે તે શ્વાધા કિંવા પ્રશંસાનો ભાવ

---

* “ Aravinda's political work does not now exist in any visible shape. But if guidance of public opinion and the vigilant and trenchant criticism of public measures have any value he did valuable work. ”

આ અવતરણ શ્રી વિષ્ણુભાસ્કર સરસ્વતીકૃત ‘ શ્રી અરવિન્દ ’ નામક પુસ્તકમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. પૃષ્ઠ ૨૭-૨૮.

નથી, કિંતુ તેમની આધ્યાત્મિકતાની ગહનતા, તેમની દૃષ્ટિની વિશાળતા અને તેમની વિભાવક કિંવા કલ્પક નિરીક્ષકતા તથા બોધનયુક્ત અસાધારણ નૈસર્ગિક સાહિત્યશક્તિના સાક્ષાત્કારથી ઉપન્ન થયેલો પૂજ્યભાવ છે. તેઓ એક વાસ્તવિક ઋષિ તથા સત્ય કવીશ્વર છે અને તેથી જ વેળાયે પ્રથમ તેમને દુઃખનો આઘાત થયો હતો અને તેના પરિણામે તેઓ વંગભૂમિને ત્યાગીને સર્વથા દેશાન્તરનિવાસી થયા હતા તે વેળાયે મેં તેમને જ નમસ્કાર કર્યા હતા તે જ નમસ્કારની અત્યારે પણ હું પુનરાવૃત્તિ કરું છું. *

એ ઉપરાંત મહાશય પૉલ રિચર્ડના અરવિન્દ ધોષના સંબંધમાં કેવા પૂજ્ય ભાવો છે એ તો પ્રસ્તુત મહર્ષિ અરવિન્દ ધોષના કિંચિત્ પરિચયના પ્રારંભમાં જ દર્શાવેલા છે એટલે તેમના તે ભાવોની દિરુક્તિ કિંવા પુનરુક્તિ કરવાની આવશ્યકતા નથી. કવીશ્વર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું જીવન એક ઋષિ સમાન છે અને એ ઋષિ કવિયે જ જ્યારે અરવિન્દ

---

* “ My acquaintance with the literature of our contemporary politics being casual and desultory, I do not, even to this day (30-11-1919) definitely know what is the political standpoint of Aurobindo (Ghosh. But this I positively know that he is a great man, one of the greatest we have and therefore liable to be misunderstood even by his friends. What I myself feel for him is not mere admiration but reverence for his depth of spirituality, his largeness of vision and his literary gifts, extraordinary in imaginative insight and expression. He is a true Rishi and a Poet combined and I still repeat my Namaskar which I offered to him when he was first assailed by the trouble which ultimately made him an exile from the soil of Bengal.”

“ Modern Review ” January, 1920.

ઘોષને એક વાસ્તવિક ઋષિ તરીકે સ્વીકારીને તેમને નમસ્કાર કર્યા છે તો પછી આપણે અરવિન્દ ઘોષને મહર્ષિ માનીએ અને વિશ્વને તેમનો એક મહર્ષિ તરીકે જ પરિચય કરાવીએ તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક તથા નૈસર્ગિક છે અને તેટલામાટે જ તેમના જીવનચરિત્ર વિષયક પ્રસ્તુત નિબંધના શીર્ષકમાં તેમને મહર્ષિ તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે.

અસ્તુ: પ્રસ્તુત પ્રબંધની પરિસમાપ્તિ પૂર્વે અમારી પરમકરુણાધન પરમાત્માનાં પદપંકજમાં પુનઃ પુનઃ એ જ પ્રાર્થના છે કે ભારતવર્ષ નામક સુરભૂમિ કિંવા દેવદેશની રંગભૂમિપર જે ‘દેશોદ્ધાર’ નામક નાટ્યપ્રયોગ આરંભાયો છે તે નાટ્યપ્રયોગની શાન્તિમયી સફળતામાટે અત્યારે અજ્ઞાતવાસમાં વિરાજતા મૌનાવલંબી મહર્ષિ અરવિન્દરૂપ સૂત્રધાર ભારતવર્ષની રંગભૂમિપર સત્વર અવતીર્ણ થાય અને પોતાનાં ધર્મખળ, ધ્યાનખળ, જ્ઞાનખળ તથા યોગખળ આદિ નાનાવિધ ભદ્ર ખળોના યોગે પતિત અવસ્થામાં આવી પડેલી ભારતીય જનતાનો ઉદ્ધાર કરી ‘દેશોદ્ધાર’ નામક નાટ્યપ્રયોગની આનન્દોત્કર્ષપર્યવસાયિની પરિસમાપ્તિ કરી બતાવે અને આપણી સ્વર્ગોદ્ધપિ ગરીબસી જનની જન્મભૂમિ ભરતભૂમિને જે સુજ્ઞા, સુદ્વિજ્ઞા, મલયજશીતજ્ઞા, શસ્ત્ર-સ્થામજ્ઞા, શુશ્રિજ્યોત્સ્નાપુલકિતયામિની, કુલ્લકુસુમિતદ્રુમદલશોભિની, સુહાસિની, સુમધુરભાષિણી, સુખદા, વરદા, બહુબલધારિણી, કમલા કમલદલવિહારિણી, વાણી વિદ્યાદાયિની, સકલા, અમલા, અતુલા, સરલા, સુસ્મિતા, ભૂષિતા, ધરણી, ભરણી, સંસારસાગરતારિણી તથા ત્રિપુદલવારિણી આદિ વિશેષણો અપાયલાં છે તે વિશેષણોની તેમના વરદ હસ્તથી અક્ષરસઃ સાર્થકતા થાય અને તે સાથે આત્માભિમાન તથા આત્મગૌરવદર્શક ભાવથી ભારતનાં નરનારી મંતાનો પોતાના ભાવિકાળને જૂતકાળ સમાન ગૌરવાન્વિત કરવાના ભદ્ર ઉદ્દેશથી એકમન તથા એકપ્રાણ થઈને નિમ્ન સંગીતથી દ્વિત્ય ભરતભૂમિને નિરન્તર સ્મરતાં રહે:—

વશિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, અંગિરા, જમદગ્નિનું જન્મસ્થાન;
શુક સનાતન બ્રહ્મતેજથી જે પ્રકાશતી સૂર્ય સમાન;
બ્રહ્મરસે ભીના ઋષિવરનાં જ્યાં ગવાય છે ગૌરવગાન;
તે જ આપણી ભરતભૂમિ આ દિવ્ય અસૌકિકતેજનિધાન. ૧

વ્યાસ, જૈમિનિ, કણ્વાદ, ગૌતમ, કપિલ, પાણિનિ, પ્રજ્ઞ મહાન;
યાજ્ઞવલ્ક્ય વાત્સ્યાયન વાણીસરિતાનું જલ સુધા સમાન;
તેનું જેનાં ભાગ્યશાળિ જન કલ્પે કરે નિરન્તર પાન;
તે જ આપણી ભરતભૂમિ આ દિવ્ય અસૌકિકતેજનિધાન. ૨

ભાર્ગવ, રાઘવ, ભીષ્મ, ભીમ તે દ્રોણકુર્ણુ અર્જુન બળવાન;
નામ સાંભળી જે વીરોનાં થાય વીરનું હૃદયવિતાન;
જ્યાં ગીતાથી કૃષ્ણે આપ્યું કર્મયોગનું તત્ત્વજ્ઞાન;
તે જ આપણી ભરતભૂમિ આ દિવ્ય અસૌકિકતેજનિધાન. ૩

કર્ણ અવતરી જેમાં યુદ્ધે દયા અહિંસાનું સન્માન;
વચનકાજ હુમ્મીરે આપ્યું જ્યાં હકથી જીવનબલિદાન;
સરિતા ગંગા સિન્ધુ સમી જ્યાં, જ્યાં પર્વત હિમગિરિ પ્રધાન;
તે જ આપણી ભરતભૂમિ આ દિવ્ય અસૌકિકતેજનિધાન. ૪

કર્મ ધર્મના મર્મ સમ્યક્તા ઝંઝૂકિત જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન;
એ વિષયોનું સકળ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ થયું જ્યાંથી આધાન;*
સૃજનયત્રી છે થવા જગદ્ગુરુ ભાગ્યવતી જે ભૂત ઉત્તાન;†
તે જ આપણી ભરતભૂમિ આ દિવ્ય અસૌકિકતેજનિધાન. ૫

બ્રહ્મવાદિની ગાર્ગી, મૈત્રેયી તે સાવિત્રી સજ્ઞાન;
સીતા, તારા, દમયન્તી, પાંચાલી સ્ત્રીકુલકીર્તિનિધાન;
કુલમહિલા જ્યાં કૃતાર્થ થાતી ધરી એમનું હૃદયે બ્યાન.
તે જ આપણી ભરતભૂમિ આ દિવ્ય અસૌકિકતેજનિધાન. ૬

* સ્થાપના. † ભૂમિ. ‡ વિજ્ઞાન, વિસ્તૃત.

ધર્મભૂમિ ને વીરભૂમિ આ ભારતનું જાળવવા માનું;
 વીરહાકથી ઉઠો વીર નરનારી ભારતનાં સન્તાન;
 ઉત્તતિમાટે ઐક્ય વધારી કરો ભેદપર શરસંધાન;
 અહીં મેળવો યશઃ કીર્તિ ને અમરલોકમાં મુક્તિવિધાન.

અહમ્મદાબાદ (અમદાવાદ)

વિક્રમાબ્દ ૧૯૭૮, માર્ગશીર્ષ,

કૃષ્ણપંચમી, તા. ૧૯ મી

ડિસેમ્બર ૧૯૨૧ સોમવાર.

ડક્ટર નારાયણ

શ્રી
અરવિન્દ વિચારમાળા

પ્રથમ પુણ્ય-ધર્મવિચાર

પ્રથમ હલ-ગીતાની ભૂમિકા

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः.

गीતાની ભૂમિકા

પ્રથમ કલ્પ

પ્રસ્તાવના

વિશ્વમાં જે કોઈ પણ શ્રેષ્ઠતમ ધર્મગ્રંથ હોય, તો તે કેવળ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા જ છે. ગીતામાં સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં જે જ્ઞાનનું વ્યાખ્યાન કરાયેલું છે, તે જ જ્ઞાન ચરમ અથવા અંતિમ અને શુદ્ધતમ છે; ગીતામાં જે ધર્મ નીતિનો પ્રચાર કરાયેલો છે તે જ ધર્મનીતિમાં અન્ય સર્વ ધર્મનીતિઓનો સમાવેશ થયેલો છે એટલે કે અન્ય સર્વ ધર્મનીતિઓ એ ધર્મનીતિમાં જ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે અને ગીતામાં જે કર્મમાર્ગ દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે જ કર્મમાર્ગ ઉન્નતમુખી જગતનો સનાતન માર્ગ છે.

ગીતા અયુતરત્નપ્રસૂ સમુદ્ર સમાન હોવાથી સમસ્ત જીવનકાલ પર્યન્ત એ સમુદ્રના નિમ્ન સ્તરમાં વારંવાર ડુબકીઓ મારવા છતાં પણ તેની ગહનતા અથવા તેના ઉંડાણનું અનુમાન કરી શકાતું નથી અને તેના તલપ્રદેશ જોવામાં આવી શકતો નથી. આપણે સો વર્ષ પર્યન્ત શોધતા અથવા ઝોળતા રહીએ તો પણ તે અનન્ત રત્નભાંડારમાંના ધનના હળમાં અંશને પણ ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ; એટલે કે, એ રત્નભાંડારમાંનાં માત્ર જે ચાર રત્નોની પ્રાપ્તિ થી જ

દરિદ્ર જનો ધનાઢ્ય થાય છે, અસન્ત વિચારશીલ મનુષ્યો જ્ઞાની થઈ જાય છે; ભગવાન સાથે દ્વેષ ધરાવનારા લોકો ભગવાનના ભક્ત તથા પ્રેમિક થના દેખાય છે અને મહાપરાક્રમી તથા શક્તિમાન કર્મવીરો પોતાના જીવનના ઉદ્દેશની સિદ્ધિમાટે સંપૂર્ણ રૂપે સન્નિજત તથા તત્પર થઈને પુનઃ કર્મક્ષેત્રમાં આવી જિભા રહે છે.

ગીતા અક્ષય મણિનો એક એવો આકર છે કે તેમાંના મણિયોનો પ્રત્યેક યુગમાં સંગ્રહ કરાતો રહે, તો પણ ભવિષ્યના વંશધરો તેમાંથી સર્વદા નવીન નવીન અને અમૂલ્ય મણિમાણિક્યને મેળવ્યા કરશે અને હર્ષ તથા વિસ્મયના સરોવરમાં નિમજ્જિત થતા રહેશે, એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે.

ગીતા જેવું ગંભીર અને ગુપ્તજ્ઞાનપૂર્ણ પુસ્તક ખીજું કોઈ છે પણ નહિ અને બહુધા થવાનું પણ નથી; કારણ કે, ગીતાની ભાષા અતિશય પ્રાંજલ છે, તેની રચના સરલ છે અને તેનો બાહ્ય અર્થ સહજ બોધગમ્ય છે એટલે કે તત્કાળ સમજવામાં આવી શકે તેવો છે. અર્થાત્ આપણે જો ગીતાસમુદ્રના લઘુ તરંગોની ઉપર ઉપર જ તરતા રહીએ અને તેના ઊંડાણમાં કુબડી ન મારીએ, તો પણ આપણી કેટલીક શક્તિ તથા આપણા કેટલાક આનન્દની વૃદ્ધિ થાય છે. ગીતારૂપ આકરની રત્નપ્રકાશિત ગંભીર ગુહામાં પ્રવેશ ન કરતાં જો તેની ચારે બાજુએ આપણે ભ્રમણ કરતા રહીએ તો પણ તૃણ-રાશિના મધ્યમાં પડેલો ઉજ્જવલ મણિ આપણા જોવામાં આવી શકે છે અને એના સ્વીકારથીજ આપણે આપણા ઔદિક જીવનના ઉદ્ધાર-રૂપ ધનને મેળવી શકીએ છીએ.

ગીતાની સહસ્રાવધિ વ્યાખ્યાઓ અથવા ટીકાઓ હોવા છતાં જો સમયમાં તેમાંની એક પણ વ્યાખ્યા અથવા ટીકાનું અસ્તિત્વ નહિ હોય તે વેળાએ પણ ગીતાની નૂતન વ્યાખ્યા અથવા ટીકાની આવશ્યકતા પડવાની નથી; કારણ કે, કોઈ પણ જગત્પ્રેષ્ટ મહાપંડિત તથા ગંભીર

જ્ઞાની ગીતાની એવી વ્યાખ્યા અથવા ટીકા કરી શકે તેમ છે જ નહિ કે જે વ્યાખ્યાને હૃદયંગમ કરી લીધા પછી એમ જ કહેવું પડે કે: 'હવે ગીતાની ખીજ વ્યાખ્યા કરવાનું પ્રયોજન રહ્યું જ નથી; કારણ કે, આ વ્યાખ્યાથી ગીતાનો સમસ્ત અર્થ અથવા ભાવાર્થ જાણવામાં આવી જાય છે.' સારાંશ કે, ગીતાના અર્થને સમજી લેવાના કાર્યમાં આપણી બુદ્ધિનો વ્યય કરવા છતાં તેમાંના જ્ઞાનની માત્ર કેટલીક દિશાઓને જ આપણે જાણી તથા જાણાવી શકીએ છીએ અને દીર્ઘ કાળ પર્યન્ત યોગમગ્ન અવસ્થામાં રહીને અથવા તો નિષ્કામ કર્મયોગના ઉચ્ચથી ઉચ્ચતર સ્થાનમાં આરૂઢ થઈને પણ આપણાથી માત્ર એટલું જ કહી શકાય છે કે: 'ગીતાનાં કેટલાંક સત્યોને આપણે મેળવી શક્યા છીએ અથવા તો ગીતામાંના એ ચાર ઉપદેશોને આપણા ઐહિક જીવનના વ્યવહારમાં યોજી શક્યા છીએ કિંવા જીવન કાર્યમાં પરિણત કરી શક્યા છીએ.' અર્થાત્ આ લેખના લેખકે ગીતાના અભ્યાસથી જે કાંઈ પણ પ્રાપ્ત કર્યું છે, કર્મમાર્ગનો જે કાંઈ અભ્યાસ કર્યો છે અને વિચાર તથા વિતર્કદ્વારા તે અભ્યાસને અનુસરીને ગીતાનો જે અર્થ કરેલો છે, તે અર્થનું અન્ય જનોના લાભમાટે વિવરણ કરવું, એ જ પ્રસ્તુત પ્રબંધ લખવાનો ઉદ્દેશ છે, એ નવીનતાથી જણાવવાની અધિક આવશ્યકતા તો નથી જ.

વક્તા

ગીતાના ઉદ્દેશ તથા અર્થને જાણી લેવામાટે પ્રથમ વક્તા, પાત્ર તથા તે વેળાની અવસ્થા અથવા પરિસ્થિતિના વિચારની આવશ્યકતા હોવાથી અત્યારે આપણે એ વિચારના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈશું. ગીતામાં વક્તા શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન છે, પાત્ર તેમનો સખા અથવા મુહૂર્ત વીરબ્રહ્મ અર્જુન છે અને અવસ્થા અથવા પરિસ્થિતિ દુર્યોધનના બીષણ મુઠ્ઠા અથવા નરહત્યાકાંડનો આરંભ છે.

કેટલાક પુરુષોનો એવો અભિપ્રાય છે કે: 'મહાભારત માત્ર

એક રૂપક એટલે કે કાલ્પનિક કથા હોવાથી ભગવાનને શ્રી કૃષ્ણનું, જીવને અર્જુનનું, પરિપુષ્પોને કૈરવોનું અને મુક્તિદાયિની વૃત્તિ-ઓને પાંડવસેનાનું રૂપ આપવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આવી રીતે જેટલા પરિમાણમાં મહાભારતને કાવ્યજગતમાં હીન સ્થાન આપવામાં આવે છે, એટલે કે, જેટલા પરિમાણમાં તેની ઐતિહાસિકતાનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે, તેટલા જ પરિમાણમાં ગીતાની ગંભીરતા, કર્મવીરોના જીવનમાં થનારી તેની ઉપયોગિતા અને તેમાં રહેલી ઉચ્ચ માનવજાતિની ઉન્નતિકારિણી શિક્ષા ન્યૂન તથા નષ્ટ થઈ જાય છે, એ કોઈ પણ જાણી શકે તેમ છે. કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ તે ગીતાચિત્રની કેવળ દ્રેશ નથી, કિન્તુ ગીતામાં અપાયેલી શિક્ષાનું મૂળ કારણ તેમ જ ગીતાનિર્દિષ્ટ ધર્મના સંપાદન અથવા ઉપાર્જનનું શ્રેષ્ઠતમ ક્ષેત્ર છે; એટલામાટે જો કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધના કાલ્પનિક અર્થને જ સ્વીકારી લેવામાં આવે, તો ગીતાનો ધર્મ તે વીરનો ધર્મ તથા મંસારનો આચરણીય ધર્મ ન થતાં મંસારમાટે સર્વથા અનુપયોગી તથા નિરર્થક શાન્ત સંન્યાસધર્મમાં પરિણત થઈ જાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે; અને જો એમ થાય, તો ગીતાની અત્યારે જે મહત્તા છે તે તો અવિચળ ન જ રહી શકે એ સ્પષ્ટ છે.

ગીતાના વક્તા શ્રી કૃષ્ણ છે અને શાસ્ત્રોમાં એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરાયેલો છે કે શ્રી કૃષ્ણ તે ભગવાન પોતે જ છે. ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે પોતે પણ પોતાને ભગવાન તરીકે જ ઓળખાવેલા છે. ગીતાના અનુર્થ અધ્યાયમાં અવતારવાદ તથા દશમ અધ્યાયમાં વિભૂતિવાદનું અવલંબન કરીને ભગવાન સર્વ જૂતો-જીવો-ના દેહોમાં પ્રવ્રજન્ન-ગુપ્ત-ભાવથી અધિષ્ઠિત થયેલા છે, અમુક વિશિષ્ટ જૂતોમાં એટલે કે વિશિષ્ટ પુરુષોમાં શક્તિવિકાસના યોગે કેટલાક પરિમાણમાં વ્યક્ત થયેલા છે અને શ્રી કૃષ્ણના દેહમાં પૂર્ણાંગરૂપે અવતીર્ણ થયેલા છે એટલે કે શ્રી કૃષ્ણ ઇશ્વરના સંપૂર્ણ અવતાર છે, એવા પ્રકારનાં સ્પષ્ટ વિધાન કરાયેલાં છે. કેટલાક પુરુષોની

એવી માન્યતા જોવામાં આવે છે કે શ્રી કૃષ્ણ, અર્જુન અને કુરુક્ષેત્ર આદિ સર્વ રૂપક હોવાથી એ રૂપકને ત્યાગી દઇને જ ગીતામાં સમાયલી શિક્ષાને તારવી કાઢવાની આવશ્યકતા છે; તથાપિ આશ્ચર્યનો વિષય એ જ છે કે આવા આક્ષેપકા પોતે જ તેમનાં પોતાનાં માનેલાં એ રૂપકને ત્યાગીને ગીતામાં સમાયલી શિક્ષાના અંશને જૂદો તારવી શકતા નથી; એટલે કે, તેમનાથી શ્રી કૃષ્ણ, અર્જુન તથા કુરુક્ષેત્ર આદિનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી; કારણ કે, જો અવતારવાદ સત્ય હોય, તો પછી શ્રી કૃષ્ણનો અસ્વીકાર કેવી રીતે અને કેમ કરીને કરી શકાય વાર? એટલામાટે ગીતામાં સમાયલાં જ્ઞાન તથા શિક્ષણના પ્રચારક સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન અને સર્વવ્યાપક પરમાત્મા પરમેશ્વર પોતે જ છે, એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ.

શ્રી કૃષ્ણ પરમેશ્વરના અવતાર હોવાથી માનવ દેહમાં અવતરીને મનુષ્યના શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક ધર્મને સ્વીકારી તદનુસાર લીલા કરી ગયા છે. તેમની એ લીલાની દૃશ્ય તથા અદૃશ્ય અથવા પ્રકાશ્ય તથા ગૂઢ શિક્ષાને આપણે આપણા અધિકારમાં લાવી શકીએ, તો એ વિશ્વઆપિની લીલાનાં અર્થ, ઉદ્દેશ તથા પ્રણાલી આદિ પોતાની મેળે જ આપણા જાણવામાં આવી શકે તેમ છે. પૂર્ણ જ્ઞાનપ્રવર્તિત કર્મ એ લીલાનું પ્રધાન અંગ છે અને તે કર્મના મુખ્યમાં તથા એ લીલાના મૂળમાં કયું જ્ઞાન સમાયલું હતું, એનો જ ગીતામાં પ્રકાશ કરાયેલો છે.

• મહાભારતના શ્રી કૃષ્ણ કર્મવીર, મહાયોગી, મહાસંસારી, સામ્રાજ્યસ્થાપક, રાજનીતિજ્ઞ તથા યોદ્ધા હતા અને ક્ષત્રિયદેહમાં જન્મી હતા. તેમના જીવનમાં મહાશક્તિનો અતુલનીય વિકાસ અને તેમની રહસ્યમયી ક્રીડા દૃષ્ટિગોચર થયા કરે છે અને તે રહસ્યની જે વ્યાખ્યા છે તેનું જ નામ ગીતા છે.

શ્રી કૃષ્ણ જગત્રણુ તથા વિશ્વવ્યાપક વાસુદેવ હોવાથી તેમણે

પોતાના મહિમાને ગુપ્ત રાખીને તથા પિતા, પુત્ર, બ્રાતા, પતિ, સખા, મિત્ર અને શત્રુ ઇત્યાદિ સંબંધોને મનુષ્યો સાથે સ્થાપીને પોતાની લીલા કરેલી છે. શ્રી કૃષ્ણના જીવનમાં આર્ય જ્ઞાનનું જે શ્રેષ્ઠતમ રહસ્ય અને ભક્તિમાર્ગનું ઉત્તમ શિક્ષણ ગૂઢ ભાવથી ભરેલું છે, તેનું તત્ત્વ પણ ગીતામાં અપાયલા ઉપદેશમાં જ સમાયલું છે.

કલ્પકલ્પમાં અથવા તો યુગયુગમાં ભગવાન પૂર્ણાંગ રૂપથી અવતાર ધારે છે, એવો નિયમ હોવાથી શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને પણ દ્વાપર તથા કલ્પિયુગના સંધિકાળમાં જ અવતાર ધારેલો છે. કલ્પિયુગ ચારે યુગમાં એટલો સર્વથી અધમ છે તેટલો જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ યુગ પણ છે; કારણ કે, એ યુગના એટલે કે માનવજાતિની ઉન્નતિના પ્રધાન શત્રુ અને પાપપ્રવર્તક કલ્પિના રાત્નકાળમાં જે કે માનવજાતિની અત્યન્ત અવનતિ તથા અધોગતિ થઈ જાય છે; તથાપિ એથી એટલો લાભ તો અવશ્ય થાય છે કે જેવી રીતે વિદ્વેષા કિંવા બાધાઓ સાથે યુદ્ધ કરતાં કરતાં શક્તિની વૃદ્ધિ થતી જાય છે અને જીર્ણતાનો પ્વંસ થતાં નવીનતાનો ઉદ્ભવ થતો દેખાય છે; તેવો જ પ્રકાર અને તેવો જ નિયમ કલ્પિયુગમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે; એટલે કે, વિશ્વના ક્રમવિકાસના યોગે જે અશુભતર અંશોનો વિનાશ થતો જાય છે, તે અશુભતર અંશો કલ્પિયુગમાં અતિવિકાસના પરિણામે સર્વથા નષ્ટ થઈ જાય છે એટલે તેમના ખાલી પડેલા સ્થાનમાં શુભતર અંશોનાં ખીજ પ્રેરાય છે, અકુરિત થાય છે અને ત્યાર પછી સત્યયુગમાં વૃક્ષના રૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે. જેવી રીતે જ્યોતિર્વિધાના નિયમ અનુસાર એક ગ્રહની દશામાં સર્વ ગ્રહોની અન્તર્દશાનો ભોગ આવી પડે છે, તેવી જ રીતે સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલ્પિ એ ચારે યુગો પોત પોતાની અન્તર્દશાને ક્રમાનુસાર વારંવાર ભોગવતા હોય છે. આવા પ્રકારની ચક્રગતિના કારણથી કલ્પિયુગની સત્તાના સમયમાં એક વાર ઉન્નતિ થાય છે તો વળી પાછી ધોર અધોગતિ થઈ જાય છે અને ફેરફાર ધોર અવનતિ અચાનક ઉન્નતિના રૂપમાં ફેરવાઈ જતાં તે

ઉન્નતિના યોગે સાક્ષાત્ લગવાનના દર્શન તથા સાક્ષાત્કારનો અલભ્ય યોગ પણ આવી મળે છે. દ્વાપર અને કલિયુગના સંધિકાળમાં લગવાને અવતાર ધારીને અશુભનો અતિવિકાસ, અશુભનો નાશ, શુભના ખીજનું આરોપણ અને અંકુરનો વિકાસ કરવામાટે અનુકૂલ થઇ પડે તેવી પરિસ્થિતિની અવસ્થા કયાં પધ્ધી કલિયુગનો આરંભ થયેલો છે. શ્રી કૃષ્ણ સત્યયુગને લાવવામાટે ઉપયુક્ત ધનારાં શુભ જ્ઞાન તથા કર્મપ્રણાલીને ગીતારૂપ ભંડારમાં રાખી ગયા છે એને તેથી કલિયુગની સત્ય અંતર્દશાના આગમનકાળમાં ગીતાધર્મના વિશ્વ-વ્યાપક પ્રચારની અત્યંત આવશ્યકતા છે, એનો તો કોઈથી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ છે જ નહિ; અને અત્યારે કલિયુગની સત્ય અન્તર્દશાનો સમય વર્તમાન હોવાથી એ ગીતાનો, કેવળ જ્ઞાની, અને પાંડિતો જ નહિ, કિન્તુ સર્વ જ્ઞતિનાં અને સર્વ સ્થિતિનાં મનુષ્યો સમભાવથી આદર કરવા લાગ્યાં છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પરંતુ જે દેશના લોકો સનાતન આર્ય ધર્મના અનુયાયી નથી તેવા વિધર્મચિના દેશોમાં પણ ગીતાના આદરસત્કારયુક્ત પ્રચારનો આરંભ થઇ ગયો છે.

આ સર્વ કારણોથી વક્તા શ્રી કૃષ્ણથી તેમના ગીતારૂપ વાક્યને લિપ્ત કિંવા વિભક્ત કરી શકાય તેમ છે જ નહિ. શ્રી કૃષ્ણ ગીતામાં શુભ રહેલા હોવાથી ગીતા શ્રી કૃષ્ણની વાક્યથી મૂર્તિ છે, એમ કહેવામાં અતિશયોકિતનો લેશ માત્ર પણ સંભવ નથી.

પાત્ર

ગીતામાં ઉપદેશાયલા જ્ઞાનનું પાત્ર પાંડવશ્રેષ્ઠ મહાવીર ઇન્દ્રનંદન અર્જુન છે. જેવી રીતે ગીતાથી તેના વક્તાને વિભક્ત કરતાં ગીતાના ઉદ્દેશ તથા નિગૂઢ અર્થના ઉદ્ધારનું કાર્ય કડિન થવાનો સંભવ છે; તેવી જ રીતે ગીતાના પાત્રને કાઠી નાખવાથી પણ ગીતાના અર્થની

હાનિ થવાની સંભાવના છે, એ સદા સર્વદા સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય વિષય છે.

અર્જુન શ્રી કૃષ્ણનો સખા હતો. જેઓ શ્રી કૃષ્ણના સમ-સામયિક એટલે કે સમકાલિક હતા અને એક જ કર્મક્ષેત્રમાં અવતરેલા હતા, તેમણે માનવદેહધારી પુરુષોત્તમ સાથે પોતપોતાના અધિકાર અને પૂર્વકર્મના ભેદ અનુસાર નાના પ્રકારના સંબંધો સ્થાપ્યા હતા. ઉદ્ધવ શ્રી કૃષ્ણનો ભક્ત હતો, સાત્યકિ તેમનો અનુગત સહચર તથા અનુચર હતો અને રાજા યુધિષ્ઠિર તેમની મંત્રણાથી ચાલતો આત્મીય તથા બન્ધુ હતો; કિન્તુ એમનામાંની કોઈ પણ વ્યક્તિ શ્રી કૃષ્ણ સાથે અર્જુન સમાન ધનિષ્ઠતમ સંબંધને સ્થાપી શકી નહોતી. સમવયસ્ક પુરુષોનો જેટલા પરિમાણમાં પરસ્પર મધુરતમ તથા નિકટતમ સંબંધ થઈ શકે છે; તેટલા પરિમાણમાં શ્રી કૃષ્ણ તથા અર્જુનનો પરસ્પર મધુરતમ તથા નિકટતમ સંબંધ વિદ્યમાન હતો. અર્જુન શ્રી કૃષ્ણનો બ્રાતા હતો, સખા હતો અને તેમની પ્રાણપ્રતિમ ભગિની સુભદ્રાનો સ્વામી હતો. ગીતાના ચતુર્થ અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને ગીતાના પરમ રહસ્યના શ્રવણના પાત્ર તરીકે દર્શાવતાં પોતાના એ પરસ્પર ધનિષ્ઠ સંબંધનું પણ દર્શન કરાવ્યું છે અને તે આ પ્રમાણે:—

“સ એવાડયં મયા તેડ્ય યોગઃ પ્રોક્તઃ પુરાતનઃ ।
ભક્તોડસિ મે સસ્વા ચેતિ રહસ્યં હ્યતદુત્તમમ્ ॥”

“આ પુરાતન, ઉત્તમ અને ગુપ્ત યોગનો મેં આજે તારા સમક્ષ એટલામાટે જ પ્રકાશ કર્યો છે કે તું મારો ભક્ત અને સખા-મિત્ર છે. જે જગતનું કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ તથા પરમ રહસ્ય હોય તો તે એ યોગ જ છે”

એ જ પ્રમાણે ગીતાના અષ્ટાદશ અધ્યાયમાં ગીતાદ્રા કેન્દ્રરૂપ કર્મયોગના મૂળમંત્રને વ્યક્ત કરતી વેળાએ શ્રી કૃષ્ણના મુખથી એ જ

વિષયની પુનરુક્તિ થયેલી છે અને તે આવી રીતે:—

“સર્વગુણતમં ભૂયઃ શ્રુણુ મે પરમં વચઃ ।
ઇષ્ટોઽસિ મે દૃઢમિતિ તતો વક્ષ્યામિ તે હિંતમ્ ॥”

“હવે તું મારા સર્વથી ગુણતમ તથા પરમ વચનને સાંભળી લે; કારણ કે, તું મને અત્યંત પ્રિય છે અને તેથી જ તારા સમક્ષ મારે એ શ્રેષ્ઠ માર્ગનો પ્રકાશ કરવાનો છે.”

ઉપર આપેલા બંને શ્લોકોનું તાત્પર્ય શ્રુતિને અનુકૂલ છે; કારણ કે, ‘કુટોપનિષદ્’ માં કહેવાયલું છે કે:—

“નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો
ન મેધયા ન बहुना શ્રુતેન ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्य
स्तस्यैष आत्मा वृणुते तनूं स्वाम् ॥”

“એ પરમાત્મા દાર્શનિકોનાં વ્યાખ્યાદારા નથી મળતો, મેધાશક્તિદારા પણ નથી મળતો અને શાસ્ત્રોના વિશાળ જ્ઞાનદારા પણ નથી મળતો; કિન્તુ પરમેશ્વર જેના પર પ્રસન્ન થાય છે તેને જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે અને તેના સમક્ષ જ પરમાત્મા પોતાના શરીરનો પ્રકાશ કરે છે.” એટલામાટે જે ભગવાન સાથે સખ્ય અથવા મૈત્રી આદિ મધુર સંબંધને સ્થાપવા સમર્થ થયો હોય, તે અર્જુન જ જે ગીતામાં વ્યક્ત કરાયેલા જ્ઞાનના ઉત્તમ પાત્ર તરીકે સ્વીકારાયો હોય, તો તે સર્વથી સ્વભાવિક જ છે.

આમાં વળી જે એક ખીજ અત્યંત પ્રયોજનીય કથા ગ્રુપ રહેલી છે, તે એ કે, ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે અર્જુન એકશરીરધારી હોવા છતાં તેને ભક્ત તથા સખા એવાં સંબોધનોવડે સંબોધેલો છે અને તેનું કારણ એ છે કે ભક્તો નાનાવિધ હોવાથી કોઈને પણ ‘ભક્ત’

સંબોધનથી બોલાવતાં સ્વાભાવિક જ ગુરુ તથા શિષ્યના સંબંધનું સ્મરણ થઈ આવે છે; અર્થાત્ લક્તની લક્તિના મૂળમાં પ્રેમ તો હોય છે જ; છતાં પણ સાધારણુતઃ આધ્યતા, સન્માન અને અંધ-લક્તિ અથવા અંધશ્રદ્ધા એનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે અને તેથી લક્ત તથા સખા વચ્ચે મહદ્ અંતરાય રહેલો છે. જેઓ સખા અથવા મિત્ર હોય છે તેઓ એક બીજાનું સન્માન કરતા નથી, પરસ્પર કીડાકોતુક, આમોદ અને રનેહસંભાષણ કરતા રહે છે; કીડામોટે તેઓ એક બીજાનો ઉપહાસ કરે છે અને ક્વચિત્ ગાળો પણ લાંડે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ઠાઈ વેળા તમાચાબાજી અને ઠોંસા-બાજી પણ કરી બેસે છે; સારાંશ કે, એક સખા સદાસર્વકાળ પોતાના સખાનો દબાવેલો હોતો નથી. એક સખાની જ્ઞાનગરિમા તથા કપટ-હીન હિતૈષિતાથી મુગ્ધ થઈને અન્ય મિત્ર કદાચિત્ તેના ઉપદેશ અનુસાર ચાલતો હોય, તો પણ લક્ત પ્રમાણે તે અંધભાવથી નથી ચાલતો, કિન્તુ તેની સાથે તર્કવિતર્ક કરે છે, તેને પોતાના સંદેહો દર્શાવે છે અને કેટલીક વાર તેના વાદનો પ્રખળ પ્રતિવાદ પણ કરે છે. ભયનો ત્યાગ એ મૈત્રીસંબંધની પ્રથમ શિક્ષા છે અને સન્માનના બાજી આડંબરનું વિસર્જન એ તેની દ્વિતીય શિક્ષા છે; તેમ જ મૈત્રી-સંબંધની પ્રથમ તથા અંતિમ કથા એક માત્ર પ્રેમમાં જ સમાઈ જાય છે. સારાંશ કે, જે કોઈ પણ જગત્ કિંવા સંસારને માધુર્યમય, રહસ્યમય, પ્રેમમય તથા આનન્દમય કીડા જાણીને ભગવાનને કીડાના સહચર રૂપે સ્વીકારી મૈત્રીના સંબંધથી બાંધી લે છે તે જ ગીતામાં પ્રકાશિત થયેલા જ્ઞાનને પાત્ર થઈ શકે છે, એ નિર્વિવાદ છે. જે ભગવાનનાં મહિમા, પ્રભુત્વ, જ્ઞાનગૌરવ તથા લીપણુત્વને પણ હૃદયંગમ કરી લે છે, એટલે કે, તેનાથી ભયભીત ન થતાં તેની સાથે નિર્ભયતા તથા હસિત મુખથી રમતો રહે છે, તે જ ગીતામાં વર્ણવાયેલા જ્ઞાનને પાત્ર થાય છે, એમાં સંશયનો સંભવ છે જ નહિ.

સખ્યસંબંધ અથવા મૈત્રીસંબંધમાં કીડાના છળથી અન્ય સર્વ

સંબંધો અંતર્લુપ્ત થઇ શકે છે. જે વચ્ચે ગુરુશિષ્યસંબંધની પ્રતિષ્ઠા થાય, તે તે અતિશય મધુર થઇ પડે છે અને તેટલામાટે જ અર્જુને ગીતાના પ્રારંભમાં શ્રી કૃષ્ણ સાથે એ ગુરુશિષ્યના મધુર સંબંધની જ સ્થાપના કરેલી છે; એટલે કે, અર્જુને શ્રી કૃષ્ણને સંબોધીને કહેલું છે કે: “ હે કૃષ્ણ, આપ મારા પરમ દિતૈષી બન્ધુ હોવાથી હું આપના વિના અન્ય કોના સ્મરણને સ્વીકારું વાર? કારણ કે, મારી બુદ્ધિ હણાઇ ગઈ છે, કર્તવ્યના ભયથી હું ભીત થયેલો છું; કર્તવ્યના સંબંધમાં મારા વિચારો સંદિગ્ધ રહ્યા કરે છે અને મારા અંતઃકરણમાં તીવ્ર શોક વ્યાપી રહ્યો છે. આપ મારી રક્ષા કરો, મને યોગ્ય ઉપદેશ આપો અને મને યોગ્ય માર્ગ દર્શાવો; કારણ કે, મારા ઐહિક તથા પારલૌકિક કલ્યાણનો સમસ્ત ભાર મેં આપના શિર-પર જ મૂકી દીધો છે એટલે હવે મારા કલ્યાણની વ્યવસ્થા આપે જ કરવાની છે.” અર્જુન આવા ભાવને હૃદયમાં ધારીને સમસ્ત માનવજાતિના સખા અને સહાયક શ્રી કૃષ્ણ સમક્ષ જ્ઞાનને મેળવવાની લાલસાથી આગ્રો હતો. આમાં કેટલેક અંશે માતૃસંબંધ અથવા વાત્સલ્યભાવનો પણ સમાવેશ થયેલો દેખાય છે; કારણ કે, વિશ્વનો એક એવો નિયમ જ છે કે જે વયમાં જ્યેષ્ઠ તથા જ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ હોય છે તે પોતાથી વયમાં અલ્પ તથા અલ્પવિદ્ય સખાનું માતા સમાન કલ્યાણ ઇચ્છે છે, તેની રક્ષા કરે છે, તેનું યત્નપૂર્વક લાલનપાલન કરે છે અને તેને સદાસર્વદા પોતાના અંક-ખોળા-માં રાખીને વિપત્તિ તથા અકલ્યાણથી તેનું પરિત્રાણ કર્યા કરે છે; અર્થાત્ જેણે શ્રી કૃષ્ણ સાથે સખા તરીકેનો સંબંધ સાંધેલો હતો, તે અર્જુન સમક્ષ શ્રી કૃષ્ણે પોતાના માતૃરૂપનો પણ પ્રકાશ કર્યો હતો. વળી સખ્ય અથવા મૈત્રીમાં જેવી રીતે માતૃપ્રેમની ગંભીરતા રહેલી હોય છે તેવી જ રીતે તેમાં દામ્પત્ય પ્રેમની તીવ્રતા તથા ઉત્કટ આનંદનો પણ નિવાસ હોય છે. એક મિત્ર પોતાના અન્ય મિત્રના સાન્નિધ્ય અથવા સંગોગને નિરંતર ઇચ્છતો રહે છે, તેના વિરહ અથવા વિયોગથી તે શોકાતુર

થઈ જાય છે, તેના શરીરના સ્પર્શથી પુલકિત થાય છે અને તેના માટે જે પોતાના પ્રાણોનું પણ વિસર્જન કરવું પડે, તો પ્રાણવિસર્જનમાં પણ તેને આનન્દનો જ સાક્ષાત્કાર થયા કરે છે. મૈત્રીની કોડમાં જે દાસ્યસંબંધ અથવા દાસ્યભાવ પણ આવીને સમાવિષ્ટ થઈ જાય, તો તેથી વળી મૈત્રીસંબંધ વિશેષ મધુર થઈ જાય છે અને એટલામાટે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે વ્યક્તિ જેટલા પરિમાણમાં પુરુષોત્તમ સાથે મધુર સંબંધ સાંધી શકે છે તેટલા વિશેષ પરિમાણમાં તેનો મૈત્રીભાવ અથવા સખ્યભાવ પ્રસ્ફુટિત થાય છે; એટલે કે, તેટલા વિશેષ પરિમાણમાં ગીતામાં વર્ણુવાયલા જ્ઞાનનું પાત્રત્વ તેનામાં આવી શકે છે.

કૃષ્ણનો મિત્ર અર્જુન મહાભારતના પ્રધાન કર્મી છે અને ગીતામાં કર્મયોગનું શિક્ષણ જ સર્વથી પ્રધાન શિક્ષણ છે, એ નવીનતાથી કહેવાની કે લખવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ. જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ એ ઇશ્વરપ્રાપ્તિના ત્રણ માર્ગો લેશ માત્ર પણ પરસ્પર વિરોધી નથી; કારણ કે, કર્મમાર્ગમાં જ્ઞાનપ્રવર્તિત કર્મવડે ભક્તિથી પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિનો ઉપયોગ અથવા પ્રયોગ કરીને ભગવાનના ઉદ્દેશથી ભગવાન સાથે મળી જઈ તેનાં જ દેખાડેલાં એટલે કે તેની આજ્ઞા પ્રમાણેનાં કર્મ કરવાં, એ જ ગીતાનો ઉપદેશ છે. જેઓ સંસારનાં દુઃખોથી ભયભીત થયેલા હોય, વૈરાગ્યથી પીડાયેલા હોય, જેમનામાં જન્મથી જ તૃષ્ણાનો અભાવ રહેલો હોય અને લીલાને સર્વથા ત્યાગીને કેવળ અનન્તના અંકમાં જ અદૃશ્ય થઈ જવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોય, તેવા પુરુષોનો મર્ગ એ માર્ગથી સર્વથા ભિન્ન તથા સ્વતંત્ર હોવો જોઈએ અને છં પણ તેમ જ; પરંતુ વીરશ્રેષ્ઠ મહાધનુર્ધર અર્જુનની એવી કોઈ પણ ઇચ્છા કિંવા ભાવના હતી જ નહિ અને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને કોઈ શાન્ત સંન્યાસી કિંવા કોઈ દાર્શનિક જ્ઞાની સમક્ષ આ ઉત્તર રહસ્યનો પ્રકાશ ન

કરતાં તેમ જ કોઈ અહિંસાપરાયણ પ્રાણીને પોતાના ઉપદેશને પાત્ર ન ગણતાં મહાપરાક્રમી, તેજસ્વી અને ક્ષત્રિય સુભટ અર્જુનને જ અતુલનીય જ્ઞાનલાભના ઉપર્યુક્ત પાત્ર તરીકે સ્વીકારી લીધો, તેનું કારણ પણ એ જ છે; કારણ કે, જે સંસારસમરાંગણમાં જ્ય કિંવા પરાજયના પ્રસંગે અચક્ષ અને એકરૂપ રહે છે તે પુરુષ જ આ ઉપદેશના ગૂઢતમ સ્તરમાં પ્રવેશવાને સમર્થ થઈ શકે છે. આ કારણથી જ એમ કહેવાયલું છે કે: “**नाऽप्यहं बलहीनेन कथ्यः**” જે પુરુષ મુમુક્ષા એટલે કે મુક્તિને મેળવવાની ઇચ્છા કરતાં ભગવાનને મેળવવાની આકાંક્ષાને જ પોતાના અંતઃકરણમાં વિશેષતાથી પોષે છે, તે જ પુરુષ ઇશ્વરસાક્ષાત્કારનો આસ્વાદ પામીને પોતાને નિત્યમુક્ત સ્વભાવવાન તરીકે ઓળખી શકે છે અને મુમુક્ષાને અજ્ઞાનના અંતિમ આશ્રય તરીકે ઓળખી તેને ત્યાગી દેવાને સમર્થ થાય છે. જે પુરુષ તામસ તથા રાજસ અહકારને ત્યાગીને સાત્ત્વિક અહકારમાં પણ બદલે થવા નથી ઇચ્છતો, તે પુરુષ જ ગુણાતીત થઈ શકે છે. અર્જુનને ક્ષાત્ર ધર્મને પાળવામાં રાજસ વૃત્તિની ચરિતાર્થતા કરી હતી અને તેવી જ રીતે સાત્ત્વિક આદર્શને સ્વીકારવામાં રજઃશક્તિને સત્ત્વમુખી કરી નાખી હતી એટલે એ પાત્ર જો ગીતામાં વર્ણવાયલા ઉપદેશનો ઉત્તમ આધાર થાય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું હોઈ શકે વાર?

અર્જુન તેના સમકાલિક મહાપુરુષોમાં કાંઈ સંવંધી શ્રેષ્ઠ પુરુષ ન હોતો; કારણ કે, આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના વિષયમાં શ્રી વ્યાસજી તેનાથી શ્રેષ્ઠ હતા; તે યુગના સર્વ પ્રકારના સાંસારિક જ્ઞાનના વિષયમાં પિતા-મહા, ભીષ્મ જેવી શ્રેષ્ઠતા અન્ય કોઈ પણ પુરુષની નહોતી; જ્ઞાનતૃષ્ણાના વિષયમાં રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર તથા વિદુરજી સર્વશ્રેષ્ઠ હતા; ભકિતના વિષયમાં ઉદ્ધવ તથા અકૂરની શ્રેષ્ઠતા અદ્વિતીય હતી; સાધુતા તથા સાત્ત્વિક ગુણના વિષયમાં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર સર્વથી શ્રેષ્ઠ હતા અને સ્વાભાવિક શૌર્ય તથા પરાક્રમના વિષયમાં પાંડવોના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા અને મહારથી

કર્ણુની સ્પર્ધા કિંવા સમાનતા કરી શકે એવો અન્ય કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ વીર તે કાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો જ નહોતો; છતાં પણ જગત્પ્રભુએ અર્જુન પ્રતિ જ પોતાની પ્રસન્નતા દર્શાવી, અને તેના હસ્તમાં જ અચક્ષ્ણ જયશ્રી તથા ગાંડીવ ધનુષ્ય આદિ દિવ્ય અસ્ત્રો સમર્પાવે તેના હસ્તથી જ ભારતવર્ષના સહસ્રાવધિ વિશ્વવિજ્ઞાત યોદ્ધાઓનો નાશ કરાવી યુધિષ્ઠિરના નિઃકંટક સામ્રાજ્યની અર્જુનના પરાક્રમથી મેળવેલા દાનરૂપે સ્થાપના કરી દીધી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ગીતામાં વર્ણવાયલા પરમ જ્ઞાનના પાત્ર તરીકે પણ અર્જુનને જ ચૂંટી કાઢ્યો, એનું પણ કાંઈ કારણ તો હોવું જ જોઈએ. વળી મહાભારતનો નાયક અને પ્રધાન કર્મવીર પણ અર્જુન છે અને તેથી તે કાવ્યનો પ્રત્યેક અંશ તેની જ યશઃકીર્તિની ઘોષણા કરી રહ્યો છે. આ પુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણ કિંવા મહાભારતના રચયિતા શ્રી વ્યાસજીનો અન્યાય કે પક્ષપાત તો નથી જ; કારણ કે, એ ઉત્કર્ષમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખવાનું તથા આત્મસમર્પણનું જ શ્રેષ્ઠ પરિણામ કિંવા મધુર ફળ છે, એ તત્કાળ આપણા જાણવામાં આવી શકે તેમ છે. અર્થાત્ જોણે પુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણમાં પરમ શ્રદ્ધા રાખી કોઈ પણ પ્રકારના સ્વત્વને ન દર્શાવતાં પોતાના શુભ તથા અશુભ, મંગળ તથા અમંગળ અને પુણ્ય તથા પાપ આદિનો સમસ્ત ભાર શ્રી કૃષ્ણને જ સમર્પી દીધો હતો; પોતાના પ્રિય કર્મમાં આસક્તિ ન રાખતાં જો શ્રી કૃષ્ણની આજ્ઞા અનુસાર કર્મ કરવાનું તત્પર થયો હતો; જોણે પોતાની પ્રિય-વૃત્તિઓની સાથેકતા ન કરતાં શ્રી કૃષ્ણની પ્રેરેલી વૃત્તિઓને સ્વીકારી લીધી હતી અને પોતાના પ્રશંસિત ગુણોને આગ્રહ પૂર્વક વળગી ન રહેતાં શ્રી કૃષ્ણના આપેલા ગુણ તથા તેની પ્રેરણાને તેના જ અર્થમાં નિયુક્ત કર્યો હતો; તે શ્રદ્ધાવાન અને અહંકારરહિત કર્મયોગી, પુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણના પ્રિયતમ સખા અને શક્તિના ઉત્તમ આધાર અર્જુન દ્વારા જો વિશ્વનું વિરાટ કાર્ય નિર્દોષ રૂપથી સંપન્ન અથવા સંપૂર્ણ થયું હોય, તો તેમાં આશ્ચર્યનો અવકાશ છે જ નહિ.

કુસ્લામ ધર્મના પ્રવર્તક હજારત મહમ્મદ પયગંબર પણ એવા જ શ્રેષ્ઠ યોગીશ્વર હતા. અર્જુન પણ એવી જ રીતે આત્મસમર્પણના કાર્યમાં નિરંતર તત્પર રહ્યા કરતો હતો અને તેની એ તત્પરતા જ શ્રી કૃષ્ણની તેનાપરની પ્રસન્નતા તથા તેના માટેની શુભ ભાવનાનું મુખ્ય કારણ હતું, એ સર્વથા સ્પષ્ટ હોવાથી એના વિશેષ વિવરણની આવશ્યકતા નથી. સારાંશ કે, જે કોઈ પણ સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણનો દૃઢ ઉદ્દેશ કરે છે, તે જ ગીતામાં વર્ણવાયેલા જ્ઞાનનો ઉત્તમ અધિકારી પ્રાપ્ત છે અને શ્રી કૃષ્ણ તેના ગુરુ તથા મિત્ર થઈને તેના આ લોક તથા પરલોકના સમસ્ત ભારને પોતાના શિરપર ધારી લે છે.

અવસ્થા અથવા પરિસ્થિતિ

મનુષ્યની પ્રત્યેક કૃતિ તથા ઉક્તિના ઉદ્દેશ તથા કારણને જાણવામાટે તે કાર્ય કઈ અને કેવી અવસ્થામાં કરાયેલું છે તેમ જ તે ઉક્તિ કઈ અને કેવી પરિસ્થિતિમાં વ્યક્ત થયેલી છે, એ પ્રથમ જાણી લેવાની આવશ્યકતા છે. ત્યારે અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે જ્યારે ગીતાનો પ્રકાશ થયો હતો તે વેળાએ અવસ્થા અથવા પરિસ્થિતિ કેવા પ્રકારની હતી? એનું ઉત્તર એ જ છે કે, કુરુક્ષેત્રના મહાયુદ્ધના પ્રારંભકાળમાં જ્યારે શસ્ત્રપ્રયોગનો આરંભ થયો હતો—‘**પ્રવૃત્તે શસ્ત્ર-ક્રંપાતે**—’ તેજ વેળાએ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે ગીતાનો પ્રકાશ કર્યો હતો. ગીતાના પ્રકાશસમયની આવી વિવિધ પરિસ્થિતિને જોઈને અનેક જનો આશ્ચર્યચકિત તથા સંશયશીલ થઈને પોતાનો એવો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો છે કે: ‘આ અવસ્ય કવિની અસાધ્યતાના કિંવા બુદ્ધિની વિકૃતિનું જ પરિણામ હોવું જોઈએ.’ પરંતુ અમારો તો એવો જ દૃઢ નિશ્ચય છે કે તે સમય અને તે સ્થાનમાં, દેશ, કાળ તથા પાત્ર આદિનો વેચાર કરીને, અર્જુન જેવા ભાવાપન્ન અથવા શ્રદ્ધાળુ પાત્ર સમક્ષે જ કૃષ્ણ ભગવાને ગીતાકલ્પ જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરેલો છે અને કવિને

મથાધરિત ઘટના વણુ વેલી હોવાથી એમાં કવિનો કાંઈ પણ દોષ છે જ નહિ.

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધનો પ્રારંભકાળ તે જ ગીતાના પ્રકાશનો સમય છે. જેમણે પ્રખળ કર્મના પ્રવાહમાં પડીને પોતાના વીરત્વ તથા શક્તિ વિકાસની પરીક્ષા જ કરી નથી, તેઓ કદાપિ ગીતામાં વર્ણુવાયલા જ્ઞાનના અધિકારી થઈ શકે તેમ નથી. એથી વિરુદ્ધ, જેમણે કાંઈ કઠિન મહાવ્રતનો આરંભ કરેલો હોય છે કે જે મહાવ્રતમાં અનેક બાધાઓ, વિઘ્નો, શત્રુઓની વૃદ્ધિ તથા પરાજય આદિની આશંકા સ્વાભાવિક જ ઉત્પન્ન થાય છે અને એવા મહાવ્રતના આચરણથી જેમનામાં દિવ્ય શક્તિનો ઉદ્ભવ થયેલો હોય છે; તે વેળાએ તે મહાવ્રતની અવશિષ્ટ ઉઘાપના-પૂર્તિ-માટે અથવા તો ભગવાનના કાર્યની સિદ્ધિમાટે તે મહાવ્રતધારીઓ સમક્ષ આ જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે. ગીતા કર્મયોગવડે ભગવાનના સાક્ષાત્કારની ઘટનાનો પણ પોતામાં સમાવેશ કરી દે છે; કારણ કે, શ્રદ્ધા તથા ભક્તિપૂર્ણ કર્મમાંથી જ જ્ઞાનનો જન્મ થાય છે, એટલામાટે ગીતામાં દર્શાવાયલા માર્ગનો પ્રવાસી પોતાના માર્ગને ત્યાગીને દૂરના શાન્તિમય આશ્રમમાં, પર્વતમાં કિંવા નિર્જન અરણ્યમાં પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર નથી કરતો; કિન્તુ પોતાના માર્ગના મધ્યભાગમાં અને કર્મના દોલાહલના મધ્યમાં જ તેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યાં જ તે સ્વર્ગીય દીપ્તિ આવીને વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે અને પરમાત્માની મધુર તથા તેજોમયી વાણી તેના કર્ણકુહરમાં પ્રવેશ કરતી દેખાય છે.

અર્થાત્ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગીતાના પ્રકાશનું સ્થાન કુરુક્ષેત્ર એટલે કે સમરક્ષેત્ર હતું, અને તે સ્થળ ઉભય સૈન્યોના મધ્યમાં આવેલું હોવાથી ત્યાં શસ્ત્રપાત થતો હોય, તો તે સ્વાભાવિક જ હતું. જેઓ એ કર્મમાર્ગના પ્રવાસી હોય છે અને આવા પ્રકારના કર્મમાં અગ્રેસર થયેલા હોય છે, તેમને તે જ વેળાએ એટલે કે આવા કાંઈ પણ ગુરુતર ફેલેતપાદક સમયમાં કે જ્યારે કર્મવીરોના કર્મ

અનુસાર તેમના અદૃષ્ટની ગતિ આ દિશામાં કે તે દિશામાં સંચાલિત થવાનો સંભવ હોય છે, તેવા સમયમાં જ અકસ્માત્ અને અચાનક તેમના યોગની સિદ્ધિ સાથે તેમને પરમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે; કારણ કે, તેમનું જ્ઞાન કર્મને અટકાવનારું હોતું નથી, કિન્તુ કર્મ સાથે સર્વથા મળી ગયેલું હોય છે. એ વાર્તા પણ સત્ય જ છે કે નિર્જન સ્થાનમાં નિવાસ કરીને ધ્યાનમગ્ન થવાથી પોતાના આત્માનો જ્ઞાન સાથે સંયોગ થાય છે અને તેથી જ બુદ્ધિમાન પુરુષો અરણ્યનિવાસને વિશેષ પરિભાષુમાં ઇચ્છે છે; કિન્તુ ગીતામાં ઉપદેશાયક્ષા યોગમાર્ગના પ્રવાસીઓ મન, પ્રાણ તથા દેહરૂપ આધારને એવા બાવ સહિત વિભક્ત કરી દે છે કે તેના યોગે તેઓ જનતામાં નિર્જનતા, કાલાહલમાં શાંતિ તથા ધોર કર્મપ્રવૃત્તિમાં અત્યન્ત નિવૃત્તિનો ઉપભોગ અથવા સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. તેઓ આબ્યંતરને ખાલ દ્વારા નિયંત્રિત કરતા નથી, કિન્તુ ખાલ વસ્તુને આબ્યંતર વસ્તુદ્વારા જ નિયંત્રિત કરે છે. સાધારણ યોગી સંસારથી ભયભીત થઈ જાય છે અને તેથી સંસારમાંથી પલાયન કરી નિર્જન સ્થાનમાંના યોગાશ્રમનો આશ્રય લઈ ત્યાં જ પોતાના સ્વીકારેલા યોગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; પરંતુ કર્મયોગીના યોગનો આશ્રમ આ સંસાર હોવાથી તે સંસારને ત્યાગીને અન્યત્ર ક્યાં જાય વાર? સાધારણ યોગી ખાલ શાન્તિ તથા નીરવતાનો અભિલાષ રાખે છે અને તેની ખાલ શાન્તિના ભંગથી તેના તપનો ભંગ થઈ જાય છે; પરંતુ કર્મયોગી અંતરમાં વિશાળ શાન્તિ તથા નીરવતાનો ઉપભોગ કરતો હોય છે; ખાલ કાલાહલના યોગે તેની એ અવસ્થા વળી વિશેષ ગંભીર થાય છે અને ખાલ ત્યોભંગથી તેના સ્થિર આંતરિક તપનો ભંગ થતો નથી; કિન્તુ તેનું તપ અવિચલ જ રહે છે. કેટલાક લોકો એવી શંકા દર્શાવે છે કે, ‘યુદ્ધમાટે ઉદ્ધુક્ત થયેલી સેનાઓના મધ્યભાગમાં શ્રી કૃષ્ણ તથા અર્જુનનો આવા પ્રકારનો તાત્વિક સંવાદ કેવી રીતે સંભવી શકે વાર?’ એના ઉત્તરમાં જે કહેવાનું છે તે એ જ કે, યોગના પ્રભાવથી

એ અસંલવનીય ઘટના પણ સંલવનીય થઇ જાય છે; અર્થાત્ એ યોગના બળવા યુદ્ધજન્ય ક્રોધાહલના મધ્યમાં હોવા છતાં શ્રી કૃષ્ણ તથા અર્જુનના આંતરિક તથા બાહ્ય પ્રદેશમાં અખંડ શાન્તિ વિરાજ રહી હતી અને તેથી યુદ્ધનો ક્રોધાહલ તે ઉભય જતોને સ્પર્શ કરી શક્યો નહોતો. આમાં કર્મમાર્ગમાં ઉપયોગિની થઇ પડે, તેની એક શિક્ષાનો સમાવેશ થયેલો છે અને તે એ કે જેઓ ગીતામાં ઉપદેશ-યજ્ઞ યોગનું અનુશીલન કરે છે, તેઓ ઐષ્ટ કર્મી હોવાથી કર્મમાં આસક્ત હોતા નથી એટલે કે કર્મના મધ્યમાં જ આત્માના આભ્યંતર આન્ધાનને સાંભળીને તેઓ કર્મથી વિરક્ત થઇ યોગમય તથા તપસ્યામય થઇ જાય છે. તેઓ એ તત્ત્વને સારી રીતે જાણતા હોય છે કે: 'કર્મ ભગવાનનું છે, ફળ ભગવાનનું છે, આપણે યન્ત્ર સમાન છીએ અને તેથી ફળમાં આપણો કશો પણ અધિકાર નથી.' આવા પ્રકારના જ્ઞાનથી તેઓ કર્મના ફળને મેળવવામાટેની ઉત્કંઠાને કદાપિ પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપતા જ નથી. વળી તેઓ એ રહસ્યને પણ જાણે છે કે, કર્મયોગની સુવિધામાટે, કર્મની ઉન્નતિ-માટે અને જ્ઞાન તથા શક્તિની વૃદ્ધિમાટે જ તે આન્ધાન થાય છે અને તેથી તેઓ કર્મથી વિરક્ત થતાં જરા પણ ડરતા નથી; કારણ કે, તપસ્યામાં વીતાડેલો સમય કદાપિ વ્યર્થ જતો નથી, એવો તેમનો દૃઢ નિશ્ચય થયેલો હોય છે.

પાત્રનો ભાવ કર્મયોગીના શેષ એકેહને વધારનારો જ થઇ પડે છે. વિશ્વસમસ્યા, સુખદુઃખસમસ્યા અને પાપ તથા પુણ્ય આદિની સમસ્યાથી વ્યાકુલ થઇને અનેક જનો સંસારમાંથી પલાયન કરી જવામે જ શ્રેયસ્કર માની નિવૃત્તિ, વૈરાગ્ય તથા કર્મત્યાગની જ પ્રશંસા કરતા રહે છે. છુદ્ધદેવ જગતને અનિત્ય તથા દુઃખમય દર્શાવીને નિર્વાણની પ્રાપ્તિનો માર્ગ દર્શાવેલો છે; જેજસુ કાઇરદ અને મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય ઇત્યાદિ પુરુષો માનવ જાતિની સંતાનોત્પાદિકા વિવાહપદ્ધતિ તથા જગતના ચિરંતન નિયમયુદ્ધના ઘોર વિરોધી હોય એમ સ્પષ્ટ

દેખાઇ આવે છે; સંન્યાસીઓ કહે છે કે: 'કર્મનો જન્મ અજ્ઞાનમાંથી થયેલો હોવાથી કર્મને ત્યાગો, કર્મથી દૂર લાગો અને સદા સર્વદા શાન્ત તથા નિષ્ક્રિય જ થઇ રહો!' અને અદ્વૈતવાદીઓ કહે છે કે: 'જગદ્ મિથ્યા હોવાથી શાશ્વત બ્રહ્મમાં લીન થઇ જાઓ!' જે આ સર્વ વિધાનો સત્ય હોય, તો એથી સ્વાભાવિક જ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે: 'તો પછી આ જગતના અસ્તિત્વનું કારણ શું છે અને આ સંસાર શા કારણથી અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે?' જે ભગવાનના અસ્તિત્વને સ્વીકારવામાં આવે, તો તેણે એક બુદ્ધિહીન અને મૂર્ખ અદ્વૈતવાદી બાળક પ્રમાણે આ સર્વ નિષ્ફળ તથા અર્થ પરિશ્રમયુક્ત નીરસ ઉપહાસનો આરંભ શામાટે કરેલો છે, એવી શંકાનો સ્વાભાવિક જ આવિર્ભાવ થાય છે. જે આત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકારવામાં આવે અને જગતને માયા તરીકે જ માનવામાં આવે, તો એથી એ સંદેહ આવીને જીભો રહે છે કે આત્માના અસ્તિત્વનું પ્રયોજન શું છે અને તેણે આ ધૃત્વાકારક ક્રિયા અધમ સ્વપ્નનો પોતાના નિર્મળ અસ્તિત્વમાં અધ્યાસન શા કારણથી કર્યો છે? નાસ્તિકાની એવી માન્યતા છે કે: 'ભગવાન પણ નથી અને આત્મા પણ નથી; અર્થાત્ જે કંઈ પણ હોય, તો તે અન્ધ શક્તિની અન્ધ ક્રિયા માત્ર જ છે.' આ વળી કેવા પ્રકારની કથા વાર? શક્તિ કેની, તેનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી થયો અને તે અંધ તથા ઉન્મત્ત શા કારણથી થઇ; આ સર્વ પ્રશ્નોની સંતોષજનક મીમાંસા કાઢ પણ કરી શકે તેમ નથી; એટલેકે, ક્રિત્રિયન્સ, બૌદ્ધ, અદ્વૈતવાદી, નાસ્તિક, અને વૈજ્ઞાનિક ઇત્યાદિ સર્વ જનો આ વિષયમાં નિરુત્તર હોવાથી તેઓ આ સમસ્યાને ત્યાગીને પછી પોતાના પક્ષનું સમર્થન કર્યા કરે છે. માત્ર એક ઉપનિષદ અને તદ્વનુકૂલ ગીતા એવી રીતે એ સમસ્યાને ત્યાગીને ગુલાંટ મારી જવાના કાર્યથી અલિપ્ત રહે છે અને તેટલામાટે જ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં ગીતા ગીતા થયેલી છે એટલે કે ગીતા ગવાયેલી છે. ધોર સાંસારિક કર્મ, ગુરુહત્યા, બ્રાત્રહત્યા અને આત્મીય જનોની હત્યા એ જ ગીતાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે, એ

જ અસંખ્ય પ્રાણિસંહારક યુદ્ધના આરંભનો હેતુ છે અને તેથી વીરશિરોમણિ અર્જુન હતયુદ્ધિ થતાં પોતાના ગાંડીવ ધનુષ્યને દૂર ફેંકી દહને સમરક્ષેત્રમાં પ્રવેશતાં શ્રી કૃષ્ણને કાતર સ્વરથી આ પ્રમાણે પૂછતો દેખાય છે કે:—

“તત્કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયાસિ કૈશવ ?”

“હે કેશવ, તમે અને આ ઘોર કર્મમાં શામાટે યોગ્ય છો વા? ”
અને એના ઉત્તરમાં યુદ્ધના ક્રોધાહલના મધ્યમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના મુખમાંથી વજ્રસમાન ગંભીર સ્વરથી જે મહાગીતનો આશ્વાસ થયો છે તે આ પ્રમાણે છે:—

કુરુ કર્મેવ તસ્માત્ત્વં પૂર્વં પૂર્વતરં કૃતમ્ ।

* * * *

યોગસ્યઃ કુરુ કર્મણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનઞ્જય ।

* * * *

ત્રાંદ્યુક્તા જહાતીહ ઉમે સુકૃતદુષ્કૃતે ।

તસ્મા ઘોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કાશ્ચલઃ ॥

* * * *

અસક્તો જ્ઞાચરન્ કર્મ પરમાપ્નોતિ પૂરુષઃ ।

* * * *

માયિ સર્વાણિ કર્મણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ।

નિરાશી નિર્મમો ભૂત્વા યુધ્યસ્વ વિગતજ્ઞઃ ॥

* * * *

ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવિજિતચતસઃ ।

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિકીયતે ॥

* * * *

અજ્ઞાનેનાદૃતં જ્ઞાનં તેન મુક્ષાન્તિ જન્તવઃ ।

* * *

મોક્ષારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમેશ્વરમ્ ।
સુહૃદં સર્વ મૃતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાન્તિમૃચ્છતિ ॥

* * *

મયા હતાં સ્ત્વં જહિ મા વ્યથિષ્ઠા ।
યુધ્યસ્ય જેતાઽસિ રણે સપત્તાન ॥

* * *

યસ્ય નાદંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।
હત્વાપિ સ ઇમાંલ્લોકાન્મ હૈન્તિ ન નિબધ્યતે ॥

“ એટલામાટે તું કર્મ જ કરતો રહે; કારણ કે, તારા પૂર્વજો જે કર્મ પરાપૂર્વથી કરતા આવ્યા છે તે જ કર્મ તારે પણ કરવાનું છે અને કરવું જ પડશે.....યોગીની અવસ્થામાં રહી આસક્તિનો પરિત્યાગ કરીને કર્મ કર.....જેની બુદ્ધિ યોગસ્થ થયેલી છે તે આ કર્મક્ષેત્રમાં જ પાપ તથા પુણ્યનો અતિક્રમ કરી જાય છે એટલે યોગ-માટે સાધના કર; કારણ કે, જો કર્મનું કોઈ શ્રેષ્ઠ સાધન હોય, તો તે યોગ જ છે.....મનુષ્ય જો અનાસક્ત બાવથી કર્મ કરતો રહે, તો તે નિમગ્નપૂર્વક પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે, એટલે કે, ભગવત્પ્રાપ્તિના લાભને મેળવી શકે છે.....જ્ઞાનથી બરેલા હૃદયવડે તું યોગીનાં સર્વ કર્મોના બારને મારા શિરપર નાખી દે અને કામના, અહંકાર તથા દુઃખ આદિનો પરિત્યાગ કરી યુદ્ધકાર્યમાં અગ્રેસર થઈ જા.....જે મુક્ત છે, આસક્તિથી રહિત છે અને જેનું ચિત્ત સદાસર્વદા જ્ઞાનના પ્રદેશમાં જ નિવાસ કરી રહેલું છે તેમ જ જે યજ્ઞને માટે જ કર્મ કરે છે તેનાં સર્વ કર્મો તેના બંધનનાં કારણ ન

યતાં તત્કાળ મારામાં સંપૂર્ણ રૂપથી વિલીન થઈ જાય છે.....
 સર્વ પ્રાણીઓનું આંતરિક જ્ઞાન અજ્ઞાનવડે ઢંકાયેલું હોવાથી તે
 અજ્ઞાનના યોગે તે સુખદુઃખ તથા પાપ અને પુણ્ય આદિ દ્વંદ્વભાવની
 સૃષ્ટિને નિર્માણ કરી અકારણ મોહમાં પડી જાય છે.....મને
 સર્વ લોકોનો મહેશ્વર, યજ્ઞ તથા તપસ્યા આદિ સર્વ કર્મોનો લોકતા
 તેમજ સર્વ ભૂતોનો સખા તથા બંધુ જાણવાથી પરમ શાન્તિનો
 લાભ થાય છે.....મેં જ તારા સર્વ શત્રુઓને મારેલા છે એટલે તું
 યન્ત્ર થઈને તેમનો સંહાર કરી નાખ; હૃદયમાં વ્યથાને સ્થાન ન
 આપ અને યુદ્ધના કાર્યમાં લાગી જા એટલે તું રણમાં તારા શત્રુઓ-
 પર અવશ્ય વિજય મેળવીશ.....જેનું અંતઃકરણ અજ્ઞાનથી રહિત
 છે અને જેની બુદ્ધિ લેપાયેલી નથી, તે પુરુષ જો સકળ જગતનો
 સંહાર કરી નાખે, તો પણ તે હત્યા કરતો જ નથી, એમ જ માની
 લેવાનું છે અને તેથી તેને પાપરૂપ બંધનનો સ્પર્શ થતો જ નથી.”

પ્રશ્નને ઉઘાડી દેવાનું 'કે' શુલાંટ મારીને આગળ વધવાનું આમાં
 કશું પણ લક્ષણ નથી; છતાં આ પ્રશ્ન પરિષ્કારલાવથી જ અત્યારે
 ઉપસ્થિત કરાયેલો છે; કારણ કે, ભગવાન શું છે, જગત શું છે,
 સંસાર શું છે, ધર્મમાર્ગ શું છે અને પાપ શું છે એ સર્વ પ્રશ્નોનાં
 ગીતામાં સંક્ષિપ્ત ઉત્તરો અપાયેલાં છે; સારાંશ કે, સંન્યાસશિક્ષા
 નહિ કિન્તુ કર્મશિક્ષા જ ગીતાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે અને એમાં જ
 ગીતાની સાર્વજનિક ઉપયોગિતા સમાયેલી છે.

દ્વિતીય કલ્પ

પ્રથમ અધ્યાય

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાન્ડવાશ્ચૈવ કિમર્વત સજ્જય ? ॥ ૧ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે કથું કે:—

“હે સંજય, ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધભાટે એટલેકે યુદ્ધની ઇચ્છાથી એકત્ર થયેલા મારા તથા પાંડુના પુત્રોએ શું કયું?”

સજ્જય ઉવાચ

દૃષ્ટ્વા તુ પાન્ડુબાનાંકં વ્યૂઠં દુર્યોધનસ્તપ્ત્વત્ ।

આચાર્યમુપસંગમ્ય રાજા વચન મન્નવીત્ ॥ ૨ ॥

સંજયે ઉત્તર આપ્યું કે:—

“ત્યાં પાંડવોની સેનાને (યુદ્ધભાટે) વ્યૂહબદ્ધ થયેલી જોઈને આચાર્ય (દ્રોણાચાર્ય) પાસે જઈ (દુર્યોધન) રાજા નીચે પ્રમાણે વચન બોલ્યો:—”

પદ્યૈતાં પાન્ડુપુત્રાણા માચાર્ય મહર્તીં ચમૂસ્મ ।

વ્યૂઠાં દૃપદપુત્રેણ તથા શિષ્યેણ ધીમતા ॥૩॥

“હે આચાર્ય, તમારા શુદ્ધિશાળી શિષ્ય અને દ્રુપદ રાજાના પુત્રે જેની વ્યૂહરચના કરેલી છે તે પાંડવોની આ મહર્તી સેનાને જુઓ.”

અત્ર શૂરા મહેષ્વાસા भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥૪॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
रुजित्कुंतेभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥૫॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौमद्रો द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥૬॥

“એ વિરાટ સૈન્યમાં ભીમ તથા અર્જુન જેવા મહાધનુર્ધર વીર પુરુષો દૃષ્ટિગોચર થાય છે; તેમ જ યુયુધાન, વિરાટ અને મહારથી દ્રુપદ રાજા; ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન તથા મહાપ્રતાપી કાશિરાજ; વળી પુરુજિત, કુન્તિભોજ અને નરપુંગવ શૈબ્ય; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ પરાક્રમશાળી યુધામન્યુ, પ્રતાપશાળી ઉત્તમૌજા, સુલદ્રાનો સુત અભિમન્યુ તેમ જ દ્રૌપદીના પુત્રો પણ વિદ્યમાન છે અને એ મહારથી એટલે કે અદ્વિતીય યોદ્ધાઓ છે.”

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥૭॥

“હે દ્વિજોત્તમ આચાર્ય, આપણા સૈન્યમાં પણ જે અસાધારણ શક્તિશાળી પુરુષો છે અને જેઓ આપણી સેનાના નાયકો છે તેમની નામોનો હું આપના સ્મરણમાટે આપ સમક્ષ ઉચ્ચાર કરું છું, તો તે કૃપા કરીને સાંભળો:—

“भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ।
अम्बथामा विकर्णश्च सौमदक्षिर्जयद्रथः” ॥૮॥

अन्येच बहवः शूरा मदर्थे चकृणांविताः ।
नानासः प्रहरणाः सर्वे रक्षाविशारदाः ॥९॥

“પ્રથમ તો આપ પોતે, દ્વિતીય પિતામહ લીખ્મ, તૃતીય કર્ણુ, ચતુર્થ કૃપાચાર્ય કે જેઓ સંગ્રામજેતાના નામથી ઓળખાય છે તે, પંચમ અશ્વત્થામા, ષષ્ઠ વિકર્ણુ, સપ્તમ સૈામદત્તિ એટલેકે ભૂરિશ્રવા અને સપ્તમ જયદ્રથ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ખીજા અનેક વીર પુરુષો મારામાટે પોતાના પ્રાણોની મમતાને ત્યાગીને યુદ્ધ કરવાને રણ-જૂમિમાં આવી લાગ્યા છે. એ સર્વ વીરો યુદ્ધવિદ્યાવિશારદ તથા નાના-વિધ શસ્ત્રાસ્ત્રવડે સુસજ્જિત છે.”

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतन्नां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥१०॥

“લીખ પિતામહવડે રક્ષાયલી આપણી સેના અપરિમિત એટલે કે જેનો માપ ન કરી શકાય તેટલી પ્રચંડ છે અને લીમવડે રક્ષાયલી પાંડવોની સેના પરિમિત એટલે કે તત્કાળ ગણી શકાય તેટલી અદ્યપ્રસંગ્યક છે.”

अयनेषु च सर्वेषु यथा भागमवाचताः ।
भीष्ममवाभिरक्षन्त भवन्तः सर्व एव हि ॥११॥

“એટલામાટે આપ સર્વ યુદ્ધનાં જેટલાં પ્રવેશસ્થળો હોય તે સર્વ માર્ગોમાં પોતપોતાને રથજે રહીને લીખ પિતામહની જ રક્ષા કરો.”

तस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनयोच्चैः शस्त्रं दध्मौ प्रतापवान् । १२॥

“(દુર્યોધનનાં આ વચનો સાંભળીને) કુરુકુળમાં સર્વથી વૃદ્ધ અને પ્રતાપવાન પિતામહ લીખે ઉચ્ચ સિંહનાદથી રણજૂમિને

કંપાવીને પોતાનો શંખ વગાડ્યો અને તેથી દુર્યોધનના હર્ષનો અતિરેક થવા લાગ્યો.”

તતઃ શંખાશ્ચ ધૈર્યશ્ચ પળવાનકગોચરાઃ ।

સહસૈવાભ્યહન્યન્ત સ શબ્દસ્તુ મુલોઽભવત્ ॥૧૩॥

“ત્યાર પછી શંખો, ભેરીઓ, પશુવો, નગારાં તથા ગોમુખ આદિ વાદ્યો અકરમાત્-એકદમ-વાગવા લાગ્યાં અને તેથી રણભૂમિમાં ભયંકર નાદ સંભળાવા લાગ્યો.”

તતઃ શ્વેતૈર્હયૈર્યુક્તે મહતિ સ્યન્દને સ્થિતૌ ।

માધવઃ પાંડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શંખૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥૧૪॥

“પછીથી શ્વેત અશ્વો જેમાં જેડેલા હતા એવા વિશાળ રથમાં વિરાજેલા માધવ એટલે કે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન અને પાંડુપુત્ર અર્જુને પોતાના દિવ્ય શંખોને વગાડ્યા.”

પાંચજન્યં હૃષીકેશો દેવદત્તં ધનંજયઃ ।

પૌન્ડ્રં દધ્મૌ મહાશંખં મીમર્મા વૃકોદરઃ ॥૧૫॥

“હૃષીકેશ શ્રી કૃષ્ણે પોતાના પાંચજન્ય નામક શંખને, અર્જુને પોતાના દેવદત્ત નામક શંખને અને ભયંકર કર્મ કરનારા લીમસેને પોતાના પૌન્ડ્ર નામક મહાશંખને વગાડ્યો.”

અનન્તવિજયં રાજા કુન્તીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।

નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુઘોષમણિર્જ્વલકૌ ॥૧૬॥

‘અમર કોપ’ માં શ્રી કૃષ્ણના રથમાં જોડાતા ચાર અશ્વોનાં જે નામો આપેલાં છે તે અનુક્રમે શૈબ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ તથા બલાહક છે.

“અશ્વાશ્ચ શૈબ્યસુગ્રીવમેઘઃ જ્વલલાહકાઃ ”

સંસ્કૃત ભાષામાં દિવ્યચનના પ્રત્યયો હોવા છતાં અહીં બહુવચનનો પ્રયોગ હોવાથી એ અશ્વો બેથી વધારે એટલે કે ચાર જ હોવા જોઈએ, એ નિઃસંશય છે.

“કુન્તીના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે પોતાના અનન્તવિજય નામક શંખને, અને નકુલ તથા સહદેવે અનુક્રમે પોતાના મુધોષ તથા મણિપુષ્પક નામક શંખોને વગાડ્યા.”

કાશ્યશ્ચપરમેષ્વાસઃ શિશ્વંદી ચ મહારથઃ ।

ધૃષ્ટપુત્રો વિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્ચાપરાજિતઃ ॥૧૭॥

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ।

સૌભદ્રશ્ચ મહાબાહુઃ શંખાન્દધ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥૧૮॥

“મહાધનુર્ધારી કાશિરાજ, મહારથી શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, જેને કાષ્ઠ પણ જીતી શકે તેમ નહોતું એવો રાજા સાત્યકિ, દ્રુપદ રાજા, દ્રૌપદીના પુત્રો અને મુલદ્રાનો પુત્ર મહાબાહુ અભિમન્યુ ઇત્યાદિ સર્વ વીરશ્રેષ્ઠોએ, હે પૃથ્વીપતિ (ધૃતરાષ્ટ્ર), પોતપોતાના શંખોને પૃથક્ પૃથક્ વગાડ્યા.”

સ ઘોષો ધાર્તૈર્ઘ્ન્યાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયઃ ।

નમશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ॥૧૯॥

“તેમના શંખોનો તે ઘોષ અથવા નાદ આકાશ તથા પૃથ્વીને તુમુલ રવથી પ્રતિધ્વનિત કરીને ધૃતરાષ્ટ્રના હૃયોધન આદિ પુત્રોનાં હૃદયોને વિદારવા લાગ્યો.”

• અથ વ્યવસ્થિતાન્દૈર્ધાતરાષ્ટ્રાન્કપિવ્વજઃ ।

મૃદુત્વે શસ્ત્રસંપાતે ધનુરુદ્યમ્ય પાંડવઃ ॥૨૦॥

હૃષીકેશં તદા વાક્ય મિદમાહ મહીપતે ।

“એટલામાં કપિના ચિન્હવાળી છે પ્વજન જેની એવા અર્જુને જ્યારે શસ્ત્રોના આક્રમનો સમય આવી લાગ્યો ત્યારે તારા પુત્રોને

અવસ્થા પૂર્વક ગોઠવાયલા જોઈને પોતાના ધનુષ્યને ઉઘું ઉપાડી, હે જાપાલ, ઇન્દ્રિયોના નિયામક ભગવાન્ શ્રી કૃષ્ણને સંબોધીને આ વાક્ય કહ્યું:—

અર્જુન ઉવાચ

સેનયોરુમયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥૨૧॥

યાવદેતાભિરીક્ષેઽહં યોદ્ધકામાનવસ્થિતાન્ ।

કૈ મયા સહ યોદ્ધવ્યમાસ્મિન્ રણસમુદયમે ॥૨૨॥

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં ય ઇતેઽત્ર સમાગતાઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધે ર્યુદ્ધે પ્રિયદિવ્યર્ષભઃ ॥૨૩॥

“હે અચ્યુત, આપ મારા રથને ઉભયપક્ષીય સૈન્યોના મધ્ય ભાગમાં લઈ જઈને ઊભો રાખો કે જેથી યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા જે વિપક્ષીયો રણભૂમિમાં આવેલા છે તેમનું મારાથી નિરીક્ષણ કરી શકાય અને કોની સાથે મારે આ રણોત્સવમાં યુદ્ધ કરવું પડશે એ મારાથી જાણી શકાય. સારાંશ કે, જેઓ દુષ્ટબુદ્ધિ દુર્યોધનને જ્ય અપાવવાની આકાંક્ષાથી રણક્ષેત્રમાં આવેલા છે, તે સર્વને મારે ધ્યાનપૂર્વક જોઈ લેવા છે.”

સંજય ઉવાચ

एव मुक्त्वा हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

સેનયોરુમયોર્મધ્યે સ્થાપયિત્વા રથોત્તમમ્ ॥૨૮॥

भीष्मद्रोणममुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्કુરુ નિતિ ॥૨૫॥

“સંજયે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે: ‘હે ભારત, શુક્રિય અર્જુનનું એ કથન સાંભળીને હૃષીકેશ શ્રી કૃષ્ણે રથને ઉભય સૈન્યોના

મધ્યમાં લઈ જઈને ઊભો રાખી દીધો અને ત્યાં લીધે પિતામહ, દ્રોણાચાર્ય તથા અન્ય સર્વ રાજાઓ સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈને પછી અર્જુનને સંબોધીને કહ્યું કે: ‘હે અર્જુન, અહીં એકત્ર થયેલા સર્વ કૈરવોને નિહાળી લે.’”

તત્રાપદયત્ સ્થિતાનપાર્થઃ પિતૃનથપિતામહાન્ ।
આચાર્યાન્માતુલાન્ભ્રાતૃન્પુત્રાન્પૌત્રાન્સર્વાંસ્તથા ॥૨૬॥

અર્જુરાન્સુહૃદશ્ચૈવ સેનયો રુઘયો રપિ ।

‘અર્જુને જોયું તો તેને ઉભય પક્ષનાં સૈન્યોમાં પિતા, પિતામહ, આચાર્ય, માતુલ (મામા), ભ્રાતા, પુત્ર, પૌત્ર, સખા, અર્જુર અને સુહૃદ એટલે કે પોતાના હિતકારી આદિ સર્વ આત્મીય જનો જ ઊભેલા તેના જોવામાં આવ્યા.”

તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌન્તેયઃ સર્વાન્બંધૂનવસ્થિતાન્ ॥૨૭॥
કૃપયા પરયાઽઽવિષ્ટો વિષીદાન્નિદમબ્રવાં ।

“તે સર્વ બંધુ બાંધવોને આવી રીતે સૈન્યોમાં ઊભેલા જોઈને કુન્તીનો પુત્ર અર્જુન અતિશય કૃપાવશ થઈને શોક તથા ખેદપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે:—

અર્જુન ઉવાચ

દૃષ્ટ્વેમાન્સ્વજનાન્કૃષ્ણ યુયુત્સૂન્સમવાસ્થિતાન્ ॥૨૮॥

સીદન્તિ પ્રમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્યતિ ।

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥૨૯॥

ગાંડીવં સંસતે હસ્તાશ્ચક્ષુર્ચૈવ પરિદક્ષતે ।

ન ચ શક્નોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ ॥૩૦॥

“હે કૃષ્ણ, આ સવ આત્મીય જનોને પુદ્ગલાટ ઊભેલા જોઈને

મારાં હસ્ત અને ચરણ ઇત્યાદિ ગાત્રો શિથિલ થતાં જણાય છે; મુખ સૂકાય છે, સમસ્ત શરીરમાં કંપનો આવિર્ભાવ થાય છે, રોમાંચ ખડાં થતાં દેખાય છે; માંદે ગાંડીવ ધનુષ્ય મારા હાથમાંથી સરી જાય છે અને મારા શરીરની ત્વચામાં દાદ થતો અનુભવાય છે; એથી હું અહીં બેઠો રહી શકતો નથી; કારણ કે, માંદે મન પણ બ્રમિષ્ટ થવા લાગ્યું છે.”

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ।

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજન માહવે ॥૩૧॥

“હે કેશવ, મને સર્વ લક્ષણો વિપરીત કિંવા અશુભ જ દેખાય છે; અર્થાત્ યુદ્ધમાં આત્મીય જનોને હણવામાં હું કાંઈ પણ પ્રકારના શ્રેય અથવા કલ્યાણને જોઈ શકતો નથી.”

ન કાંક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ ।

કિં નો રાજ્યેન ગોવિન્દ કિં ભોગૈર્જીવિતેન વા ॥૩૨॥

યેષામર્થે કાંક્ષિતં નો રાજ્યં ભોગાઃ સુખાનિ ચ ।

ત હમેઽવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણૌસ્ત્યક્ત્વા ધનાનિ ચ ॥૩૩॥

આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહાઃ ।

માતુલાઃ શ્વસુરાઃ પૌત્રાઃ શ્યાલા સંબંધિનસ્તથા ॥૩૪॥

एतास्मि हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्य राज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥૩૫॥

निहता धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।

पापमेवाश्रये दक्षान्દहस्વેता नाततायिनः ॥ ૩૬ ॥

તસ્યાન્ના । વયં હન્તું ધાતરાન્સ્વર્વાવધાન્ ।

સ્વજનં हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम मांश्च ॥૩૭॥

“હે કૃષ્ણ, હું વિજયને કે સુખને ઇચ્છતો જ નથી. મરણ કે એવિન્દ, જેમના માટે જીવન ધારવામાં આવે છે અને રાજ્ય તથા ભોગ આદિની ઇચ્છા રખાય છે; તે આચાર્યો, પિતા, પુત્રો, પૌત્રો, પિતામહ, માતુલ (મામા), શ્વસુર, શ્યાલક તથા અન્યાન્ય કૌટુંબિક કિંવા સંબંધિજનો પોતાનાં જીવન તથા ધન આદિને ત્યાગીને જ્યારે રણ-ક્ષેત્રમાં આવીને ઊભા રહ્યા છે, તો પછી મારા જીવનનું પ્રયોજન શું છે અને રાજ્ય તથા ભોગથી મને શો લાભ થવાનો છે વાર? એટલા-માટે, હે મધુસૂદન, મારો પોતાનો લલે તેમના હસ્તથી વધ થઇ જાય, તો પણ તેમનો વધ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી. હું ત્રિલોકના રાજ્યના લોભથી પણ તેમને મારવા નથી ઇચ્છતો, તો પછી આ પૃથ્વીના રાજ્યમાટે તેમને મારવા હું તત્પર થાઉં, એ તો બની જ કેમ શકે વાર? હે જનાર્દન, આ દ્વિતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મારવાથી આપણને શું સુખ મળી શકે તેમ છે વાર? સારાંશ કે સુખ તો નથી જ મળવાનું પણ એ આતતાયીઓને+ હણવાથી આપણા શિરપર પાતકનો જ ભાર ચઢવાનો છે. આ સર્વ કારણોનો વિચાર કરતાં દ્વિતરાષ્ટ્રના પુત્રો આપણા આત્મીય જન અથવા બાંધવ હોવાથી તેમના સંહારનો આપણને અધિકાર નથી એટલે કે તેમને મારવા એ આપણામાટે યોગ્ય નથી. હે બાંધવ, આપણે આત્મીય જનોની હત્યા કરીને કેવી રીતે અને ક્યાંથી સુખી થઇ શકીશું વાર?”

+ આતતાયીનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યાં છે:—

“अग्निदा नरः खलः क्षपाणे र्धनापहः ।

क्षेत्र-वसपहता च वहेते आततायिनः ।”

એટલે કે: અગ્નિથી બાળનાર; વિષ દેનાર; વસુ, વસુધેશ તથા વનિતાને હરિ દેનાર અને શસ્ત્ર ઉઘામી મારવા અવનાર; એ ૭ કર્મ કરવાર આતતાયી કહેવાય છે.” આતતાયીને હણવામાં શાસ્ત્રજોએ દોષ માનેલો નથી.

યદ્યપ્યેતે ન પશ્યાન્તિ લોભોપહતચેતસઃ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ॥૩૮॥

“જો કે એઓ લોભથી યુદ્ધિબ્રષ્ટ થતાં કુળનો ક્ષય કરવામાં જે દોષ રહેલો છે અને મિત્રના દ્રોહમાં જે મહાપાપ સમાયલું છે, તે દોષ તથા પાપને જોઈ કે જાણી શકતા નથી;

કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માભિવાર્તનુઃ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યદ્ગિર્જનાર્દન ॥૩૯॥

“પરંતુ આપણે તો કુળનો ક્ષય કરી નાખવાથી થતા દોષને જાણીએ છીએ; તો પછી હે જનાર્દન, આપણે જાનનો આશ્રય શામાટે ન લેવો અને આ પાપથી નિવૃત્ત શામાટે ન થવું? (કારણ કે),

કુલક્ષયે પ્રણશ્યન્તિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।

ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્તમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥૪૦॥

“કુળના ક્ષયથી સનાતન કુળધર્મોનો નાશ થાય છે અને ધર્મનો નાશ થવાથી તે કુળને અધર્મ ચારે દિશાથી ઘેરી લે છે એટલે કે તે કુળનાં મનુષ્યો ધર્મ તથા કર્તવ્યથી હીન થઈ જાય છે.”

અધર્માભિભવાત્કુળ્ણ પ્રદુષ્યન્તિ કુલસ્રિયઃ ।

સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાર્ણ્યેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥૪૧॥

“અધર્મનો પ્રચાર થવાથી, હે કૃપ્તુ, કુળની સ્ત્રીઓ અથવા કુલીન કાન્તાઓ દુશ્ચરિત્રા અથવા વ્યભિચારિણી થઈ જાય છે અને હે વાર્ણ્યેય, સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી થતાં તેમનામાંથી વર્ણસંકર પ્રભવ અથવા જાતિ ઉત્પન્ન થાય છે.”

સંકરો નરકાયૈવ કુલઘ્નાનાં કુલસ્ય ચ ।

પતન્તિ પિતરો જ્ઞેવાં હુતાપેદોઃ કક્રિયાઃ ॥૪૨॥

“પ્રભ વણુ સંકર થઇ જતાં કુળના ધાતકો તથા તે કુળ પોતે પણ નરકવાસને પામે છે અને પિંડકાન તથા તર્પણુ આદિ ક્રિયાઓ અટકી જવાથી ઉભયનાં પિતરો (પૂર્વજો) નરકમાં જ પડ્યાં રહે છે એટલે કે નરકવાસને ભોગવતાં રહે છે.”

દોષૈરેતૈઃ કુલગ્રાનાં વર્ણસંક કારકઃ ।

ઉત્સાદ્યન્તે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ સામ્બતાઃ ॥૪૩॥

“કુલધાતકોના વર્ણસંકર પ્રભને ઉત્પન્ન કરવાના દોષના પરિણામે સમસ્ત સનાતન જાતિધર્મ તથા સમસ્ત કુળધર્મ નષ્ટ થઇ જાય છે.”

ઉત્સન્ન કુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।

નરકે નિયતં વાસો ભવતાંત્ય શુશ્રુમ ॥૪૪॥

“જેમના કુળધર્મોનો નાશ થઇ ગયેલો હોય છે, તે મનુષ્યોનો હે જનાર્દન, અવશ્ય નરકમાં જ નિવાસ થાય છે, એમ જ પ્રાચીન કાળથી આપણે સાંભળતા આવ્યા છીએ.”

અહો વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ।

ચદ્રાજ્ય સ્વલોભેન હન્તું સ્વજનમુદયતાઃ ॥૪૫॥

“હાય, મહાશોક ! કે આપણે રાજ્યસુખના લોભથી પોતાના આત્મીય જનોને મારી નાખવામાટે બિડી બિલા થઇ ધોર પાપ કરવાને તૈયાર થયા છીએ.”

• યદિ મામ પ્રતીકારમશ્નસં શસ્ત્રપાણયઃ ।

• ધાતરાક્ષા રણે હન્યુ સ્તન્મે સેમતરં ભવેત્ ॥૪૬॥

“એટલામાટે જો નિઃશસ્ત્ર થઇને હું તેમના આધાતનો પ્રતિકાર એટલે કે પ્રાણરક્ષણનો કાંઈ પણ પ્રયત્ન ન કરું અને શત્રુધારી કૈારવો રણક્ષેત્રમાં મારી હત્યા કરી નાખે, તો તેથી મારું અધિક કષ્ટાણુ થવાની સંભાવના છે.”

સંજય ઉવાચ

एव मुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्गमानसः ॥४७॥

સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે: “ જોના ચિત્તમાં ખિન્નતા વ્યાપી રહી હતી એવો અર્જુન શ્રી કૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહીને પોતાનાં ધનુષ્ય તથા બાણને ત્યાગીને રથને હાંકવાના સ્થાનમાં બેસી ગયો.

સંજયને દિવ્ય ચક્ષુની પ્રાપ્તિ

ગીતા મહાભારત નામક મહાયુદ્ધના આરંભમાં કથાયત્રી હોવાથી ગીતાના પ્રથમ શ્લોકમાં જોને દિવ્ય ચક્ષુની પ્રાપ્તિ થયેલી છે એવા સંજયને રાજા એ યુદ્ધના સમાચાર આતુરતાથી પૂછે છે, એવું દશ્ય આપણા જોવામાં આવે છે; કારણ કે જે બે સૈન્યો રણભૂમિમાં ઉપ-સ્થિત થયાં હતાં તેમની પ્રથમ યેજ્ઞા શી હતી, એ જાણવામાટે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ઉત્સુક અથવા આતુર થયેલો હતો, અને તે કાર્ત્ત્વિય પણ જાણવામાં આવી શકે તેમ છે. પરંતુ સંજયને દિવ્ય ચક્ષુની પ્રાપ્તિ થવાની કથા વર્તમાન ભારતવર્ષના અંગ્રેજી વિદ્યાવિભૂષિત અથવા તો જેમને ‘એન્યુકેટેડ’ કહેવામાં આવે છે તે લોકોની દષ્ટિમાં કેવળ કવિની કલ્પના સમાન મિથ્યા કથા તરીકે જ દેખાય છે. જે એમ કહેવામાં આવ્યું હોત કે અમુક મનુષ્યોને દૂરદષ્ટિ (Clairvoyance) તેમજ દૂરશ્રવણશક્તિ (Clairaudience) ની પ્રાપ્તિ થયેલી હોવાથી તેઓ દૂરના રણક્ષેત્રમાંના લોભહર્ષક દશ્યને જોઈ શક્યા હતા અને યુદ્ધમાં લડતા મહાવીરોના સિંહનાદને સાંભળી શક્યા હતા; તો કદાચિત્ આ કથા આટલી સીમા પર્યન્ત અવિશ્વાસને પાત્ર થાત

નહિ; અને તેમાં પણ વળી સંજ્ઞને એ દિવ્ય ચક્ષુ વ્યાસજીએ આપેલાં હોવાથી એ કથાને જો ગપ્પાજીક ગણીને વાયુમાં ઉડાવી દેવાની પ્રવૃત્તિ થાય, તો તે સ્વાભાવિક જ છે; પરંતુ જો એને બદલે એમ કહેવામાં આવે કે એક વિખ્યાત યુરોપીય વિજ્ઞાનવેત્તાએ અમુક મનુષ્યને સ્વભાવસ્થામાં નાખી દઇને (તેને હિપ્નોટાઇઝમ્-Hypnotism કરીને) તેના મુખથી તે દૂરના સ્થાનમાં થતી ઘટનાનું કેટલુંક વર્ણન કરાવ્યું હતું અને તેથી એ ઘટનાનો કેટલોક વૃત્તાન્ત જાણવામાં આવ્યો હતો; તો એથી જેમણે પાશ્ચાત્ય 'Hypnotism' ના અર્થો મનન પૂર્વક વાંચેલા છે એવા લોકો એ કથનમાં કેટલેક અંશે વિશ્વાસ રાખી શકત. હવે જો વાસ્તવિક વિચારની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે, તો Hypnotism યોગશક્તિનું એક અત્યંત નિર્દુષ્ટ અને ત્યાગ્ય અંગ માત્ર છે. મનુષ્યમાં એવી અનેક શક્તિઓ ગુપ્ત રહેલી છે કે જે શક્તિઓને પ્રાચીન કાળની સભ્ય માનવજાતિ સારી રીતે જાણતી હતી અને તેમનો વિકાસ પણ કરતી હતી; પરંતુ કલિ યુગના પ્રભાવથી આપેલા અજ્ઞાનના પ્રવાહમાં તે વિદ્યા તથાઈ ગઈ છે અને તેથી કેવળ અંશરૂપે અદ્યપસંખ્ય મનુષ્યોમાં જ ગુપ્ત તથા ગૂઢ જ્ઞાન તરિક્કિ રક્ષાતી આવી છે. જેને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે તે સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોથી અતીત બિલ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિય છે અને એ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયદ્વારા જ જે પદાર્થોને આપણે સ્થૂલ ઇન્દ્રિયદ્વારા પ્રાપ્ત નથી કરી શકતા તે પદાર્થોને તેમ જ જ્ઞાનને સરળતાથી પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ, એટલે કે, સૂક્ષ્મ વસ્તુનું દર્શન, સૂક્ષ્મ શબ્દનું શ્રવણ, સૂક્ષ્મ મંથનું આધ્યાય, સૂક્ષ્મ બદાર્થનો સ્પર્શ અને સૂક્ષ્મ આહારનો આસ્વાદ, એ સર્વ કાર્યોને આપણે સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયદ્વારા જ સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિના ચરમ અથવા અંતિમ પરિણામને દિવ્ય ચક્ષુ કહેવામાં આવે છે અને એ દિવ્ય ચક્ષુના પ્રભાવથી દૂરસ્થ, ગુપ્ત અથવા અન્ય લોક (સ્વર્ગ આદિ લોક) માંના સર્વ વિષયો આપણા જોવા તથા જાણવામાં આવી શકે છે અને જો તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષામાં

કહીએ તો તે સર્વ વિષયો આપણને જ્ઞાનગોચર થઈ શકે છે. અર્થાત્ પરમ યોગશક્તિના આધારરૂપ મહામુનિ વ્યાસજી જે સંજયને એ દિવ્ય યજ્ઞ આપવાને સમર્થ થયા હોય, તો એ કથામાં અવિશ્વાસ લાવવાનું અને એ ઘટનાને અશક્ય કિંવા અસંભવનીય માનવાનું કાંઈ પણ કારણ જેવામાં આવી શકતું નથી. ન્યારે આપણે પાશ્ચાત્ય Hypnotism ની અદ્ભુત શક્તિમાં અવિશ્વાસ અથવા સંશય નથી રાખતા, તો પછી અદિતીય જ્ઞાની પુરુષ શ્રી વ્યાસદેવની શક્તિમાં અવિશ્વાસ રાખવાનું શું કારણ છે વાર? શક્તિમાન પુરુષની શક્તિ અન્ય મનુષ્યના શરીરમાં સંક્રાન્ત થઈ શકે છે એટલે કે અન્ય મનુષ્યના દેહમાં પ્રવેશ કરી શકે છે અને એનાં જેટલાં જેઠાં તેટલાં અસંખ્ય પ્રમાણો ઇતિહાસના પ્રત્યેક પૃથ્થમાં અને માનવજીવનના પ્રત્યેક કાર્યમાં દષ્ટિગોચર થઈ શકે છે. નેપોલિયન બોનાપાર્ટ અને ઇટા આદિ મહાપુરુષોએ અને કર્મવીરોએ પોતાને ઉપયોગી દેખાતા અને યોગ્ય પાત્રરૂપ મનુષ્યોના શરીરમાં પોતાની એ શક્તિનું સંક્રમણ કરીને એ શક્તિદારા જ પોતાના સ્વીકૃત કાર્યના સહકારીઓના સમુદાયને ઉત્પન્ન કર્યો હતો. એક અત્યંત સાધારણ યોગી પણ કોઈ એક સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થતાં અમુક સમય પર્યન્ત અથવા તો કોઈ વિશિષ્ટ કાર્યને પ્રયોગ કરી જેવામાટે પોતાની સિદ્ધિ અન્ય મનુષ્યને આપી શકે છે; તો પછી શ્રી વ્યાસજી જેવા એક વિશ્વવંદ્ય વિક્તાન અને અસાધારણ યોગસિદ્ધ પુરુષ જે સંજયને દિવ્ય યજ્ઞ આપી શકે, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું હોઈ શકે વાર? એટલામાટે જે વાસ્તવિક કહીએ, તો દિવ્ય યજ્ઞનું અસ્તિત્વ સર્વથા કાદંબનિક નથી, કિન્તુ એક અશ્વત વૈજ્ઞાનિક સત્ય છે, એમાં સંશયનો લેશ માત્ર પણ સંભવ નથી. આપણે એ તો સારી રીતે જાણીએ છીએ કે, કોઈ પણ વસ્તુને આપણાં નેત્રો જેઠું શકતાં નથી; કોઈ પણ શબ્દને આપણાં શ્રવણો સાંભળી શકતાં નથી; આપણી નાસિકા કોઈ પણ પદાર્થને સંઘી શકતી નથી, આપણી ત્વચા કોઈ પણ વસ્તુના સ્પર્શજ્ઞાનને મેળવી

શક્તી નથી અને આપણી રસના અથવા જિજ્ઞાસા કોઈ પણ વસ્તુને આસ્વાદ લઈ શક્તી નથી; કિન્તુ મન જુએ છે, મન સાંભળે છે, મન સૂંધે છે, મન સ્પર્શના જ્ઞાનને મેળવે છે અને મન જ આસ્વાદ લે છે. દર્શનશાસ્ત્ર તથા મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં આ સત્યનો દીર્ઘ કાળથી સ્વીકાર કરાયેલો છે અને ‘હિપ્નોટિઝમ’ માં વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગદ્વારા પરીક્ષા કર્યા પછી એ પ્રમાણપૂર્વક સિદ્ધ થયું છે કે ચક્ષુ બંધ હોવા છતાં પણ દર્શનનેન્દ્રિયનું કાર્ય કોઈ નાભિદ્વારા ચાલ્યા કરે છે અને એથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે ચક્ષુ ઇત્યાદિ સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ટેવળ સુવિધાજનક ઉપાય છે અને સ્થૂલ શરીરના દીર્ઘકાલિક અભ્યાસના બંધનમાં જકડાઈ આપણે તે ઉપાયોના દાસ બની ગયા છીએ; એટલે વાસ્તવિકતાથી જોતાં તો એમ જ જણાય છે કે જેવી રીતે અંધ મનુષ્ય સ્પર્શદ્વારા પદાર્થના આકાર તથા સ્વભાવની પ્રમાદરહિત ધારણા કરી શકે છે; તેવી જ રીતે મનુષ્ય કોઈ એક વિશિષ્ટ સારીરિક પ્રણાલીદ્વારા તે જ જ્ઞાનને મન પર્યન્ત પહોંચાડી શકે છે એટલે કે જે કાર્ય સ્થૂલ ઇન્દ્રિય પાસેથી લેવાનું હોય છે તે કાર્ય તે મન પાસેથી લઈ શકે છે; પરન્તુ અંધ મનુષ્યની દૃષ્ટિ અને સ્વભાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલી વ્યક્તિની દૃષ્ટિમાં એટલો ભેદ અવશ્ય જણાઈ આવે છે કે સ્વભાવસ્થામાં પડેલી વ્યક્તિ પોતાના મનમાં પદાર્થની પ્રતિમૃત્તિને સ્પષ્ટ રૂપમાં જોઈ શકે છે અને એને જ વસ્તુદર્શન કહેવામાં આવે છે; પરન્તુ આવા પ્રકારના વસ્તુદર્શનનો લાભ અંધ વ્યક્તિને મળી શકતો નથી. સાર્વાશિકે, આપણે આપણાં નેત્રો સમક્ષ પડેલા પુસ્તકને જોઈ શક્તા નથી, કિન્તુ તે પુસ્તકની જે પ્રતિમૃત્તિ અથવા પ્રતિમા આપણાં ચક્ષુ અથવા નેત્રોમાં ચિત્રિત થાય છે, તેને જોઈને મન બોલી ઊઠે છે કે: ‘મેં પુસ્તક જોયું’ અથવા તો ‘હું પુસ્તકને જોઉં છું.’ પરન્તુ સ્વભાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલી વ્યક્તિ દૂરના પદાર્થોને દેખી શકે છે અને દૂર-દૂરના નાદને સાંભળી શકે છે, એથી તો વળી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે પદાર્થનું જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે કોઈ પણ સારીરિક પ્રણાલીની આવ-

સ્વકતા છે જ નહિ; કારણ કે, સૂક્ષ્મ દષ્ટિદ્વારા કોઈ પણ પદાર્થનું કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિબંધ વિના દર્શન કરી શકાય છે, એક મનુષ્ય હંડનમાંના પોતાના ગૃહમાં હોવા છતાં તે જ વેળાએ એડિનબરોમાં થતી સર્વ ઘટનાઓને તેમના યથાર્થ સ્વરૂપમાં મનદ્વારા જોઈ શકે છે અને આવા પ્રકારના દષ્ટાન્તોની સંખ્યા દિવસાનુદિવસ વધતી જાય છે. જેને સૂક્ષ્મ દષ્ટિ કહેવામાં આવે છે તે એ જ છે. પરંતુ સૂક્ષ્મ દષ્ટિમાં અને દિવ્ય ચક્ષુમાં જે એક ભેદ રહેલો છે તે એ છે કે સૂક્ષ્મ-દર્શી મનુષ્ય પોતાની સૂક્ષ્મ દષ્ટિદ્વારા પોતાના મનમાં જ અદૃષ્ટ પદાર્થોની પ્રતિમાનું દર્શન કરે છે અને દિવ્ય ચક્ષુદ્વારા આપણે અદૃષ્ટ પદાર્થોનું મનમાં જ દર્શન ન કરતાં આપણાં શારીરિક ચક્ષુ સમક્ષ તે અદૃષ્ટ પદાર્થોને ઉપસ્થિત થયેલા જોઈ શકીએ છીએ અને દૂરના નાદને ચિન્તનદ્વારા ન સાંભળતાં શારીરિક શ્રવણોદ્વારા જ સાંભળી શકીએ છીએ. એનો એક સામાન્ય દષ્ટાન્ત crystal અથવા સિયા-લીમાં સમકાલિક ઘટના તરીકે જોવામાં આવી શકે તેમ છે; પરંતુ જેને દિવ્ય ચક્ષુની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે તેવા યોગીને એવાં ઉપકરણોની કશી પણ આવશ્યકતા હોતી નથી; કારણ કે, તે તો એ શક્તિના વિકાસથી એવાં ઉપકરણો વિના જ દેશ તથા કાળ ઇત્યાદિના બંધનને છેદીને અન્ય દેશ તથા અન્ય કાળની સર્વ ઘટનાઓને જોઈ તથા જાણી શકે છે. દેશબંધનથી મુક્ત થવાનાં પ્રમાણો તો આપણને જોઈએ તેટલાં મળી ચૂક્યાં છે પરંતુ કાળના બંધનને પણ છેદી શકાય છે; કારણ કે મનુષ્ય ત્રિકાલદર્શી થઈ શકે છે, એ સત્ય છે; છતાં એનાં સંતોષજનક પ્રમાણો વિશેષ સંખ્યામાં અઘાપિ જગત્ સમક્ષ રજૂ કરાયાં નથી, એ પણ સર્વથા સત્ય છે. વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં પણ જ્યારે દેશની બાધાનું નિવારણ કરી શકાય છે એટલે કે એક દેશની ઘટના એકસમયાવચ્છેદે અન્ય દેશના મનુષ્યના જોવામાં આવી શકે છે; તો પછી કાળની બાધાનું નિવારણ સર્વથા અશક્ય હિંવા અસંભવનીય છે, એમ તો ન જ કહી શકાય. અસ્તુ:

અમે તેમ હોય, પણ શ્રી વ્યાસજીનાં આપેલાં દિવ્ય ચક્ષુદ્વારા સંજયે હસ્તિનાપુરમાં હોવા છતાં કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધભાટે એકત્ર થયેલા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રા એટલે કે કૌરવો તથા પાંડવોને પોતાનાં નેત્રાથી જોયા હતા તેમજ દુર્યોધનના ઉદ્ગારોને, પિતામહ લીળમના બીણજી સિંહનાદને, શ્રી કૃષ્ણના પાંચજન્ય નામક શંખના કુરુવંશના ધ્વંસઘોષક મહાશબ્દને અને ગીતાના અર્થના ઘોતક શ્રી કૃષ્ણ તથા અર્જુનના સંવાદને પોતાનાં સારીરિક શ્રવણોવડે સાંભળ્યા હતા, એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે.

અમારી માન્યતા પ્રમાણે મહાભારત જેમ કેટલાક લોકો માને છે તેમ રૂપક નથી; કૃષ્ણ તથા અર્જુન કવિની કલ્પનામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલા નથી અને ગીતા પણ કોઈ આધુનિક તાર્કિક અથવા દાર્શનિકનો સિદ્ધાંત નથી; એટલામાટે ગીતામાંની કોઈ પણ કથા અસંભવનીય કિંવા યુક્તિવિરુદ્ધ નથી, એ દર્શાવવાની આવશ્યકતા હોવાથી જ સંજયને પ્રાપ્ત થયેલા દિવ્ય ચક્ષુની કથાની આટલી વિસ્તૃત સમાલોચના કરવામાં આવી છે.

દુર્યોધનનું વાણીકૌશલ્ય

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જે સંજયને શ્રી વ્યાસજીએ દિવ્ય ચક્ષુ આપ્યા હતાં તે ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રધાન સારથી અથવા રથ હાંકનાર સંજયે જ સર્વથી પ્રથમ યુદ્ધની કથા સંભળાવવાના કાર્યનો આરંભ કર્યો છે અને તેમાં એમ દર્શાવ્યું છે કે, દુર્યોધન પાંડવસૈન્યના રચાયલાં બૃહદને જોઈને દ્રોણાચાર્ય પાસે ગયો; એટલે દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય પાસે એ વેળાએ શા કારણથી ગયો હતો અથવા ગયેલો હોવો જોઈએ એના કિંચિદ વિવેચનની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે; કારણ કે, કારણ વિના કાર્યનો સંભવ હોતો જ નથી. કૌરવ સેનાના સેનાપતિનો અધિકાર લીળમ પિતામહના હસ્તમાં હતો અને તેથી યુદ્ધ વિષયક વાતો તેમને જ જણાવવાની આવશ્યકતા હતી; પરંતુ દુષ્ટશુદ્ધિ દુર્યોધનનો લીળમ પિતામહમાં હોવો જોઈએ તેટલો વિશ્વાસ નહોતો;

કારણકે, **લીજ્મ પિતામહ** પાંડવોના પક્ષપાતી હતા અને હસ્તિના-પુરના શાન્તિપ્રય જનસમુદાયના એક મુખ્ય નેતા હતા; એટલે કે, પાંડવોસાથેના યુદ્ધમાટે તેમની અનુમતિ હતી જ નહિ અને તેથી જો પાંડવો તથા કૌરવોનું જ પરસ્પર યુદ્ધ થયું હોત, તો **લીજ્મ પિતામહ** શસ્ત્રને યુદ્ધમાટે કદાપિ હસ્તમાં ધારત નહિ; પરંતુ કુરુવંશના પ્રાચીન શત્રુ અને સમકક્ષસામ્રાજ્યેચ્છુ પાંચાલજાતિદ્વારા કુરુરાજ્યને આક્રાન્ત થતું જોઈને કુરુજાતિના પ્રધાન પુરુષ, અદ્વિતીય યોદ્ધા અને અનુપમ રાજનીતિવિશારદ **લીજ્મ પિતામહ** સેનાપતિના પદ પર આરૂઢ થઈને પોતાના બાહુબળવડે દીર્ઘકાળથી રક્ષાતા આવેલા પોતાના જાતિઐરવ તથા પોતાની જાતિના પ્રધાનત્વને રક્ષવામાટે જ શસ્ત્ર ધારીને રણભૂમિમાં ઝૂંઝવાને તૈયાર થયા હતા. અસ્તુ: દુર્યોધન પોતે અસુર, દાનવ તથા રાક્ષસ સમાન પ્રકૃતિનો હોવાથી જો તેનાં સર્વ કાર્યોના ઉદ્દેશ કિંવા હેતુને જોઈએ, તો કેવળ રાગ અને દ્વેષ વિના તેનો અન્ય કોઈ પણ ઉદ્દેશ કિંવા હેતુ ભાગ્યે જ જોવામાં આવી શકતો હતો; એટલે કે, તેનું અંતઃકરણ ઓતપ્રોત રાગ અને દ્વેષથી જ ભરેલું હતું, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ કિંવા એકપક્ષીયતાનો લેશ માત્ર પણ સંભવ નથી. સારાંશ કે, 'પિંડે તેનું બ્રહ્માંડે' એ કિંવદંતી અનુસાર દ્વેષપરાયણ દુર્યોધનમાં કર્તવ્યપરાયણ મહાપુરુષ **લીજ્મ**ના આભ્યંતર ભાવ અથવા મનોભાવને તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં જાણવાની શક્તિ હતી જ નહિ અને તેથી **લીજ્મ પિતામહ**નો પાંડવોમાં ભલે પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રેમ હોય છતાં પણ પોતાના કર્તવ્યના પાલન-માટે તે પ્રાણપ્રિય પાંડવોને પણ સમરભૂમિમાં મંહારી નાખવા જેટલું આત્મબળ એ ઉગ્રતપસ્વી **લીજ્મ પિતામહ**માં વિદ્યમાન છે, એમ તે વિશ્વાસ પૂર્વક માની શકતો ન હોતો. **લીજ્મ પિતામહ**ની સ્થિતિ એવી હતી કે જેવી રીતે કોઈ દેશહિતૈષી પુરુષને, દેશોદ્ધારના ઉપાયોના પરામર્શની વેળાએ પોતાના સત્ય અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરી પોતાની જાતિ અથવા પોતાના પક્ષને અન્યાય તથા અકલ્યાણના માર્ગમાંથી નિવૃત્ત કરવામાટેના પોતાની કરી શકાય તેટલા પ્રયત્નો કરવા છતાં ભોમો તેના

અભિપ્રાયને ન સ્વીકારીને તે અન્યાય તથા અકલ્યાણના માર્ગને જ સ્વીકારી લે છે, એટલે પછી પોતાના અભિપ્રાયને તિલાંજલિ આપી અધર્મયુદ્ધ, સ્વભતિરક્ષા અને શત્રુનો સંહાર ઇત્યાદિ કાર્યો નિરુપાય-વશાત્ કરવાં જ પડે છે; તેવી રીતે અનિચ્છા પૂર્વક ભીષ્મને પણ કૈરવોના પક્ષનું અવલંબન કરવું પડ્યું હતું; પરંતુ ભીષ્મ પિતામહના હૃદયનો આ ભાવ પણ દુર્યોધનના જાણવામાં આવી શકે તેમ ન હોવાથી જો તેણે ભીષ્મ સમક્ષ ઉપસ્થિત થવાને બદલે દ્રોણ સમક્ષ ઉપસ્થિત થવાનું વિશેષ ઉચિત ધાર્યું હોય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ માની શકાય તેમ છે; કારણ કે, એ માર્ગને સ્વીકારવામાં પણ તેનો એક ગુપ્ત આશય સમાયલો હતો અને તે એ કે દ્રોણનું પાંચાલ દેશના રાજાએ એક વાર ભયંકર અપમાન કરેલું હોવાથી દ્રોણ વ્યક્તિગત ભાવથી પાંચાલ દેશના રાજાનો ધોર શત્રુ હતો અને અધૂરામાં પૂરું પાંચાલ દેશના રાજકુમાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ગુરુ દ્રોણને સંહારવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી એટલે દુર્યોધને પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે: ‘જો હું દ્રોણાચાર્યને અત્યારે તેમના પાંચાલરાજ સાથેના ગુપ્ત વૈર-ભાવનું સ્મરણ કરાવીશ, તો તેઓ શાન્તિના પક્ષપાતને પરિત્યાગીને પૂર્ણ ઉત્સાહથી શત્રુ સાથે લડશે.’ છતાં પણ એ વાત્તા દુર્યોધને દ્રોણાચાર્યને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ન દર્શાવતાં પોતાના ભાષણમાં કેવળ ‘ધૃષ્ટદ્યુમ્ન’ નામનો જ ઉલ્લેખ કર્યો અને ત્યાર પછી ભીષ્મ પિતામહને પણ સંતુષ્ટ રાખવામાટે તેમને કુરુરાજ્યના રક્ષક તથા વિજયના આધારસ્તંભ તરીકે ઓળખાવીને તેમના ગૌરવને વધારી દીધું. પ્રથમ દુર્યોધને પોતાના શત્રુપક્ષના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓનાં નામોને ઉચ્ચાર્યાં અને ત્યાર પછી પોતાના સૈન્યમાંના સર્વ નેતાઓનાં નહિ, કિન્તુ કેટલાક નેતાઓનાં નામોને ઉચ્ચાર કર્યો; કારણ કે, તેના પોતાના આશયની સિદ્ધિમાટે તો કેવળ ભીષ્મ પિતામહ તથા દ્રોણાચાર્યનાં નામોની જ આવશ્યકતા હતી, તથાપિ તેમનાં નામો વિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી જ ઉચ્ચારવામાં આયાં છે એવા સંશયનો તેમના હૃદયમાં ઉદય ન થાય એટલામાટે-એટલે કે પોતાના આશયને અંત પર્યન્ત ગુપ્ત રાખવામાટે-તેણે બીજા

પણ ચાર પાંચ નેતાઓનાં નામે ઉચ્ચાર્યાં. ત્યાર પછી તેણે કહ્યું કે: “આપણી સેના અત્યંત વિશાળ તથા પ્રચંડ છે અને ભીષ્મ પિતામહ આપણા સેનાનાયક છે; અને પાંડવોની સેના આપણી સેના સાથે સરખાવતાં ક્ષુદ્ર અથવા અસ્પર્શ્ય છે અને કેવળ ભીમનું બાહુબળ જ તેમની આશાનું એક માત્ર સ્થાન છે એટલે પછી આપણો જ વિજય કેમ અને શા કારણથી ન થાય વાર? સારાંશ કે, ભીષ્મ પિતામહ જ આપણી આશાની સફળતાના પ્રધાન આધારસ્તંભ હોવાથી શત્રુના આક્રમણ તથા આઘાતથી એમની રક્ષા કરવી, એ જ આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય છે; કારણ કે, જો એમનું જીવન છે, તો આપણો વિજય અવશ્યભાવી છે.” કેટલાક લોકો ‘અપર્યાપ્ત’ શબ્દનો જે વિપરીત અર્થ કરે છે, તે બુદ્ધિપુરઃસર કિંવા યુક્તિમંગત નથી; કારણ કે, દુર્યોધનની સેના હોવી જોઈએ તેથી વધારે વિશાળ હતી અને તેની સેનાના નેતાઓ પણ શૌર્ય તથા વીરતા આદિ ગુણોમાં અન્ય કોઈ પણ સેનાનાયકોથી ઊતરે તેવા નહોતા, તો પછી આત્મ-સ્થાધી દુર્યોધન પોતાના બળની નિન્દા કરીને પોતાના તેમ જ પોતાના સૈનિકોના મનમાં નિરાશાને ઉપજાવવાનો પોતે જ પ્રયત્ન કરે, એ કદાપિ સંભવી શકે તેમ છે ખરું કે? ભીષ્મે દુર્યોધનના મનોભાવને એટલે કે પોતાવિશે તેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલા મંશય કિંવા અવિશ્વાસને જાણી લઈને તેમ જ તેના આશયને ઓળખી લઈને તેના સન્દેહના નિવારણમાટે સિંહનાદ તથા શંખનાદનો આરંભ કરી દીધો. ભીષ્મ પિતામહના એ ઉત્સાહથી પોતાના ગુપ્ત આશયને સિદ્ધ થયેલો જોઈને દુર્યોધનના અંતઃકરણરૂપ અર્જુનમાં આનન્દની ઉત્તુમ લહરીઓ ઉછળવા લાગી અને તે મનોગત કહેવા લાગ્યો કે: “દ્રોણાચાર્ય તથા ભીષ્મ પિતામહ દૈતભાવને ત્યાગી એક ભાવથી યુદ્ધ કરશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે એટલે મારો ઉદ્દેશ સર્વાંશ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે.”

પૂર્વ સૂચના

લીધ્મ પિતામહના ગગનભેદક શંખનાદથી રણભૂમિ કંપાયમાન થવા લાગી અને તેજ વેળાયે કૈરવોની વિશાળ સેનાની ચારે બાજુ રણવાઘો વાગવા લાગ્યાં એટલે રથી અને મહારથી યોદ્ધાઓ રણમાં મૂંઝવાના ઉત્સાસથી સ્વાભાવિક જ ઉન્મત્ત થતા દેખાવા લાગ્યા. સામી બાજુએ પાંડવોની સેનામાંના શ્રેષ્ઠ વીર અર્જુન તથા તેના સારથી શ્રી કૃષ્ણે લીધ્મના યુદ્ધાન્ધાનના ઉત્તર તરીકે પોતાના શંખોને વગાડ્યા તેમ જ યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડવપક્ષના અન્યાન્ય વીરનરો પશુ પોતપોતાના શંખોને વગાડીને સૈનિકોના હૃદયમાં રણચંડીને જગાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. એ મહાન્ શબ્દે અવની તથા આકાશને પ્રતિધ્વનિત કરીને કૈરવોનાં હૃદયોને સર્વથા હતોત્સાહ તથા વિદીર્ણ કરી નાખ્યાં. પરંતુ આ વાક્યનો એવો અર્થ સમજવાનો નથી કે એ પાંડવપક્ષીય યોદ્ધાઓના કરેલા શંખનાદથી કૈરવપક્ષીય લીધ્મ પિતામહ આદિ યોદ્ધાઓ પશુ ભયભીત થઈ ગયા હતા; કરણ કે, તેઓ વીરપુરુષ હોવાથી રણચંડીના આન્ધાનવડે ભયભીત થાય એ કદાપિ સંભવે જ નહિ. અર્થાત્ કવિએ પ્રથમ એ ઉક્તિવડે અત્યંત ઉત્કટ શબ્દના શરીરમાં થતા વેગવાન્ સંચારનું વર્ણન કરેલું છે. જેવી રીતે વજ્રનો નાદ થતાં ધણીક વાર તેના સાંભળનારને જાણે તે વજ્રનાદ મસ્તકને બે ખંડમાં વિભક્ત કરી ગયો હોયની! એ પ્રમાણેનો ભ્રમ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે પાંડવપક્ષીય યોદ્ધાઓના શંખનાદનો અથવા શંખના બીધણુતમ ધ્વનિનો યુદ્ધક્ષેત્રમાં સર્વત્ર સંચાર થઈ જતાં એ નાદ જાણે કૈરવોના બાવિ મૃત્યુની જ ઘોષણા કરતો હોયની અને જે હૃદયો પાંડવોનાં શત્રોના આઘાતથી વિદીર્ણ થવાનાં હતાં તે હૃદયોને તે ઘટનાની પૂર્વસૂચના તરીકે વિદારતો હોયની! એ પ્રમાણેનો કૈરવપક્ષીય યોદ્ધાઓને સત્ય સમાન ભાસ થવા લાગ્યો. અંતે યુદ્ધનો આરંભ થયો અને ઉભય દિશામાંથી એટલે કે ઉભય સૈન્યોમાંથી શત્રોનો નિક્ષેપ થવા લાગ્યો એટલે એ જ વેળાયે અર્જુન भी કૃષ્ણને

સંમોધીને કહેવા લાગ્યો કે: “આપ મારા રથને ઉભય સૈન્યોના મધ્ય-ભાગમાં લઈ જઈને ઊભો રાખો; કારણ કે, આપણા શત્રુઓ અથવા વિપક્ષીઓ કોણ છે અને કોણ કોણ દુર્બુદ્ધિ દુર્યોધનનું કમ્પાણ કરવાની ઇચ્છાથી યુદ્ધભૂમિમાં આવીને ઉપસ્થિત થયા છે તેમ જ આપણે કોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે, એ સર્વ જોઈ લેવાની મારી ઇચ્છા છે.” આમાં અર્જુનનો આંતરિક ભાવ એવો હતો કે: “પાંડવોના વિજયનો હું જ માત્ર આધારસ્તંભ હોવાથી શત્રુપક્ષના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ મારા હસ્તથી હણાવાના છે એટલામાટે મારે જોવું તો જોઈએ જ કે મારા હસ્તથી જેમના મૃત્યુનો યોગ નિર્માયો છે તેઓ કોણ છે અને કેવા છે.” અર્થાત્ આ ક્ષણ પર્યન્ત અર્જુનના અંતઃકરણમાં શુદ્ધ ક્ષાત્રભાવનો અખંડ નિવાસ હોવાથી કૃપા કિંવા દુર્બળતાનો લેશ માત્ર પણ સંચાર થયો ન હોતો. ભારતવર્ષના અનેક વીરપુરુષો શત્રુસૈન્યમાં આવી મળ્યા હતા અને તે વીરપુરુષોને સંહારીને અર્જુન પોતાના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા યુધિષ્ઠિરને જેમાં અન્ય કોઈનો લેશ માત્ર પણ અધિકાર ન હોય તેવા નિષ્કંટક અને સર્વથા સ્વતંત્ર સામ્રાજ્યનો અધિકારી કિંવા ભારતવર્ષનો એ મેવાદ્વિતીય સમ્રાટ બનાવવાના ઉદ્દેશમાં તનુમનધનથી પ્રવૃત્ત થયે હોતો. કિન્તુ અર્જુનના અંતઃકરણમાં દુર્બળતા રહેલી હતી એ રહસ્યને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન સારી રીતે જાણતા હતા અને એટલામાટે જો તેની એ દુર્બળતાનું નિવારણ તત્કાળ નહિ થઈ જાય, તો અંતઃકરણમાં વ્યાપેલી એ દુર્બળતા કોઈવાર અચાનક એની શુદ્ધિમાં પોતાના અધિકારને જમાવી લેશે અને જો તેમ થશે તો તેના પરિણામે પાંડવોનું અધિક અનિષ્ટ થશે, કિંમ્મહુના પાંડવોનો સર્વનાશ થઈ જશે. આ વિષયનો વિચાર કરીને શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનના રથને લઈ જઈને એવા સ્થાનમાં ઊભો રાખ્યો કે જ્યાંથી ભીષ્મ પિતામહ અને દ્રોણાચાર્ય ઇત્યાદિ અર્જુનના પ્રિયજનો નિકટમાં હોવાથી સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યા અને તે ઉપરાંત અર્જુન કૈરવોના પક્ષને સ્વીકારી પોતા સાથે લડવાની ઇચ્છાથી આવેલા અન્યાય ભૂપતિઓને પણ જોઈ શક્યો. એ ક્ષણે તેને ઉદ્દેશીને શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું કે: “જોઈ લે, રણભૂમિમાં એકત્ર

થયેલા આ સર્વ કૌરવોને જોઈ લે.” અહીં વિશિષ્ટતાથી રમરણમાં રાખી લેવા યોગ્ય વાર્તા એ છે કે અર્જુન પોતે પણ કુરુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી કૌરવ હતો, કુરુવંશ અથવા કુરુજાતિના ગૌરવરૂપ હતો અને તેથી કૌરવ સૈન્યમાં જે મનુષ્યો હતા તે સર્વ કુરુજાતિના હોવાથી તેના આત્મીય, પ્રિયજન તથા ખાત્યકાળના સહચર ઇત્યાદિ જ હતા. આ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં શ્રી કૃષ્ણના મુખ-માંથી નીકળેલા “ જોઈ લે, રણભૂમિમાં એકત્ર થયેલા આ સર્વ કૌરવોને જોઈ લે.” આ સામાન્ય શબ્દોમાં કેટલો અને કેવો ગહન ભાવ સમાયલો હતો એની સહજ કલ્પના કરી શકાય તેમ હોવાથી એના અધિક ગિહાપોહાની આવસ્યકતા છે જ નહિ. અર્જુને કૌરવ-સૈન્યમાં દષ્ટિપાત કરતાં જ તેના જોવામાં આવી ગયું કે જેમનો સંહાર કરીને શુદ્ધિદિરના સ્વતંત્ર તથા નિષ્કંટક સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરવાની હતી તેઓ કોઈ બીજા ન હોતા, કિન્તુ તેના પોતાના પ્રિય આત્મીય જનો, ગુરુ તથા બંધુ બાંધવો જ હતા અને તેથી તેઓ સંહારને પાત્ર નહિ, કિન્તુ ભક્તિ તથા પ્રેમને જ પાત્ર હતા. સારાંસ કે, ભારતવર્ષના બહુધા સર્વ ક્ષત્રિયવંશો એક બીજા સાથે પ્રિય સંબંધદ્વારા જુદાંબંધને એક બીજાને સંહારવામાટે એ કુરુક્ષેત્ર નામક મહાભીષણ રણભૂમિમાં આવીને ઉપસ્થિત થયા હતા.

વિપાદનું મૂળ કારણ

અહીં હવે સ્વાભાવિક જ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે અર્જુનના વિપાદનું મૂળ કારણ શું હતું ? અનેક જનો અર્જુનના એ વિપાદની પ્રશંસી કરીને શ્રી કૃષ્ણને કુમાર્ગદર્શક તથા અધર્મના અનુ-મોદક તરીકે ઓળખાવીને તેમની નિન્દા કરતાં પણ નથી અચક્રતા; એટલે કે, ક્રિશ્ચિયન ધર્મમાં જે શાન્ત ભાવનો, બૌદ્ધ ધર્મમાં અહિંસાના ભાવનો અને વૈષ્ણવ ધર્મમાં પ્રેમભાવનો ઉપદેશ અપાયેલો છે તે જ માત્ર શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે અને યુદ્ધ તથા નરહત્યા પાપ છે અને ભાનુહત્યા તથા

ગુરુહત્યા, એ મહાપાતક છે, આવા પ્રકારની માન્યતાના પ્રવાહમાં તજ્ઞાધને તેઓ ગીતામાં વર્ણાયેલી કથાને સર્વથા અયોગ્ય તથા વિસંગત કથા તરીકે ઓળખાવવાની ધૃષ્ટતા દર્શાવે છે, એ નવીનતાથી કહેવાની કે લખવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ. કિન્તુ એ સર્વ આધુનિક માન્યતાઓ અથવા ધારણાઓ દ્વારા યુગના મહાવીર પાંડવના મનમાં કદાપિ ઉદ્ભવી ન હોતી; એટલે કે, અહિંસાનો ભાવ એક છે કિંવા યુદ્ધ, નરહત્યા, બ્રાતૃહત્યા તથા ગુરુહત્યા મહાપાપ છે, એમ ધારીને જ તેણે યુદ્ધથી પરાક્રમ્ય થવાનું ઉચિત માન્યું હતું, એવા આક્ષયને દર્શાવનાર એક પણ ચિન્હ અર્જુનની કથામાં દષ્ટિગોચર થઈ શકતું નથી. જો કે અર્જુન એમ અવશ્ય બોલ્યો હતો કે: “ગુરુજનોની હત્યા કરી નાખવા કરતાં ભિક્ષુવૃત્તિનું અવલંબન કરવું એ અધિક ઐયરકર છે અને જો આપણે બંધુ તથા બાંધવોની હત્યા કરીશું, તો તેના પાપનો ભાર અવશ્ય આપણા શિરપર આવી જ પડવાનો!” પરંતુ અર્જુને આ વાક્યો કર્મના સ્વભાવને અનુસરીને નહિ, કિન્તુ કર્મના ફળના વિચારથી જ ઉચ્ચાર્યાં હતાં, એ અહીં વિશિષ્ટતા પૂર્વક લક્ષમાં રાખી લેવાનું છે અને અર્જુને કર્મના ફળના વિચારથી જ આવાં વાક્યો ઉચ્ચારેલાં હોવાથી શ્રી કૃષ્ણે તેના એ વિષાદને નિવારવામાટે એવા પ્રકારનો ઉપદેશ આપ્યો હતો કે કોઈ પણ કર્મ કરતી વેળાએ કર્મના ફળનો નહિ કિન્તુ કર્મના સ્વભાવનો વિચાર કરીને જ તે કર્મ ઉચિત છે કે અનુચિત છે, એના નિશ્ચય કિંવા અંતિમ નિર્ણયપર આવવું, એજ ઉચિત માર્ગ છે. અર્જુનના હૃદયનો પ્રથમ ભાવ એવો હતો કે: ‘આ સર્વ મારા આત્મીય જનો, ગુરુજનો, બંધુજનો તથા બ્રાતૃ સહચરો હોવાથી એ સર્વ મારા સ્નેહ, ભક્તિભાવ તથા શુભેચ્છાને જ પાત્ર છે એટલે જો એ સર્વની હત્યા કરીને સ્વતંત્ર તથા નિષ્કંટક રાજ્યનો ઉપભોગ કદાપિ સુખદાયક થઈ શકશે નહિ અને અમારે યાવજજીવન દુઃખ તથા પશ્ચાત્તાપના પાવકથી દગ્ધ થવું પડશે; કારણ કે બંધુ બાંધવોથી વિહીન સમસ્ત સૃષ્ટિનું સામ્રાજ્ય હોય, તો પણ તે વાંચનીય મનાતું નથી.’ અર્જુનના અંતઃકરણનો અન્ય

અથવા દ્વિતીય ભાવ એ હતો કે: 'પોતાના પ્રિય જનોની અથવા આત્મીય જનોની હત્યા કરવી, એ કાર્ય ધર્મથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે; કારણ કે, જેઓ દ્વેષને પાત્ર હોય તેવા શત્રુઓને જ સંગ્રામમાં સંહારવા, એ જ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે.' અર્જુનના ચિત્તનો તૃતીય ભાવ એ હતો કે: 'સ્વાર્થની સિદ્ધિમાટે આવા પ્રકારનું ધોર કર્મ કરવું એ સર્વથા ધર્મવિરુદ્ધ છે અને ક્ષત્રિયોમાટે સર્વથા અનુચિત છે.' અને અર્જુનના અંતરનો ચતુર્થ ભાવ એ હતો કે: 'જે બ્રાત્રીવિરોધ તથા બ્રાતૃહત્યાના પરિણામે કુળનો નાશ તથા જાતિનો ધ્વંસ થવાનો સંભવ છે, તે બંધુવિરોધ તથા બંધુહત્યાના ધોર કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું એ કુલ-રક્ષક તથા જાતિરક્ષક ક્ષત્રિયવીરમાટે એક મહાપાપ છે એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો મંશય છે જ નહિ.' આ ચાર ભાવો ઉપરાંત અર્જુનના વિષાદના કારણરૂપ અન્ય કોઈ ભાવ હતો જ નહિ અર્થાત્ જ્યાં સુધી આપણે અર્જુનના એ ભાવોને અથવા તે તેના વિષાદનાં મૂળ કારણોને યથાર્થ સ્વરૂપમાં ન જાણી લઈએ, ત્યાં સુધી શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના ઉપદેશનો અથવા બોધનો ગૂઢ અર્થ અથવા આશય પણ આપણા જાણવામાં આવી શકે તેમ નથી. કિંચિત્ત ધર્મ, ઐશ્વર્ય ધર્મ અને વૈષ્ણવ ધર્મ સાથે ગીતાના વિરોધ તથા સામંજસ્યનું આગળ ચાસતાં યથાપ્રસંગ નિરૂપણ થવાનું જ છે એટલે તે વેળાએ અર્જુનની કથાના ભાવનું સૂક્ષ્મ વિચારપૂર્વક નિરીક્ષણ કરીને તેના મનોભાવનું અમો અમારાં પાઠક તથા પાઠિકાઓને પ્રદર્શન કરાવીશું.

વૈષ્ણવી માયાનું આક્રમણ

અર્જુને પ્રથમ પોતાના વિષાદનું વર્ણન કરી સંજળાવ્યું તેનું કારણ એ હતું કે, તેના હૃદયરાજ્યમાં રતેહ તથા કૃપાનો જે અકસ્માત્ત વિદ્રોહ થયો હતો તેના પરિણામે તે વ્યાકુલ તથા પરાસ્ત થઈ ગયો હતો, તેના શરીરનું સમસ્ત બળ એક મુદ્ગર્તમાત્રમાં જ સંકલ્પ ગયું હતું, તેનાં સર્વ અંગો અવસન્ન થઈ ગયાં હતાં; તેનામાં એક

ડાહું પણ આગળ ચાલવાની શક્તિ રહી નહોતી, તેના બ્રહ્મિય બાહુ-
ગાંઠીવ ધનુષ્યને ધારવામાટે સર્વથા અસમર્થ થઈ પડ્યા હતા; તેના
દેહમાં શોકના પરિણામે જવરનાં લક્ષણો દેખાવા માંડ્યાં હતાં; તેના
દેહમાં દુર્ભેજતાનો સંપૂર્ણ આવિર્ભાવ થયો હતો; ત્વચા બાણે અગ્નિ-
વડે બળતી હોયતી એવો તેને ભાસ થવા માંડ્યો હતો; તેનું મુખ
અંદરથી સૂકાવા માંડ્યું હતું; તેના સમસ્ત શરીરમાં તીવ્ર કંપ વ્યાપી
ગયો હતો અને તેનું મન સર્વથા ભ્રમિય થઈ ગયું હતું. અર્જુનના
પ્રથમ ભાવ કિંવા વિપાદના આ વર્ણનને વાંચીને પ્રથમ તો આપણે
એને કવિની તેજસ્વિની કલ્પનાના અતિશયોક્તિપૂર્ણ વિકાસ તરફ
ઓળખી કેવળ તે કાવત્વસૌન્દર્યનો આસ્વાદ લઇને આનન્દ પામીએ
છીએ; પરંતુ જો આપણે અર્જુનના એ ભાવ અથવા વિપાદનું
કિંચિત્ સૂક્ષ્મ વિચારપૂર્વક નિરીક્ષણ કરીએ, તો એ વર્ણનના એક
ગૂઢ અર્થનો આપણા મનમાં ઉદય થાય છે. અર્થાત્ અર્જુને મહા-
ભારત નામક યુદ્ધની ઘટનાથી પૂર્વે પણ કૌરવો સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું
અને તે વેળાએ તેના મનમાં કદાપિ આવા ભાવનો આવિર્ભાવ થયો ન
હોતો; એટલે અત્યારે કેવળ શ્રી કૃષ્ણની ઇચ્છાથી જ અકસ્માત્ તેનામાં
આ આન્તરિક ઉત્પાત થયો હતો. માનવજાતિની અનેક અત્યંત
પ્રબળ વૃત્તિઓ, ક્ષાત્રોચિત શિક્ષણ તથા ઉચ્ચ આકાંક્ષાઓ પરાભૂત
તથા આબદ થયા છતાં પણ, અર્જુનના હૃદયતલમાં ગુપ્ત ભાવથી
રહેલી હતી; કારણ કે, નિઃશંકારા ચિત્તની શુદ્ધિ થતી નથી; કિન્તુ
વિવેક તથા વિશુદ્ધ બુદ્ધિની સહાયતાથી સંયમદાર જ ચિત્તની શુદ્ધિ
થઈ શકે છે. નિગૃહીત વૃત્તિ અને સર્વ ભાવો આ જન્મમાં જ રહેલાં
છે એટલે કે આ જન્મ પૂરતાં જ છે એવી જો કોઈની માન્યતા હોય
તો તે માન્યતા શ્રમભૂલક છે; કારણ કે, અન્ય જન્મમાં પણ એ
વૃત્તિ તથા ભાવો ચિત્તમાંથી અચાનકે ઉછળીને બુદ્ધિપર આક્રમણ કરી
એસે છે અને બુદ્ધિપર વિજય મેળવીને સમસ્ત કર્મેષુ ખોતાના વિકાસ-
માટે અનુકૂલ થાય તે માર્ગમાં ચલાવ્યાં કરે છે. આ કારણથી જ

જે મનુષ્યો આ જન્મમાં દયાળુ હોય છે તેઓ અન્ય જન્મમાં નિર્દય તથા નિષ્ઠુર થઈ જાય છે અને જેઓ આ જન્મમાં કામી તથા દુશ્વરિત હોય છે તેઓ અન્ય જન્મમાં સાધુ તથા પવિત્રચરિત થઈ જાય છે. નિઝહ ન કરવા છતાં પણ કેવળ વિવેક તથા વિશુદ્ધ બુદ્ધિની સહાયતાથી વૃત્તિઓનો પરિત્યાગ એટલે કે વૃત્તિઓનું નિવારણ કરીને ચિત્તને નિર્મલ અથવા શુદ્ધ કરી શકાય છે અને એને જ 'સંયમ' કહેવામાં આવે છે. જે જ્ઞાનના પ્રભાવથી અજ્ઞાનનું અથવા પ્રકાશના પ્રભાવથી અંધકારનું નિવારણ ન થઈ જાય, તો એ સંયમ સાધી શકતો નથી અને એટલામાટે જ શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનના અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને દૂર હટાવીને તેનામાંના સુખ વિવેકને જાગ્રત કરી તેના ચિત્તનું શોધન કરવાની એટલે કે તેના ચિત્તને શુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરી હતી; પરંતુ સર્વ પરિહાર્ય એટલે કે ત્યાગી દેવા યોગ્ય વૃત્તિઓને જ્યાં સુધી ચિત્તમાંથી ઉપાડીને બુદ્ધિ સમક્ષ રજૂ કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી બુદ્ધિને તેના ત્યાગ અથવા નિવારણનો અવસર મળી શકતો નથી એટલે કે જ્યારે યુદ્ધમાં પરાજિત થાય છે ત્યારે જ અંતઃસ્થ દૈત્ય અથવા રાક્ષસ વિવેકબુદ્ધિને પોતાના બંધનથી મુક્ત કરે છે. યોગની પ્રથમ અવસ્થામાં જે કેટલીક અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ ચિત્તમાં પોતાના મૂળને ઊંડાં ઉતારીને બેઠેલી હોય છે, તે અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ અત્યાનંદ પ્રળય વેગથી બુદ્ધિપર આક્રમણ કરે છે અને અનન્યસ્ત સાધકને ભીતિ તથા શોકવડે વિચ્છલ કરી નાખે છે. આને જ પાશ્વત્યદેશવાસીઓ શયતાનના જળના નામથી ઓળખે છે અને ઐશ્વર્યધર્મીઓ આને જ મારના આક્રમણ વરીદિ વ્યક્ત કરે છે; પરંતુ વાસ્તવિકતાથી જોતાં તો એમ જ જણાય છે કે એ ભીતિ તથા શોક અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે અને એ જળ શયતાનનું નહિ, કિન્તુ જાગવાનું જ છે. અન્તર્યામી જગદીશ્વર જ એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓને સાધકની બુદ્ધિપર આક્રમણ કરવામાટે બોલાવે છે; પરંતુ એમાં તેનો સાધકનું અકલ્યાણ કરવાનો નહિ, કિન્તુ સાધકના ચિત્તને શુદ્ધ

કરવાનો જ ગુપ્ત ઉદ્દેશ સમાયલો હોય છે, એ આપણે કદાપિ જૂલી જવાનું નથી. શ્રી કૃષ્ણ જેવી રીતે પોતાના દશ્ય શરીરથી તથા બાહ્ય જગતમાં અર્જુનના સખા તથા સારથી હતા તેવી જ રીતે અંતરમાં તેઓ અશરીરી ઈશ્વર તથા અન્તર્યામી પુરુષોત્તમ હોવાથી તેમણે જ અર્જુનની એ ગુપ્ત રહેલી વૃત્તિઓ તથા તેના ગુપ્ત રહેલા ભાવોને પ્રખળ વેગથી તેની બુદ્ધિ ઉપર ફેંક્યા હતા; સારાંશ કે, એ ગુપ્ત વૃત્તિઓ તથા ભાવોના બીપણુ આઘાતથી અર્જુનની બુદ્ધિ શ્રમિષ્ઠ થવા લાગી અને તેના સ્થૂલ શરીરમાં તેના પ્રખળ મનોવિકારનાં સર્વ લક્ષણો કવિના વર્ણન અનુસાર વ્યક્ત થવા લાગ્યાં. અચાનક આવી પડેલા પ્રખળ શોક તથા દારુણ દુઃખનો શરીરમાં આવા પ્રકારનો વિકાર થઈ જાય છે, એ તો આપણે પણ સારી રીતે જાણીએ છીએ; કારણ કે, એ માનવજાતિના સર્વથા સાધારણ અને નિત્યના અનુભવની ખટના છે. પરંતુ અર્જુનની બુદ્ધિમાં જે અચાનક આવો પ્રખળ વિકાર થઈ ગયો હતો અને તે વિકારનું તેના શરીરમાં જે ભયંકર પરિણામ થયું હતું, તેનું કારણ એ હતું કે ભગવાનની વૈષ્ણવી માયાએ અર્જુનને પોતાના અખંડ બળથી નિમેષમાત્રમાં જ અતિશય બાકુલ તથા ભ્રમિષ્ઠ કરી નાખ્યો હતો અને તેથી જે તેનામાં વિકારની આટલી બાધ થઈ હોય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું. અર્થાત્ જ્યારે પણ કોઈ પાપાત્મા મનુષ્ય દયા તથા પ્રેમ ઇત્યાદિ ધર્મના કામળ આકારને ધારણ કરીને, અસ્ર તથા જ્ઞાનહીન જન જ્ઞાનનો વેશ ધારી હ્રસ્વવેશી થઈને અને ગાઢ અંધકાર સમાન તમોગુણથી બામ મનુષ્ય ઉજ્જવલ તથા વિશદ પવિત્રતા તથા સાત્ત્વિકતાને દર્શાવીને એમ બોલવા માંડે કે: ‘અમો જ ધર્માત્મા છીએ, અમો જ જ્ઞાનશીલ છીએ, અમો જ સાત્ત્વિક છીએ, અમો જ ભગવાનના પ્રિય દૂત છીએ પુણ્યરૂપ છીએ અને પુણ્યપ્રવર્તક છીએ;’ એટલે એથી તમારે નિશ્ચય પૂર્વક જાણી લેવું કે અવશ્ય તે મનુષ્યની બુદ્ધિમાં વૈષ્ણવી માયાનો પ્રકાશ થયેલો છે.

વૈષ્ણવી માયાનું લક્ષણ

કૃપા તથા રનેહ એ વૈષ્ણવી માયાનાં મુખ્ય અંગ છે. માનવ-જાતિનો પ્રેમ અને માનવજાતિની શુભેચ્છા તે વિશુદ્ધ વૃત્તિ નથી; કારણ કે, શારીરિક તેમ જ પ્રાણક્રોધમાંથી આવેલા વિકારોને વશ થતાં પવિત્ર પ્રેમ તથા દયા કલુષિત અને વિકલાંગ-ખંડિત-થઇ જાય છે. વૃત્તિઓનું જો કોઈ નિવાસસ્થાન હોય તો તે કેવળ ચિત્ત જ છે, પ્રાણ ભોગની ભૂમિ છે, શરીર કર્મનું યંત્ર છે અને બુદ્ધિ ચિન્તા અથવા વિચારનું રાજ્ય છે. વિશુદ્ધ અવસ્થામાં એ સર્વની સ્વતંત્ર તેમ જ પરસ્પર અવિરોધીની પ્રવૃત્તિ રહ્યા કરે છે; એટલે કે, ચિત્તમાં ભાવનો આવિર્ભાવ થાય છે, શરીરદ્વારા તે ભાવ અનુસાર કર્મ થતું જાય છે, બુદ્ધિમાં તેમને લગતા વિચારનો ઉદ્ભવ થાય છે, પ્રાણ તે ભાવ, કર્મ તથા ચિન્તા કિંવા વિચારનો ઉપભોગ લે છે અને જીવ સાક્ષી થઇને પ્રકૃતિની એ આનન્દમયી ક્રીડાના દર્શનથી આનન્દને પ્રાપ્ત કરતો રહે છે. એથી વિરુદ્ધ અશુદ્ધ અવસ્થામાં પ્રાણ શારીરિક કિંવા માનસિક ભોગની લાલસાથી શરીરને કર્મનું યંત્ર ન બનાવતાં ભોગના ઉપાયને યોજવા મંડી જાય છે, શરીર ભોગમાં આસક્ત થઇને વારં-વાર શારીરિક ભોગને મેળવવામાટે દબાણ કરતું રહે છે, ચિત્ત શારીરિક ભોગની કામનાવડે આક્રાન્ત થઇને અન્ય નિર્મળ ભાવોને સ્વીકારવાના સામર્થ્યને ખોઈ ખેસે છે, કલુષિત વાસનાયુક્ત ભાવો ચિત્ત-સાગરને વિક્ષુબ્ધ કરી નાખે છે એટલે કે ખળભળાવી દે છે અને તે વાસનાઓનો કોલાહલ બુદ્ધિને ભ્રમિષ્ટ તથા વ્યાકુલ કરી દે છે તેમ જ એટલી સીમા પર્યન્ત અધિર કરી નાખે છે કે તેના પરિણામે બુદ્ધિ અન્ય નિર્મલ, શાન્ત તથા અખ્રાન્ત ચિન્તા કિંવા વિચારોને મહણ કરી શકતી નથી, ચંચળ મનને વશ થઇને ભ્રમતી રહે છે અને ચિન્તાના ચક્રમાં અટવાઇને અસત્યના પ્રાપ્ત્યથી અંધ થઇ જાય છે. જીવ પણ એ બુદ્ધિભ્રંશના યોગે જ્ઞાનશૂન્ય થઇને સાક્ષીભાવ તથા

નિર્મલ આનન્દભાવથી વંચિત થઈ પોતાની એકતાને આધાર એટલે કે શરીર સાથે મેળવી દઈને 'હું દેહ છું, હું પ્રાણુ છું, હું ચિત્ત છું ને હું શુદ્ધિ છું' એવી આનંતિવડે શારીરિક તથા માનસિક સુખ તથા દુઃખથી સુખી તથા દુઃખી થતો રહે છે. આ સર્વ પ્રાન્તિ અથવા અમણાનું મૂલ કારણ અશુદ્ધ ચિત્તની અશુદ્ધતા જ છે અને તેથી ચિત્તની શુદ્ધિ ઉન્નતિનું પ્રથમ સોપાન મનાય છે. એ અશુદ્ધતા કેવળ તામસ તથા રાજસ વૃત્તિને જ કલુષિત કિંવા વિદૂત કરીને સંતુષ્ટ બની નથી; કિન્તુ સાસ્ત્રિક વૃત્તિને પણ કલુષિત કરી નાખે છે. 'અમુક મનુષ્ય મારા શારીરિક તથા માનસિક ભોગની સામગ્રી છે, મને તેઓ જ ઝમે છે અને તેમના વિયોગથી મને અતિશય ક્લેશ તથા કષ્ટ થઈ પડે છે,' આવા જે અશુદ્ધ પ્રેમ તે શરીર, પ્રાણુ તથા ચિત્તને કલુષિત અથવા વિદૂત કરીને શુદ્ધ તથા નિર્મલ પ્રેમને પણ કલુષિત કરી નાખે છે. શુદ્ધિ પણ એ અશુદ્ધતાના પરિણામે પ્રાન્ત થઈને એમ કહેવા મંડી જાય છે કે: 'આ મારી પત્ની છે, આ મારો બાપા છે, આ મારી ભગિની છે, આ મારો સખા છે, આ મારો આત્મીય છે, આ મારો મિત્ર છે અને તેથી એ સર્વનું કલ્યાણ મારે ઇચ્છવું જોઈએ; કારણ કે એ પ્રેમ જ પુણ્યમય હોવાથી જો હું એ પ્રેમથી પ્રતિકૂલ કાર્ય કરું, તો તે પાપ, ક્રૂરતા તથા અધર્મ જ કહેવાય!' આવા પ્રકારના અશુદ્ધ પ્રેમના પરિણામે એવી અને એટલી બલવતી કૃપાને ઉદ્ભવ થાય છે કે તેના યોગે પોતાનાં માનેલાં પ્રિયજનોને કષ્ટ આપવા કરતાં અને તેમનું અનિષ્ટ કરવા કરતાં સાક્ષાત્ ધર્મને જ જલ્દાજલ્દિ આપી દેવાનું વિશેષ પ્રયત્નકર જણાય છે; માત્ર એટલું જ બહિ, પણ જ્યોતે એ અશુદ્ધ પ્રેમ અથવા કૃપાનાં પ્રવાહમાં તે એટલી સીમા પર્યન્ત તણાઈ જાય છે કે જો તેની એ કૃપાપર આજ્ઞાત કરવામાં આવે, તો તે ધર્મને અધર્મ તરીકે ઓળખાવીને ચોક્કસી દુષ્કૃતિતાનું સમર્થન કરવા મંડી જાય છે. આવા સ્વરૂપની વૈષ્ણવી કૃપાનું પ્રમાણ અભૂતના મુખવડે પ્રારંભમાં સ્વારાયણ પ્રવેશ

શબ્દ તથા અર્થ જાણવામાં મળી આવે છે અને તે આપણે જોઈ ચૂક્યા છીએ.

એ ભાવની કુદરત

અનુભવોનો પ્રથમ વાદ એ હતો કે : આ સર્વ આપણા સ્વજન, આત્મીય તથા આપણી શુભેચ્છાને પાત્ર હોવાથી યુદ્ધમાં એ સર્વને મારી નાખવાથી આપણું શું હિત થવાનું છે વાર ? યુદ્ધમાં એ સર્વને મારી નાખવાથી વિજય, રાજ્ય તથા ધનની પ્રાપ્તિ થતાં વિજેતાનો ગર્વ, રાજાનું ગૌરવ અને ધનાઢ્યનું સુખ એ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થવાનો પ્રભવ છે ખરો, પરંતુ હું એ સર્વ શક્ય સ્વાર્થોની સિદ્ધિને ઇચ્છતો નથી; કારણ કે, ભેદને રાજ્ય, ભોજ અને હવન આદિ સાચી મિત્ર શામ છે. મત્ની, પુત્ર અને પુત્રી તથા આત્મીય જનોને સુખમાં શામી સકેવાથી અને જંધુ બાંધવો સાથે ઐશ્વર્યજન્ય સુખને ભોજવવાથી આપણે આપણા આયુષ્યના દિવસો આનંદમાં વીતાડી શકીએ છીએ તેથી જ એ સર્વ સુખોનું મહત્ત્વ છે અને તેથી જ અનુષ્ઠાને એ સુખોને મેળવવાનો વિચાર થાય છે; પરંતુ જેમના માટે આપણે રાજ્ય, ભોજવિદ્યાર્થ તથા સુખ આદિને ઇચ્છીએ છીએ, તેઓ આપણા શત્રુ થઈને રણભૂમિમાં ઉપસ્થિત થયેલા છે; માત્ર એટલું જ બહિષ્કાર આપણે કરીએ છીએ તે શક્ય તથા સુખને એક જ ભોજ કરવાને સમર્થ ન થતાં આપણી કૃત્યા કરી વાખવાને જ તૈયાર થઈ બેલા છે, એટલે પછી સિદ્ધાન્ત તથા સુખને મેળવવાથી શું ફળ ફળવાનું છે વાર ? એમની અસહાયતા જોઈએ એ જાણે બલે મારો વધ કરી નાખે; પરંતુ આપણી જોખમને કદી શક્ય તેમ નથી. જો એમની સત્તાથી વિલેખના અભ્યુત્થાનને અધિકાર મળે મળી જાય તેમ હોય, તો પ્રજા આરામી એમના પર શક્ય થકોથી શક્ય તેમ નથી; તો પછી આ પૃથ્વીના સ્વરાજ આપણના અધિકારની તો બહુ જાણી છે વાર ? સ્પૂર્ણ દષ્ટિ આપણને બોલે અનુભવોની મિત્રતા વિના જીવન પૂરું થઈ શકે.

“ ન કાંસે વિજયં કૃષ્ણ નચ રાજ્યં સુસ્તામિ ચ ” ।

તેમજ

“ एताच्च हन्तु मिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्य राज्यस्य हेतोः किमु महीकृते ” ॥ ”

આ ઉક્તિઓવડે મુખ્ય થઇને તત્કાળ એમ કહેવાને કટિબદ્ધ થઈ જાય છે કે: “ અહો, અર્જુનનો કેવો મહાન, ઉદાર અને નિઃસ્વાર્થ પ્રેમમય ભાવ! રુધિરથી સેપાયલાં બોગ તથા મુખો કરતાં તેને પરાજય, મરણ તથા ચિરકાલિક દુઃખ આદિ જ અધિક આદરણીય દેખાયલાં છે! ” પરંતુ વસ્તુતઃ અર્જુનના મનોભાવનું સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી પરિક્ષણ કરતાં તત્કાળ આપણા જાણવામાં આવી શકે છે કે અર્જુનનો એ મનોભાવ સર્વથા ક્ષુદ્ર, દુર્બળતાદર્શક તથા ક્રોધ એક નયુંસકને શોભાવે તેવા પ્રકારનો જ હતો. કુળના હિતભાટે અથવા પ્રિયજનોના પ્રેમથી, કૃપાને વશ થવાથી તેમ જ રક્તપાતના ભયથી સ્વાર્થનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો, એ કદાચિત્ અનાર્થ જનભાટે મહત્તી ઉદારતાને દર્શાવનારો ભાવ થઈ શકે તેમ છે; પરંતુ એક આર્થ પુરુષભાટે તો એ સર્વથા મધ્યમ ભાવ જ મનાય છે; કારણ કે, તેના ભાટે તો કેવળ ધર્મ તથા ભગવત્પ્રીત્યર્થ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવો, એ જ ઉત્તમ ભાવ છે. એનું જ જો અન્ય રીતિથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો એમ પણ નિર્વિવાદ કહી શકાય તેમ છે કે કુળના કલ્યાણભાટે અથવા પ્રિયજનોના પ્રેમથી, કૃપાને વશ થવાથી તેમ જ રક્તપાતના ભયથી જો ધર્મનો પરિત્યાગ કરી દેવાય, તો તે સર્વથા અધમ ભાવ છે, એમાં ક્રોધ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ; કારણ કે, કેવળ ધર્મ તથા ભગવત્પ્રીતિભાટે સ્નેહ, કૃપા તથા ભય આદિનું દમન કરવું એ જ પ્રદૂત અથવા વાસ્તવિક આર્મભાવ છે. એ ક્ષુદ્ર ભાવના સમર્થનભાટે જ અર્જુને સ્વજનોની હત્યાથી ભાગતા પાપને દર્શાવતાં કહ્યું

હવે કે: “કૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને એટલે કે કૈરવોને સંહારી નાખવાથી આપણને ક્યા સુખ તથા માનસિક સંતોષની પ્રાપ્તિ થવાની હતી વાર? કારણ કે, તેઓ આપણા બંધુબાંધવ તથા આત્મીય સ્વજન હોવાથી જો તેઓ અન્યાય કરે, આપણી સાથે શત્રુતા કરે, આપણા રાજ્યને હરી લે અને સત્યનો ભંગ કરી નાખે, તો પણ તેમને સંહારવાથી આપણે તો પાપી જ થવાના છીએ; સુખી થવાના નથી.” પરંતુ આ શબ્દો ઉચ્ચારતી વેળાએ અર્જુન એ સત્ય તત્ત્વને ભૂલી ગયો હતો કે તે એ વેળાએ ધર્મયુદ્ધ કરવામાટે રણભૂમિમાં આવ્યો હતો; કાંઈ પોતાના સુખ કિંવા મુષ્ટિધરના સુખ અથવા સ્વાર્થની સિદ્ધિમાટે શ્રી કૃષ્ણના ઉપદેશથી કૈરવોની હત્યાના કાર્યમાં પ્રેરાયો નહોતો; કારણ કે, ધર્મની સ્થાપના, અધર્મનો નાશ, ક્ષત્રિયધર્મનું પાલન અને જ્ઞા-રતવર્ષમાં ધર્મપ્રતિષ્ઠિત એક મહત્સામ્રાજ્યની સ્થાપના એ જ કુરુક્ષેત્રના મહાભારત નામક મહાયુદ્ધનો દિવ્ય ઉદ્દેશ હતો અને તેથી પોતાના સમસ્ત સુખોને જહાંજહિ આપીને તેમ જ જીવનવ્યાપક દુઃખ તથા મંત્રણાઓને સહન કરીને પણ એ દિવ્ય ઉદ્દેશની સિદ્ધિ કરવી, એ એક ક્ષત્રિય વીરપુરુષ તરીકે અર્જુનનું સર્વથી પ્રથમ અને પરમ કર્તવ્ય હતું, એનો કોઈથી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ છે ખરું કે? કદાપિ નહિ.

કુષાનારાની કથા

‘‘હિન્તુ પોતાની કુર્બળતાના સમર્થનમાટે અથવા તો પોતાની કુર્બળતાને છુપાવવામાટે અર્જુનને એક બીજા ઉચ્ચતર મુક્તિ શોધી કાઢી અને તે એ કે: ‘આ યુદ્ધમાં કુળ તથા જાતિના નાશનો સંપૂર્ણ સંભવ હોવાથી આ યુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ નહિ, પણ અધર્મયુદ્ધ જ છે; કારણ કે, આ યુદ્ધમાં બાતુહત્યા તથા મિત્રદોહ જ આપણા હસ્તથી થવાના છે; અર્થાત્ જો આ સ્વાભાવિક જ આપણને અનુકૂળ છે અને આ-

પણ સહાયકો છે તેમનું જ આપણે આપણા હસ્તથી અનિષ્ટ કરવું પડે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જે કુળમાં એટલે કે જે કુરુ નામક ક્ષત્રિયવંશ તથા જાતિમાં થાંડવ તથા કૌરવ એ ઉભય પક્ષોનો જન્મ થયેલો છે, તે કુળનો નાશ પણ આ કુદૃષ્ટી અનાયાસ સિદ્ધ થવાનો છે.” પ્રાચીન કાળમાં જાતિનો બહુધા રક્તના સંબંધપર જ આધાર રહેતો હતો; કારણ કે, એક કુળ-મહાત્મા કુળ-વિસ્તાર પામીને જાતિના રૂપમાં પરિણત થઈ જતું હતું; જેમ કે ભોજવંશ તથા કુરુવંશ ઇત્યાદિ ભારતજાતિના વિશિષ્ટ વંશો પછીથી એક એક બલશાસિની જાતિના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયા હતા અને તેથી જ કુળમાં જે અન્તર્વિરોધ ઉપજતો અને એક બીજાનું અનિષ્ટ અથવા અકલ્યાણ કરવું એ પ્રેરણાને જ અર્જુને ‘મિત્રદ્રોહ’ ના નામથી ઓળખાવી હતી. હવે જો કવળ નૈતિક દૃષ્ટિથી જ અવલોકન કરવામાં આવે, તો તો એ મિત્રદ્રોહને એક મહાપાપ તરીકે સ્વીકારવા વિના અન્ય કોઈ મર્ગ મળી શકે તેમ છે જ નહિ અને અર્ધનીતિથી એ ‘મિત્રદ્રોહ’ નામક ક્ષેત્રમાં જે કુળ અથવા જાતિનો ક્ષય સમાવયો હતો તે તેનું-‘મિત્રદ્રોહ’ નામક દોષનું-અવસ્થાભાવિ ફળ હતું, એ પણ નિર્વિવાદ છે. સર્વાત્મ જુગલ્ભનો યથોક્ત પાસંનથી જ કુળની ઉન્નતિ તથા અવસ્થિતિ અર્થ થકે છે અને તેથી આપણા પૂજ્ય પૂર્વજો ગૃહસ્થજીવન તથા સર્વ-નૈતિક ક્ષેત્રમાં જે મહાત્મા આદર્શ તથા મહત્તી કર્મશૃંખલાને સ્થાપી ગયા છે તે આદર્શની હાનિ અને તે શૃંખલાને ખેંચીને અસ્થિર કરીને અધઃપાત થાય, એમાં શંકાનો અંશ માત્ર પણ નથી. સારાંશ કે, જ્યાં સુધી કુળનું સફલાભ્ય પ્રવર્ણ હોય છે અને જળ અવિચળ હોય છે ત્યાં સુધી જે તેનો તે આદર્શ અને તેની તે કર્મશૃંખલા રક્ષાયેલી જાડી થાય છે, પરંતુ જ્યારે તે કુળ ક્ષીણ તથા દુર્બલ થઈ જાય છે, ત્યારે પછી તેમોભાવ અથવા કુળજાતના પરિભ્રાણ અનુસાર તેના મહાનુ-ધર્મમાં સિધ્ધિવ્રતા આવતી જાય છે અને તેના પરિણામે કુળમાં અ-શૃંજલા, અનીતિ તથા અસ્ત્ય આદિ દોષોને પ્રવેશ થાય છે, કુળની

કામિનીઓ દુશ્ચરિત્રા અથવા વ્યભિચારિણી થઇ જાય જે અને તેથી કુ-
ળની પવિત્રતાનો સર્વથા નાશ થઇ જાય છે; કારણ કે, કુલકામિનીઓ
અથવા કુળની સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી થતાં નીચ જાતિના અથવા નીચ
ચરિત્રવાળા મોકાના વીર્યથી તે કુળમાં પુત્રોની ઉત્પત્તિ થાય છે જે
પ્રજા અથવા સંતતિ સર્વત્ર વર્ણસંકરના નિંદા નામથી જ ઓળખાય છે.
આ સર્વ કારણોનો વિચાર કરતાં જે પૂર્વપુરુષોના શુદ્ધ વીર્યથી ઉત્પન્ન
થયેલાં સંતાનો અથવા વંશધરોની હત્યા કરવામાં આવે, તો તે હત્યા
કરનારા નરકના અધિકારી થાય, તેમ જ અધર્મના વિસ્તાર, વર્ણસં-
કર પ્રજાના યોગે થનારી નૈતિક અધોગતિ તથા નીચ ગુણોના પ્રસાર
અને અરાજકતા આદિ દોષોવડે સમસ્ત કુળનો જે વિનાશ થઇ જાય;
માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે સમસ્ત કુળ નરકપ્રાપ્તિને યોગ્ય થાય,
તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ કહી શકાય. કુળના નાશથી જાતિધર્મ
તથા કુળધર્મ એ ઉભય ધર્મોનો નાશ થઇ જાય છે. સમસ્ત કુલસમ-
પ્તિથી જે જાતિ બંધાયેલી હોય છે તે મહત્તી જાતિની પુરુષપરંપરાથી
અલલો અવેલો જે સનાતન આદર્શ અને ચાલતી આવેલી જે કર્મ-
શૃખલા તે જ તે જાતિનો ધર્મ એટલે કે જાતિનાં મનુષ્યોનો જાતિ-
ધર્મ કહેવાય છે, આ આખ્યાને અહીં વિશિષ્ટતાથી લક્ષમાં આપી
જેવાની છે. અર્થાત્ એ પછી અમરુતને યોગાના પ્રથમ સિદ્ધાન્ત તથા
કર્ત્તવ્યકર્મ વિષયક નિશ્ચયને દર્શાવીને, યુદ્ધની વેળાએ જ યોગાના આ-
દી નામક ધનુષ્યનો ત્યાગ કરી દીધો. અને તે સ્થમાં એમી સ્ત્રીઓ
હવે આ પ્રથમ અધ્યાયના અંતિમ શ્લોકમાં એવો જ સાંકેતિક
ભાવ દર્શાવેલો છે કે શ્રેષ્ઠથી અમરુતની સુદ્ધિને બંધ થયેલો હોવાથી
જ તે આવી રીતે ક્ષત્રિયધર્મથી સર્વથા વિપરીત અને અનોખું અ-
ચરણ્યને આચરવાના નિશ્ચયપર આવી લાગ્યો હતો.

વિદ્યા અને અવિદ્યા

અમરુતના કુળનાશવિષયક કથનમાં એક અત્યંત મહત્વનું સંજ્ઞા
જનત શબ્દની છાંય આમણા જેવામાં આવી શકે છે અને તે શબ્દ

સાથે જે એક ગુરુતર અથવા ગંભીર પ્રશ્ન જોડાયેલો છે, તે પ્રશ્નની આલોચના કરવી એ ગીતાના વ્યાખ્યાતામાટે એક અત્યંત આવશ્યકીય કાર્ય છે; તે પ્રશ્ન એ છે કે જે આપણે ગીતાના કેવળ આધ્યાત્મિક અર્થનું જ અન્વેષણ કરીએ, તો આપણને આપણા જાતીય, ગાર્હસ્થ્ય તથા વ્યક્તિગત સાંસારિક કર્મ તથા આદર્શથી ગીતામાં ઉપદેશાયલા ધર્મનો સંપૂર્ણ વિચ્છેદ કરવો પડે છે અને જે એ ભાવ તથા એ પ્રશ્નની મહત્તા તથા પ્રયોજનીયતાનો આપણે અસ્વીકાર કરીએ, તો તેથી ગીતામાં કથાયલા ધર્મના સર્પઆપક વિસ્તારને સંકુચિત કર્યા જેવું થાય છે. શ્રી શંકરાચાર્ય આદિ જે જે મહાપુરુષોએ ગીતાની વ્યાખ્યાઓ અથવા ટીકાઓ કરેલી છે તે મહાપુરુષો સંસારથી સર્વથા પરાક્રમુખ થયેલા દાર્શનિક તથા અધ્યાત્મવિદ્યા-પરાયણુ જ્ઞાની હોવાથી તેમ જ ભક્ત હોવાથી ગીતામાં પોતાની આવશ્યકતા અનુસાર જ્ઞાન તથા ભાવને શોધીને જે કાંઈ પણ તેમને પ્રયોજનીય લાગ્યું તેટલા વિભાગને મેળવીને જ સંતુષ્ટ થયેલા છે. પરંતુ વસ્તુતઃ જેઓ એકસમયાવચ્છેદે જ્ઞાની, ભક્ત તથા કર્મી હોય છે, તેઓ જ ગીતામાં અપાયલા ગૂઢતમ ઉપદેશના અધિકારી છે; કારણ કે, ગીતાના વક્તા શ્રી કૃષ્ણ પોતે મહાજ્ઞાની તથા કર્મી હતા અને ગીતાગત ઉપદેશનો અધિકારી અર્જુન એક મહાન્ ભક્ત તથા કર્મવીર હતો અને તેનાં જ્ઞાનચક્ષુને ઉદ્ઘાડવામાટે જ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને કુરુક્ષેત્રમાં તેને ગીતારૂપ જ્ઞાનામૃતનું પાન કરાવ્યું હતું. અર્થાત્ એક મહાન્ રાજનૈતિક સંઘર્ષ એ જ ગીતાના પ્રચારનું કારણ હતું, તે સંઘર્ષમાં મહાન્ રાજનૈતિક ઉદ્દેશની સિદ્ધિમાટે અર્જુનને યન્ત્ર તેમ જ નિમિત્તરૂપે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરવો, એ જ ગીતાનો ઉદ્દેશ હતો અને તેથી યુદ્ધક્ષેત્ર જ ગીતાના ઉપદેશનું યોગ્યતમ સ્થાન હતું. શ્રી કૃષ્ણ એક અદ્વિતીય ઐતરજ્ઞનીતિવિશારદ તથા યોદ્ધા હતા, ધર્મરાજ્યની સ્થાપના કરવી એ તેમના જીવનનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો અને અર્જુન તથા ક્ષત્રિય રાજકુમારોદ્ધારા રાજનીતિ તથા યુદ્ધનો પ્રચાર કરવો એ

તેમનું સ્વભાવનિયત અથવા સ્વાભાવિક કર્મ હતું. સારાંશ કે, ગીતાના ઉદ્દેશને તેમ જ ગીતાના વક્તા, પાત્ર તથા પ્રચારના કારણને ધ્યાન કરીને એટલે કે ત્યાગી દષ્ટિને ગીતાની વ્યાખ્યા કદાપિ કરી શકાય તેમ છે ખરું કે? ન જ કરી શકાય.

માનવસંસારની ચિરકાલ રહેનારી કોઈ પણ પ્રતિષ્ઠાઓ હોય, તો તે કેવળ પાંચ પ્રતિષ્ઠાઓ છે અને તેઓ વ્યક્તિ, પરિવાર, વંશ, જાતિ તથા માનવસમાજિત એ પાંચ નામોવડે વિશ્વમાં વિખ્યાત છે. એ પાંચ પ્રતિષ્ઠાઓ ઉપર જ ધર્મની પ્રતિષ્ઠાનો આધાર રહેલો છે. ભગવતપ્રાપ્તિ અથવા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર એ ધર્મનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે અને ભગવતપ્રાપ્તિના જે એ માર્ગ તે એ કે વિદ્યાનો અધિકાર મેળવી લેવો અથવા અવિદ્યાનો અધિકાર મેળવી લેવો; કારણ કે, એ વિદ્યા તથા અવિદ્યા જ આત્મજ્ઞાન તથા ભગવતદર્શનના મુખ્ય ઉપાયરૂપ છે. ધ્રુવનો સાક્ષાત્કાર અથવા તો અવિદ્યામય પ્રપંચનો પરિત્યાગ કરીને સચ્ચિદાનન્દની અનુભૂતિ કરવી કિંવા પરધ્રુવમાં વિલીન થવું, એ વિદ્યાનો માર્ગ છે અને સર્વત્ર આત્મા તથા ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરીને જ્ઞાનમય, મંગળમય તથા શક્તિમય પરમેશ્વરને ખંધુ, પ્રભુ, ગુરુ, પિતા, માતા, પુત્ર, કન્યા, પ્રેમિક, પતિ તથા પત્નીરૂપે પ્રાપ્ત થવું; એ અવિદ્યાનો માર્ગ છે. વિદ્યાનો ઉદ્દેશ શાન્તિ છે અને અવિદ્યાનો ઉદ્દેશ પ્રેમ છે; કિન્તુ ભગવાનની પ્રકૃતિ વિદ્યામયી પણ છે અને અવિદ્યામયી પણ છે. આ કારણથી જો આપણે કેવળ વિદ્યાના માર્ગમાં જ ચાલીએ, તો તેથી આપણને વિદ્યામય ધ્રુવનો લાભ થાય છે અને કેવળ અવિદ્યાના માર્ગમાં જ ચાલતા રહીએ તો તેથી અવિદ્યામય ધ્રુવની પ્રાપ્તિ થાય છે; પરંતુ જેઓ વિદ્યા તથા અવિદ્યા ઉભયના અધિકારને મેળવી લે છે તેઓ જ સંપૂર્ણ ભાવથી વાસુદેવને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; એટલું જ નહિ, પણ તેઓ વિદ્યા તથા અવિદ્યા ઉભયથી અતીત થઈ જાય છે. જેઓ વિદ્યાના અંતિમ લક્ષ્ય પર્યન્ત પહોંચી જાય છે તેઓ વિદ્યાની સદા-

મતાથી અવિદ્યાને અરૂપ આપાસે જ પોતાના અધિકારમાં ફરી લે છે અને એનાં કેટલાંક ઉદાહરણો પણ શાસ્ત્રોમાં વિદ્યમાન છે. ‘દશોપ-નિષદ્ધ’ માં એ મહત્ સત્ય અત્યંત સ્પષ્ટ ભાવથી વ્યક્ત કરાયેલું છે અને તે નીચે પ્રમાણે:—

“અંધં તમઃ પ્રવિશન્તિ યેઽવિદ્યામુપાસતે ।

તતો ભૂય ઇવ તેતમો ય ઽ વિદ્યાયાં રતાઃ ॥

અન્યદેવાહુર્વિદ્યાયાન્યદેવાહુર્અવિદ્યાયા ।

इति शुश्रुम धीराणां येनस्तद्विचचक्षिरे ॥

વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ યસ્તદ્વેદોભયં સહ ।

अविद्यया मृत्युं तीર્त्वा विद्ययामृतमश्नुते” ॥

“જેઓ અવિદ્યાના ઉપાસક થાય છે તેઓ અંધ અજ્ઞાનરૂપ તમ-અંધકાર-માં પ્રવેશ કરે છે. જે ધીર તથા જ્ઞાની જનોએ આપણા સમક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાનનો પ્રચાર કરેલો છે, તેમના મુખથી સાંભળવામાં આવ્યું છે કે વિદ્યાનું પણ ફળ હોય છે અને અવિદ્યાનું પણ ફળ હોય છે; પરંતુ એ વિદ્યા તથા અવિદ્યાનાં ફળ એકબીજાથી સર્વથા સ્વતંત્ર હોય છે; અર્થાત્ જેઓ વિદ્યા તથા અવિદ્યા ઉભયના અધિકારી થઈ શક્યા છે તેઓ જ અવિદ્યાદ્વારા મૃત્યુને જીતીને વિદ્યાદ્વારા અમૃતમય પુરુષોત્તમના સાક્ષાત્કારજન્ય આનન્દનો ઉપભોગ કરી શકે છે.”

સમસ્ત માનવજાતિ અવિદ્યાનો ભોગ કરીને વિદ્યાની દિશામાં આગળ વધતી જાય છે અને એ જ સ્વાભાવિક ક્રમનો વિકાસ છે. જેઓ શ્રેષ્ઠ, સાધક, યોગી, જ્ઞાની, ભક્ત તથા કર્મયોગી હોય છે તેઓ એ વિદ્યાની દિશામાં આગળ વધતા વિદ્યાપિપાસુઓનાં સૈન્યને

શીઘ્ર ગતિથી તેના ગંતવ્ય અથવા ઇષ્ટ સ્થાનમાં પહોંચાડીને પ્રાપ્તિ આપે છે અને માનવજાતિને શુભ સમાચાર સંભળાવી વિદ્યાનો માર્ગ ખતાવે છે તેમ જ તે માર્ગમાં આગળ વધવાની શક્તિ પણ વિદ્યાપ્રદેશના તે યાત્રાળુઓને આપે છે, ભગવાનનો અવતાર અથવા પરમાત્માની ત્રિભૂતિ આવીને વિદ્યાના પ્રદેશમાં જવાના એ માર્ગને સુગમ કરે છે, પ્રવાસમાટે અનુકૂળ થાય તેવી વ્યવસ્થા કરી આપે છે અને જે બાધાઓ હોય છે તેમનું નિવારણ કરી નાખે છે. અવિદ્યામાં વિદ્યા, ભોગમાં ત્યાગ, સંસારમાં સંન્યાસ, આત્મામાં સર્વભૂત, સર્વભૂતોમાં આત્મા, ભગવાનમાં જગત અને જગતમાં ભગવાનનો અનુભવ અથવા સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ મૂળ અથવા વાસ્તવિક જ્ઞાન છે અને માનવજાતિના ગંતવ્ય સ્થાનમાં જવામાટેનો જે કોઈ નિર્દિષ્ટ માર્ગ હોય તો એ જ છે. આત્મજ્ઞાનની જે સંકીર્ણતા તે જ ઉન્નતિનો પ્રધાન અંતરાય છે અને દેહાત્મક બોધ અથવા સ્વાર્થબોધ તે સંકીર્ણતાનું મૂળ કારણ છે, એટલામાટે પરને એટલે કે અન્યને આત્મવત્ત્વે જોવું એ ઉન્નતિનું પ્રથમ સોપાન છે. મનુષ્ય પ્રથમ વ્યક્તિત્વને મૂલત્વ આપીને વ્યક્તિત્વમાં જ નિમગ્ન રહેવાથી નિજ વ્યક્તિગત શારીરિક તથા માનસિક ઉન્નતિના ઉપભોગ તથા શક્તિના વિકાસમાં જ અનુરક્ત રહ્યા કરે છે. હું દેહ છું, હું મન છું, ને હું પ્રાણ છું, અને તેથી શારીરિક બળ, સુખ, સૌન્દર્ય, મનની ક્ષિપ્રતા અથવા વેગશીલતા, આનંદ, સ્વચ્છતા, પ્રાણનું તેજ, ભોગ અને પ્રયુક્તતા એ જ જીવનતા ઉદ્દેશો છે અને એ જ ઉન્નતિની ચરમ અથવા અંતિમ અવસ્થા છે, એવા પ્રકારનું જે જ્ઞાન તે પ્રાથમિક અથવા આસુર જ્ઞાન કહેવાય છે; પરંતુ એની પણ આવશ્યકતા તો છે જ, કારણ કે, પ્રથમ દેહ, મન તથા પ્રાણના વિકાસ તથા પરિપૂર્ણત્વને પ્રાપ્ત કરી લઈને પછી તે પૂર્ણ વિકસિત શક્તિનો અન્યની સેવામાં પ્રયોગ કરવો, એ જ ઉચિત તથા શ્રેયસ્કર છે અને તેટલામાટે એ આસુરી શક્તિનો જે વિકાસ તે જ માનવજાતિની સમ્યક્તાની પ્રથમ

અવસ્થા છે; કારણ કે, પશુ, યક્ષ, રાક્ષસ, પિસાચ અને અસુર પર્યંત સર્વ મનુષ્યનાં મન, કર્મ તથા ચરિત્રમાં પોતાની લીલા કરે છે અને વિકાસને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર પછી મનુષ્ય આત્મજ્ઞાનને વિસ્તારીને પરને અથવા અન્યને પોતાસમાન-આત્મવત્ જોવાના આરંભ કરે છે અને પરાર્થ અથવા પરાપકારમાટે પોતાના અર્થ એટલે સ્વાર્થનું બલિદાન આપતાં શીખે છે. તે પ્રથમ પોતાના પરિવારને જ આત્મવત્ જુએ છે અને તેથી પોતાની પત્ની તથા પોતાનાં સંતાનોના પ્રાણની રક્ષામાટે પોતાના પ્રાણને ત્યાગી દે છે તેમ જ પોતાની અર્ધાંગના તથા પોતાનાં સંતાનોના સુખમાટે પોતાનાં સુખોને આનંદથી જતાંજલિ આપી દે છે. એ પછી તે પોતાના કુળ અથવા વંશને આત્મવત્ જોવા માંડે છે અને તેથી કુળ અથવા વંશની રક્ષામાટે પોતાના પ્રાણોનું બલિદાન આપી દે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ પોતાની પત્ની તથા પુત્ર પુત્રીના પ્રાણોનું પણ, જો આવશ્યકતા આવી પડે, તો વંશરક્ષામાટે હૃદયપૂર્વક બલિદાન આપતાં જરા પણ નથી અચ્છાતો તેમ જ કુળના સુખ તથા ગૌરવની વૃદ્ધિમાટે તે પોતાનાં તેમ જ પોતાનાં સ્ત્રીસંતાન આદિકનાં સુખોને પણ તત્કાળ જતાંજલિ આપી દેવાને તત્પર રહ્યા કરે છે. ત્યાર પછી તે જાતિને આત્મવત્ દેખે છે અને તેથી જાતિની રક્ષામાટે તે પોતાના પ્રાણોનું, પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિકના જીવનનું તેમ જ કુળનું પણ બલિદાન આપી દે છે; જેમ કે, ચિત્તોડના સર્વ રાજપૂત વંશોએ સમસ્ત રાજપૂત જાતિની રક્ષામાટે અનેક વાર રણયત્રમાં પોતાના પ્રાણોની આલુતિ પોતાની ઇચ્છાથી જ આપી હતી; અર્થાત્ તે જાતિના સુખ તથા ગૌરવની વૃદ્ધિમાટે પોતાના, પોતાના પરિવારના તથા પોતાના કુળના સુખ તથા ગૌરવની વૃદ્ધિને સર્વથા જતાંજલિ આપી દેતાં જરા પણ સંકેચાતો નથી. ત્યાર પછી તે સમસ્ત માનવજાતિને આત્મવત્ નિહાળવા માંડે છે અને તેથી સમસ્ત માનવજાતિની હિતનિમાટે પોતાના પ્રાણને ત્યાગી દે છે અને પોતાનું, પોતાનાં સ્ત્રી

પુત્રાદિકનું, પોતાના કુળનું તથા પોતાની જાતિનું ઉત્સાહપૂર્વક અભિ-
 દાન આપી દે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સમસ્ત માનવજાતિના
 સુખ તથા સમસ્ત માનવજાતિની ઉન્નતિમાટે પોતાના, પોતાનાં સ્ત્રી-
 સંતાન આદિના, પોતાના કુળના તેમ જ પોતાની જાતિના સુખ તથા
 ગૌરવની વૃદ્ધિને સર્વાંશે જલાંજલિ આપી દેતાં તેના હૃદયમાં શોકનો
 ભેશ માત્ર પણ આધાત નથી થતો. એવી રીતે અન્યને આત્મવત્
 જેવું અને પરાપકાર અથવા અન્ય જનના કલ્યાણમાટે પોતાનું તથા
 પોતાનાં સુખોનું અભિદાન આપી દેવું એ બ્રાહ્મ ધર્મ તથા બ્રાહ્મ
 ધર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ખ્રિસ્ત ધર્મનો પ્રધાન ઉપદેશ છે અને
 યૂરોપની નૈતિક ઉન્નતિ એ ઉપદેશ અથવા માર્ગને અનુસરીને જ
 આગળ વધેલી છે. પ્રાચીન યૂરોપવાસીઓ પોતાના વ્યક્તિત્વનો
 પરિવારના હિતમાટે ભોગ આપી દેતા હતા તેમ જ કુળ અથવા વંશની
 રક્ષામાટે પરિવારનું અભિદાન આપતાં શીખ્યા હતા અને આધુનિક
 યૂરોપિયન્સ જાતિના કલ્યાણમાટે એટલે કે કેવળ પોતાની સમસ્ત
 જાતિના કલ્યાણમાટે કુળનું અભિદાન આપતાં શીખ્યા છે; કિન્તુ
 સમસ્ત માનવજાતિના કલ્યાણમાટે પોતાની જાતિનું પણ અભિદાન
 આપી દેવું, એ અઘાપિ ત્યાં એક કઠિન આદર્શ તરીકે મનાય છે
 અને તેથી યૂરોપમાં એ આદર્શનો અધિક આદર કિંવા પ્રસાર ન
 હોવાથી દૉક્ટરોય ઇત્યાદિ વિચારશીલ વિદ્વાનો તેમ જ સૌશિવા-
 લિસ્ટ તથા અનાર્કિસ્ટો—સામ્યવાદી તથા અરાજકવાદીઓ—આદિ
 એ નવ આદર્શનાં અનુમોદક મંડળો એ આદર્શને વ્યવહારમાં યોજ-
 વાના અથવા તેા કાર્યના રૂપમાં પરિણત કરવાના ઉદ્દોગમાં ઉત્સુકતા
 પૂર્વક પ્રયત્ન થયેલા છે. યૂરોપની દોડ અહીં આવીને અટકી ગઈ છે;
 કારણ કે, યૂરોપવાસીઓ અવિદ્યાના ઉપાસક હોવાથી સત્ય
 વિદ્યા તેમને અવગત અથવા પ્રાપ્ત થયેલી જ નથી અને તેથી
 ‘અંધં તમઃ પ્રવિશન્તિ ચે અવિદ્યામુપાસતે’ એવી જ તેમની
 અવસ્થા થયેલી છે એટલે કે તેમનો અધકારરૂપ અજ્ઞાનમાં જ દિવ-
 સાનુદિવસ અધિકાધિક પ્રવેશ થતો જાય છે.

ભારતવર્ષમાં વિચારશીલ પુરુષોએ વિદ્યા તથા અવિદ્યા ઉભયની પ્રાપ્તિ કરેલી છે; કારણ કે, તેઓ એ તત્ત્વને સારી રીતે જાણી ચૂક્યા છે કે, અવિદ્યાની પંચપ્રતિષ્ઠા વિના વિદ્યાની પ્રતિષ્ઠાનો સંભવ નથી; કારણ કે, ભગવાનના અસ્તિત્વને પ્રથમ અવિદ્યાના યોગે જ જાણી શકાય છે અને તેથી ભગવાનના અસ્તિત્વને જાણ્યા વિના વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થઈ શકે તેમ છે જ નહિ; એટલામાટે કેવળ પરને એટલે કે અન્યને જ આત્મવત્ ન જોતાં તેમણે ‘ આત્મવત્ પરચ્છે ’ અર્થાત્ પોતામાં તેમ જ અન્યમાં સમાન ભાવથી ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરેલો છે. પોતાના ઉત્કર્ષની સર્વથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે અને તે એટલામાટે કે પોતાના ઉત્કર્ષથી પરિવારનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે; ત્યાર પછી પરિવારના ઉત્કર્ષની એ કારણથી આવશ્યકતા છે કે પરિવારના ઉત્કર્ષવડે કુળ અથવા વંશનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે; વંશના ઉત્કર્ષની એટલામાટે આવશ્યકતા છે કે વંશના ઉત્કર્ષથી પોતાની વિશિષ્ટ જાતિનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થાય છે અને અંતે જાતિના ઉત્કર્ષના યોગે સમસ્ત માનવજાતિના ઉત્કર્ષને નિર્વાહ સિદ્ધ કરી શકાય છે. આવા પ્રકારનું જ્ઞાન આર્યોના સામાજિક વ્યવહાર તથા આર્યોના શિક્ષણના મૂળમાં જ એતપ્રોત ભરેલું છે અને તેનું ફળ એ થયું છે કે પોતાના વ્યક્તિત્વનો ત્યાગ કરી દેવા એ તો આર્ય જનોનો જાણે નિત્યનો અભ્યાસ જ થઈ પડ્યો છે; એટલે કે, પરિવારમાટે, કુળ અથવા વંશમાટે, સમાજમાટે, સમસ્ત માનવજાતિમાટે અને અંતે પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે પોતાના વ્યક્તિત્વને ત્યાગી દેવું અને સદ્ગુણસર્વદા પરાપકાર કર્ત્ત્વે પરમાર્થમાટે સ્વાર્થને જલાંજલિ આપી દેવી, એ આર્યોનો જન્મજનત સ્વભાવ જ થઈ રહ્યો છે. છતાં આપણા શિક્ષણમાં જે કાંઈ પણ દોષ અથવા ન્યૂનતા દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, તે દોષ અથવા ન્યૂનતા કેટલાંક ઐતહાસિક કારણોનું જ ફળ કર્ત્ત્વે પરિણામ છે; એટલે કે, આપણે સમાજમાં જાતિના સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ અને

તેથી સમાજના કલ્યાણમાટે વ્યક્તિત્વ તથા પરિવારના હિતનું આપણે અસિદ્ધાન આપી દઇએ છીએ; પરંતુ જાતિનો રાજનૈતિક વિકાસ આપણા ધર્મના એક મુખ્ય અંગ તરીકે સ્વીકારાયલો ન હોવાથી જાતિના રાજનૈતિક વિકાસના શિક્ષણને આપણે પાશ્ચાત્યો પાસેથી ભાવવું પડ્યું છે. જે કે આપણી પ્રાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિમાં, મહા-ભારતમાં, ગીતામાં, રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં તેમ જ સમર્થ શ્રી રામદાસ સ્વામીકૃત 'દાસબોધ' આદિ ગ્રંથોમાં એ રાજનૈતિક વિકાસનું શિક્ષણ આપણા દેશમાં પણ હતું અને અદ્યપિ છે; તથાપિ વિદ્યાની ઉપાસનામાં જ સર્વથેવ નિમગ્ન થવાથી અને અવિદ્યાના બળથી આપણે જાતિના એ રાજનૈતિક વિકાસના શિક્ષણની ઉન્નતિ કરી શક્યા નહોતા અને આપણા એ દોષ કિંવા પ્રમાદનું આપણને એ પરિણામ ભોગવવું પડ્યું કે એ દોષના કારણથી તમોવિજૃત થઇને આપણે આપણા જાતિધર્મથી વ્યુત કિંવા પતિત થઇને ધોરતમ દાસ-ત્વ, દુઃખ તથા અજ્ઞાનની ગહનતમ ગર્તામાં પછડાઇ પડ્યા, આપ-ણાથી અવિદ્યાની પ્રાપ્તિ પણ ન કરી શકાઇ અને તે સાથે આપણે વિદ્યાને પણ ખોઇ ખેડા. “તત્તો ભૂય દૃષ્વ તે તમો ચ ઉ-દ્દેશાત્ રતાઃ” ॥ એવી જ આપણી અવસ્થા થઇ પડી.

શ્રી કૃષ્ણનો રાજનૈતિક ઉદ્દેશ

માનવસમાજનો યથાક્રમ જેમ જેમ વિશેષ અને વિશેષ વિકાસ થતો જાય છે, તેમ તેમ કુળ અને જાતિની અધિકાધિક લિન્નતા થતી જાય છે, એવો જે કે નિયમ છે, તથાપિ પ્રાચીન કાળમાં ભારત-વર્ષમાં કિંવા અન્ય દેશોમાં કુળ તથા જાતિની એ લિન્નતાનો એટલો પરિસ્ફોટ થયો નહોતો કે જેને લિન્નતા તરીકે ઓળખી શકાય; કારણ કે, તે વેળાએ અનેક મોટાં મોટાં કુળોની એકત્રતાથી એક જાતિ નિર્માણ થતી હતી અને એ લિન્નલિન્ન કુળો એક જ પૂર્વપુરુષના વંશ-માંથી ઊતરી આવેલાં ન હોવા છતાં પણ, એટલે કે એ સર્વ કુળોના

પૂર્વજ લિન્નલિન્ન હોવા છતાં પણ પ્રીતિ કિંવા પ્રેમની સંસ્થાપનાના કાર્યમાં તે સર્વને એક જ વંશના વંશજો તરીકે સ્વીકારવામાં આવતા હતા. ભારત નામની જો કે એક અત્યંત વિશાળ કિંવા ખૂબ જ જાતિ અસ્તિત્વમાં નહોતી, તથાપિ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં જો મોટી મોટી જાતિઓ તે સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી તે સર્વ જાતિઓમાં એક જ સંખ્યતા, એક જ ધર્મ, એક જ સંસ્કૃત ભાષા તથા વિવાહ ઇત્યાદિ સંબંધો પ્રચલિત હતાં, એમાં તો કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં એકતાને સ્થાપવામાં મોટી ચેષ્ટાઓ પ્રાચીન કાળથી થતી આવી છે, એ પણ નિર્વિવાદ છે; એટલે કે, પ્રાચીન કાળમાં કોઈ વાર કુરુજનતિ, કોઈ વાર પાંચાલજનતિ, કોઈ વાર કોશલજનતિ તો કોઈ વાર મગધજનતિ દેશના નેતૃત્વ કિંવા સાર્વભૌમત્વને મેળવીને સામ્રાજ્ય કરતી હતી; પરંતુ કુળધર્મ તથા કુળની સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા એ એકત્વપ્રસારના કાર્યમાં અચાનક એવી પ્રબળ બાધા નાખી દેતાં હતાં કે તેથી એ એકતાને પ્રસારવાની ચેષ્ટા દીર્ઘકાળ પર્યન્ત ટકી શકતી જ નહોતી. ભારતવર્ષમાં એ એકત્વને સ્થાપવાની ચેષ્ટા એટલે કે અસપત્ન કિંવા નિષ્કંટક સામ્રાજ્યને સ્થાપવાની ચેષ્ટા પુણ્યકર્મ કિંવા રાજના એક પ્રધાન કર્તવ્યકર્મ તરીકે ગણાતી હતી અને એ એકતાનો પ્રવાહ એટલો તો પ્રબળ થઈ ગયો હતો કે તે પ્રવાહમાં તણાઈને ચેદિ દેશના અત્યંત તેજસ્વી, પરાક્રમી અને દુર્બલ રાજા શિશુપાલે પણ યુધિષ્ઠિરના સામ્રાજ્યને સ્થાપવાના પ્રયત્નને પુણ્યકર્મ તરીકે પ્રમાણીને પોતાથી આપી શકાય તેટલી તે કાર્યમાં સહાયતા આપવાની સંમતિ દર્શાવી હતી. સારાંશ કે, આવા પ્રકારના ઐક્ય, સામ્રાજ્ય કિંવા ધર્મરાજ્યની ભારતવર્ષમાં સ્થાપના કરવી એ જ શ્રી કૃષ્ણનો એકમાત્ર રાજનૈતિક ઉદ્દેશ હતો. એથી પૂર્વે મગધ દેશના રાજા જરાસંધે એવા પ્રકારના સામ્રાજ્યને સ્થાપવાની ચેષ્ટા કરી હતી, પરંતુ તેની શક્તિનો સર્વથા અધર્મ તથા અત્યાચારપર જ આધાર હોવાથી એટલે કે તે એક પાપાત્મા તથા

અત્યાચારી રાજા હોવાથી શ્રી કૃષ્ણે લીમના હસ્તથી તેનો વધ કરાવીને તેની એ એષ્ટાને સર્વથા વિફળ કરી નાખી હતી. શ્રી કૃષ્ણના એ કાર્યના માર્ગમાં મહાગવિષ્ણુ તથા તેજસ્વી કુરુવંશ એક અત્યંત પ્રમુખ તથા અનિવાર્ય આધાર પડેલા; કારણ કે, કુરુજ્ઞતિ દીર્ઘકાળથી ભારતવર્ષની નેતૃસ્થાનીય અથવા પ્રમુખ અગ્રેસર જાતિ હતી એટલે કે જેને અંગ્રેજી ભાષામાં 'Hegemony' કહેવામાં આવે છે તેવા પ્રકારનું એ કુરુજ્ઞતિનું નેતૃત્વ હતું. અનેક પરસ્પર સમાન તથા સ્વાધીન જાતિઓ મધ્યે જે એક જાતિનું પ્રમુખત્વ તથા નેતૃત્વ હોય છે તેને અંગ્રેજી ભાષામાં 'Hegemony' કહેવામાં આવે છે; અર્થાત્ ભારતવર્ષની સર્વ જાતિઓના નાયકત્વ કિંવા નેતૃત્વના અધિકારને કુરુજ્ઞતિ વંશપરંપરાથી ભોગવતી આવતી હતી અને તેથી 'જે એ જ જાતિ જળ તથા ગર્વપૂર્વક એ અધિકારને અખંડ ભાવથી ભોગવતી રહેશે અને તેના જળ તથા ગર્વનો નાશ નહિ થાય, તે ભારતવર્ષમાં ઐક્યની સ્થાપના કદાપિ થર્મ શકવાની નથી;' એ શ્રી કૃષ્ણ સારી રીતે જણાવતા હતા અને તે સાથે ભારતના સામ્રાજ્યમાં કુરુજ્ઞતિનો પુરુષપરંપરાગત અધિકાર હતો, એ વાર્તાને પણ તેઓ ભૂલી ગયા નહોતા. જે વસ્તુપર ધર્મપૂર્વક જે વ્યક્તિ કિંવા જાતિનો અધિકાર પહોંચતો હોય, તે વસ્તુ તે વ્યક્તિ કિંવા જાતિપાસેથી સદાનેમાટે છીનવી લઇને તે વ્યક્તિ કિંવા જાતિને તે વસ્તુથી સદાનેમાટે વંચિત કરી નાખવી, એ સર્વથા અધર્મ કિંવા પાપ છે એમ ધારીને જે પુરુષ ન્યાયની દૃષ્ટિથી કુરુજ્ઞતિનો રાજા તથા પ્રધાન પુરુષ હતો તે યુધિષ્ઠિરને જ ભાવિ સમ્રાટ્પદ પર નિયુક્ત કરવાનો શ્રી કૃષ્ણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો. શ્રી કૃષ્ણ પરમધાર્મિક હોવાથી પોતામાં સર્વ પ્રકારનું સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ સ્નેહને વશ થઇને કુરુજ્ઞતિના સ્થાનમાં પોતાના પ્રિય યાદવ કુળને સ્થાપવાની તેમણે લેશ માત્ર પણ એષ્ટા કરી નહોતી તેમજ પાંડવોમાંના જ્યેષ્ઠ ભાતા યુધિષ્ઠિરના અધિકારને મારી નાખીને પોતાના પ્રિયતમ સખા અર્જુનને તેના પદ પર નિયુક્ત કર્યો નહોતો, એ શ્રી કૃષ્ણની નિષ્પક્ષપાત શુદ્ધિ

આવશ્ય લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. કિન્તુ કેવળ વય કિંવા પૂર્વ અધિકારને જ મહત્ત્વ આપવાથી ધણીક વાર અનિષ્ટ પરિણામનો જ સંભવ હોય છે અને તેથી ગુણુ તથા સામર્થ્યને જ બહુધા વિશેષ મહત્ત્વ આપવું પડે છે, એ નીતિ હોવાથી જે રાજ્ય યુધિષ્ઠિર અધાર્મિક, અત્યાચારી અને અશક્ત હોત, તો શ્રી કૃષ્ણને નિરુપાય-વશાત્ ભારતના ભાવિ સમ્રાટ્પદ પર કોઈ અન્ય યોગ્ય પુરુષને નિયુક્ત કરવાના નિશ્ચય પર આવવું પડત; પરંતુ યુધિષ્ઠિર વંશના ક્રમથી, ન્યાયના અધિકારથી તેમ જ પૂર્વપ્રચલિત નિયમથી સમ્રાટ્પદને સર્વથા યોગ્ય હોવાથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેનામાં સર્વ સદ્-ગુણોનો પણ સંપૂર્ણ નિવાસ હોવાથી એ પદ કોઈ અન્ય પુરુષને આપવાનું શ્રી કૃષ્ણને કાંઈ પણ કારણ હતું જ નહિ. જે કે તે સમયમાં ભારતવર્ષમાં યુધિષ્ઠિર કરતાં પણ વિશેષ તેજસ્વી તથા પ્રતિભાસંપન્ન અનેક મોટા મોટા જૂનાજો વિદ્યમાન હતા; કિન્તુ કેવળ બળ તથા પ્રતિભા એ બે ગુણો જ રાજ્યાધિકારમાટે સંપૂર્ણ મનાતા નથી; કારણ કે, એ ગુણો ઉપરાંત ધર્મની રક્ષા કરવી, પ્રજાના ચિત્તનું રંજન કરવું અને દેશની રક્ષા કરવી, એ ગુણોની પણ રાજ્યમાં આવશ્યકતા હોય છે. એમાંના ધર્મરક્ષા તથા પ્રકૃતિ-રંજન એ ગુણોમાં તો યુધિષ્ઠિર સર્વથા અદ્વિતીય અને અતુલનીય હતો; કારણ કે, તે ધર્મપુત્ર, દયાશીલ, ન્યાયપરાયણ, સત્યવાદી, સત્યપ્રતિષ્ઠ તથા સત્યકર્મી હતો અને તેથી પ્રજાને તે અત્યંત પ્રિય હતો. એથી ઉપરાંત અન્ય જે આવશ્યક ગુણોની તેનામાં ન્યૂનતા હતી તે ગુણોને પૂર્ણ કરવાને તેના બે વીર બ્રાતા ભીમ તથા અર્જુન સંપૂર્ણ સમર્થ હતા; સારાંશ કે, તે સમયમાં પાંચ પાંડવો સમાન કોઈ પરાક્રમી રાજા કિંવા વીર પુરુષ ભારતવર્ષમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો નહોતો; એટલામાટે જરાસન્ધના વધવડે સામ્રાજ્ય સ્થાપનાના માર્ગને નિષ્કંટક કરી શ્રી કૃષ્ણના પરામર્શથી રાજા યુધિષ્ઠિરે દેશની પ્રાચીન પ્રજાસિક્ષાને અનુસરીને રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો અને તે ભારતવર્ષનો સમ્રાટ થયો,

શ્રી કૃષ્ણ પરમધાર્મિક અને રાજનીતિવિશારદ હોવાથી જે દેશના ધર્મ, દેશની પ્રજાલી તથા દેશના સામાજિક નિયમોની સીમામાં રહીને જ કર્મ કરવાથી તેમનો મહાન ઉદ્દેશ સિદ્ધ થવાનો સંભવ હોય, તો પછી તેઓ ધર્મની હાનિ, તે પ્રજાલીથી વિરુદ્ધ આચરણ તથા તે નિયમોનો ભંગ કરે જ શામાટે વાર? કારણ કે, કોઈ પણ પ્રયત્ન કારણ વિના આવા પ્રકારના રાષ્ટ્રવિપ્લવ તથા સમાજવિપ્લવને જગાડવાથી દેશનું સર્વથા અકલ્યાણ જ થાય છે, એ નિર્વિવાદ છે અને એટલામાટે જ પ્રથમ પુરાતન પ્રજાલીનું રક્ષણ કરીને પછી જ શ્રી કૃષ્ણે પોતાના ઉદ્દેશની સિદ્ધિનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ તે કાળમાં દેશની પ્રાચીન પ્રજાલીમાં એ જ દોષ હતો કે તેના યોગે એ પ્રયત્ન સફળ થવા છતાં પણ તે ફળ સ્થાયિ થવાનો અત્યંત અલ્પ સંભવ હતો; એટલે કે, જેનું યુદ્ધબળ અધિક હોય તે રાજપુરુષ રાજસૂય યજ્ઞ કરીને સમ્રાટ થઈ શકતો હતો; પરંતુ તેના વંશધરો નિસ્તેજ તથા બળહીન થતાંની સાથે જ તેના વંશધરના મસ્તકપરથી રાજચુકટ પોતાની મેળે જ નીચે પડી જતો હતો. જે તેજસ્વિની વીર જાતિઓ તેના પિતા અથવા પિતામહને વશ થયેલી હોય તે જાતિઓ તે વિજેતાના પુત્ર અથવા પૌત્રની આધીનતાને શામાટે સ્વીકારે વાર? સામ્રાજ્યનું મૂળ વંશપરંપરાગત અધિકારમાં નહિ, કિન્તુ રાજસૂય યજ્ઞ એટલે કે અસાધારણ બલાદયતામાં જ રહેલું હોવાથી જે પુરુષ અધિક બલાદય હોય તે જ પુરુષ રાજસૂય યજ્ઞ કરીને સમ્રાટ થઈ શકતો હતો અને તેથી સામ્રાજ્યના ચિરસ્થાયિત્વની લેશ માત્ર પણ આશા હતી જ નહિ; એટલે કે અમુક કાળ પર્યન્ત અમુક જાતિની પ્રધાનતા કિંવા Hegemony જ થઈ શકતી હતી. એ પ્રજાલીમાં જે એક બીજો દોષ સમાયલો હતો તે એ કે નવા નવા સમ્રાટોના બળની વૃદ્ધિ અને તેથી તેમને મળતી મહત્તાને જોઈને દેશમાંના પોતાના બળનો ગર્વ ધરાવનારા, અસહિષ્ણુ, પરાક્રમી અને તેજસ્વી અન્યાય ક્ષત્રિયોના હૃદયમાં ઇર્ષ્યાના પાવક પ્રજ્વળી

હકતો હતો અને તેથી ‘એની આટલી બધી મહત્તા કેમ થાય અને આપણે સર્વપ્રધાન તથા મહાન્ શામાટે ન થઈએ?’ આવા પ્રકારના વિચારો સહજ તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ હતો. અર્થાત્ શુદ્ધિદિરના પોતાના કુળના ક્ષત્રિયો જ એ ઇર્ષાને વશ થઈ તેના વિરોધી થઈ ગયા અને એ જ ઇર્ષાનો આશ્રય લઈને તેના પિત્રાઈઓએ અત્યંત ભુદ્ધિકૌશલ્ય દર્શાવીને તેને પદબ્રષ્ટ તથા વનવાસી કરી દીધો. દોષયુક્ત પ્રજાલીનો દોષ અદ્ય કાળમાં જ વ્યક્ત થઈ ગયો.

શ્રી કૃષ્ણ જેવા ધાર્મિક હતા તેવા જ રાજનીતિવિચારક હોવાથી તેઓ અમુક દોષયુક્ત, અકલ્યાણકારિણી અને સમયને અનુપયોગિની થઈ પડે તેવી કોઈ પણ પ્રજાલી, તેવા કોઈ પણ ઉપાય અથવા તેવા કોઈ પણ નિયમને બદલી નાખવામાં પાછી પાની કરે, એ કદાપિ સંભવે જ નહિ; કારણ કે, તેઓ તેમના યુગના એક મુખ્ય વિશ્લેષકારી હતા. રાજ ભૂરિશ્રવા, શ્રી કૃષ્ણની નિર્ભક્ષા કરતી વેળાએ તે સમયના પુરાતન મતાભિલાષી અનેક ભારતવાસીઓના આકોશને વ્યક્ત કરતાં, બોલ્યો હતો કે: “કૃષ્ણે તેમ જ તેને અનુસરીને ચાલતા ચાલવ કુળે ધર્મથી વિરુદ્ધ આચરણ કરવામાં તેમ જ ધર્મને બ્રષ્ટ કરવામાં આગળ પાછળનો કદાપિ કાંઈ વિચાર કર્યો જ નથી અને તેથી મારો દૃઢ નિશ્ચય છે કે જેઓ કૃષ્ણના પરામર્શ તથા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તશે, તેઓ અવશ્ય પાપની ગર્તામાં પછડાઈ પડશે.” ભૂરિશ્રવાના આ ઉદ્ધારોથી લેશ માત્ર પણ આશ્ચર્ય થવાનો સંભવ નથી; કારણ કે, જેમની પુરાતન રીતિઓમાં દૃઢ આસક્તિ બંધાયેલી હોય છે અને તેથી જેઓ તે પુરાતન રીતિઓને રક્ષવાના કાર્યમાં જ તત્પર રહ્યા કરે છે તેમને કોઈ પણ પ્રકારનો નવીન પ્રયાસ સર્વથા પ્રત્યંક પાપ તરીકે જ દેખાયા કરે છે. શ્રી કૃષ્ણે શુદ્ધિદિરના પતનથી જાણી લીધું,—જાણી શું લીધું, તેઓ ભગવાન હોવાથી મૂઝમથી જ જાણતા હતા,—કે જે પ્રજાલી દ્વાપરયુગમાં જ ઉપયુક્ત થનારી છે તે

પ્રજાલીને રક્ષીને કલિયુગમાં પણ પ્રચલિત રાખવી, એ કદાપિ યોગ્ય નથી; અને એટલામાટે જ તેમણે તે પ્રજાલીને અનુસરીને કાંઈ પણ પ્રયત્ન ન કરતાં કલિયુગમાં ઉપયુક્ત થઈ પડે તેવી બેદ તથા દંડપ્રધાન રાજનીતિને અનુસરીને ગર્વિષ્ઠ ક્ષત્રિયજાતિના બળનો નાશ કરી ભાવિ સામ્રાજ્યને નિષ્કંટક કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. એ કાર્યના મંગળાચરણ તરીકે શ્રી કૃષ્ણે કૌરવોના પુરાતન અને સમબળશાળી પાંચાળજાતિના લોકોને કુરુવંશના પ્વંસના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરી દીધા અને ત્યાર પછી જોટલી જાતિઓને કૌરવોના દ્વેષથી, યુધિષ્ઠિરમાંના પ્રેમથી તેમ જ ધર્મરાજ્ય તથા ઐક્યની આકાંક્ષાથી આકર્ષી શકાય તેમ હતું તેટલી જાતિઓને તે પક્ષમાં આકર્ષીને તેમને યુદ્ધના ઉચ્છેદમાં લગાડી દીધી. જે સંધિનો પ્રયત્ન થયો તેમાં શ્રી કૃષ્ણની તો પ્રથમથી જ આસ્થા નહોતી; કારણ કે, તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે: ‘સંધિ થાય એવી સંભાવના છે જ નહિ અને કદાચિત્ એક વાર સંધિ થઈ જાય, તો પણ તે ચિરસ્થાયિની થઈ શકે તેમ નથી.’ તેમનો આવે દૃઢ નિશ્ચય હોવા છતાં પણ તેઓ એ સંધિના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા તે કેવળ ધર્મ અને રાજનીતિના કારણથી જ. એમાં તો કોઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ છે જ નહિ કે કુરુક્ષેત્રનું જે યુદ્ધ તે શ્રી કૃષ્ણની રાજનીતિનું જ ફળ હતું અને કુરુવંશનો પ્વંસ, ક્ષત્રિયોનો નાશ તથા ભારતવર્ષમાં નિષ્કંટક સામ્રાજ્ય તથા ઐક્યની સ્થાપના એ શ્રી કૃષ્ણનો ઉદ્દેશ હતો. જે યુદ્ધ ધર્મરાજ્યની સ્થાપનામાટે કરાય છે તે જ ધર્મયુદ્ધ કહેવાય છે અને તે ધર્મયુદ્ધનો ઇશ્વર-નિર્દિષ્ટ વિજેતા દિવ્યશક્તિસંચાલિત મહાવીર અને મહારથી અભ્યુત્થાન હતો. અર્થાત્ જો અભ્યુત્થાન શસ્ત્રને ત્યાગીને યુદ્ધમાં ભાગ ન લે, તો શ્રી કૃષ્ણનો રાજનૈતિક સર્વ પરિશ્રમ વ્યર્થ થતાં આચાર્યવર્તમાં ઐક્યની સિદ્ધિ થાય તેમ હતું જ નહિ અને જો તેમ થાય તો ભારતના અત્યંત નિકટના ભવિષ્યમાં તેનું અત્યંત અકલ્યાણકર અને ધોર પરિણામ થવાનો સંભવ હતો.

આત્મહત્યા અને કુળનાશ

અર્જુનની સર્વ યુક્તિઓ કેવળ કુળના હિત અથવા કલ્યાણના વિચારથી જ યોજાયેલી હતી; એટલે કે સ્નેહને વશ થવાથી જાતિના હિતનો વિચાર તેના મનમાંથી સર્વથા લોપાઈ ગયો હતો. તે કેવળ કુરુવંશના કલ્યાણની ચિન્તામાં પડીને સમસ્ત ભારતવર્ષના કલ્યાણને સર્વથા ભૂલી ગયો હતો અને અધર્મના લયથી ધર્મને જ્યાંજ્યાં આપવાને કટિબદ્ધ અથવા તત્પર થયો હતો. સ્વાર્થની સિદ્ધિમાટે ખંધુજનોની હત્યા કરવી એ મહાપાપ છે એ તો સર્વ મનુષ્યો જાણે જ છે; પરંતુ આત્મસ્નેહ અથવા ખંધુપ્રેમને વશ થઈ જાતીય અનર્થને ઉપજાવનારા કાર્યમાં સહાયતા આપી જાતિના કલ્યાણને સાધવાના કાર્યથી વિમુખ થવું, એ તેથી પણ ગુરુતર અને લયાનક પાપ છે એની કોનાથી ના પાડી શકાય તેમ છે વાર? અર્થાત્ જો અર્જુને શસ્ત્રનો ત્યાગ કરી દીધો હોત અને રણક્ષેત્રમાં તે આગળ ન વધ્યો હોત, તો તેથી પરિણામ એ જ આવત કે અધર્મનો જય થાત, દુર્યોધન ભારતવર્ષનો સર્વશ્રેષ્ઠ નૃપાળ તથા સમસ્ત દેશનો નેતા થઈને પોતાના કુદ્દેશાન્ત અથવા અધમ ઉદાહરણથી જાતિના ચરિત્ર-જાતીય ચરિત્ર-તથા ક્ષત્રિયકુળના આચારને સર્વથા ભ્રષ્ટ કરી નાખત; ભારતવર્ષનાં સર્વ પ્રજા તથા પરાક્રાન્ત કુળો સ્વાર્થ, ધર્મ તેમ જ વિરોધપ્રિયતાની પ્રેરણાથી એકબીજાને મારી નાખવાના ઉઘોગમાં લાગી જાત; દેશને એકત્રિત, નિયંત્રિત તેમ જ શક્તિદ્રારા સુરક્ષિત રાખનારી કોઈ પણ અસપત્ન અને ધર્મપ્રજ્વોદિત રાજશક્તિ અવશિષ્ટ રહેત નહિ અને એવી અવસ્થામાં જે વિદેશીય આક્રમણ તે સમયમાં હજી રુદ્ધ સમુદ્ર પ્રમાણે ભારતવર્ષની ઉપર પડીને તેને કુખાવી દેવાની તૈયારી કરી રહ્યું હતું તે વિદેશીય આક્રમણે અચાનક આવીને આર્યસભ્યતાનો ખ્વંસ કરી જગતના બાકી કલ્યાણના આશાવૃક્ષને સર્વથા નિર્મૂલ કરી નાખ્યું હોત. સારાંશ કે, શ્રી કૃષ્ણ તથા અર્જુનના સ્થાપેલા

સામાન્યના નાશમાટે ત્યાર પછી એ હજાર વર્ષે ભારતવર્ષમાં જે રાજનૈતિક ઉત્પાતનો આરંભ થયો હતો તે રાજનૈતિક ઉત્પાતનો તે વેળાએ જ આરંભ થઈ ગત, એ સર્વથા નિઃસંશય વાતો છે.

લોકો કહે છે કે અર્જુને જે અનિષ્ટ પરિણામના ભયથી શસ્ત્રને ત્યાગવાની ઈચ્છા દર્શાવી હતી તે પ્રમાણે જ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધનું સર્વથા અનિષ્ટ પરિણામ આગ્યું હતું; કારણ કે એ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધના યોગે બ્રાતૃવધ થયો હતો, કુળનો નાશ થયો હતો; એટલું જ નહિ, પણ જાતિનાશ પર્યન્તનો પ્રસંગ પણ આવી લાગ્યો હતો. અર્થાત્ કલિની સત્તાના વિસ્તારનું જે કાંઈ મૂળ કારણ હોય તો તે કુરુક્ષેત્રનું એ યુદ્ધ જ હતું. હવે એ યુદ્ધમાં બીજા બ્રાતૃહત્યા થઈ હતી, એ કથા સર્વથા સત્ય છે; પરંતુ પ્રશ્ન માત્ર એટલો જ છે કે શ્રી કૃષ્ણનો મહાન ઉદ્દેશ એથી બિન્ન બીજા કયા ઉપાયવડે સિદ્ધ થાય તેમ હતું વાર? જે યુદ્ધ થશે, તો તેનું ભયંકર પરિણામ આવશે એ રહસ્યને શ્રી કૃષ્ણ નહોતા જાણતા એમ તો નહોતું જ અને તેટલામાટે સન્ધિમાટેની પ્રાર્થના સર્વથા નિષ્ફળ થવાની છે એવો નિશ્ચય હોવા છતાં પણ શ્રી કૃષ્ણે કૌરવસભામાં જઈને સન્ધિને સ્થાપવામાટેની પ્રયત્ન એટલા કરી હતી અને અંતે વધારે નહિ તો પાંડવોને માત્ર પાંચ ગ્રામો આપવાનું જ દુર્યોધનને કહ્યું હતું; કારણ કે, એમ કરવામાં તેમની એવી ધારણા હતી કે ‘જે અત્યારે પાંચ ગ્રામો પણ પાછાં મળશે, તો યુધિષ્ઠિર હાલ તરત સંતુષ્ટ તથા શાન્ત થઈ જશે અને જે અત્યારે ચરણને સ્થાપવા એટલું સ્થળ મળશે, તો આગળ જતાં મારાથી ધર્મરાજ્યની સ્થાપના કરી શકાશે.’ પરંતુ દુર્યોધનનો તો ‘યુદ્ધવિના શયિના અગ્રભાગ-સામ્રાજ્ય અણી-જેટલી પણ ભૂમિ ન આપવી’ એવો દૃઢ નિશ્ચય થયેલો હતો અને તેથી ધર્મરાજ્યની સ્થાપનામાટેનો યુદ્ધ વિના બીજો કોઈ માર્ગ રહ્યો જ નહોતો. ત્યાં સમસ્ત દેશના ભાવિ કલ્યાણનો કેવળ યુદ્ધના પરિણામ ઉપર જ આધાર રહેલો હોય, ત્યાં યુદ્ધમાં થનારા બ્રાતૃવધ

અથવા બંધુધાતના ભયથી એ મહત્કાર્યથી વિમુખ થવું એ જ વસ્તુતઃ ભયાનક અધર્મ છે, એમ કહેવામાં લેશ માત્ર પણ મિથ્યાવાદ કિંવા અસત્યવાદનો સંભવ નથી. સારાંશ કે, પરિવારના હિતનો જાતિના હિતમાટે કિંવા વિશ્વના હિતમાટે ભોગ આપવો જ પડે છે; કારણ કે, બ્રાહ્મરનેહ તથા પારિવારિક કલ્યાણના મોહને વશ થઈ ક્રાંતિમંથ્ય-કરોડો-લોકોનો સર્વનાશ કરી શકાતો નથી અને કરોડો લોકોના ભાવિ સુખનો સંહાર કરીને તેમના દુઃખમુક્ત થવાના માર્ગને બંધ કરી શકાતો નથી; કારણ કે, એમ કરવાથી વ્યક્તિને તથા કુળને અવશ્ય મહાભયાનક રૌરવ નરકની જ પ્રાપ્તિ થાય છે.

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધથી કુળનો નાશ થયો હતો, એ કથા પણ સર્વાંશે સત્ય છે; કારણ કે, એ યુદ્ધના પરિણામે જ મહાપ્રતાપાન્વિત કુરુ-વંશનો સર્વથા લોપ થઈ ગયો હતો; કિન્તુ કેવળ કુરુજાતિના લોપથી સમસ્ત ભારતવર્ષની રક્ષા થવાનો જ્યાં સંભવ હોય, ત્યાં કુરુવંશનો એ સંહાર નથી થયો પણ ઉદ્ધાર થયો છે, એમ જ માનવાની આવશ્યકતા છે. જેવી રીતે પરિવારની શુભેચ્છકતામાં માયાનો સમાવેશ થયેલો હોય છે તેવી જ રીતે કુળનું કલ્યાણ ઇચ્છવામાં પણ માયાની મોહની રહેલી હોય છે. “અમો અમારા દેશબંધુઓને કાંઈ પણ કહીશું નહિ; અમો અમારા દેશવાસીઓ સાથે કાંઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ કરીશું નહિ; જો અમારા દેશબંધવો અમારું અનિષ્ટ કરશે અને આ-તતાયી થઈ જશે એટલે કે અમને અગ્નિવડે બાળવાને, વિપ્રયોગથી મારી નાખવાને, અમારી લક્ષ્મી, વસુન્ધરા તથા વનિતાને હરી લેવાને કિંવા શસ્ત્રવડે અમારી હત્યા કરવાને તત્પર થશે અને દેશનો સર્વ-નાશ કરી નાખશે, તો પણ તેઓ અમારા બંધુ તથા રતેહપાત્ર હોવાથી અમો તેમના એ સર્વ અત્યાચારો તથા અનાચારોને સહન કરી લઈશું અને તેમને મારવાનો કદાપિ પ્રયત્ન કરીશું નહિ!” આવા પ્રકારના જે ઉદ્દગારો કેટલાક લોકોના મુખમાંથી નીકળતા સંભળાય છે, તે

વૈષ્ણવી માયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અધર્મનું જ પરિણામ છે; કારણ કે, વૈષ્ણવીમાયાપ્રસૂત જે અધર્મ ધર્મનું રૂપ ધારીને અનેક મનુષ્યોની ભુદ્ધિનો ભ્રંશ કરી નાખે છે તે અધર્મનો એ કુળ વિષયક માયાના મોહમાંથી જ ઉદ્ભવ થયેલો હોય છે. કોઈ પણ પ્રકારના કારણ વિના કિંવા કેવળ સ્વાર્થની સિદ્ધિમાટે એટલે કે કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રયોજન કિંવા કોઈ પણ પ્રકારની આવશ્યકતા ન હોવા છતાં પોતાના દેશખંડુઓ સાથે વિરોધ અથવા કલહ કરવો, એ અધર્મ છે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંદેહનો સંભવ નથી; પરંતુ જે દેશખંધો પોતાની જનની જન્મભૂમિના પ્રાણનો ધાત કરવાને કિંવા તેનું સર્વથા અનિષ્ટ કરવાને જ તત્પર થયા હોય, તે દેશખંધોના દૌરાત્મ્ય કિંવા દુષ્ટત્વને મૂક મુખથી સહન કરી લઈને માતૃહત્યા કિંવા અનિષ્ટ આચરણ થવા દેવું અને તેને અટકાવવાનો પ્રયત્ન ન કરવો, એ તો વળી તેના કરતાં પણ ગુરુતર અને ભયંકર પાતક છે, એમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ. જે વેળાયે આર્યપ્રતિષ્ઠારક્ષક શિવાજી મુસલમાનોના સહાયક કિંવા પૃષ્ઠપોષક દેશખંધોને સંહારવામાટે ગયો હોતો તે વેળાયે જો કોઈએ તેને એમ કહ્યું હોત કે: “અરે, આ તમે શું કરો છો! કારણ કે, આ આપણા દેશખંધો હોવાથી મૈત્ર્ય પૂર્વક એમના જાતિદ્રોહ તથા દેશદ્રોહરૂપ અનાચારને સહન કરી દ્યો; મુગલો મહારાષ્ટ્ર દેશમાં ભલે પોતાનો અધિકાર કરી લે; પણ મરાઠાએ મરાઠામાં પ્રેમ રાખવો જ જોઈએ!” તો તેનો ઉપદેશ હાસ્યજનક કિંવા ઉપહાસ તથા તિરસ્કારને પાત્ર ન જણાત કે શું? અમેરિકનોએ હાસ્યપ્રણાલી અથવા અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો ગુલામીના ગળજ્યને સર્વથા કાઢી નાખવામાટે પોતાના દેશમાં વિરોધ તથા અંતઃસ્થ યુદ્ધને પ્રસારી સહસ્રાવધિ દેશખંધોના પ્રાણોને સંહારી નાખ્યા હતા, એ તેમનું કુકર્મ કિંવા પાતક હતું કે શું? આવા પ્રસંગોમાં તો આરે દેશખંધો સાથે વિરોધ થાય છે અને દેશખંધોનો યુદ્ધમાં વધ કરી નાખવામાં આવે છે, ત્યારે જ જાતિના હિત તથા વિશ્વના

કલ્યાણને સિદ્ધ કરી શકાય છે; કારણ કે, જાતિહિત તથા કલ્યાણની સિદ્ધિનો એ જ એક માત્ર ઉપાય છે. આ ઉપાયને યોજતાં જો કે કુળનાશની આશંકા થાય એ સ્વાભાવિક છે; તથાપિ જાતિના હિત તથા વિશ્વના કલ્યાણના વિચારથી વિમુખ થઈ શકાય તેમ ન હોવાથી એ ઉપાયને અંતે યોજવો જ પડે છે. હવે જો જાતિના કલ્યાણમાટે કુળને રક્ષવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય હોય, તો એવા પ્રસંગમાં આ સમસ્યા કાંઈક જટિલ થઈ પડે છે. મહાભારતના સમયમાં-યુગમાં-જાતિ પ્રતિષ્ઠિતા થયેલી નહોતી અને સર્વ જનો કેવળ કુળને જ માનવજાતિના કેન્દ્ર તરીકે માનતા હતા, અને એ કારણથી જ ભીષ્મ તથા દ્રોણ આદિ પુરાતન વિદ્યાના ભંડારરૂપ પુરુષોએ પાંડવો વિરુદ્ધ યુદ્ધ કર્યું હતું. જો કે એ તત્ત્વને તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે ધર્મ પાંડવોના પક્ષમાં હતો અને મહત્ સામ્રાજ્યની સંસ્થાપનાવડે સમસ્ત ભારતવર્ષને એક કેન્દ્રમાં આબદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય હતી; તથાપિ એની સાથે તેઓ એ પણ સારી રીતે સમજતા હતા કે જો ધર્મની કોઈ પણ પ્રતિષ્ઠા અને જાતિનું દોષ પણ કેન્દ્રસ્થાન હોય તો તે કેવળ કુળ જ છે અને તેથી કુળના નાશથી ધર્મની રક્ષા તથા જાતિની સંસ્થાપના સર્વથા અસંભવનીય છે. અર્જુન પણ એ જ ભ્રમની ગત્તીમાં પછડાયો હતો. અત્યારના યુગમાં ધર્મની પ્રતિષ્ઠા જાતિ જ છે અને માનવસમાજનું કેન્દ્રસ્થાન પણ જાતિ જ છે અને તેથી જાતિરક્ષા આ યુગનો પ્રધાન ધર્મ છે અને જાતિનો નાશ તે આ યુગનું એક અક્ષમ્ય તથા સર્વથા અમાર્ગનીય પાતક મનાય છે. અર્થાત્ લવિષ્યમાં એવો યુગ પણ આવી લાગશે કે જે યુગમાં વિશ્વના મોટા મોટા જ્ઞાની તથા કર્મવીર પુરુષો જાતિની રક્ષામાટે યુદ્ધ કરવાને રણબ્રૂમિમાં આવશે અને અન્ય પક્ષમાં શ્રી કૃષ્ણ વિશ્વવકારી-વિદ્રોહી-થઈને નવીન કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરાવી વિશ્વના કલ્યાણને સિદ્ધ કરી જતાવશે.

શ્રી કૃષ્ણની રાજનીતિનું ફળ

પ્રથમ કૃપાના આવેશથી અર્જુને કુળના નાશ વિષયક વિચારને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું હતું; કારણ કે, એવા ગૃહત્ત સૈન્યસંમેલનના દર્શનથી કુળ વિષયક ચિન્તા તથા જાતિ વિષયક ચિન્તાનો પોતાની મેળે જ અચાનક ઉદ્ભવ થાય એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે. એ તો ઉપર દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે કુળના કલ્યાણની ચિન્તાનો ઉદ્ભવ તેવી જ રીતે તે સમયના ભારતવાસીઓમાટે સ્વાભાવિક હતો કે જેવી રીતે અત્યારની એટલે કે આધુનિક માનવજાતિમાટે જાતિના કલ્યાણની ચિન્તાનો ઉદ્ભવ સ્વાભાવિક થઈ પડ્યો છે. પરંતુ કુળના નાશથી જાતિની પ્રતિષ્ઠાનો પણ નાશ થશે, એ આશંકા શું સર્વથા નિર્મૂલ અથવા આધાર વિનાની જ હતી? અનેક મનુષ્યોનું એવું કથન છે કે: ‘અર્જુને પોતાના હૃદયમાં જે ભયને સ્થાન આપ્યું હતું તે પ્રમાણે જ સર્વ ઘટના ઘટી હતી; એટલે કે, કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ ભારતવર્ષની અવનતિ તથા દીર્ઘકાલવ્યાપિની પરાધીનતાનું મૂળ કારણ થઈ પડ્યું હતું. તેજસ્વી ક્ષત્રિયવંશના લોપ અને ક્ષાત્રતેજના નાશથી ભારતવર્ષનું જેવું વિષમ અકલ્યાણ થયું છે તેવું અન્ય કોઈ કારણથી થયું નથી અને થવાનું પણ નથી;’ માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જેનાં શ્રીચરણોમાં અનેક હિન્દુઓ અત્યારે શિષ્યભાવથી પોતાનાં ઉન્નત મસ્તકને નમાવે છે અને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણિપાત કરે છે તેવી એક વિખ્યાતા વિદેશિની મહિલાને તો એમ બોલતાં પણ સંકોચ નથી થયો કે: ‘ભારતવર્ષમાં ક્ષત્રિયવંશનો નાશ કરીને અંગ્રેજોના સામ્રાજ્યસ્થાપનાના માર્ગને સુગમ તથા નિષ્કંટક કરવો એ જ સ્વયં ભગવાન્ના અવતીર્ણ થવાનો કિંવા અવતારધારણનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો; એટલે કે, ભગવાને માત્ર અંગ્રેજોના સામ્રાજ્ય-સ્થાપનાનાં માર્ગને નિષ્કંટક કરવામાટે જ અવતાર ધાર્યો હતો!’ પરંતુ અમારી માન્યતા એવા પ્રકારની છે કે જેઓ આવા પ્રકારનાં અર્થ-

લભ વિધાનો કરતાં રહે છે તેઓ એ વિષયના તલપ્રદેશમાં પ્રવેશ ન કરતાં એટલે કે એ વિષયના સમસ્ત રહસ્યને જાણી લેવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં નગણ્ય કિંવા તુચ્છ રાજનૈતિક તત્ત્વના વશવર્તી થઇને શ્રી કૃષ્ણની રાજનીતિના દોષને દર્શાવવા મંડી જાય છે. એ રાજનૈતિક તત્ત્વનો મ્હેત્વવિદ્યા તથા અનાર્યવિચારપ્રણાલીમાંથી જ ઉદ્ભવ થયેલો છે; કારણ કે, અનાર્યો સર્વદા આસુરિક બળથી જ બળવાન હોવાથી તે આસુરિક બળને જ સ્વાધીનતા તથા જાતીય મહત્તાની એક માત્ર ભિત્તિ તરીકે ઓળખે છે.

જાતીય મહત્તા—જાતિની મહત્તા—નો કેવળ ક્ષાત્રતેજ પર જ આધાર હોઇ શકતો નથી; કારણ કે, ચારે વર્ણના ચાર ભિન્નભિન્ન તેજો પર તે મહત્તાની પ્રતિષ્ઠાનો વાસ્તવિક આધાર રહેલો હોય છે. સાત્ત્વિક બ્રહ્મતેજ રાજસ ક્ષાત્રતેજને જ્ઞાન, વિનય તથા પરહિત-ચિન્તારૂપ મધુર તથા સંજીવની સુધાવડે સંજીવન રાખ્યા કરે છે અને ક્ષાત્રતેજ શાન્ત બ્રહ્મતેજની રક્ષા કરે છે. ક્ષાત્રતેજ રહિત બ્રહ્મતેજ તમોભાવદ્વારા આક્રાન્ત થઇને શૂદ્રતાના સર્વ નિદૃષ્ટ ગુણોને પોતામાં આશ્રય આપે છે અને તેથી જ જે દેશમાં ક્ષત્રિયોનો અભાવ હોય છે તે દેશમાં બ્રાહ્મણના નિવાસનો સર્વથા નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આ કારણથી જે દેશમાંથી ક્ષત્રિયવંશનો લોપ થઈ ગયો હોય, તે નવીન ક્ષત્રિયોને ઉપન્ન કરવા એ બ્રાહ્મણનું સર્વથી પ્રથમ અને પ્રધાન કર્તવ્ય છે. એવી જ રીતે જે ક્ષાત્રતેજ સાથે બ્રહ્મતેજનું અસ્તિત્વ નથી હોતું તો એકાંકિ ક્ષાત્રતેજ સર્વથા દુર્દાન્ત, ઉદામ અને આસુરિય બળમાં પરિણત થઇને સર્વથી પ્રથમ અન્યના હિતને સંહારી નાખવાની એજા કરવા માંડે છે અને અંતે પોતે પણ સર્વથા નષ્ટ બ્રષ્ટ થઇ જાય છે. એક રોમન કવિએ યથાર્થ કહ્યું છે કે: ‘અસુરો અથવા રાક્ષસો પોતાના બળના અતિરેકથી જ પતિત થઇને સમૂળ નષ્ટ થઇ જાય છે.’ સારાંશ કે, સત્ત્વગુણ રજો-

ગુણને ઉત્પન્ન કરે છે અને રંગેગુણ સત્ત્વગુણની રક્ષા કરે છે અને તેથી સાત્ત્વિક કાર્યમાં નિયુક્ત થવાથી જ વ્યક્તિ તથા જાતિના માંગમ્ય કિંવા કલ્યાણનો સંભવ છે. અર્થાત્ જો સત્ત્વગુણ રંગેગુણનો ગ્રાસ કરી જાય અને રંગેગુણ સત્ત્વગુણનો ગ્રાસ કરી જાય, તો તમેગુણનો પ્રાદુર્ભાવ થતાં વિજેતા ગુણ પોતે જ પરાજિત થઈ જાય અને સર્વત્ર તમેગુણનું રાજ્ય સ્થપાય, એ નિર્વિવાદ માની લેવાનું છે. આઠાણ કદાપિ રાજ્ય થઈ શકતો નથી અને તેથી ક્ષત્રિયોનો નાશ થતાં શૂદ્ર રાજ્ય થાય છે અને આઠાણ તામસ થઈ લક્ષ્મી એટલે કે ધનના લોભથી જ્ઞાનને વિકૃત કરીને શૂદ્રના દાસ થાય છે, આધ્યાત્મિક ભાવ નિષેષ્ટતાનું પોષણ કરે છે એટલે કે મૃત સમાન થઈ જાય છે અને તેથી પોતે જ્ઞાન થતાં ધર્મની અવનતિનું કારણ થઈ પડે છે. ક્ષાત્રયોના અભાવે શૂદ્રોના આધારે ચાલતી જાતિને દાસત્વની પ્રાપ્તિ થાય એ અવશ્યભાવિ ધટના છે અને ભારતવર્ષની અત્યારે એ જ અવસ્થા થયેલી છે. હવે એથી વિરુદ્ધ પક્ષનું નિરીક્ષણ કરતાં આસુર જાળના પ્રભાવથી ક્ષણિક ઉત્તેજના થતાં શક્તિસંચાર તથા મહત્ત્વનો આવિર્ભાવ થતો આપણા જોવામાં આવી શકે છે, પરંતુ અદ્ય સમયમાં જ પાછો દુર્બળતા તથા ગ્લાનિનો આવિર્ભાવ થાય છે અને તેના યોગે શક્તિનો ક્ષય થતાં દેશ સર્વથા અવસન્ન થઈ પડે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ રાજસ વિલાસો, દમ્ભ તથા સ્વાર્થ આદિની વૃદ્ધિ થતાં જાતિ સર્વથા અનુપયુક્ત થઈને મહત્ત્વ-રક્ષણના સામર્થ્યને ખોઈ ખેસે છે તેમ જ આંતરિક વિરોધ, દુર્નીતિ તથા અત્યાચારવડે દેશ ભસ્મસાત્ થઈને શત્રુઓના મુખનો સરળ ગ્રાસ થઈ જાય છે. ભારતવર્ષ તથા યુરોપના ઇતિહાસમાં આ સર્વ પરિણામોના સહસ્રાવધિ દૃષ્ટાન્તો આપણા જોવામાં આવી શકે છે.

મહાભારતના સમયમાં આસુરીય જાળના ભારથી પૃથ્વી કંપાય-માન એટલે કે અસ્થિર થયેલી હતી. ભારતવર્ષમાં તે સમય જોટલો

તેજસ્વી, પરાક્રમશાલી અને પ્રચલ્લ ક્ષત્રિય તેજનો વિસ્તાર તેથી પૂર્વે પણ થયો નહોતો અને ત્યાર પછી પણ થયો નહોતો; પરંતુ શોકનો/વિષય એ જ કે એ ભીષણ બળનો સદુપયોગ થવાની સંભાવના બહુ જ અલ્પ હતી; કારણ કે, જેઓ એ બળના આધારસ્તંભો હતા તેઓ સર્વ આસુર પ્રકૃતિના હતા એટલે કે તેમના અસ્થિ, માંસ તથા મગ્ગન આદિમાં અહંકાર, દર્પ, સ્વાર્થ અને સ્વેચ્છાચારનો જ ભંડાર ભરેલો હતો અને તેથી જે શ્રી કૃષ્ણ એ બળનો વિનાશ કરીને ધર્મરાજ્યની સ્થાપના ન કરી હોત, તો જે ત્રણ પ્રકારનાં પરિણામો કહેલાં છે તેમાંથી કોઈ પણ એક પરિણામ થયા વિના રહે તેમ હતું જ નહિ. સારાંશ કે, જે શ્રી કૃષ્ણે તેમના આસુર બળનો વિનાશ કરીને ધર્મરાજ્યની સ્થાપના ન કરી હોત, તો આપણી આ ભરતભૂમિ તે સમયે જ ભેલેચ્છોના હસ્તમાં જઈ પડી હોત. અહીં એ વાર્તાને સ્મરણમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે કે કુરુક્ષેત્રમાંના મહાભારત નામક યુદ્ધની ઘટના આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે થઈ હતી અને ત્યાર પછી અઢી હજાર વર્ષ એટલે કે આજથી અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે ભેલેચ્છો-ત્રીકો-નું સર્વથી પ્રથમ અને સફળ આક્રમણ સિન્ધુ નદના પરતીરપ્રાન્ત પર્યન્ત પહોંચી શક્યું હતું. એથી એ તો તત્કાળ જણાઈ આવે છે કે અર્જુનના હસ્તથી સ્થપાયેલા ધર્મરાજ્યે જેમાં બ્રહ્મતેજનું સંમેલન થયેલું હતું તેવા ક્ષાત્રતેજના પ્રભાવથી દેશને અઢી હજાર વર્ષ પર્યન્ત સુરક્ષિત અવસ્થામાં રાખ્યો હતો અને ત્યાર પછી પણ તે સમયમાં અંચાલકું ક્ષાત્ર તેજ એટલા પરિમાણમાં અવશિષ્ટ રહ્યું હતું કે તેના ભગ્ન અંગે પણ આજે જે હજાર વર્ષથી દેશને સુરક્ષિત રાખ્યો છે. ચન્દ્રગુપ્ત, પુષ્યમિત્ર, સમુદ્રગુપ્ત, વિક્રમ, સંત્રામસિંહ, પ્રતાપ, રાજસિંહ, પ્રતાપાદિત્ય અને શિવાજી ઇત્યાદિ મહાપુરુષોએ એ ક્ષાત્રતેજના બળથી જ દેશના દુર્ભાગ્ય સાથે અંત્રામો કર્યા હતા. જે દિવસે ગુજરાતના યુદ્ધમાં અને મહારાણી લક્ષ્મીબાઈની ચિતામાં તે ક્ષાત્રતેજના અવશિષ્ટ રહસિંગો શુભાઈ ગયા તે જ દિવસે શ્રી કૃષ્ણ-

ના રાજનૈતિક કાર્યના મધુર ફળ તથા પુણ્યનો ફલ થઈ ગયો અને તેથી ભારતવર્ષને વિશ્વની રક્ષા કરવામાટે પૂર્ણાવતારની આવ-સ્થકતા સ્વાભાવિક જ દેખાવા લાગી. તે અવતાર અત્યારે લોપાયલા બ્રહ્મતેજને જન્મત કરી ગયો છે અને તે જન્મત થયેલું બ્રહ્મતેજ પુનઃ ક્ષાત્રતેજને સજીવન કરી બતાવશે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી. શ્રી કૃષ્ણે ભારતવર્ષના ક્ષાત્રતેજને કુરુક્ષેત્રના શોણિતસમુદ્રમાં ડૂબાની દીધું નહોતું; કિન્તુ આસુરીય બળનો વિનાશ કરીને બ્રહ્મતેજ તથા ક્ષાત્રતેજ નામક ઉભય તેજોની રક્ષા જ કરી હતી. શ્રી કૃષ્ણે આસુરીય બળથી મદોન્મત્ત થયેલા ક્ષત્રિયવંશના સંહારથી ઉદ્ધામ રજઃશક્તિને સર્વથા છિન્નભિન્ન કરી નાખી હતી, એ જો કે સત્ય છે; તથાપિ એવા પ્રકારના મહાવિપ્લવને જગાવી ઉત્કટ ભોગદ્વારા આન્ત-રિક વિરોધનો ફલ કરી નાખ્યો અને ઉદ્ધામ ક્ષત્રિયકુળનો સંહાર કર્યો, એ અનિષ્ટ પરિણામને ઉપજાવનારું કાર્ય છે, એમ તો કહી શકાય તેમ નથી જ; કારણ કે, આંતરિક વિરોધના કારણથી ઉપસ્થિત થયેલી રોમન ક્ષત્રિયકુળના નાશની અને રાજતંત્રસ્થાપનાની ઘટ-નાથી વિરોધ રોમન સામ્રાજ્ય અકાળ વિનાશના મુખમાં જતું બની ગયું હતું તેમ જ ઇંગ્લેન્ડમાં સ્વેત તથા રક્ત ગુલામના આન્તરિક વિરોધના પરિણામે થયેલા ક્ષત્રિયકુળનાશથી ચતુર્થ એડવર્ડ, અષ્ટમ હેન્રી અને રાણી એલિઝાબેથ અત્યારના સુરક્ષિત, પરાક્રમશાલી તથા વિશ્વવિજયી ઇંગ્લેન્ડની ભિત્તિને ચણી શક્યાં હતાં. સારાંશ કે, કુરુ-ક્ષેત્રના યુદ્ધથી ભારતવર્ષની રક્ષા પણ એ જ પ્રકારે થઈ હતી.

અસ્તુ: કલિયુગમાં ભારતવર્ષની અવનતિ અથવા અધોગતિ થયેલી છે, એ તથ્યનો કોઈથી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી; કિન્તુ અવનતિ અથવા અધોગતિને ખેંચી લાવવામાટે ક્યાંય ભગવા-નનો અવતાર થતો નથી; કારણ કે, ભગવાનનો અવતાર તો ધર્મની રક્ષા, વિશ્વની રક્ષા તથા લોકોની રક્ષામાટે જ થાય છે; કારણ કે, અત્યાર સુધીમાં ભગવાનના જે જે અવતારો થયેલા છે તે સર્વ

ધર્મ આદિની રક્ષામાટે જ થયેલા છે. વિશેષતઃ ભગવાન પૂર્ણભાવથી કલિયુગમાં જ અવતર્યા હતા એનું કારણ એ હતું કે કલિયુગમાં મનુષ્યની અવનતિ કિંવા અધોગતિનો અધિક સંભવ હોય છે, સ્વાભાવિક જ અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે અને ધર્મના અધિકારની ન્યૂનતા થતી જાય છે એટલે માનવજાતિની રક્ષામાટે, અધર્મના નાશમાટે, ધર્મની સ્થાપનામાટે અને કલિની ગતિને અટકાવવામાટે એ યુગમાં જ ભગવાનનો વારંવાર અવતાર થાય છે. ન્યારે શ્રી કૃષ્ણ અવતર્યા હતા, તે વેળાએ કલિના રાજ્યના આરંભનો સમય થઇ ચૂક્યો હતો; તથાપિ શ્રી કૃષ્ણના આવિર્ભાવથી ભયભીત થઇને કલિ પોતાના રાજ્યમાં પદસ્થાપન કરી શક્યો નહોતો અને શ્રી કૃષ્ણના પ્રસાદ અથવા શ્રી કૃષ્ણની કૃપાથી જ પરીક્ષિત રાજાએ કલિને પાંચ ગ્રામો દાન તરીકે આપીને તેના રાજત્વકાળમાં જ તેના એકાધિપત્યને એટલે કે તેની એકાકિની સત્તાને સ્થગિત કિંવા પરિણામહીન કરી રાખી હતી. જે કલિયુગમાં આદિથી અંત પર્યંત કલિ સાથે માનવજાતિનો ધોર સંગ્રામ ચાલ્યા કરે છે અને ચાલતો રહેવાનો છે તે સંગ્રામમાં માનવજાતિના સહાયક તથા નાયકરૂપે ભગવાનનો અવતાર થયો હતો અને એ વિભૂતિ કલિયુગમાં માનવજાતિમાટે અક્ષય્ય ઐશ્વર્ય સમાન થઇ પડી હોય તો તે સ્વાભાવિક જ હતું; કારણ કે, એ સંગ્રામમાં ઉપયુક્ત થનારાં બ્રહ્મતેજ, જ્ઞાન, ભક્તિ તથા નિષ્કામ કર્મની શિક્ષા આપવામાટે અને રક્ષા કરવામાટે કલિના આરંભમાં જ ભગવાને માનવશરીર ધારણ કર્યું હતું. ભારતવર્ષની રક્ષા એ જ માનવજાતિના કલ્યાણની ભિત્તિ તથા માનવજાતિની આશાનું સ્થાન હોવાથી કુરુક્ષેત્રમાં શ્રી કૃષ્ણ ભારતવર્ષની કિંબદ્ધના સમસ્ત માનવજાતિની રક્ષા કરી હતી અને તે માનવરક્તના સમુદ્રમાં, વૃત્તન જગતના લીલાપટ્ટનપર તે કાલરૂપ વિરાટ પુરુષે વિહરવાનો આરંભ કરી દીધો.

તૃતીય ક્રમ

દ્વિતીય અધ્યાય

સંજય ઉવાચ

તં તથા કૃપયાવિષ્ટ મશ્રુર્ણાકુલેક્ષણમ્ ।
વિષીદન્ત મિદં વાક્ય મુવાચ મધુસૂદનઃ ॥૧॥

સંજયે કહ્યું કે: “ મધુસૂદન શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનની કૃપાના આવેશને, તેનાં અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોને તેમ જ તેના નિરાશાયુક્ત ભાવને જોઈને તેને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું કે: ”—

શ્રી ભગવાનુવાચ

કુતસ્તા કદમલમિદં વિષમે સમુપાસ્થિતમ્ ।
અનાર્ય રુષ્ટમસ્વગ્યં મકીર્ત્તિકર મર્જુન ॥૨॥

શ્રી ભગવાને કહ્યું કે: “ હે અર્જુન, આવા સંકટના સમયમાં અનાયોગ્યિત એટલે કે આર્યજનોમાટે અયોગ્ય, સ્વર્ગના માર્ગને અવરોધક અને અપકીર્તિને પ્રાપ્ત કરાવનાર આવો મોહ-અભ-તુરામાં ક્યાંથી આવી ભરાયો વાર ? ”

ક્લેમ્યં માસ્ય ગમઃ પાર્થ નતત્ત્વદુષ્પદ્યતે ।
શુદ્ધં હૃદયં નિર્લયં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥૩॥

“ હે પૃથાપુત્ર, તું ક્લીબ-પંદ-ન થા; કારણ કે, જે પંદતા તારામાટે યોગ્ય નથી. હે શત્રુઓને દમનારા અર્જુન, તું પોતાના શુદ્ધ મનની દુર્બળતાને ત્યાગી દે અને યુદ્ધ કરવામાટે જોભો થઈ જા.”

મી કૃષ્ણનું ઉત્તર

અર્જુન કૃપાના ભાવથી ઘેરાઈ ગયો હતો અને તેના હૃદયમાં અતિશય વિપાદ થતો હોવાથી બીજા વિપાદે તેનો આસ કરી લીધો હોયની! એવી તેની દયાગ્નનક અવસ્થા થઈ પડી હતી એટલે તેની આવી અવસ્થાને જોઈને તેના તામસ ભાવને નિવારી નાખવાના આશયથી અન્તર્યામી શ્રી કૃષ્ણે પોતાના પ્રિય સખા અર્જુનનો ક્ષત્રિયોચિત તિરસ્કાર કર્યો કે જેથી તેના હૃદયમાં રાજસભાવ બનત થાય અને તે રાજસભાવ તામસભાવ અથવા અજ્ઞાનને મારીને દૂર દટાવી દે. આવા આશયથી શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને સંબોધીને કહ્યું કે: “ જો, આ તારા પક્ષનો સંકટકાળ છે અને તેથી જો આવા સંકટના સમયમાં તું પોતાનાં શસ્ત્રને ત્યાગી દઈશ અને યુદ્ધથી વિમુખ થઈશ, તો તેથી તારા પક્ષના સર્વ જનો સર્વથા લયાનક વિપત્તિમાં આવી પડવાનો અને તેમનો સર્વનાશ થઈ જવાનો સંભવ અનિવાર્ય છે, એનો વિચાર કર. રણભૂમિમાં પોતાના પક્ષનો અણીની વેળાએ ત્યાગ કરી દેવો એ તારા જેવા ક્ષત્રિયવંશાવતંસ અને વીરશિરોમણિને શોભાવે તેનું કાર્ય નથી અને તેટલામાટે તારામાં આવી દુર્ભતિનો આવિર્ભાવ કેમ અને ક્યાંથી થયો છે, એનો જ રહી રહીને મારા મનમાં વિચાર થયા કરે છે. અત્યારનો તારો ભાવ દુર્ઘ્નતાથી ભરેલો તથા પાપપૂર્ણ છે. અનાર્યજનો આવા ભાવની પ્રશંસા કરે છે અને આવા ભાવને વશ થઈ જાય છે; પરંતુ આંવો ભાવ આર્ય-જનમાટે સર્વથા અયોગ્ય અને ત્યાગ્ય એટલામાટે છે કે એથી સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિના માર્ગમાં વિઘ્ન આવે છે અને આ લોકમાંનાં યશ તથા કીર્તિ આદિનો સર્વથા લોપ થઈ જાય છે.” એથી પણ આગળ વધીને શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનનો વિશેષ મર્મભેદક તિરસ્કાર કરતાં કહ્યું કે: “ આવા પ્રકારની ભાવના તો કલીય એટલે કે નપુંસકને જ શોભા આપનારી છે અને તું વીરશ્રેષ્ઠ, વિજેતા તથા કુન્તીનો પુત્ર હોવા

છતાં આવાં વાક્યો ઉચ્ચારે છે એથી મને સંમેદ આશ્ચર્ય થાય છે. અર્થાત્ હૃદયની આ દુર્બળતાને ત્યાગી દે, ઊડીને ઊભો થઈ જ અને પોતાના વીરચિત કર્તવ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત થા. ”

કૃપા અને દયા

કૃપા અને દયા એ બે ભાવનાઓ તે એકબીજાથી સર્વથા સ્વતંત્ર ભાવનાઓ છે અને તે એટલી સીમા પર્યન્ત કે કેટલીક વાર કૃપા દયાની વિરોધિની ભાવના પણ થઈ શકે છે. આપણે દયાભાવને આધીન થઈને વિશ્વનું કયાણુ કરીએ છીએ એટલે કે, મનુષ્યના દુઃખ, જાતિના દુઃખ તેમ જ અન્યના દુઃખનું મોચન કરીએ છીએ; પરંતુ બે આપણે પોતાના દુઃખ અથવા તો કોઈ એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિના દુઃખને સહન ન કરી શકવાથી એ વિશ્વકલ્યાણને સાધવાના કાર્યથી વિમુખ થઈ જઈએ અને ફક્ત પોતાના દુઃખને કિંવા અમુક એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિના દુઃખને નિવારવાના ઉદ્દેશમાં જ લાગી જઈએ; તો એ આપણો દયાભાવ નથી, કિન્તુ આપણામાં કૃપાનો જ આવેશ થયેલો છે એમ જ આપણે સમજવાનું છે. બે આપણે સમસ્ત માનવ-જાતિ કિંવા સમસ્ત દેશના દુઃખને નિવારવામાટે ઊભા થઈ જઈએ, તો જ તે આપણો દયાભાવ કહેવાય છે. રક્તપાતના ભયથી તેમ જ પ્રાણહિંસાના ભયથી બે આપણે તે પુણ્યકાર્યથી વિરત અથવા વિમુખ થઈ જઈએ અને જગત્ કિંવા જાતિના દુઃખની ચિરસ્થાપનાના કાર્ય-માં સહાયતા આપીએ, તો આપણો તે ભાવ સંસારમાં કૃપાભાવના નામથી જ ઓળખાય છે. લોકોના દુઃખથી દુઃખી થઈને તે દુઃખના નિવારણમાટે જે પ્રયત્ન પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તે ભાવને જ દયા નામથી ઓળખી શકાય છે. કાતરતા તે દયા નહિ, પણ કૃપા છે. દયા બળવાનનો ધર્મ છે અને કૃપા દુર્બળનો ધર્મ છે. ભગવાન શુદ્ધ દયાના આવેશથી પોતાનાં પુત્રકલત્ર, માતાપિતા તથા બધાં બધાં

આદિને દુઃખી તથા હંતસર્વસ્વ—જેમનું સર્વસ્વ હારાઈ ગયું હોય તેવાં ત્રિરાધાર—કરીને વિશ્વના દુઃખનું નિવારણ કરવામાટે જ ગૃહનો ત્યાગ કર્યો હતો તેમ જ તીવ્ર દયાના આવેશથી ઉન્મત્ત થયેલી જગદંબા કાલીએ વિશ્વમાંના સર્વ અસુરોને મંહારી પૃથ્વીને રક્તપ્રસ્રાવિત કરીને સર્વ જનોના દુઃખનું સર્વથા નિવારણ કરી નાખ્યું હતું; પરંતુ અર્જુને તો કેવળ કૃપાના આવેશથી જ શસ્ત્રોનો પરિત્યાગ કર્યો હતો.

એ ભાવને—કૃપાના ભાવને—કેવળ અનાયો જ વખાણે છે અને કેવળ અનાયો જ આચરે છે; કારણ કે, આર્યશિક્ષા અતિશય ઉદાર, વીરોચિત તથા દેવતાની શિક્ષાની પ્રતિસ્પર્ધા કરનારી હોય છે. અનાય જનો મોહ અથવા ભ્રમમાં પડીને અનુદાર ભાવને ધર્મ તરીકે ઓળખી ઉદાર ધર્મને ત્યાગી દે છે એટલે કે અનાય જનો રાજસ-ભાવને જ સર્વથા આધીન થઈને સર્વથી પ્રથમ કેવળ પોતાના, પોતાનાં પ્રિય જનોના, પોતાના પરિવારના તથા પોતાના કુળના કલ્યાણમાં જ દષ્ટિપાત કરે છે; વિશ્વવ્યાપક વિરાટ કલ્યાણને દેખતા નથી, કૃપાના યોગે ધર્મથી પરાક્રમ્ય થઈને પોતાને પુણ્યશીલ તરીકે ઓળખાવી ગર્વ દર્શાવે છે અને કઠોરવ્રતધારી આર્ય જનોને નિષ્કુર તથા અધર્મિક કિંવા પાપિષ્ઠ તરીકે ઓળખાવતાં તેમને લેશ માત્ર પણ સંક્રાંત થતો નથી. અનાય જનો તામસ મોહમાં મુગ્ધ થઈને અપ્રવૃત્તિને નિવૃત્તિના નામથી ઓળખે છે અને સકામ પુણ્યપ્રિયતાને ધર્મનીતિનું ઉચ્ચતમ આસન આપી દે છે. દયા આર્યનો ભાવ છે અને કૃપા અનાયનો ભાવ છે.

જે પુરુષ દયાવશ થઈને વીરભાવથી અન્યના અકલ્યાણ તથા દુઃખનો વિનાશ કરવામાટે અકલ્યાણ સાથેના યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; અને જે નારી દયાવશ થઈને અન્યના દુઃખને ધટાડવામાટે શુશ્રૂષા આદિમાં પોતાની સર્વ શક્તિઓનો વ્યય કરી નાખે છે, “તે સત્ય પુરુષ છે અને તે સત્ય નારી છે, એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય

છે જ નહિ; પરંતુ જે પુરુષ કૃપાવશ થઇને પોતાનાં સચ્ચાઓ પરિ-
ત્યાગ કરે છે, ધર્મથી વિમુખ થાય છે અને રડતો બેસી પોતાના
મનમાં એમ જ માની લે છે કે: ‘હું માર્ફ કર્તવ્ય કરું છું અને તેથી
હું જ પુણ્યવાન છું!’ તો તે પુરુષ પુરુષ નહિ, પણ કલીપ, પંદ
અથવા નપુંસક છે, એમ જ માનવાનું છે; કારણ કે, એ બાવ ક્ષુદ્ર
છે અને કેવળ દુર્બળતાને જ દર્શાવનારો છે. વિષાદ કદાપિ ધર્મ અર્ધ
સકતો નથી. જે પુરુષ પોતાના હૃદયમાં વિષાદને આશ્રય આપે છે
તે પાપને જ આશ્રય આપે છે, એ નિઃસંશય છે. ચિત્તની એ મર્શિ-
નતાને કિંવા એ અશુદ્ધ તથા દુર્બળ બાવને ત્યાગી દઇને યુદ્ધમાં
આગળ વધી કર્તવ્યના પાલનવડે વિશ્વની રક્ષા કરવી, ધર્મની રક્ષા
કરવી અને પૃથ્વીપરના પાપભારને ધટાડી દેવો, એ જ ક્રિયરકર છે
અને શ્રી કૃષ્ણના ઉપદેશનો એ જ મર્મ છે.

અર્જુન ઉવાચ

કથં મોખ્યમં સંખ્યે દ્રોણશ્રમધુસૂદન ।

ઇપ્સિઃ પ્રતિયોત્સ્યામિ પૂજાર્હાવરિસૂદન ॥૪॥

અર્જુને કહ્યું કે: “હે મધુસૂદન, હે શત્રુસંહારક, હીખ તથા
દ્રોણ આદિ પૂન્ય ગુરુજન હોવાથી તેમની સાથે મારાથી બાબોવડે
કવી રીતે યુદ્ધ કરી શકશે વાર?” કારણ કે,

શુરુનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્
ભયો મોક્તું મૈ-જમવાંહ લોકે ।

હત્વાર્યકામાંસ્તુ શુરુ નિરૈવ

શંખીય મોગા-ખેરમ-ગ્ધાન્ ॥૫॥

“એ ઉદારચેતા ભીષ્મ તથા દ્રોણ ઇત્યાદિ ગુરુજનોના વધનો પ્રસંગ ટળી જતો હોય, તો પૃથ્વીમાં ગુરુહનતા થવા કરતાં ભિક્ષા માગીને ઉદરનિર્વાહ કરવો, એ વિશેષ શ્રેયસ્કર છે. જો હું ગુરુજનોની હત્યા કરીશ, તો તેથી મારા ધર્મ તથા મોક્ષને હું ખોઈ બેસીશ અને મારાથી કેવળ અર્થ તથા કામનો જ ભોગ કરી શકાશે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે વિષયભોગ રુધિરવટે રંગાયલો અને કેવળ આ પૃથ્વીમાં જ ભોગવી શકાય તેવો હોવાથી પ્રાણત્યાગના સમય પર્યન્ત જ રહેવાનો છે એટલે એ સુખભોગ પણ શાશ્વત તો નથી જ.”

न चेत्तद्विग्रः कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषामः
तेऽवास्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥६॥

“આ કારણથી આ યુદ્ધમાં મારો વિજય ઇચ્છવાયોગ્ય છે કે પરાજય ઇચ્છવાયોગ્ય છે, એ હું જાણી શકતો નથી. જેમનો વધ કરવાથી આપણી જીવવાની ઇચ્છાનો પણ સર્વથા લોપ થઈ જવાનો છે તેઓ પોતે જ વિપક્ષીય સૈન્યના અગ્રભાગમાં યુદ્ધભાટે તૈયાર થઈને ઊભેલા છે; તેઓ કૌરવોના સેનાનાયક છે.”

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्मसंग्रहेवेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शशि मां त्वां प्रपन्नम् ॥७॥

“દીનતાના દોષથી મારો ક્ષત્રિયસ્વભાવ ચલાયમાન થઈ ગયો છે અને ધર્મ તથા અધર્મને ઓળખવાની મારી બુદ્ધિમાં શક્તિ રહી

નથી; એટલામાટે હું આપને પૂછું છું કે મારું શ્રેય સાથી થવાનું છે એ આપ નિશ્ચયપૂર્વક મને જણાવો; કારણ કે, હું આપનો શિષ્ય છું અને અત્યારે આપનો શરણાગત છું એટલે મને જે યોગ્ય માર્ગ હોય તે દર્શાવો.”

नहि पश्यामि ममापनुयात्

यच्छाकच्छोषणमिन्द्रियाणाः ।

अवाप्य ममावसपत्न मृदं

राज्यं राजानामपि चाधिपत्यम् ॥૮॥

“ભલે મને પૃથ્વીના નિષ્કંટક રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય તેમ જ દેવોનું રાજ્ય પણ મને મળી જાય એટલે કે ઇન્દ્રપદની પ્રાપ્તિ થતાં દેવોપર આધિપત્ય ચલાવવાનો અધિકાર મારા હસ્તમાં આવી જાય, તો પણ આ શોક મારી સર્વ ઇન્દ્રિયોના તેજનું શોષણ કરી લેશે એમ મને જણાય છે અને એ શોકના નિવારણનો કોઈ પણ ઉપાય મારા જોવામાં આવી શકતો નથી.”

અર્જુનની શિક્ષાપ્રાર્થના

શ્રી કૃષ્ણની ઉક્તિના ઉદ્દેશને અર્જુન યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજી શક્યો નહિ અને રાજનૈતિક આપત્તિને જગાડવાના કાર્યથી વિરક્ત થઈ ગયો; પરંતુ એથી ઉપરાંત બીજી જે જે આપત્તિઓ હતી તે આપત્તિઓના સંબંધમાં કાંઈ પણ ઉત્તર ન મળવાથી તદ્વિષયક શિક્ષાને મેળવવાના આશયથી તે શ્રી કૃષ્ણને પ્રાર્થનાના સ્વરૂપમાં અને શરણાગતના બાવથી કહેવા લાગ્યો કે: “મારા એ દોષને તો હું મુક્ત કંઈથી સ્વીકારું છું કે ક્ષત્રિય હોવા છતાં કૃપાવશ થઈને હું અત્યારે મહત્ કાર્યથી વિરક્ત થઈ ગયો છું એ મારું વર્તન સર્વથા પેદવસ્યયક, અપકીર્તિકારક અને ધર્મવિરુદ્ધ

છે, છતાં અઘાપ મારું મન એ કાર્ય કરવાની ના પાડે છે અને મારા પ્રાણુ પણ એ કાર્યમાટે અનુમતિ નથી આપતા. મન કહે છે કે: 'ગુરુજનોની હત્યા કરવી એ મહાપાપ છે એટલે કે પોતાના સુખમાટે ગુરુજનોની હત્યા કરવાથી અધર્મની ગત્તામાં પડતાં ધર્મ, મોક્ષ તથા પરલોક આદિ સર્વ વાંચ્છનીય પદાર્થો સદાને માટે હસ્તમાંથી આટ્યા જાય છે. આ કાર્યથી કદાચિત્ કામના સિદ્ધ થશે અને અર્થ-ધન-ની વાસના પણ તૃપ્ત થશે, પરંતુ તે કેટલા દિવસને માટે? અધર્મથી પ્રાપ્ત કરેલા ભોગો કેવળ પ્રાણુત્યાગની ઘટના પર્યન્ત જ સ્થાયી રહી શકે છે અને પ્રાણુ જ્યારે શરીરને ત્યાગી દે છે તે વેળાયે એ અધર્મના યોગે અનિર્વચનીય દુર્ગતિની જ પ્રાપ્તિ થાય છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ ભોગોને ભોગવતી વેળાયે એમાં ગુરુજનોના શોણિતનો ગંધ અથવા આસ્વાદ આવતાં એ ભોગોના ઉપભોગથી સુખ તથા શાન્તિને મેળવી શકાશે કે કેમ, એનો પણ સંપૂર્ણ સંશય જ છે.' પ્રાણુ કહે છે કે: 'આ સર્વ અમારા પ્રિયજનો હોવાથી એમની હત્યા કરીને અમે કદાપિ સુખોને ભોગવી શકવાના નથી અને તેથી હવે અમારી આ શરીરમાં રહેવાની લેશ માત્ર પણ ઇચ્છા નથી. જો તમે અમને સમસ્ત પૃથ્વીના સાત્રાજ્યનો ઉપભોગ આપશો કેવા સ્વર્ગરાજ્યને જીતીને ઇન્દ્રના ઐશ્વર્યના ઉપભોગનો અવસર મેળવી આપશો, તો પણ અમે તેના લોભમાં તણાઈને તમારા ઉપદેશને સાંભળવાના નથી. અર્થાત્ ગુરુજનોની હત્યાથી જે શોક આવીને અમારાપર લયાનક આઘાત કરશે તે સૌકાષાતના પરિણામે સમસ્ત કર્મેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો સર્વથા જ્ઞાનશૂન્ય તથા અવસન્ન થઈ જવાનો સંભવ હોવાથી તેઓ પોત-પોતાનાં કાર્યોમાં શિથિલ તથા અસમર્થ થઈ જશે, એટલે પછી તમે સુખોને કેવી રીતે ભોગવી શકશો વાર?' સારાંશ કે, મારા ચિત્તમાં વિષમ દીનતાનો ઉદ્ભવ થયેલો હોવાથી મારો ક્ષત્રિયસ્વભાવ તે દીનતાના સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો છે અને એટલામાટે હું અત્યારે આપનો શરણાગત થઈને આપના આશ્રયમાં આવી પડ્યો છું, તો મને જ્ઞાન,

શક્તિ તથા શ્રદ્ધા આપો અને મારા ગમનનો યોગ્ય માર્ગ દર્શાવીને મારી રક્ષા કરો.”

ભગવાન સમક્ષ સંપૂર્ણ ભાવથી શરણાગત થવું એ જ ગીતામાં ઉપદેશાયલા યોગનો માર્ગ છે; અને એ માર્ગને આત્મસમર્પણ અથવા આત્મનિવેદનના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. જે મનુષ્ય ભગવાનને જ ગુરુ, પ્રભુ, સખા તથા માર્ગદર્શક જાણીને અન્ય સર્વ ધર્મેને જલાંજલિ આપવાને પ્રસ્તુત હોય છે તેમ જ પાપ તથા પુણ્ય, કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્ય, સત્ય તથા અસત્ય અને મંગળ તથા અમંગળનો વિચાર ન કરતાં પોતાનાં જ્ઞાન, કર્મ તથા સાધનાના સમસ્ત ભાવને શ્રી કૃષ્ણના પાદપંક્જમાં સમર્પી દે છે, તે મનુષ્ય જ ગીતામાં ઉપદેશાયલા યોગનો અધિકારી થઈ શકે છે. આ કારણથી જ અર્જુનને શ્રી કૃષ્ણને કહ્યું હતું કે: “જો ગુરુહત્યા કરવામાટેની જ આપની આજ્ઞા હોય અને આ ગુરુહત્યા જ ધર્મ તથા કર્તવ્ય કર્મ છે એમ જ આપ દર્શાવતા હો, તો હું ગુરુજનોની હત્યા પણ કરીશ.” આવા પ્રકારની ગંભીર શ્રદ્ધાના બળથી જ અર્જુન પોતાના સમકાલિક અન્ય સર્વ મહાપુરુષોથી આગળ વધી ગયો હતો અને કેવળ તેને જ ગીતામાં કથાયલી શિક્ષાના સર્વશ્રેષ્ઠ અધિકારી અથવા પાત્ર તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો.

અર્જુનની એ પ્રાર્થનાના ઉત્તરમાં શ્રી કૃષ્ણે પ્રથમ અર્જુનની બે આપત્તિઓનું ખંડન કરીને ત્યાર પછી ગુરુભાવને ધારી મૌલિક અથવા વાસ્તવિક જ્ઞાન આપવાનો આરંભ કર્યો હતો. અર્થાત્ ૩૮મા શ્લોક પર્યન્ત આપત્તિનું ખંડન કરાયલું છે અને ત્યાર પછી ગીતાક્ત શિક્ષાનો આરંભ કરાયેલો છે; તથાપિ આપત્તિખંડનના ૩૮ શ્લોકોમાં પણ કેટલીક એવી અમૂલ્ય શિક્ષાઓ-અમૂલ્ય ઉપદેશો-દષ્ટિગોચર થાય છે કે તે શિક્ષાઓના રહસ્યને ન જાણવાથી ગીતાની શિક્ષા કદાપિ હૃદયંગમ થઈ શકતી નથી અને તેથી આપત્તિખંડનના મધ્યમાં રહેલી

એ કેટલીક શિક્ષાઓની વિસ્તાર પૂર્વક આલોચના કરવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય થઈ પડે છે.

સંજય ઉવાચ

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविन्द मुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે: “પરંતપ ગુડાકેશ હૃષીકેશ સાથે વાર્તાલાપ કરતાં શ્રી ગોવિન્દ-શ્રી કૃષ્ણ-ને સંબોધીને કહ્યું કે: ‘હું યુદ્ધ કરવાનો નથી!’ અને ત્યાર પછી તે બોલતો બંધ થઈ ગયો.

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विपदोन्नामिदं वचः ॥१०॥

“શ્રી કૃષ્ણે કિંચિદ્ હસીને વિપાદને પ્રાપ્ત થયેલા અર્જુનને ઉભય સેનાઓના મધ્યસ્થાનમાં જે ઉપદેશાત્મક ઉત્તર આપ્યું તે આ પ્રમાણે છે:—”

શ્રી ભગવાનુવાચ

अज्ञोऽध्यान् सोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतास्त्रनगतास्त्र नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥११॥

શ્રી ભગવાને કહ્યું કે: “જેનામાટે શોક કરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી, તેનામાટે તું શોક કરી રહ્યો છે અને તે સાથે વળી કોઈ મહા-જ્ઞાની પુરુષ પ્રમાણે તાત્ત્વિકતાને સ્વીકારીને વાદાનુવાદની ચેષ્ટા પણ કરી રહ્યો છે; પરંતુ જેઓ વાસ્તવિક પંડિત અથવા તત્ત્વજ્ઞ હોય છે તેઓ મૃત કે જીવિત કોઈના માટે પણ આવા પ્રકારે શોક નથી કરતા.”

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ।

ન ચૈવ ન ભાવિષ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥૧૨॥

“એમ કદાપિ હવું જ નહિ કે હું પૂર્વે નહોતો, તું પણ પૂર્વે નહોતો અને આ સર્વ રાગનઓ પણ પૂર્વે અસ્તિત્વ ધરાવતા નહોતા તેમ જ એમ પણ થવાનું નથી કે આપણે સર્વ આ દેહને ત્યાગી દીધા પછી ક્યાંય હજીયું જ નહિ (અર્થાત્ શરીરને ત્યાગી દીધા પછી આપણે અન્યત્ર ક્યાંય પણ જન્મ નહિ જ ધારીએ, એમ કદાપિ ખનવાનું નથી).”

દેહિનોઽસ્મિન્ યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ।

તથા દેહાન્તરપ્રાપ્તિ ધૌરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ ॥૧૩॥

“જેવી રીતે દેહમાં રહેલા આત્માને દેહદ્વારા બાલ્ય, યૌવન અને વાર્ધક્ય-વૃદ્ધાવસ્થા- એ પ્રમાણે ત્રણ અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને ચાલી જાય છે; તેવી જ રીતે આત્માને અન્ય દેહ પણ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણીને જાની જતો દેહાન્તરપ્રાપ્તિની એટલે કે મૃત્યુની વેળાએ મોહમાં પડતો નથી; અર્થાત્ મૃત્યુના કારણથી અશ્રુપાત નથી કરતો.”

માત્રસ્પર્શસ્તુ કૌન્તેય શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વદાઃ ।

કદ

અ

આગમાપાયિનોઽનિ પાસ્તાંસ્તિતૈક્ષસ્વ ભારત ॥૧૪॥

“મૃત્યુ જેવો કોઈ પદાર્થ છે જ નહિ; જે વિષયોના સ્પર્શથી શીત, ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખ ઇત્યાદિ સંસ્કારો ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વ સ્પર્શો અનિત્ય છે, એટલે કે આવે છે અને પાછા આત્મા જાય છે; એટલામાટે એ સર્વ સંસ્કારોને અવિચલિત થઈને ગ્રહણ કરી લેનાનો અભ્યાસ કર.”

યં हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषंभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽतत्त्वाय कल्पते ॥૧૫॥

“જે સ્થિરશુદ્ધિ પુરુષ એ સર્વ સ્પર્શોને ભોગવવા છતાં પણ વ્યથિત નથી થતો એટલે કે જે ધૈર્યશીલ પુરુષને એ વિષયો વ્યથા આપી શકતા નથી અને જે સુખ તથા દુઃખને સમભાવથી સ્વીકારી લે છે; તે જ પુરુષ મૃત્યુપર વિજય મેળવીને મોક્ષપ્રાપ્તિનો અધિકારી થઈ શકે છે.”

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥૧૬॥

“જે અસત્ છે તેનું અસ્તિત્વ હોતું જ નથી અને જે સત્ છે તેનો વિનાશ હોતો નથી; તથાપિ સત્ તથા અસત્ ઉભયનો અન્ત તો થાય છે જ, એ તત્ત્વજ્ઞોના જાણવામાં આવી ચૂક્યું છે.”*

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वं मिवं ततम् ।

विनाशमव्ययं साध्यं न कश्चित्कर्माहसि ॥૧૭॥

“કિન્તુ જોણે આ સમસ્ત દૃશ્ય જગતનો પોતામાં જ વિસ્તાર કરેલો છે તે આત્માનો કદાપિ ક્ષય થતો નથી એટલે કે તેનો નાશ કિંવા ધ્વંસ કોઈથી પણ કરી શકતો નથી.”

* આ શ્લોકનો સ્વ. ભોક્તાના તિલકે એવો અર્થ આપેલો છે કે: “જે નથી (અસત્ છે) તે જ એમ થઈ નથી અને જે છે (સત્ છે) તે નથી એમ થઈ નથી, એ પ્રમાણે ‘છ અને નથી’ (સત્ અને અસત્) એ ઉભયનો તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષોએ અન્ત જોયેલો છે; એટલે કે અંતને જોઈ ને તેના સ્વ-રૂપનો નિર્ણય કરેલો છે.” અને આ અર્થ શ્રી અરવિન્દ બાબૂના કરેલા અર્થ કરતાં અધિક સ્પષ્ટ છે, એવી મારી માન્યતા છે.

અન્તઃકલ્પાદેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।

અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્બુદ્ધયસ્ય ભારત ॥૧૮॥

“નિત્ય દેહાશ્રિત આત્માના આ સર્વ દેહોનો તો અન્તઃકલ્પાદેહો જ છે; પરંતુ આત્મા પોતે અસીમ તથા અનશ્વર હોવાથી, હે ભારત (અર્જુન), તું ઝડ અને બુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થા.”

ય એનં વેત્તિ હન્તારં યથૈનં મન્યતે હતમ્ ।

ઉભૌ તૌ ન વિજાનીતો નાયં હન્તિ ન હન્યતે ॥૧૯॥

“જેઓ આત્માને હન્તા-હણનારો-કહે છે તેમ જ જેઓ દેહના નાશથી આત્માને હણાયલો માને છે, તેઓ ઉભય બ્રાન્ત તથા અજ્ઞ છે, એમ જ માનવાનું છે; કારણ કે, આત્મા કોઈને હણતો પણ નથી અને કોઈથી હણાતો પણ નથી.”

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિ-

ન્નાયં ભૂત્વાં ભવિતા વા નભૂયઃ ।

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥૨૦॥

“એ આત્માનો જન્મ પણ નથી અને મૃત્યુ પણ નથી; એનો કદાપિ ઉદ્ભવ થતો નથી અને કદાપિ લોપ પણ થતો નથી. આત્મા અજ-જન્મરહિત-, નિત્ય, સનાતન તથા પુરાતન છે અને દેહને નાશ થવા છતાં પણ આત્માનો નાશ નથી થતો.”

વેદા વિનાશિનં નિત્યં ય એનમજમવ્યયમ્ ।

કથં સ પુરુષઃ પાર્થ કં ઘાતયતિ હન્તિ કમ્ ॥૨૧॥

“જે એને-આત્માને-નિત્ય, અનશ્વર અને અદ્વય તરીકે જ જાણે છે; તે પુરુષ કોનો ઘાત કરી શકે અથવા કરાવી શકે તેમ છે વાર?”

વાસાંસિ जीर्णानि यथा विहाय
 नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
 तथा शरीराणि विहाय जीर्णा
 न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥

“જેવી રીતે મનુષ્ય જીર્ણ વસ્ત્રોને ત્યાગીને અન્ય નવીન વસ્ત્રોને પરિધાન કરે છે; તેવી જ રીતે જીવ (આત્મા) જીર્ણ દેહોને ત્યાગીને અન્ય નવીન દેહોને ધારણ કરી લે છે.”

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
 न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

“એ-આત્મા-ને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી, જળ ભીંજતી શકતું નથી અને વાયુ શુષ્ક કરી શકતો નથી.”

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
 नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥

“આત્મા અચ્છેદ્ય [છેદાય નહિ તેવો], અદાહ્ય [બળે કે તેવો], અક્લેદ્ય [ભીંજાય નહિ તેવો] અને અશોષ્ય [શુષ્કાય ના તેવો] તેમ જ નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, અચલ તથા સનાતન છે.”

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
 तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥

“આત્મા અવ્યક્ત (રૂપ અથવા આકૃતિ ન હોવાથી દેખાય નહિ તેવો), અચિન્ત્ય (ધ્યાનમાં ન આવી શકે તેવો) અને અવિકાર્ય (કાંઈ પણ પ્રકારના વિકારને પ્રાપ્ત ન થનારો) કહેવાય છે; એટલે તું આત્માને આવા પ્રકારનો ગ્રહણીને શોધતો સર્વથા પરિત્યાગ કરી દે.”

अथै चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥२६॥

“અને હે મહાબાહો, તું કદાચિત્ એમ માનતો હોય કે જીવ (આત્મા) વારંવાર જન્મને ધારે છે અને મરતો રહે છે; તો પણ તેના માટે શોક કરવો સર્વથા વ્યર્થ તથા અયોગ્ય છે.”

जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

“જેનો જન્મ થયો છે તેનું મૃત્યુ પણ અવશ્ય થાય છે અને જેનું મૃત્યુ થાય છે તેનો પુનઃ જન્મ થયા વિના રહેતો જ નથી; અર્થાત્ મૃત્યુ દેહનું અપરિહાર્ય પરિણામ હોવાથી તેનો શોક કરવો એ સર્વથા અનુચિત છે, એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ.”

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८॥

“હે ભારત, સર્વ ગ્રાણીઓ આદિ અથવા આરંભમાં અવ્યક્ત-અરૂપ-હોય છે; મધ્યકાળમાં તેઓ વ્યક્ત-રૂપ-થાય છે અને વળી પાછા અંતકાળમાં પણ તેઓ અવ્યક્ત થઈ જાય છે; આવો સ્વાભાવિક ક્રમ હોવાથી એ વિપયના શોકનું કોઈ પણ કારણ છે જ નહિ.”

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यवद्ब्रુवति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैन मन्यः शृणोति

શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥૨૯॥

“કોઈ આત્માને આશ્ચર્ય સમાન નિહાળે છે; કોઈ આશ્ચર્ય શ્ર-

માણીને તદનુસાર તેનું વર્ણન કરે છે: કોઈ આશ્ચર્યકારિણી વસ્તુ તરીકે તેની કથા સાંભળે છે અને કોઈ તો વળી સાંભળવા છતાં પણ આત્માને બાણી શક્તા નથી. ”

દેહી નિત્ય મવધ્યોડયં દેહે સર્વસ્ય ભારત ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ ન ત્વં શોચિતુ મર્હસિ ॥૩૦॥

“ આત્મા સદા સર્વદા સર્વના દેહમાં અવધ્ય જ હોય છે, એટલે કે આત્માનો કોઈથી વધ કરી શકાતો જ નથી એટલામાટે સર્વ પ્રાણીઓમાટે કોઈ પણ પ્રકારનો શોક કરવા, એ સર્વથા અનુચિત તથા અયોગ્ય કાર્ય છે. ”

મૃત્યુની અસત્યતા

અર્જુનનું કથન સાંભળીને શ્રી કૃષ્ણના મુખમંડળમાં હાસ્યના ભાવનો પ્રકાશ થયો અને તેમનું એ હાસ્ય રંગમય એટલે કે પ્રસન્નતા દર્શક હતું; કારણ કે, અર્જુનના ભ્રમને માનવજાતિનો પુરાતન ભ્રમ બાણીને જ અન્તર્યામી શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા હસ્યા હતા. પરંતુ ભ્રમનો પણ શ્રી કૃષ્ણની માયાના પરિણામે જ ઉદ્ભવ થયો હતો એટલે કે એ શ્રી કૃષ્ણની પોતાની માયાનું જ પરિણામ હતું; કારણ કે, દુઃખ તથા દુર્બળતાના ભોગ તથા સંયમદ્વારા વિશ્વના અશુભ ક્રિયા અકસ્યાણનો ક્ષય કરવામાટે ભગવાને મનુષ્ય માત્રને એ માયાનાં વશી-ભૂત દાસ બનાવી દીધાં છે. પ્રાણુની મમતા, મૃત્યુનો ભય, સુખ તથા દુઃખની આધીનતા અને પ્રિય તથા અપ્રિયનો ભેદ ઇત્યાદિ અજ્ઞાનનો અર્જુનના ઉદ્ગારમાં રૂપે પ્રકાશ થયો હતો; અર્થાત્ એ અજ્ઞાનને માનવ બુદ્ધિમાંથી દૂર હટાવીને જગત્ને અશુભના બંધનથી મુક્ત કરવાની અત્યન્ત આવશ્યકતા હોવાથી એ શુભ કાર્યને સર્વથા અનુદ્ધલ થઈ પડે તેવી અવસ્થા ક્રિયા પરિસ્થિતિને પ્રસ્તુત કરવામાટે જ

શ્રી કૃષ્ણ અવતર્યા હતા અને તેમણે ગીતાનો પ્રકાશ કર્યો હતો. કિન્તુ પ્રથમ અર્જુનના મનમાં જે ભ્રમનો ઉદ્ભવ થયો હતો તે ભ્રમનો ભોગદારા ક્ષય કરવાની અધિક આવશ્યકતા હતી; કારણ કે, અર્જુન શ્રી કૃષ્ણનો સખા હતો અને સમસ્ત માનવજાતિનો પ્રતિનિધિ હતો એટલે કે તે શ્રેષ્ઠ પાત્ર હોવાથી સર્વથી પ્રથમ તેના સમક્ષ ગીતાનો પ્રકાશ કરવાનું શ્રી કૃષ્ણે ઉચિત ધાર્યું હતું; તથાપિ શોકનો વિષય છે કે અઘાપિ મહા માનવજાતિ ગીતાના સત્ય અર્થને સમજી લેવામાટે યોગ્ય થઈ નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અર્જુન પોતે પણ ગીતાના સંપૂર્ણ અર્થને સમજી શક્યો નહોતો. જે શોક, દુઃખ તથા કાતરતાનો અર્જુનના મનમાં ઉદ્ભવ થયો હતો, તે જ શોક, દુઃખ તથા કાતરતાને માનવજાતિ અત્યારમંત્રી કલિયુગમાં સંપૂર્ણ ભાવથી ભોગવતી આવી છે અને ક્રિશ્ચન ધર્મે પ્રેમદ્વારા, બૌદ્ધ ધર્મે દયાદ્વારા તથા ઇસ્લામ ધર્મે શક્તિદ્વારા માનવજાતિના એ દુઃખ-ભોગને ઘટાડવામાટેના પ્રયત્નો કરેલા છે અને અઘાપિ એ સર્વ ભ્રમો માનવજાતિના એ દુઃખભોગને ઘટાડવામાટેના પ્રયત્નો કરે જાય છે. જે દિવસે મહાભારત નામક ભયાનક યુદ્ધનો આરંભ થયો તે દિવસે કલિયુગાન્તર્ગત પ્રથમ ખંડનો એટલે કે સત્યયુગનો* આરંભ થવાનો હતો અને ભગવાન ભારતને કિંવા કુરુજાતિના વંશધરોને ગીતાનું દાન આપવાના હતા એટલે જો તેઓ ગીતાના સત્ય અર્થને સ્વી-

---

* કલિયુગના પ્રથમ ખંડ તરીકે સત્યયુગના આરંભનો એવો અર્થ સ્વીકારવાનો છે કે, સત્યયુગ આદિ યુગ હોવાથી સત્યયુગના અધિકારકાળમાં અન્ય કોઈ યુગની સત્તા હોતી નથી; પરંતુ ત્યાર પછીના ત્રેતાયુગમાં પ્રથમના અર્ધકાળમાં સત્યયુગની સત્તા હોય છે; દ્વાપરયુગના એક વૃત્તીયાંશ કાળમાં સત્યયુગની, ત્યાર પછીના વૃત્તીયાંશ કાળમાં ત્રેતાયુગની અને અંતિમ ભાગમાં દ્વાપરની પોતાની સત્તા હોય છે અને કલિયુગના આરંભમાં સત્યયુગની, ત્યાર પછી ત્રેતાયુગની, પછી દ્વાપરની અને અંતમાં કલિની પોતાની સંપૂર્ણ સત્તા વિસ્તરે છે.

કારી તદ્દત્તસાર વર્તવામાં સમર્થ થાય, તો તેના યોગે ભારતવર્ષનું કલ્યાણ નિશ્ચિત હતું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેથી સમસ્ત વિશ્વના કલ્યાણનો પણ સંપૂર્ણ સંભવ હતો.

શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને સંમોદીને કહેવા લાગ્યા કે: “ હે અર્જુન, તું કાંઈ એક તત્ત્વજ્ઞ પંડિત પ્રમાણે પાપ તથા પુણ્યના વિચારોને પ્રદર્શિત કરે છે, જીવન તથા મરણના તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે તેમ જ જાતિના કલ્યાણ તથા અકલ્યાણનાં કારણોને દર્શાવવાની યેષ્ટા પણ કરે છે; પરંતુ તારા કથનમાં કયાંય પણ પ્રકૃત અથવા સત્ય જ્ઞાનનો અંશ મારા જોવામાં આવી શકતો નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તારો પ્રત્યેક ઉદ્ધાર ઘોર અજ્ઞાનથી જ ભરેલો છે. અર્થાત્ તું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એમ જણાવી દે કે: ‘ મારું હૃદય દુર્બળ છે અને તે શોક-વડે કાતર થયેલું છે તેમ જ મારી બુદ્ધિ કર્તવ્યથી પરાક્રમ્ય થયેલી છે; કારણ કે, જ્ઞાની જનોની ભાષામાં અત મનુષ્ય પ્રમાણેના તર્ક-વિતર્ક કરવાનું અને તેમ કરીને પોતાની દુર્બળતાનું સમર્થન કરી બતાવવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. મનુષ્ય માત્રના હૃદયમાં શોક તો ઉત્પન્ન થાય છે જ; મનુષ્ય માત્રને મૃત્યુ તથા વિચ્છેદની ધટના અત્યન્ત ભયંકર જણાય છે, સર્વ મનુષ્યોને જીવન મૂલ્યવાન દેખાય છે, શોક અસહ્ય દષ્ટિગોચર થાય છે, કર્તવ્ય કઠોર જણાય છે અને સ્વાર્થસિદ્ધિ અત્યન્ત મધુર લાગે છે; સારાંશ કે, એ સર્વ વિકારોને વશ થઈને મનુષ્યો યથાપ્રસંગ હર્ષ દર્શાવે છે, દુઃખ દર્શાવે છે, હસે છે અને અશ્રુપાત કરે છે; તથાપિ એ સર્વ વૃત્તિઓને કાંઈ જ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી તરીકે ઓળખાવતું નથી. જેનામાટે શોક કરવો સર્વથા અનુચિત તથા અનાવશ્યક છે તેનામાટે તું શોકના સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો છે; પરંતુ જેઓ વાસ્તવિક જ્ઞાની હોય છે તેઓ મૃત વ્યક્તિ કિંવા જીવિત વ્યક્તિ આદિ કાર્મનામાટે પણ શોક કરતા જ નથી; કારણ કે, તેઓ એ તત્ત્વને સારી રીતે જાણના હોય છે કે, મૃત્યુ નથી, વિચ્છેદ નથી અને દુઃખ પણ નથી; આપણે સર્વ અમૃત

છીએ, આપણે ચિરકાલ એક છીએ, આપણે આનંદનાં સંતાન છીએ, અમૃતનાં સંતાન છીએ અને જીવન તથા મરણ સાથે આપણે આ પૃથ્વીમાં આંખમીચામણીની રમત રમતા આવ્યા છીએ; પ્રકૃતિની વિશાળ નાટકશાળામાં આપણે હાસ્ય તથા રોદનનો અભિનય કરીએ છીએ અને શત્રુ તથા મિત્ર આદિને સગ્ગવી યુદ્ધ તથા શાન્તિ અને પ્રેમ તથા કલહના રસનો આસ્વાદ લઇએ છીએ. આપણે અત્યારે તો અદ્ય કાળ પર્યન્ત અહીં છીએ, પણ આવતી કાલે કે પરમ-દિવસે આ દેહનો ત્યાગ કરીને આપણે કયાં જઈશું, એ આપણે જાણતા નથી; અર્થાત્ એ કારણથી આ સર્વ આપણી અનન્ત કોડઓમાંના એક મુદ્દત માત્રના કિંવા ક્ષણિક ખેલો જ છે; માત્ર કેટલાંક ક્ષણોના જ ભાવો છે. આપણે હતા, આપણે છીએ, અને આપણે હઈશું એટલે કે અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો આપણે સનાતન, નિત્ય તથા અનશ્વર હોવાથી કોઈ પણ કાળમાં આપણા અસ્થાવ છે જ નહિ. પ્રકૃતિના ઇશ્વર આપણે જ છીએ, જીવન તથા મરણના કર્તા આપણે જ છીએ, આપણે જગવાનના અંશ છીએ અને જૂત, વર્તમાન તથા ભવિષ્યકાળના અધિકારી પણ આપણે જ છીએ. જેવી રીતે દેહને આત્મ, યૌવન તથા વૃદ્ધાવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય છે તેવી જ રીતે દેહાન્તરની એટલે કે અન્ય દેહની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. મરણ તો એક નામ માત્ર જ છે અને તે મરણનું નામ સાંભળીને જ આપણે ભયભીત તથા દુઃખી થઈએ છીએ; કારણ કે, મૃત્યુની વાસ્તવિકતા જે આપણા જાણવામાં આવી જાય, તો પછી ભયભીત કે દુઃખી થવાનું કોઈ પણ કારણ રહેતું જ નથી. આપણે જે બાળકની આસ્થાવસ્થાના લોપને તથા યૌવનકાળમાંના પ્રવેશને મૃત્યુના નામથી બોળખીને રોતા રોતા એવા ઉદ્ધારો કાઢીએ કે: ‘હાય રે અમારો તે પ્રિય બાળક કયાં ગયો; કારણ કે, આ યુવક અમારો તે પ્રિય બાળક નથી; અમારો તે સુવર્ણનો ચન્દ્ર કયાં ચાલ્યો ગયો?’ તો આપણા એ વ્યવહારને સર્વ જનો હાસ્યજનક તથા ધીર અચાન-

મૂલક નહિ કહે કે શું? કારણ કે, એ અવસ્થાન્તરપ્રાપ્તિ પ્રકૃતિનો નિયમ છે અને તેથી વસ્તુતઃ બાળકના દેહમાં તેમજ યુવકના દેહમાં એક જ પુરુષ બાહ્ય પરિવર્તનથી અતીત થઇને સ્થિરભાવથી રહેલો છે. સારાંશ કે, જ્ઞાની જનો સાધારણ સ્થિતિના મનુષ્યોના મરણ-વિષયક ભય તથા દુઃખ આદિને જોઇને તેમના એ વ્યવહારને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ હાસ્યજનક તથા ધીર અજ્ઞાનમૂલક પ્રમાણી લે છે; કારણ કે, તેમનો તો એવો દૃઢ નિશ્ચય થયેલો હોય છે કે: 'દેહાન્તરપ્રાપ્તિ પ્રકૃતિનો નિયમ છે અને તેથી સ્થૂલ દેહમાં તથા સૂક્ષ્મ દેહમાં એક જ પુરુષ બાહ્ય પરિવર્તનથી અતીત થઇને સ્થિર ભાવથી રહેલો છે. આપણે અમૃતનાં મંત્રાન હોવાથી મરનાર કોણ છે અને મારનાર કોણ છે? મૃત્યુ આપણને સ્પર્શ માત્ર પણ કરી શકે તેમ નથી; કારણ કે, મૃત્યુ એક પ્રકારનો મિથ્યા ધ્વનિ માત્ર છે, મૃત્યુ એક ભ્રમ છે અને વસ્તુતઃ મૃત્યુ જેવો કોઈ પદાર્થ અસ્તિત્વ ધરાવતો જ નથી.

માત્રા

પુરુષ અમર છે અને પ્રકૃતિ ચળ છે; અને ચળ પ્રકૃતિમાં અચળ પુરુષ અવસ્થિત છે. આ કારણથી પ્રકૃતિસ્થ-પ્રકૃતિમાં રહેલો-પુરુષ પાંચ ઇન્દ્રિયોદારા જે કાંઈ પણ દેખે છે, સાંભળે છે, સૂંધે છે, સ્વાદ લે છે અને સ્પર્શથી અનુભવે છે તેના ઉપભોગમાટે પ્રકૃતિનો આશ્રય લે છે. આપણે રૂપને જોઇએ છીએ, શબ્દને સાંભળીએ છીએ, ગંધને સંધીએ છીએ, રસનો સ્વાદ લઇએ છીએ અને સ્પર્શને અનુભવીએ છીએ એટલે કે, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ સમસ્ત તન્માત્રા જ ઇન્દ્રિયભોગના વિષયો છે. પણ ઇન્દ્રિય જે મન તે મનનો વિશિષ્ટ વિષય મંરકાર છે અને જુદ્ધિનો વિષય ચિન્તા અથવા વિચાર છે. અર્થાત્ પંચ તન્માત્રા, મંરકાર તથા ચિન્તાનો અનુભવ તથા ઉપભોગ કરવામાટે પુરુષ તથા પ્રકૃતિનો

પરસ્પર સંભોગ તથા તેમની અનન્ત ક્રીડા થાય છે. એ ભોગ કિંવા ઉપભોગ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એવી રીતે દ્વિધા એટલે કે બે પ્રકારનો છે. શુદ્ધ ભોગમાં સુખ તથા દુઃખનું અસ્તિત્વ હોતું નથી અને પુરુષનો ચિરંતન સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મ આનંદ જ હોય છે; પરંતુ અશુદ્ધ ભોગમાં સુખ તથા દુઃખનું અસ્તિત્વ રહેલું હોવાથી શીતક્ષતા તથા ઉષ્ણતા, ક્ષુધા તથા પિપાસા અને હર્ષ તથા શોક ઇત્યાદિ દ્વંદ્વો અશુદ્ધ ભોગીને વિચલિત તથા વિશ્લુબ્ધ કરી નાખે છે. અશુદ્ધતાનું જો કાંઈ કારણ હોય, તો તે કેવળ કામના જ છે અને તેથી સર્વ કામી-કામના ધરાવનારા-અશુદ્ધ હોય છે અને જેઓ સર્વથા નિષ્કામ છે તેઓ જ માત્ર શુદ્ધ હોય છે. કામનાના યોગે રાગ તથા દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, રાગ તથા દ્વેષને વશ થતાં પુરુષ વિષયમાં આસક્ત થાય છે અને આસક્તિનું પરિણામ અંધન વિના બીજું કાંઈ પણ હોતું જ નથી. પુરુષ એક વાર જ્યાં વિચલિત તથા અશુદ્ધ થઈ જાય છે એટલે પછી વ્યથા અને યંત્રણાવડે અત્યંત કલેશ પામવા છતાં પણ આસક્તિ વિષયક અભ્યાસના દોષના પરિણામે તેનાથી ક્ષોભ, વ્યથા તથા યંત્રણાના કારણેના પરિત્યાગ નથી કરી શકાતો તે નથી જ કરી શકાતો.

સમભાવ

શ્રી કૃષ્ણે આત્માની નિત્યતાનો ઉલ્લેખ કરીને પછી અજ્ઞાનના અંધનને શિથિલ કરવાનો ઉપાય દર્શાવ્યો હતો. માત્રા એટલે કે વિષયોનો જે નાનાવિધ સ્પર્શ તે જ સુખ તથા દુઃખ ઇત્યાદિ દ્વંદ્વનું કારણ થઈ પડે છે અને એ સર્વ સ્પર્શો અનિત્ય હોવાથી તેમનો આરંભ પણ છે અને અન્ત પણ છે એટલે તેમને અનિત્ય જાણીને તેમનામાંની આસક્તિનો પરિત્યાગ કરવો જ જોઈએ; કારણ કે, અનિત્ય વસ્તુમાં આસક્ત થઈને તેની પ્રાપ્તિથી હર્ષ દર્શાવવો અને તેના નાશ કિંવા અભાવથી દુઃખ તથા વ્યથાને આધીન થવું, એ

અવસ્થાને જ અજ્ઞાનના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. અજ્ઞાનવડે અનંતર આત્માનો સનાતન ભાવ તથા અનંત આનંદ આચ્છાદિત કિંવા આચ્છન્ન થઈ જાય છે અને કેવળ ક્ષણસ્થાયીભાવ તથા વસ્તુમાં સંલક્ષ્ણ થતાં તેના નાશ કિંવા અભાવથી મનુષ્ય દુઃખ તથા શોકના સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે. અર્થાત્ ભ્રમિષ્ટ ન થતાં જે પુરુષ વિષયોના સર્વ સ્પર્શોને સહન કરી શકે છે એટલે કે દંડના મધ્યમાં હોવા છતાં પણ સુખ તથા દુઃખ, શીતલતા તથા ઉષ્ણતા, પ્રિય તથા અપ્રિય, કલ્યાણ તથા અકલ્યાણ અને સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં હર્ષ કિંવા શોકનો અનુભવ ન કરીને સમાનભાવથી પ્રકુલ ચિત્ત તથા હસિત મુખવડે એ સ્પર્શોને સ્વીકારી શકે છે; તે પુરુષ રાગ તથા દ્વેષ આદિના બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે અને અજ્ઞાનના બંધને તોડીને સનાતન ભાવ તથા આનંદની પ્રાપ્તિના સામર્થ્યને મેળવી શકે છે,— ‘અતત્ત્વાય કલ્પતે’ ॥

સમતાનો ગુણ

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાની સર્વથી પ્રથમ જે કોઈ પણ શિક્ષા હોય, તે તે શિક્ષા સમતા જ છે. સમતા જ ગીતાક્ત સાધનોની પ્રતિષ્ઠા છે. શ્રીકૃષ્ણ સંપ્રદાયે ભારતવર્ષમાંથી એ સમતા કિંવા અભાવનું શિક્ષણ લઈને યુરોપમાં સમતાવાદ કિંવા સામ્યવાદનો પ્રચાર કર્યો હતો અને શ્રીકૃષ્ણ દાર્શનિક એપિક્યુરસે શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશની એક દિશાને વળગીને શાન્તભોગવાદ કિંવા શાન્તભોગના શિક્ષણુ-*Epicureanism*—નો પ્રચાર કર્યો હતો. એ બંને મતો એટલે કે સામ્યવાદ અને ભોગવાદ પ્રાચીન યુરોપના શ્રેષ્ઠ નૈતિક મતો તરીકે વિખ્યાત હતા અને તેથી વર્તમાન યુરોપમાં પણ તેમણે નવીન આકાર ધારણ કરીને *Puritanism* અને *Paganism* નામક ચિર દંડભાવને ઉત્પન્ન કરી દીધા છે. પરંતુ ગીતાક્ત સાધનમાં સામ્યવાદ તથા શાન્ત કિંવા શુદ્ધ ભોગ એ ઉભય એક જ અર્થને

દર્શાવનારા શબ્દો છે; કારણ કે, સમતા કારણ છે અને શુદ્ધ ભોગ કાર્ય છે. સમતાના યોગે આસક્તિ મરી જાય છે અને રાગ તથા દ્વેષ આદિ શમી જાય છે એટલે એ આસક્તિના નાશ તથા રાગદ્વેષ આદિના શમનથી સ્વાભાવિક જ શુદ્ધતાનો જન્મ અથવા આવિર્ભાવ થાય છે. શુદ્ધ પુરુષનો ભોગ કામના તથા આસક્તિથી રહિત હોવાથી સર્વથા શુદ્ધ હોય છે. સમતાનો પ્રધાન ગુણ એ જ છે કે આસક્તિ તથા રાગદ્વેષ સમતા સાથે એક જ સ્થાનમાં કદાપિ રહી શકતાં નથી અને તેથી સમતા જ શુદ્ધિનું ખીજ છે.

દુઃખનિવારણનો ઉપાય

ગ્રીક દૈદાઇક સંપ્રદાયનો મોટામાં મોટો પ્રમાદ એ થયો હતો હતો કે દુઃખપર વિજય મેળવવાના એટલે કે દુઃખનિવારણના યોગ્ય ઉપાયને તે જાણી શક્યો નહોતો. આ કારણથી દૈદાઇક સંપ્રદાયના પ્રવર્તકો તથા અનુયાયીઓ દુઃખનો નિગ્રહ કરીને, દુઃખને છુપાવીને તથા ચરણ તળે ચગદીને દુઃખપર વિજય મેળવવાની ચેષ્ટા કરતા હતા. પરંતુ ગીતામાં એક સ્થળે કહેલું છે કે: “**प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं विन्यति ?**” “જ્યાં સર્વ પ્રાણીઓ પોતાની પ્રકૃતિને જ અનુસરતાં હોય, ત્યાં નિગ્રહ શું કરી શકે તેમ હતું વાર? અર્થાત્ દુઃખના નિગ્રહથી મનુષ્યનું હૃદય શુષ્ક, કઠોર તથા પ્રેમશૂન્ય થઈ જાય છે. “હું દુઃખના આઘાતથી અશ્રુપાત કરીશ નહિ, શરીરને કિંવા હૃદયને ચંત્રણા કિંવા પીડાનું જ્ઞાન જ થવા દઈશ નહિ, ‘આ કાંઈ પણ નથી,’ એમ જાણીને સર્વ દુઃખ તથા પીડાને સહન કરી લઈશ અને સ્ત્રીના દુઃખ, સંતાનના દુઃખ, બન્ધુના દુઃખ તથા જાતિના દુઃખને અવિચ્છિન્ન ચિત્તથી જોઈ રહીશ;” આવા પ્રકારનો જે ભાવ તે બળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા અસુરની તપસ્થાનો ભાવ હોવાથી અસુરને જ શોભા આપે છે; છતાં એનું પણ અમુક અંશે મહત્ત્વ છે અને મનુષ્યની કૃતિના સાધનનું એ પ્રયોજન પણ છે; તથાપિ

દુઃખપર વિજય મેળવવાનો કિંવા દુઃખના નિવારણનો એ યોગ્ય ઉપાય નથી; દુઃખને પરાજિત કરવામાટેની એ ચરમ શિક્ષા નથી. સારાંશ કે, દુઃખપર વિજય મેળવવાનો જો કોઈ પણ યોગ્ય ઉપાય હોય, તો તે કેવળ જ્ઞાન, શાન્તિ તથા સમતા જ છે. સર્વથા શાન્ત ભાવથી સુખ તથા દુઃખનો સ્વીકાર કરી લેવો એ જ દુઃખનિવારણનો યોગ્ય માર્ગ છે. પ્રાણુમાં થતા સુખ તથા દુઃખના સંચારને અટકાવવો નહિ અને બુદ્ધિને ચળવા દેવી નહિ, એના જેવો દુઃખનિવારણનો અન્ય કોઈ માર્ગ જ નથી. બુદ્ધિ, ચિત્ત કિંવા પ્રાણુ એમાંનું કોઈ પણ સમતાનું સ્થાન નથી; બુદ્ધિ સમ થાય છે અથવા સમતાને ધારણ કરી લે છે એટલે ચિત્ત તથા પ્રાણુ પોતાની મેળે જ સમભાવને સ્વીકારી લે છે; અર્થાત્ પ્રેમ ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિગત કિંવા નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિઓ સર્વથા સૂકાઈ જતી નથી, મનુષ્ય પાપાણુના રૂપમાં ફેરવાઈ જતું નથી કિંવા જડ અને ચેતન રહિત થઈ જતું નથી; કારણ કે, ‘પ્રકૃતિં ચાન્તિ મૂતાનિ’—અર્થાત્ પ્રેમ ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિ તે પ્રકૃતિની ચિરંતન પ્રવૃત્તિ હોવાથી તેના હસ્તમાંથી મુક્ત થવાનો, પરબ્રહ્મમાં લીન થઈ જતું, એ જ એક માત્ર ઉપાય છે. પ્રકૃતિના મધ્યમાં રહીને પ્રકૃતિનો સર્વથા ત્યાગ કરી શકાય, એ સર્વથા અશક્ય તથા અસંભવનીય છે. જો આપણે કામળતાનો પરિત્યાગ કરીશું, તો તે દુઃખ અંતરમાં એકત્ર થઈ રહેશે અને અલક્ષ્ય ભાવથી પ્રાણુને શુષ્ક કરી નાખશે. સારાંશ કે, આવા પ્રકારનાં કષ્ટયુક્ત સાધનોથી ઉન્નતિની સંભાવના છે જ નહિ. તપસ્યાના યોગે શક્તિના આવિર્ભાવનો સંભવ હોય છે ખરો; પરંતુ આ જન્મમાં એવી તપસ્યાના બળથી જે વસ્તુને આપણે બળાત્કારે દબાવી રાખીએ, તે વસ્તુ અન્ય જન્મમાં સર્વ અવરોધોને ભંગ કરીને બમણા વેગથી ઉછળીને બહાર નીકળી આવે છે, એ આપણે કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી.

અસંપૂર્ણ

શ્રી
અરવિન્દ વિચારમાળા

પ્રથમ પુષ્પ—ધર્મવિચાર

દ્વિતીય દલ—ધર્મ

ધર્મ

૧ આપણો ધર્મ

આપણો ધર્મ સનાતન ધર્મ છે અને એ ધર્મ ત્રિવિધ, ત્રિમાર્ગગામી તથા ત્રિકર્મયુક્ત છે. અર્થાત્ ભગવાને અન્તરાત્મામાં, માનસિક જગતમાં તથા સ્થૂળ વિશ્વમાં એટલે કે એ ત્રણ ધામમાં પ્રકૃતિસૃષ્ટ મહાશક્તિવડે અંચાલિત વિશ્વના રૂપે આત્મપ્રકાશ કરેલો છે એટલામાટે એ ત્રણ ધામોમાં ભગવાન સાથે યુક્ત થવાની કિંવા મળી જવાની જે એણે તે સનાતન ધર્મની ત્રિવિધતા છે, એમ સમજવાનું છે. એ જ પ્રમાણે આપણો ધર્મ ત્રિમાર્ગગામી એટલે કે ત્રણ માર્ગવાળો છે એટલે કે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ એ ત્રણ સ્વતંત્ર ઉપાયોવડે મનુષ્ય ભગવાન સાથે યુક્ત થઈ શકે છે અને જો અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો યુક્તાવસ્થાને મેળવી શકે છે. એ ત્રણ ઉપાયોવડે આત્મશુદ્ધિ કરીને ભગવાન સાથે મળી જવાની જે લિપ્સા અથવા ઇચ્છા તે જ આપણા સનાતન ધર્મની ત્રિમાર્ગગામિની ગતિ કહેવાય છે. વળી આપણો ધર્મ ત્રિકર્મયુક્ત અથવા ત્રણ કર્મવાળો છે; અર્થાત્ મનુષ્યની જેટલી મુખ્ય વૃત્તિઓ છે તેમનામાંની ત્રણ વૃત્તિઓ જ ઉપરવર્ગગામિની તથા બ્રહ્મપ્રાપ્તિપલ્લદાયિની એટલે કે બ્રહ્મને મેળવવામાટેના બળને આપનારી છે અને તે ત્રણ વૃત્તિઓ સત્ય, પ્રેમ તથા શક્તિના નામથી ઓળખાય છે. એ ત્રણ વૃત્તિઓના વિકાસથી જ માનવ જાતિની અત્યાર સુધીની ઉન્નતિ ક્રમાનુસાર સિદ્ધ થતી આવી છે અને થતી રહેવાની છે. સારાંશ કે, સત્ય, પ્રેમ તથા શક્તિદ્વારા જ્ઞાન, ભક્તિ તથા કર્મ નામક ત્રણ માર્ગમાં આગળ વધવું અથવા અગ્રેસર થવું એ જ સનાતન ધર્મનાં ત્રણ કર્મો છે.

સનાતન ધર્મમાં અન્ય ગૌણ ધર્મોનો સમાવેશ થયેલો છે; એટલે કે સનાતન ધર્મનું અવલમ્બન કરીને બીજા પણ અનેક પરિ-

વર્તનશીલ મહાન તથા ક્ષુદ્ર નાનાવિધ ધર્મો પોતપોતાનાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે. સર્વ પ્રકારનાં ધર્મકર્મો સ્વભાવસૃષ્ટ છે, સ્વાભાવિક છે; તથાપિ સનાતન ધર્મ તથા અન્ય નાનાવિધ ધર્મોમાં એટલો ભેદ તો અવશ્ય રહેલો છે કે સનાતન ધર્મ જગતના સનાતન સ્વભાવનો આશ્રિત છે અને અન્ય નાનાવિધ ધર્મો નાનાવિધ આધારગત સ્વભાવના ક્ષણરૂપ છે. વ્યક્તિગત ધર્મ, જાતિનો ધર્મ, વર્ણનો ધર્મ અને યુગનો ધર્મ છત્યાદિ નાનાવિધ ધર્મો વિશ્વમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને એ સર્વ ધર્મો અનિત્ય હોવાથી એમને અશાશ્વત માનીને જો એમનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવામાં આવે, તો તે ભયાનક પ્રમાદ જ કહી શકાય તેમ છે; કારણ કે, એ અનિત્ય તથા પરિવર્તનશીલ ધર્મોદ્વારા જ સનાતન ધર્મ વિકસિત તથા અનુષ્ઠિત થઈ શકે છે. સારાંશ કે, વ્યક્તિધર્મ, જાતિધર્મ, વર્ણાશ્રિત ધર્મ તથા યુગધર્મનો પરિત્યાગ કરવાથી સનાતન ધર્મને પુષ્ટિ તો નથી જ મળતી, કિન્તુ વિરુદ્ધ પક્ષે અધર્મની જ વૃદ્ધિ થાય છે અને ઝીતામાં જોને ‘સંકર’ નામ આપવામાં આવ્યું છે તેની ઉત્પત્તિ થતાં એટલે કે સનાતન પ્રજ્ઞાલીનો ભંગ તથા ઉન્નતિની વિપરીત ગતિ થતાં તે વસુન્ધરા-પૃથ્વી-ને પાપ તથા અત્યાચારના પાવકથી દગ્ધ કરી નાખે છે. જ્યારે એ પાપ તથા અત્યાચારના અતિરેકથી માનવજાતિની ઉન્નતિને અટકાવનારી, ધર્મનો નાશ કરનારી અને અધર્મને વિસ્તારનારી સર્વ આસુરીય શક્તિઓ સમૃદ્ધ તથા બલાદય થઇને સ્વાર્થ, ક્રૂરતા તથા અહંકાર આદિથી દશે દિશાઓને આઘ્રાદિત કરી નાખે છે; તે વેળાએ પૃથ્વીને આ પાપ તથા અત્યાચાર આદિના ભારથી મુક્ત કરવામાટે ભગવાનનો અવતાર કિંવા ભગવાનની વિભૂતિ માનવ દેહમાં પ્રકાશિત થઇને ધર્મના માર્ગને સર્વથા નિષ્કંટક કરી નાખે છે.

સનાતન ધર્મનું યથાર્થ પાલન કરવામાટે વ્યક્તિગત ધર્મ, જાતિ ધર્મ, વર્ણાશ્રિત ધર્મ તથા યુગધર્મ આદિનાં આચરણોને સર્વદા સુરક્ષિત રાખવાની જ આવશ્યકતા છે. પરંતુ એ નાનાવિધ ધર્મોમાં

હુદ્ તથા મહત્ એવી રીતે એ રૂપ રહેલાં છે એટલે મહાન્ ધર્મ સાથે હુદ્ ધર્મને મેળવીને તથા તેમનું સંશોધન કરીને જો તેમનું અનુદાન કરવામાં આવે, તો તે અધિક ઐયસ્કર થઇ પડે છે. જો વ્યક્તિગત ધર્મને જાતિધર્મ સાથે મેળવીને આચરણ ન કરવામાં આવે, તો તેથી જાતિનો ભંગ થાય છે અને જો જાતિધર્મનો લોપ થઈ જાય, તો વ્યક્તિગત ધર્મના ક્ષેત્ર તથા સુયોગનો પણ નાશ થઈ જાય છે; કારણ કે, એ પણ ધર્મસંકર છે અને ધર્મસંકરના પ્રભાવથી જાતિ તથા તે સંકરના કરનાર એવી રીતે ઉભયનો નરકની ગહનતમ મર્તામાં પાત થાય છે, એ સર્વવિશ્રુત હોવાથી એના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા છે જ નહિ. અર્થાત્ પ્રથમ ત્યારે જાતિની રક્ષા કરાય છે ત્યારે જ વ્યક્તિની આત્માત્મિક, નૈતિક તથા આર્થિક ઉન્નતિ કાઢી પણ પ્રકારના વિધન વિના કરી શકાય છે, વર્ણાશ્રિતધર્મ તથા યુગધર્મને એક જ મૂલ્યમાં ઢાળીને સમાકાર કરવામાં ન આવે, તો મહાન્ યુગધર્મની જાતિ પ્રતિકૂલ થતાં તે પ્રતિકૂલ જાતિના યોગે વર્ણાશ્રિત ધર્મના ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે અને વર્ણાશ્રિત ધર્મનો નાશ થતાં સમાજનો પણ અવસ્થા વિનાશ થઈ જાય છે, એ નિવિવાદ છે. હુદ્ સદા સર્વદા મહત્તા અંશરૂપ અથવા સદાચરવરૂપ હોય છે એટલે એ સંબંધની વિપરીત અવસ્થા થતાં ધર્મસંકર ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ધર્મસંકરના પરિણામે જે અનિષ્ટ ઘટનાઓ બને છે તે સર્વથા ભયંકર જ હોય છે. વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં જ્યાં હુદ્ ધર્મ તથા મહાન્ ધર્મનો પરસ્પર વિરોધ જોવામાં આવતો હોય, ત્યાં હુદ્ ધર્મનો પરિત્યાગ કરીને મહાન્ ધર્મનું અનુદાન કરવું, એ જ અધિક કલ્યાણકારક છે.

સનાતન ધર્મનો પ્રચાર અને સનાતન ધર્માશ્રિત જાતિધર્મ તથા યુગધર્મનું અનુદાન એ જ આપણો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ અને છે; કારણ કે, આપણે ભારતવાસી છીએ, આર્યજાતિના વંશધર છીએ અને આર્યશિક્ષાપ્રણાલી તથા આર્યનીતિના ગંપૂર્ણ અધિ-

કારી છીએ. એ આર્યભાવ જ આપણો કુળધર્મ તથા જાતિધર્મ છે. જ્ઞાન, ભક્તિ તથા નિષ્કામ કર્મ એ આર્યશિક્ષાનાં મૂળ છે; અને જ્ઞાન, ઉદારતા, પ્રેમ, સાહસ, શક્તિ તથા વિનય એ સર્વ આર્યચરિત્રનાં લક્ષણો છે. માનવજાતિને શ્રેષ્ઠતમ જ્ઞાન આપવું, વિશ્વને ઉન્નત તથા ઉદાર ચારિત્ર્યનો નિષ્કલંક આદર્શ આપવો, દુર્ગંજની રક્ષા કરવી અને પ્રજાના અત્યાચારીને તેના અત્યાચારની શિક્ષા આપવી, એ જ આર્યજાતિના જીવનનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે અને એ ઉદ્દેશની સિદ્ધિમાં જ તેના ધર્મની ચરિતાર્થતા કિંવા સાર્થકતા સમાયલી છે. પરંતુ અત્યારે આપણે ધર્મ-ભ્રષ્ટ, લક્ષ્યભ્રષ્ટ, ધર્મસંકર તથા બ્રાન્તિસંદૂલ થયેલા છીએ અને તમો-ગુણના મોહથી મુગ્ધ થઇને આર્યશિક્ષણ તથા આર્યનીતિને સર્વથા ખોઈ ખેડા છીએ. આપણે આર્યજાતિના વંશધર હોવા છતાં શૂદ્રત્વ તેમ જ શૂદ્રધર્મરૂપ દાસત્વને સ્વીકારીને વિશ્વમાં સર્વના તિરસ્કારને પાત્ર થયા છીએ, પ્રજાના જનોનાં ચરણોત્તમે ચગદાઈ ગયા છીએ અને દુઃખોની પરંપરાથી એવા તો પીડાઈ તથા દગાઈ ગયા છીએ કે આપણી અધોગતિની પારસીમા જ થઈ ગઈ છે; એટલામાટે જો આપણા હૃદયમાં જીવવાની ઇચ્છા હોય અને અનન્ત નરકના બંધનથી મુક્ત થવાની લેશ માત્ર પણ અભિલાષા હોય, તો જાતિની રક્ષા કરવી એ આપણું સર્વથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે; કારણ કે, જાતિની રક્ષાનો ઉપાય તે આર્યચારિત્ર્યનું પુનર્ગઠન અથવા નવીન બંધારણ છે અને તેથી જોના યોગે આપણી જનની જન્મભૂમિનાં ભાવિ સન્તાનો જ્ઞાની, સત્ય-નિષ્ઠ, માનવપ્રેમથી પૂર્ણ, બ્રાતૃભાવના ભાવિક, સાહસી, શક્તિમાન તથા વિનયશીલ થઈ શકે તેવા પ્રકારનાં ઉપયુક્ત શિક્ષણ, ઉચ્ચ આદર્શ તથા આર્યભાવોદ્દીપક કર્મપ્રણાલીવડે તેમને મંડિત કરવાં, એ જ આપણો પ્રથમ અને પ્રધાન ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. એ કાર્યમાં ન્યાં સૂઝી આપણે કૃતાર્થ ન થઈએ, ત્યાં સૂઝી સનાતન ધર્મનો પ્રચાર તે બીજર અરણ્ય કિંવા ક્ષાર ભૂમિમાં બીજનું આરોપણ કરીને પાકની વૃદ્ધિ આશા રાખવા સમાન સર્વથા અસંભવનીય છે.

જાતિધર્મના અનુદાનથી યુગધર્મની સેવા સહજ સાધ્ય થઈ પડે છે; કારણ કે, આ યુગ તે શક્તિ તથા પ્રેમનો જ યુગ છે. ન્યારે કલ્પિનો આરંભ થાય છે ત્યારે જ્ઞાન તથા કર્મ ભક્તિને આધીન તથા ભક્તિનાં સહાયક થઈને પોતાપોતાની પ્રવૃત્તિને ચરિતાર્થ કિંવા સાર્થક કરી લે છે અને સત્ય તથા શક્તિ પ્રેમના આશ્રયને સ્વીકારીને માનવ-જાતિમાં પ્રેમનો વિકાસ કરવાના ઉદ્દેશમાં લાગી જાય છે. બૌદ્ધ ધર્મમાંની મૈત્રી તથા દયા, ક્રિશ્ચિયન ધર્મમાંની પ્રેમશિક્ષા, મુસલમાન ધર્મમાંનાં સામ્ય તથા બ્રાતૃભાવ અને પૌરાણિક ધર્મમાંનાં ભક્તિ તથા પ્રેમભાવ આદિ એ જ ઉદ્દેશોનાં ફળરૂપ છે, એ સર્વથા નિઃસંશય છે. અર્થાત્ કલિયુગમાં સનાતન ધર્મ મૈત્રી, કર્મ, ભક્તિ, પ્રેમ, સામ્ય તથા બ્રાતૃભાવ આદિની સહાયતાથી માનવ દુષ્ટતાઓને સિદ્ધ કરે છે. જ્ઞાન, ભક્તિ તથા નિષ્કામ કર્મવડે બંધાયેલા-ગણિત થયેલા-આર્ય-સનાતન-ધર્મમાં એ સર્વ શક્તિઓ પ્રવિષ્ટ તથા વિકસિત થઈને વિસ્તાર તથા પોતાની પ્રવૃત્તિને પૂર્ણ કરવાના માર્ગને શોધે છે. કઠિન તપસ્યા, ઉચ્ચ આકાંક્ષા અને મહત્ કર્મ એ શક્તિસ્ફુરણનાં લક્ષણો છે અને તેથી ન્યારે એ જાતિ તપસ્વિની, ઉચ્ચ-આકાંક્ષિણી તથા મહત્કર્મપ્રયાસિની થશે ત્યારે જ એમ જાણી શકાશે કે વિશ્વની ઉન્નતિના દિવસનો ઉદય કિંવા આરંભ થઈ ચૂક્યો છે અને હવે ધર્મવિરોધિની આસુરીય શક્તિનો સંક્રાંત્ય તથા દેવશક્તિનું પુનરુત્થાન અવશ્યભાવિ છે. સારાંશ કે, આવા પ્રકારની શિક્ષા પણ વર્તમાન સમયમાં અત્યંત પ્રયોજનીય છે એ વારંવાર કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

યુગધર્મ તથા જાતિધર્મ સાધ્ય થતાં વિશ્વમય કિંવા વિશ્વ-વ્યાપક સનાતન ધર્મનો કોઈ પણ પ્રકારની બાધા વિના અનુદાન સહિત પ્રચાર થઈ જશે અને પૂર્વકાલથી-પ્રથમથી-જ વિદ્યતાએ જે નિર્દિષ્ટ કરેલું છે તથા જેના ગ્રંથધર્મમાં શાસ્ત્રમાં પણ લખિયવાણી

લખામલી છે તેનો પણ કાર્યના સ્વરૂપમાં અનુભવ કિંવા સાક્ષાત્કાર થવા માંડશે. સમસ્ત વિશ્વ આર્યદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મજ્ઞાની સમક્ષ જ્ઞાન તથા ધર્મની ભિક્ષા માગતું ઊભું રહેશે અને ભારત-ભૂમિને તીર્થક્ષેત્ર માનીને અવનત મસ્તકવડે ભારતવર્ષની સર્વશ્રેષ્ઠતા કિંવા પ્રધાનતાનો સ્વીકાર કરી લેશે. તે દિવસને શીઘ્ર ખેંચી લાવવા- માટે જ અત્યારે ભારતવાસી જાગ્રત થયેલા છે અને આર્યભાવનું નવીન ઉત્થાન થયેલું છે, એના પુનઃકથનની આવશ્યકતા છે; ખરી કે ?

૨ ગીતાનો ધર્મ

જેમણે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું મનનપૂર્વક વાંચન કરેલું છે તેમના મનમાં એક એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવા શકે તેમ છે કે: “ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને જે યોગ શબ્દનો વારંવાર વ્યવહાર કરેલો છે અને જે યુક્તાવસ્થાનું વર્ણન કરેલું છે, તેનો કેટલાક સાધારણ મનુષ્યો જેને યોગ નામથી ઓળખે છે તે યોગ સાથે મેળ મળતો નથી, એનું શું કારણ હશે વાર?” શ્રી કૃષ્ણે સ્થળે સ્થળે સંન્યાસની પ્રશંસા કરેલી છે તેમ જ અનિર્દેશ્ય કિંવા અનિર્વાચનીય પરબ્રહ્મની ઉપાસનાથી પરમ ગતિ થાય છે એવો નિર્દેશ પણ કરેલો છે; કિન્તુ એ સર્વ વિષયોનું સંક્ષેપમાં જ નિરૂપણ કરીને ગીતાના શ્રેષ્ઠ ભાગમાં ત્યાગનું મહત્ત્વ તથા વાસુદેવમાં શ્રદ્ધા રાખવાથી તમ જ આત્મસમર્પણથી થતી પરમાપ્તિની પ્રાપ્તિ એ વિષયો વિવિધ ઉપાયોવડે અર્જુનને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યા છે. છતાં અધ્યાયમાં ‘રાજયોગ’નું કિંચિદ્ વર્ણન આવેલું છે; તથાપિ એટલાથી ગીતાને ‘રાજયોગ’ ગણાવક અથવા ‘રાજયોગ’ પ્રતિપાદક ગ્રંથ તરીકે ઓળખી શકાત તેમ નથી. સમતા, અનાસક્તિ, કર્મફળનો ત્યાગ, શ્રી કૃષ્ણમાં સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ, નિષ્કામ કર્મ, ગુણાતીત્ય તથા સ્વધર્મસેવા એ જ

ગીતાનાં મૂળ તત્ત્વો છે; અને એ શિક્ષાને જ લગવાને પરમ જ્ઞાન તથા ગૂઢતમ રહસ્ય તરીકે ઓળખાવીને તેનું અન્ત પર્યન્ત કીર્તન કરેલું છે. અમારો એવો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે વિશ્વના ભાવિધર્મનું એ ગીતા જ સર્વલોકમાન્ય શાસ્ત્ર થઈ પડશે; પરન્તુ ગીતાનો સત્ય અર્થ સર્વ જનોના સમજવામાં આવી શકતો નથી; કારણ કે, મોટા મોટા પંડિતો અને શ્રેષ્ઠમેધાવી તથા તીક્ષ્ણબુદ્ધિ લેખકો પણ ન્યારે ગીતાના ગૂઢ અર્થને સમજી શકતા નથી, તે પછી સાધારણ બુદ્ધિના મનુષ્યો તો ગીતાના ગૂઢ અર્થને કેમ કરીને સમજી શકે વાર ? એક બાજુ મોક્ષપરાયણ વ્યાખ્યાતાઓએ ગીતામાં કેવળ અદ્વૈતવાદ તથા સંન્યાસધર્મની પ્રતિષ્ઠાનું નિરીક્ષણ કરેલું છે તો બીજી બાજુએ આંત્રવિદ્યાવિભૂષિત અને આંત્રદર્શનસિદ્ધ સ્વર્ભાગ્ય બાજુ અકિમચન્દ્ર અદ્વૈતવાદે ગીતામાં કેવળ વીરભાવથી કર્તવ્યપાલનનો ઉપદેશ અપાયેલો છે એમ જાણીને તરણોના હૃદયમાં એ અર્થને જ ઠસાવવાની એણે કરેલી છે. સંન્યાસધર્મ જો કે ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ છે એમાં તો કોઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ છે જ નહિ; પરન્તુ એ સંન્યાસધર્મનું બહુ જ અદ્યપસંખ્ય લોકો યથાર્થ પાલન કરી શકે છે, એ કદાપિ કોઈએ જૂલી જવાનું નથી. અર્થાત્ સર્વલોકમાન્ય ધર્મમાં એવા આદર્શ તથા એવી તત્ત્વશિક્ષાના અસ્તિત્વની આવશ્યકતા હોય છે કે જેનો સાધારણ મનુષ્યોથી પોતપોતાના જીવનમાં તથા પોતપોતાના દર્મક્ષેત્રમાં સાક્ષાત્કાર ક્રિયા અનુભવ કરી શકાય એટલે કે જે આદર્શને વ્યવહારમાં યોગવાથી જે પરમગતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય તે પરમ ગતિ અત્યંત પરિશ્રમવડે સર્વ જનોને મળી શકે છે. વીરભાવથી કર્તવ્યનું પાલન કરવું એ જો કે ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ જણાય છે; પરંતુ એમાંથી એક એવો પ્રમુખ ઉદ્ભવે છે કે મનુષ્યનું કર્તવ્ય શું છે ? અને એ પ્રમુખ ક્રિયા જટિલ સમસ્યાથી જ ધર્મ તથા નીતિનો આટલો બધો ગોટાળો થઈ ગયેલો છે. લગવાને એક રથને કહ્યું છે કે : " ગદ્ગદા કર્મજી ગતિ ! "

(‘ કર્મોની ગતિ ગહન છે; ’) એટલે કે, “ કર્તવ્ય શું છે અને અંકર્તવ્ય શું છે ? તેમ જ કર્મ શું છે, અકર્મ શું છે અને વિકર્મ શું છે, એનો નિર્ણય કરતાં જ્ઞાની જનોની બુદ્ધિ પણ કુંડિત થઈ જાય છે; પરંતુ હું તને એવા પ્રકારનું જ્ઞાન આપીશ કે જેથી પોતાના ગન્તવ્ય માર્ગનો નિશ્ચય કરી લેવામાટે તારે વધારે વિચાર નહિ કરવો પડે; એટલે કે, હું કર્મજીવનના ક્ષત્ર્ય તથા સર્વદા અનુક્રેય-અનુગ્રાહન કરવા યોગ્ય-નિયમનું એક સાથે જ તને વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન કરી સંભળાવીશ. ” ત્યારે હવે એ જ્ઞાન કયું છે અને એ લાખ કથાની એક કથા આપણને ક્યાં મળી શકે તેમ છે ? અમારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે ગીતાના અંતિમ અધ્યાયમાં જે સ્થળે ભગવાન પોતાના સર્વથી શુદ્ધતમ પરમ વક્તવ્યનો અર્જુન સમક્ષ પ્રકાશ કરવાને તત્પર થયા હતા, તે સ્થાનમાં અન્વેષણ કિંવા શોધ કરતાં એ દુર્લભ તથા અમૂલ્ય વસ્તુ આપણને મળી શકે તેમ છે. ત્યારે તે સર્વથી શુદ્ધતમ તથા પરમ કથા શી છે વાર ? તે સર્વથી શુદ્ધતમ તથા પરમ કથા આ છે:—

“ મન્મના ભવ મદ્ગત્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુહ ।

મામેવૈષ્યાસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥૬૫॥

સર્વ ધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં સ્થરણં વ્રજ ।

અહં ત્વાં સર્વ પાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ” ॥૬૬॥

એ ઉભય શ્લોકોનો અર્થ એક જ સમાસાન્ત શબ્દમાં વ્યક્ત થઈ જાય છે અને તે સમાસાન્ત શબ્દ ‘ આત્મસમર્પણ ’ છે. જે પુરુષ જેટલા પરિમાણમાં શ્રી કૃષ્ણનાં ચરણોમાં આત્મસમર્પણ કરી શકે છે તે પુરુષના શરીરમાં તેટલા પરિમાણમાં ભગવદ્ગત-ભગવાનની આપેલી-શક્તિ આવિર્ભૂત થઈને તેને પરમ મંગલમય પરમાત્માના પ્રસાદના યોગે પાપથી મુક્ત કરીને દેવભાવવડે મહિત કિંવા અશ્વકૃત

કરી દે છે. ઉપર્યુક્ત પ્રથમ શ્લોકના અર્થ ભાગમાં એ આત્મસમર્પણનું વર્ણન કરાયલું છે અને તદનુસાર તે દુર્લભ તથા પરમપદની પ્રાપ્તિમાટે તન્મના, તદ્ભક્ત તથા તદ્ધાજી થવાની આવશ્યકતા છે, એ સ્પષ્ટ છે. સર્વ પ્રાણીઓમાં તે-પરમાત્મા-નું દર્શન કરવું તેમ જ સર્વ કાર્યો તથા સર્વ ઘટનાઓમાં તેની શક્તિને જ્ઞાન તથા પ્રેમની કીડા તરીકે ઓળખીને પરમાનન્દમાં લીન રહેવું, એ તન્મના થવું કહેવાય છે; પરમાત્મામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા તથા પ્રીતિ સ્થાપીને સદા-સર્વદા તેની સાથે યુક્ત રહેવું એ તદ્ભક્ત-તેના ભક્ત-થવાનાં લક્ષણો મનાય છે અને ક્ષુદ્ર તથા મહત્ સર્વ કર્મો શ્રી કૃષ્ણના ઉદ્દેશથી યત્નરૂપે સમર્પી દેવાં તેમ જ સ્વાર્થ તથા કર્મફળની આસક્તિનો ત્યાગ કરી શ્રી કૃષ્ણના ઉદ્દેશથી જ કર્તવ્યકર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું એ તદ્ધાજી થવું કથાય છે. અર્થાત્ સંપૂર્ણ ભાવથી આત્મસમર્પણ કરી દેવું એ જો કે મનુષ્યમાટે એક અત્યન્ત કડિન કાર્ય છે; તથાપિ મનુષ્ય જો આત્મસમર્પણની અત્ય માત્ર પણ ચેષ્ટા કરે, તો ભગવાન પોતે તેને અભયદાન આપીને તેનો ગુરુ, રક્ષક તથા સુહૃદ થઈને તેને યોગના માર્ગમાં અગ્રેસર કરી દે છે. ગીતામાં ભગવાને કહેલું છે કે: “સ્વરૂપ મપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતી મયાત્” એટલે કે, “ધર્મનું સ્વરૂપ આચરણ પણ મહાભયથી ઉગારીને સુખ આપનાર થઈ પડે છે;” અને વાસ્તવિક એમ જ છે. અર્થાત્ જો ધર્મના સ્વરૂપ આચરણમાં જ મહાભયને ટાળી દેવાની આટલી શક્તિ રહેલી છે; તો પછી ધર્મના સંપૂર્ણ આચરણથી અનિર્વાચનીય આનન્દ, શુદ્ધિ તથા શક્તિરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. “મામેવૈવ્યસિ” એટલે કે: ‘તું મને પ્રાપ્ત થઈશ!’ કિંવા મારી સાથે નિવાસ કરીશ અને મારી પ્રકૃતિને પામીશ!’ આ વચનમાં સાદૃશ્ય, સાલોક્ય તથા સાયુન્ય દ્રશ્યપ્રાપ્તિ વ્યક્ત થયેલી છે. જેઓ ગુણાતીત થયેલા હોય છે તેઓ જ ભગવાનના સાદૃશ્યને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; અર્થાત્ તેમનામાં કોઈ પણ પ્રકારની

આસક્તિનો નિવાસ હોતો નથી, તેઓ કર્મ કરે છે, પાપમુક્ત થઈને મહાશક્તિના આધાર થાય છે અને તે શક્તિનાં સર્વ કાર્યોમાં આનંદનો ઉપભોગ કરતા રહે છે. સાલોક્ય પણ કેવળ દેહનો પાત્ર થવા પછી પ્રાપ્ત થનારી બ્રહ્મલોકની ગતિ નથી; કારણ કે, આ શરીરમાં પણ સાલોક્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. દેહયુક્ત જીવ જ્યારે પોતાના અંતરમાં પરમેશ્વરની સાથે ક્રીડા કરે છે, મન જ્યારે પરમેશ્વરના આપેલા જ્ઞાનવડે પુલકિત થાય છે, હૃદય પરમેશ્વરના પ્રેમતા સ્પર્શથી આનંદમય થઈ જાય છે, બુદ્ધિ વારંવાર પરમેશ્વરની વાણીને સાંભળે છે અને પ્રત્યેક ચિન્તા ક્રિયા વિચારણામાં પરમેશ્વરની પ્રેરણા જ દેખાયા કરે છે, ત્યારે માનવશરીરમાં જ ભગવાન સાથેના સાલોક્યને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. સાયુજ્ય પણ આ શરીરમાં જ અથવા આ અવતારમાં જ મેળવી શકાય છે; કારણ કે, ગીતામાં ભગવાનમાં થતા માનવના નિવાસની કથા નિરૂપાયેલી છે; એટલે કે જ્યારે દેહયુક્ત જીવનો એવો જ સ્થાયી નિશ્ચય થઈ જાય છે કે સર્વ જીવોમાં કેવળ પરમાત્માનો જ નિવાસ છે અને એવા સ્થાયી નિશ્ચયથી તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો કેવળ પરમેશ્વરને જ જુએ છે; પરમેશ્વરનું શ્રવણ કરે છે; પરમેશ્વરનો જ મંથ લે છે, પરમેશ્વરના સ્પર્શનો જ ઉપભોગ કરે છે અને સ્પર્શ પણ પરમેશ્વરને જ કરે છે; આમાં જીવ સદાસર્વદા પરમેશ્વરમાં જ લીન રહેવાના અને અંશભાવથી પરમેશ્વરમાં જ રિથર થવાના કાર્યમાં અવ્યસ્ત થઈ જાય છે, તે વેળાએ આ શરીરમાં જ તેને સાયુજ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ નવેસરથી કહેવાની કે લખવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ. એ પરમ ગતિ સંપૂર્ણ અનુશીલન ક્રિયા સતત અભ્યાસનું જ ફળ છે. અહીં એક વિશેષતાથી સ્પષ્ટતા રાખવા યોગ્ય અત્ય કથા એ છે કે એ ધર્મના અક્ષમ આચરણથી પણ મહત્તી શક્તિ, વિમળ આનંદ, પૂર્ણ સુખ તથા સંપૂર્ણ શુદ્ધતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ ધર્મ અમુક વિશિષ્ટ ગુણસંપન્ન લોકોમાં જ ઉત્પન્ન થયેલો નથી; કારણ કે, શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને

મિતે જ ગીતામાં કહેલું છે કે: 'આજ્ઞાણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, પુરુષ, સ્ત્રી તેમ જ પાપચોનિને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ જીવો એ ધર્મદ્વારા પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.' એટલે ધાર પાપાત્માઓ પણ પરમાત્માના શરણને સ્વીકારી લેવાથી અદ્ય કાળમાં જ વિશુદ્ધ મર્થ જાય છે અને તેટલામાટે એ ધર્મ સર્વ જનોમાટે આચરણીય છે. જગન્નાથના મંદિરમાં જાતિભેદનો વિચાર હોતો જ નથી અને તેવી જ રીતે આ પરમ ગતિ પણ કોઈ એક વિશિષ્ટ જાતિને જ પ્રાપ્ત થનારી ન હોવાથી કોઈ પણ ધર્મમાં કથાયલી પરમ અવસ્થા કરતાં આ પરમ ગતિ ન્યૂન તો નથી જ; પરંતુ કિંચિદ્ અધિક જ છે એમ કહેવામાં અમને કોઈ પણ પ્રકારનો સંકોચ નથી થતો.

૬ સંન્યાસ અને ત્યાગ

‘ગીતાનો ધર્મ’ શીર્ષક પ્રબંધમાં એ તો કહેવાયલું જ છે કે, ‘ગીતામાં ઉપદેશાયેલો ધર્મ સર્વ જનોમાટે આચરણીય—આચરવા યોગ્ય—છે; ગીતામાં ઉપદેશાયેલા યોગનો સર્વને અધિકાર છે અને ગીતામાં ઉપદેશાયેલા ધર્મની પરમાવસ્થા અન્ય કોઈ પણ ધર્મમાં કહેલી પરમાવસ્થા કરતાં ન્યૂન કિંવા ઉતરતા પ્રકારની તો નથી જ.’ અને તે સાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે ગીતામાં ઉપદેશાયેલો ધર્મ સર્વથા નિષ્કામકર્મીય ધર્મ છે. આપણા દેશમાં સનાતન ધર્મના પુનરુત્થાન સાથે એક સંન્યાસઅભિમુખ કિંવા સંન્યાસજુષી પ્રવાહ સમસ્ત દેશમાં વ્યાપતો જાય છે અને કેટલીક વ્યક્તિઓના મિત્ત રાજ્યોગ-આદિ યોગસાધનામાં પરોવાતાં જાય છે. એવી રાજ્ય-યોગ આદિ યોગને સાધવાના કાર્યમાં પ્રયાસ કરનારી વ્યક્તિનાં મન મુદ્ધકર્મ તથા મુદ્ધનિવાસથી અસન્તુષ્ટ રહ્યાં કરે છે અને તેનું કારણ એ છે કે યોગના અભ્યાસમાં જે જ્ઞાન તથા ધારણા આદિના અત્યંત પરિશ્રમજન્ય પ્રયત્નની આવશ્યકતા હોય છે તે પ્રયત્ન તેમની મુદ્ધા

રહીને ભાગ્યે જ કરી શકાય છે; કારણ કે, મનના અદ્વ્ય સ્વરૂપ ક્ષોભથી કિંવા કાષ્ઠ પણ પ્રકારના બાહ્ય સ્પર્શથી ધ્યાન તથા ધારણા આદિની સ્થિરતાને ભંગ થાય છે કિંવા સંપૂર્ણ વિનાશ પણ થઈ જાય છે અને ગૃહમાં એવી બાધાઓ વિપુલ પરિમાણમાં વર્તમાન હોય છે, એ નવીનતાથી કહેવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ. એટલામાટે જેઓ પૂર્વ જન્મમાં પ્રાપ્ત થયેલી યોગને સાધવાની ઇચ્છા સાથે જ જન્મને ધારણ કરે છે તે યોગેચ્છુ પુરુષોનાં ચિત્તો જે તરુણ વયમાં જ સંન્યાસની દિશા પ્રતિ આકર્ષાય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. જે વેળાયે એવા જન્મજાત યોગેચ્છુ પુરુષોની સંખ્યા અધિક થઈને સમસ્ત દેશમાં એ શક્તિની સંક્રાન્તિના યોગે યુવકોના સંપ્રદાયમાં સંન્યાસમુખી પ્રવાહ કિંવા સ્રોત અતિશય પ્રબળ થઈ જાય છે, તે વેળાયે દેશના કલ્યાણ-માર્ગનાં દારો પણ ઊધડી જાય છે; પરંતુ તે કલ્યાણ સાથે જે વિપત્તિઓ વેષાયેલી હોય છે તે વિપત્તિઓની આશંકા પણ અવશ્ય થાય છે, એ પણ અવશ્ય સ્મરણમાં રાખી લેવાનું છે. એ તો કહેવાયલું જ છે કે, સંન્યાસધર્મ તે એક અત્યંત ઉન્નત ધર્મ છે; પરંતુ એ ધર્મને સ્વીકારી શકે તેવા અધિકારી પુરુષો સ્વરૂપ સંખ્યામાં જ મળી શકે છે અને તેથી જેઓ અધિકાર અથવા યોગ્યતા વિના એ સંન્યાસના માર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે તેઓ અમુક અન્તર પર્યન્ત ચાલીને અર્ધમાર્ગમાં તામસ અપ્રવૃત્તિજનક આનન્દને આધીન થઈ સર્વથા નિવૃત્ત થઈ જાય છે. અર્થાત્ અપ્રવૃત્તિ અથવા કર્મહીનતાને જ તેઓ આનન્દ માની લે છે અને એવી અવસ્થામાં વીતતું પોતાનું જીવન તેમને સુખમય ભાસે છે; પરંતુ વાસ્તવિકતાથી વિચાર કરીને જોવામાં આવે, તો એમ જ જણાય છે કે એવી અવસ્થામાં પોતાના જીવનને વીતાડવાથી તેઓ વિશ્વના કલ્યાણને પણ સિદ્ધ કરી શકતા નથી અને યોગના ઊર્ધ્વતમ સોપાનપર આરોહણ કરવાનું કાર્ય પણ તેમનામાટે સર્વથા દુઃસાધ્ય થઈ પડે છે. આપણી પણ અત્યારે એવી જ વેળા અને એવી જ અવસ્થા આવી લાગી છે અને તેટલામાટે રજા તથા સત્ત્વ એટલે કે

પ્રવૃત્તિ તથા જ્ઞાનને જન્ય કરી તમોગુણને સર્વથા ત્યાગી દઇને દેશની સેવા તેમ જ વિશ્વની સેવાવડે જાતિની આધ્યાત્મિક શક્તિ તથા જાતિના નૈતિક બળને પુનઃ સજીવન કરવાં, એ અત્યારના સમયમાં આપણું પ્રધાન કર્તવ્ય છે. આ જીર્ણુ તથા શીર્ણુ થયેલી, તમોગુણ કિંવા કર્તવ્યહીનતાના આધાતથી ધવાયલી અને સ્વાર્થસિદ્ધિની સીમા-પર્યન્ત આવીને અટકી ગયેલી આપણી જાતિ કિંવા આપણા રાષ્ટ્રનાં ઔરસો-શુદ્ધ સંતાનો-વડે જ્ઞાનશીલ, સશક્ત તથા ઉદાર આર્યજાતિની પુનઃ નવીનતાથી ઉત્પત્તિ કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે અને એ ઉદ્દેશની સિદ્ધિમાટે જ જંગ દેશમાં અનેક શક્તિશાળી તથા યોગ-બળશાળી જીવોનો જન્મ થવા માંડ્યો છે. અર્થાત્ જો એ શક્તિસં-પન્ન તથા યોગબળશાળી જીવો સંન્યાસની મોહિની શક્તિવડે આકર્ષાઈને પોતાના ધર્મને ત્યાગી દેશે અને ઇશ્વરદત્ત કર્મનો તિરસ્કારપૂર્વક અસ્વીકાર કરશે, તો તેથી ધર્મનો નાશ થતાં જાતિ કિંવા રાષ્ટ્રનો સવથા ધ્વંસ કિંવા વિનાશ થઇ જશે, એમાં શંકા જેવું કંઈ છે જ નહિ. સારાંશ કે, અત્યારના તરુણોનો સમુદાય નિશ્ચયપૂર્વક પોના મનમાં એમ જાણી લેશે કે, ‘બ્રહ્મચર્યાશ્રમ શિક્ષા-વિદ્યાબ્યાસ-તથા ચારિત્ર્ય-સંગઠન માટે નિર્માયલો છે એટલામાટે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પદ્ધતિની અવસ્થા ગૃહસ્થાશ્રમ હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમને સ્વીકારવાની પણ અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે; કારણ કે, ગૃહસ્થાશ્રમના સ્વીકારથી કુળની રક્ષા તથા ભાવિ આર્યજાતિના સંગઠનને સાધી શકાય તેમ હોવાથી કુળરક્ષા તથા ભાવિ આર્યજાતિના સંગઠનદ્વારા પૂર્વજોના ઋણથી અનાયાસ મુક્ત થઈ શકાશે, સત્કર્મ તથા ધનસંચયદ્વારા સમાજના ઋણથી મુક્ત થઇ શકાશે અને જ્ઞાન, દયા, પ્રેમ તથા શક્તિના દાનવડે વિશ્વના ઋણથી સર્વથા મુક્ત થઇ શકાશે;’ અર્થાત્ જ્યારે એ તરુણોનાં ભારતજનનીના કન્યાજીમાટે કરાયેલાં ઉદાર તથા મહત્ કર્મોવડે જગન્માતા સંતુષ્ટ થશે, ત્યારે જ વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસનું આચરણ દોષાવહ નહિ થાય અને નિર્દોષ રહી શકશે, એથી વિપરીત આચરણના યોગે ધર્મસંકર તેમ

જ અધર્મની વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ છે, એ બુદ્ધિમાનોને વારંવાર દર્શાવવાની આવશ્યકતા છે ખરી કે? પ્રત્યેક નિયમનો જેમ એક અપવાદ હોય છે તેમ પૂર્વજન્મમાં જ ઋણમુક્ત થઈ ગયેલો ઠાઈ પુરુષ ગમે ત્યારે સંન્યાસને સ્વીકારી લે, તો તે બાહ્યસંન્યાસીની કથા અપવાદરૂપ છે અને તેથી નિયમ તો એજ છે કે જે કોઈ અનધિકારી પુરુષ એટલે કે જેણે ગૃહસ્થાશ્રમી તરીકેના પોતાના કર્તવ્યની પૂર્તિ કરેલી નથી તેવો પુરુષ સંન્યાસને સ્વીકારી લે, તો તેનું એ કાર્ય અત્યંત નિષ્ફળ ગણાય છે. અયોગ્ય વૈરાગ્યના બાહુલ્ય કિંવા અતિરેક તથા ક્ષત્રિયોની સ્વધર્મત્યાગવિષયક ઉદારતાવડે મહાન તથા ઉદાર જૈદ્ધધર્મે દેશનાં અનેક પ્રકારનાં કલ્યાણ કરવા છતાં પણ દેશનું અકલ્યાણ જ કર્યું હતું અને તેથી જ અંતે જૈદ્ધ ધર્મને ભારતવર્ષમાંથી વિતાડી કાઢે તે સદાનેમાટે પ્રયાણ કરી જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. અર્થાત્ આ નવીન યુગના નવીન ધર્મમાં એ દોષનો સંચાર ન થાય, એની આપણે સંપૂર્ણ સંભાળ રાખવાની છે.

ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે વારંવાર અર્જુનને સંન્યાસ આચરવાની ના પાડેલી છે, તે શા કારણથી વારંવાર? શ્રી કૃષ્ણે સંન્યાસધર્મના ગુણોને સ્વીકારેલા છે; તથાપિ વૈરાગ્ય તથા કૃપાને વશ થયેલા અર્જુનને વારંવાર જિજ્ઞાસા દર્શાવવા છતાં પણ શ્રી કૃષ્ણે કર્મમાર્ગના આદેશને પાછો ખેંચી લીધો નથી. અર્જુનને એવી જિજ્ઞાસા કરી હતી કે: “જો કામના રહિત ને યોગયુક્ત બુદ્ધિ કર્મ કરતાં શ્રેષ્ઠ હોય, તો, હે શ્રી કૃષ્ણ, આપ મને ગુરુજનહૃત્યારૂપ અત્યંત બીષણ કર્મમાં શામાટે નિયુક્ત કરો છો વારંવાર?” અર્જુનના આ પ્રશ્નનું અનેકજનોએ પુનઃત્યાગ કરેલું છે અને એક મહાપુરુષે(?) તો શ્રી કૃષ્ણને નિરૂપ ધર્મોપદેશ તથા કુમાર્ગપ્રવર્તક તરીકે ઓળખાવવા સૂચીનું, ઠાઈ પણ પ્રકારના સંકોચ વિના, સાહસ કરી બતાવ્યું છે. અસ્તુ: અર્જુનના ઉચ્ચકૃત પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને જણાવ્યું હતું કે:

“સંન્યાસ કરતાં ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે અને સ્વેચ્છાચાર આચરવા કરતાં ભગવાનનું સ્મરણ કરીને નિષ્કામ ભાવથી પોતાના ધર્મની સેવા કરવી એ જ અધિક ઉત્કૃષ્ટ છે.” ત્યાગનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે કામનાને ત્યાગી દેવી અને સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી દેવો. અર્થાત્ એ ત્યાગના શિક્ષણમાટે પર્વતપ્રદેશમાં કિંવા નિર્જન અરણ્યમાં નિવાસ કરવાની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, એ ત્યાગનું શિક્ષણ કર્મક્ષેત્રમાં કર્મદ્વારા જ મળી શકે છે અને તેથી યોગના માગમાં આગળ વધવાનો જો કોઈ પણ હિપાય હોય, તો તે કેવળ કર્મ, કર્મ અને કર્મ જ છે. આ વિચિત્રલીલામય વિશ્વ જીવોના આનન્દોપભોગમાટે સુખપલ્લુ હોવાથી ભગવાનનો એવો ઉદ્દેશ નથી કે એ આનન્દમયી કીડાનો અન્ત આવી જાય. અર્થાત્ ભગવાન તો જીવને પોતાનો સખા તથા ખેલને: આવી બનાવીને વિશ્વમાં આનન્દના પ્રવાહ કિંવા સ્રોતને વહેવડાવવાનો જ ઇચ્છા રાખે છે. આપણે અજ્ઞાનના અંધકારમાં પડેલા છીએ, એમ કહેવાથી એટલો જ અર્થ સમજવાનો છે કે કીડા અથવા રમતની સગવડમાટે ભગવાન આપણાથી દૂર રહેલા છે અને તેથી જ અંધકાર આપણને ચારે તરફથી ઘેરી રહે છે; પરંતુ ભગવાનના પોતાના દર્શાવેલા એવા અનેક હિપાયો છે કે જે હિપાયોના અવલમ્બનથી એ અજ્ઞાનરૂપ અંધકારમાંથી બહાર નીકળી જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશમાં આવી ભગવાનના સાન્નિધ્યની પ્રાપ્તિ તત્કાળ કરી શકાય છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી જે જીવો એ કીડાથી વિરક્ત થાય છે કિંવા ત્રિશ્રામની અભિલાષા રાખે છે તે જીવોની તે અભિલાષાને ભગવાન પૂર્ણ કરે છે; પરંતુ જેઓ તેના જ માટે તે હિપાયનું જ અવલમ્બન કરે છે, તેમને પણ ભગવાન આ લોક તથા પરલોકમાં એ ખેલમાટેના પોતાના હિપાયુક્ત સાથીઓ બનાવી લે છે. અર્જુન શ્રી કૃષ્ણનો પ્રિયતમ સખા તથા કીડામાંનો સહચર હોવાથી જ ગીતાના ગૂઢતમ ઉપદેશના લાભને મેળવી શક્યો હતો. એ ગૂઢતમ ઉપદેશ શ્રેષ્ઠ હતો, તે ‘ગીતાનો ધર્મ’ શાર્ગિક પ્રબંધમાં દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરાયેલો

છે. જીગવાને અર્જુનને કહ્યું હતું કે: “કર્મનો સંન્યાસ કરવો એટલે કે કર્મનો સર્વથા ત્યાગ કરી દેવો એ જગતના પક્ષથી જોતાં અત્યંત હાનિકારક છે અને ત્યાગહીન સંન્યાસ તે માત્ર વિડંબના વિના ખીણું કાંઈ પણ નથી; કારણ કે, સંન્યાસથી જે ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે તે જ ફળની ત્યાગના યોગે પણ પ્રાપ્તિ થાય છે; અર્થાત્ અજ્ઞાનનો પ્રાત્નકાર, સમતા, શક્તિ, આનન્દ તથા શ્રી કૃષ્ણનો સાક્ષાત્કાર એ સર્વ ફળો કામના તથા સ્વાર્થના ત્યાગથી અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. કૌંઈ કિંવા પૂન્ય વ્યક્તિ જે કાંઈ પણ કરે છે તે આચરણને જ આદર્શ માનીને અન્ય જનો પોતાના વ્યવહારમાં યોગે છે એવો નિયમ હોવાથી જે તું કર્મસંન્યાસ કરીશ એટલે કે કર્મને ત્યાગી દઈશ, તો અન્ય સર્વ જનો પણ એ જ કર્મત્યાગના માર્ગમાં વિચરશે અને ધર્મસંકર તથા અધર્મની મહત્તાને સર્વત્ર સ્થાપી દેશે. આ સર્વ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને તું કર્મના ફળની સ્પૃહાને ત્યાગીને મનુષ્યના સર્વ સાધારણ ધર્મને આચરતો રહે અને સર્વનો આદર્શરૂપ થઈને સર્વને પોતપોતાના કર્મમાર્ગમાં આગળ વધવાની પ્રેરણા કરતો રહે એટલે એથી તું મારા સાધર્મ્યને પામીને મારો પ્રિયતમ સુહૃદ્ થઈ શકીશ.” એ પછી વળી પણ શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને જણાવ્યું હતું કે: “કર્મના આચરણદ્વારા કલ્યાણ કિંવા ક્રિયાના માર્ગમાં આગળ વધીને તે માર્ગની અંતિમ અવસ્થામાં શમ એટલે કે સર્વ આરંભોના ત્યાગથી વિહિત થઈ શકાય છે.* પરંતુ એ પણ કર્મસંન્યાસ એટલે કે કર્મનો ત્યાગ તો નથી જ; કિન્તુ અહંકારના ત્યાગ પૂર્વક અતિશય આયાસ-

---

* વારંવાર વિષયોના દોષનું દર્શન કરીને મન ન્યારે પોતાની હ્રસ્વ વસ્તુ પરબ્રહ્મમાં નિયત બાવથી અવસ્થાન કરે છે ત્યારે તેને શમ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ શમ અને હમ—મનનો સંયમ તથા ઈન્દ્રિયોનો સંયમ—એ જે ઉપાયોવટે જ મનને વિષયોમાંથી નિવૃત્ત કરવામાટેના પ્રયત્ન પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમટે આવશ્યક છે.

પૂર્ણ રાજસ એષ્ટા-રંગેગુણ-ને ત્યાગીને ભગવાન સાથે મળી જવું, ગુણોથી અતીત થવું અને ભગવાનની શક્તિવડે આદતા યંત્ર પ્રમાણે કર્મ કરવાં, એટલે જ એનો બાવાર્થ સમજવાનો છે. એ અવસ્થામાં જીવને એવું સ્થાયિ જ્ઞાન થઈ જાય છે કે: 'હું કર્તા નથી, હું દષ્ટા છું, હું ભગવાનનો અંશ છું અને મારા સ્વભાવથી રચાયલા આ દેહરૂપ કર્મમય આધારથી ભગવાનની શક્તિ જ લીલારૂપ કાર્યો કરી રહી છે. જીવ સાક્ષી તથા બોક્તા છે; પ્રકૃતિ કર્ત્રી-કર્તા-છે અને પરમેશ્વર અનુમન્તા કિંવા આગ્રાહક છે.' આવા જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ શક્તિના કોઈ પણ કાર્યના આરંભમાં કામનારૂપ સાહાય્ય કિંવા બાધા નાખવાની ઈચ્છા રાખતો જ નથી; કિન્તુ તે શક્તિને આધીન થઈને દેહ, મન તથા બુદ્ધિવડે ઈશ્વરાદિષ્ટ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થતો રહે છે. અર્થાત્ કુસ્ક્ષેત્રના બીષણ હત્યાકાણ્ડમાટે પણ જો ભગવાનની આગ્રા તથા અનુમતિ હોય, તેમ જ ધર્મના માર્ગમાં જો એવો જ પ્રસંગ આવી પડ્યો હોય, તો એ હત્યાકાણ્ડથી પણ અલિપ્તબુદ્ધિ, કામનારહિત તથા જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલા જીવને પાપનો લેશ માત્ર પણ સ્પર્શ નથી થતો. આ જ્ઞાન તથા આદર્શ બહુ થોડા મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવાં હોવાથી લોકોના સાધારણ ધર્મરૂપ થઈ શકે તેમ નથી અને તેથી સ્વાભાવિક જ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, 'ત્યારે એ માર્ગના સાધારણ પ્રવાસીનું કર્તવ્ય કર્મ શું છે વા? એટલે કે ભગવાન યંત્રચાલક છે અને આપણે યંત્ર છીએ, એ જ્ઞાન સાધારણ જનોને કેટલાક પરિમાણમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે?' તો એનું ઉત્તર એ જ છે કે, એ જ્ઞાનના બળથી ભગવાનનું સ્મરણ કરીને પોતાના ધર્મની સેવામાં નિમગ્ન રહેવું, એ જ તેમના માટે ઈશ્વરની આગ્રા છે ને તે આ પ્રમાણે:—

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વમાનનિયતં કર્મ કુર્વન્નામસોતિ કિલ્બિષમ્+ ॥૪૭॥

+ 'એ પોતાનો ધર્મ આચરવામાં કઠિન હોય અને પરધર્મ આચરવામાં સુલભ હોય, તો પણ તે ઉત્તમ અનુજ્ઞાનવાળા પરધર્મ કરતાં ઉત્તમ

સ્વધર્મ સ્વભાવનિયત કર્મ છે. કાળની ગતિથી સ્વભાવનો પ્રકાશ તથા પરિણામ થયાં કરે છે. કાળની ગતિથી મનુષ્યનો જે સાધારણ સ્વભાવ બંધાય છે તે સ્વભાવનિયત યુગધર્મ છે. જાતિની કર્મગતિથી જાતિનો જે સ્વભાવ બંધાયેલ જાય છે તે જ સ્વભાવનિયત કર્મ જાતિનો ધર્મ છે. વ્યક્તિની કર્મગતિથી જે સ્વભાવ બંધાય છે તે સ્વભાવનિયત કર્મ વ્યક્તિનો ધર્મ છે. એ નાનાવિધ ધર્મો સનાતન ધર્મના સર્વસાધારણ આદર્શદારા પરસ્પર સંયુક્ત થાય છે કિંવા એક જ શૃંગબદ્ધમાં બંધાયેલે જોડાયેલ જાય છે. સાધારણ ધાર્મિક મનુષ્યમાટે એ ધર્મ જ સ્વધર્મ મનાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મચારી અવસ્થામાં એ ધર્મની સેવામાટે જ્ઞાન પથ શક્તિનો સંચય થાય છે; ગૃહસ્થાશ્રમમાં એ ધર્મનું અનુષ્ઠાન થાય છે અને એ ધર્મના સંપૂર્ણ અનુષ્ઠાનના યોગે જ વાનપ્રસ્થ કિંવા સંન્યાસના અધિકારને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ધર્મની જો કોઈ પણ સનાતન ગતિ હોય તો તે એ જ છે.

૪ આચાર્ય

આપણા પુરાતન દાર્શનિકો જે વેળાયે જગત અથવા સૃષ્ટિનાં મૂળ તત્ત્વોનાં અનુસંધાનમાં એટલે કે વિશ્વનાં મૂળતત્ત્વોને શોધી કાઢવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા, તે વેળાયે તેમને આ સર્વ પ્રપંચના મૂળમાં એક અનશ્વર અને વ્યાપક વસ્તુનું અસ્તિત્વ દૃષ્ટિગોચર

અનુષ્ઠાન વિનાનો ચોતાનો ધર્મ જ શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે, જન્મથી જ જે કર્મ નિયત થયેલાં છે તે કર્મોને કરનાર પુરુષ પાપ કિંવા દોષને પાત્ર થતો નથી. આ શ્લોકથી સ્વધર્મમાં દોષનું દર્શન કરી જ્ઞાતધર્મને ત્યાગવા-માટે તૈયાર થયેલા અર્જુનને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને પુનઃ સ્વધર્મવિધિની ઉત્કૃષ્ટતાનું દર્શાવણું કરાવેલું છે.

અનુવાદક

થયું હતું અને આધુનિક પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકો ક્રિયા જ્ઞાનવેતાઓનો પશુ દાર્શનિકા પર્વન્ત એ મૂળતત્ત્વોનું અનુસંધાન કર્યા પછી એવો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે કે બાહ્ય જગતમાં પશુ એ જ અનન્ય અને સર્વવ્યાપક એકતા ક્રિયા અંકનું અસ્તિત્વ રહેલું છે. અર્થાત્ તેમણે આકાશને જ આ સમસ્ત ભૌતિક પ્રપંચના મૂળ તરીકે સ્થિર કરેલું છે એટલે કે આકાશને જ તેમણે આ સમસ્ત ભૌતિક પ્રપંચના મૂળ તત્ત્વ તરીકે માની અથવા સ્વીકારી લીધું છે. ભારતવર્ષના દાર્શનિકો પશુ કેટલાક હજાર વર્ષ પૂર્વે એ જ સિદ્ધાન્તબણી દોરાર્થ ગયા હતા કે સર્વ ભૌતિક પ્રપંચોનું મૂળ આકાશ જ છે અને તેથી આકાશમાંથી જ અન્ય સર્વ ભૌતિક અવસ્થાઓ પ્રાકૃતિક પરિણામ-દ્વારા ઉદ્ભૂત ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે. તેમની આવી માન્યતા હોવા છતાં પશુ એ વાર્તાને અહીં સ્મરણમાં રાખી લેવાની આવશ્યકતા છે કે ભારતવર્ષના તે પુરાતન દાર્શનિકો એ જ સિદ્ધાન્તને અંતિમ ક્રિયા ચરમ સિદ્ધાન્ત માની સંતુષ્ટ થઈને બેસી રહ્યા નહોતા; કિન્તુ તેઓ યોગના બળથી સૂક્ષ્મ જગતમાં પ્રવેશ કરીને જાણી શક્યા હતા કે સ્થૂળ ભૌતિક પ્રપંચના પશ્ચાદ્ ભાગમાં એક સૂક્ષ્મ પ્રપંચ પશુ રહેલો છે અને તે પ્રપંચનું મૂળ ભૌતિક સૂક્ષ્મ આકાશ છે. પરંતુ એ સૂક્ષ્મ આકાશને પશુ ભારતવર્ષીય દાર્શનિકો અંતિમ વસ્તુ માનતા નહોતા; કારણ કે, તેઓ અંતિમ વસ્તુને ‘પ્રધાન’ નામથી ઓળખતા હતા. એ પ્રધાન વસ્તુના સંબંધમાં તેમની એવી માન્યતા હતી કે, પ્રકૃતિ ક્રિયા વિશ્વમયી ક્રિયાશક્તિ પોતાના સર્વવ્યાપક સ્પન્દનવડે એ પ્રધાન વસ્તુને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે અણુઓદ્વારા સૂક્ષ્મ-જૂતનું સંગઠન થાય છે. પરંતુ એ પ્રકૃતિ ક્રિયા વિશ્વવ્યાપિની ક્રિયા-શક્તિ પોતામાટે કંઈ પશુ કરતી નથી એટલે કે જેની તે શક્તિ છે તેની જ તુષ્ટિમાટે આ સર્વ પ્રપંચોની ઉત્પત્તિ તથા નાનાવિધ ગતિનો વ્યાપાર ચલાવ કરે છે. અર્થાત્ આત્મા અથવા પુરુષ જ એ પ્રકૃતિની દીડાનો અધ્યક્ષ ક્રિયા સાક્ષી છે. સારાંશ કે, પુરુષ તથા પ્રકૃતિ જેની

સ્વરૂપ તથા ક્રિયા છે તે અનિર્વચનીય પરબ્રહ્મ જ જન્મત કિંવા વિશ્વનું અનંધર તથા અદ્વિતીય મૂળ સત્ય છે. મુખ્ય મુખ્ય ઉપનિષદોમાં આર્ય ઋષિઓના તત્ત્વાનુસંધાનના પ્રરિણામે જે સત્યોનો આવિષ્કાર થયેલો છે તે સર્વના કેન્દ્રસ્વરૂપ એ બ્રહ્મવાદ કિંવા પુરુષપ્રકૃતિવાદની જે પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે તે અઘાપિ અવિચલ છે અને અનેક તત્ત્વદર્શી પુરુષોએ એ મૂળ સત્યોનો આધાર લઈને નાનાપ્રકારના તર્કવિતર્ક તથા વાદવિવાદવડે ભિન્નભિન્ન વિચારપ્રણાલીઓને ઉત્પન્ન કરેલી છે. એટલે કે, જેઓ બ્રહ્મવાદી છે તેઓ વેદાન્ત દર્શનના પ્રવર્તક છે, અને જેઓ પ્રકૃતિવાદી કિંવા પ્રકૃતિવાદના પક્ષપાતી છે તેમણે સાંખ્ય દર્શનનો પ્રચાર કરેલો છે. એથી ભિન્ન વળી કેટલાકો કેવળ પરમાત્મને જ ભૌતિક પ્રપંચના મૂળ તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારીને એક સર્વથા સ્વતંત્ર માર્ગના પ્રવાસી થયેલા છે. અર્થાત્ આવી રીતે નાનાવિધ માર્ગોનો આવિષ્કાર થવા પછી શ્રી કૃષ્ણે ગીતામાં એ સર્વ વિચારપ્રણાલીઓના સમન્વય તથા સામંજસ્યની સ્થાપના કરીને વ્યાસ દેવના મુખથી ઉપનિષદોમાં વર્ણવાયેલાં સત્યોનો પુનઃ પ્રચાર કરેલો છે. પુરાણોના કર્તાઓએ પણ વ્યાસદેવના રચેલા પુરાણને આધાર તરીકે સ્વીકારીને તે જ સત્યોને નાનાવિધ વ્યાખ્યાઓ, ઉપન્યાસ કિંવા કથાઓ તેમ જ રૂપક આદિના રૂપમાં સાધારણ મનુષ્યોના સંમુદાય સમક્ષ ઉપરિચત કરેલાં છે. પરંતુ સત્યનિરૂપણના આ સર્વ પ્રયત્નોથી પણ વિદ્વાનોનો વાદવિવાદ બંધ થયો નહિ અને તેથી તેઓ પોતપોતાના મતનો પ્રકાશ કરીને વિષદ રૂપથી દર્શનશાસ્ત્રની ભિન્નભિન્ન શાખાઓના સિદ્ધાન્તોનું સર્વ પ્રકારના તર્કવિતર્કદ્વારા પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યાં. અર્થાત્ આપણા પડ્દર્શનોનું જે આધુનિક સ્વરૂપ છે તે વિદ્વાનોની એ પછીની વિચારપ્રવૃત્તિનું જ ફળ છે. એ વિચારપ્રવૃત્તિઓના ચાંતમાં શ્રી શંકરાચાર્ય સમસ્ત દેશમાં એટલે કે

* સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, મીમાંસા અને વેદાન્ત એ ૬ તત્ત્વવિચારની પ્રણાલિકાઓ ‘પડ્દર્શન’ નામથી ઓળખાય છે.

સમસ્ત ભારતવર્ષમાં વેદાન્તના પ્રચારની અપૂર્વ તથા રચાયી વ્યવસ્થા કરીને સાધારણ લોકોનાં હૃદયોમાં વેદાન્તના આધિપત્યરૂપ મૂળને એટલાં તો ઊંડાં ઉતારી દીધાં છે કે શંકરાચાર્ય પછી સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક અને મીમાંસા એ પાંચ દર્શનો જે કે અલ્પ-સંખ્યક વિદ્વાનોના સમુદાયમાં અઘાપિ પોતાની કાંઈક પ્રતિજ્ઞાને જાળવી રહ્યાં છે; તથાપિ તેમના આધિપત્ય તથા પ્રભાવનો બહુધા ચિન્તાજગત કિંવા વિચારસૃષ્ટિમાંથી તો સર્વથા લોપ જ થઈ ગયો છે. સર્વજનમાન્ય વેદાન્ત દર્શન મધ્યે મતભેદ થતાં તેની મુખ્ય શાખાઓ તથા અનેક ગૌણ શાખાઓની સ્થાપના થયેલી છે. જ્ઞાનપ્રધાન અદ્વૈતવાદ અને ભક્તિપ્રધાન વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ તથા દ્વૈતવાદનો પરસ્પર વિરોધ અત્યારે પણ હિન્દુધર્મમાં વર્તમાન છે. જ્ઞાનમાર્ગીઓ ભક્તના ઉદ્ધામ પ્રેમ તથા ભાવપ્રવણતાને ઉન્માદના લક્ષણ તરીકે ઓળખાવીને હાસ્યમાં જ ઉડાવી દે છે અને ભક્તજનો જ્ઞાનમાર્ગીઓની તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક સ્પૃહા કિંવા આકાંક્ષાને સર્વથા શુષ્ક તર્ક તરીકે વ્યક્ત કરીને તેની સંપૂર્ણ ઉપેક્ષા કરતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ જે તેમની એ કૃતિનો સાતિથી વિચાર કરવામાં આવે, તો તે ઉભયની એ માન્યતા બ્રાન્તિમૂલક તથા સંકીર્ણ છે, એમ જ આપણા જોવામાં આવી શકે છે; કારણ કે, જેમાં ભક્તિનો નિવાસ ન હોય તેવા તત્ત્વજ્ઞાનવડે અહંકારની વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ હોય છે અને એ અહંકાર મુક્તિ અથવા મોક્ષના માર્ગને અવરુદ્ધ અથવા બંધ કરી નાખે છે; તેમજ જેમાં જ્ઞાનનો નિવાસ ન હોય તેની ભક્તિ સર્વથા અંધવિશ્વાસ કિંવા અંધશ્રદ્ધા અને ભ્રમસંકુલ તામસિકતાને ઉત્પન્ન કરનારી થઈ પડે છે. સારાંસે કે, ઉપનિષદોના દર્શાવેલા સત્યમાર્ગમાં જ્ઞાન, ભક્તિ તથા કર્મ એ ત્રણેનાં સામંજસ્ય તથા પરસ્પર સહાયકતા સંપૂર્ણ રૂપથી રક્ષાયલાં છે અને તેથી ઉપનિષદોએ દર્શાવેલો માર્ગ જ ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો સર્વથી શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

જો વિશ્વમાં સર્વવ્યાપક તથા સર્વલોકમાન્ય સનાતન આચાર્ય

ધર્મને પ્રચારવાની આપણી ઇચ્છા હોય, તો પ્રથમ આપણા સનાતન આર્ય ધર્મને સનાતન આર્ય જ્ઞાનના આધારપર સંસ્થાપિત કરવાની આવશ્યકતા છે, એ નવીનનાથી કહેવાની કે લખવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ; કારણ કે, દર્શનશાસ્ત્ર ચિરકાલ એકપક્ષપ્રકાશક તથા અસંપૂર્ણ હોવાથી જે સમસ્ત જગતને એક જ સંકીર્ણ મતના અનુયાયી તર્કદ્વારા સીમાબદ્ધ કરવા જઇએ, તો તેથી સત્યની એક દિશાનું વિશદ રૂપથી નિરૂપણ કરી શકાય છે; પરંતુ તેથી સત્યની અન્ય દિશા અથવા બીજી બાજુ તો સર્વથા અજ્ઞાત અથવા ઢંકાયેલી જ રહી જાય છે. અદ્વૈતવાદીઓનો માયાવાદ એવા પ્રકારના અપલાપના દષ્ટાન્ત રૂપ છે, એટલે કે, બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત્ મિથ્યા છે, એ જ માયાવાદનો મૂળમંત્ર છે. અર્થાત્ એ મંત્ર જે જાતિની વિચારપ્રણાલીના મૂળમંત્ર તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે, તે જાતિમાં જ્ઞાનલિપ્સા, વૈરાગ્ય તથા સંન્યાસ વિષયક પ્રિયતાની વૃદ્ધિ થતી જાય છે અને તેથી રજઃશક્તિનો લોપ થતાં સત્ત્વ ગુણ તથા તમોગુણની પ્રબળતા થતી અનુભવાય છે. આનું પરિણામ એ થાય છે કે એક બાજુ જ્ઞાનમંડિત સંન્યાસીઓ, આ સંસારમાંની જેમની સર્વ તૃષ્ણાઓનો લોપ થયેલો છે તેવા પ્રેમિક ભકતો તથા શાન્તિને ઇચ્છનારા વૈરાગીઓની સંખ્યા વધતી જાય છે અને બીજી બાજુ તામસિક, અગ્ર, અપ્રવૃત્તિમુગ્ધ તથા અકર્મણ્ય કિંવા કર્મહીન સાધારણ પ્રજાની દુર્દશા સંઘટિત થતી જાય છે. ભારતવર્ષમાં પણ માયાવાદના પ્રચારથી એ જ પરિણામ થયેલું છે. હવે, જે જગત્ સર્વથા મિથ્યા જ હોય, તો તો કેવળ જ્ઞાનની તૃષ્ણા વિના અન્ય સર્વ ચેષ્ટાઓને સર્વથા નિરર્થક તથા અનિષ્ટોત્પાદક જ માનવી જોઇએ; પરંતુ મનુષ્યના જીવનમાં જ્ઞાનતૃષ્ણા ઉપરાંત બીજી પણ એવી અનેક પ્રબળ તથા ઉપયુક્ત વૃત્તિઓ ક્રીડા કરતી દેખાય છે કે જે સર્વ વૃત્તિઓની ઉપેક્ષા કરવાથી કોઈ પણ જાતિ એક ક્ષણમાત્રને માટે પણ પોતાના અસ્તિત્વને ભાગ્યે જ ટકાવી શકે છે. આ અનર્થના ભયથી એટલે કે આવો અનર્થ ન થાય એટલામાટે

જાગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે જ્ઞાનના પારમાર્થિક તથા વ્યાવહારિક એવી રીતે બે અંગો દર્શાવીને મનુષ્યમાટે તેના અધિકારના બેદ અનુસાર જ્ઞાન તથા કર્મની વ્યવસ્થા કરેલી છે. પરંતુ તેમણે પોતાના યુગ અથવા સમયમાં ચાલતા ક્રિયાસંકૂલ-અમુક પ્રકારની ક્રિયાઓથી સીમાબદ્ધ થયેલા-કર્મમાર્ગનો જે તીવ્ર પ્રતિવાદ કર્યો હતો, તેનું વિપરીત ફળ ફળ્યા વિના રહી શક્યું નથી; કારણ કે, શ્રી શંકરાચાર્યના પ્રભાવથી જ તે કર્મમાર્ગ લુપ્તપ્રાય થઈ ગયો છે અને સર્વ વૈદિક ક્રિયાઓનો પણ લોપ થયો છે; તથાપિ સાધારણ લોકોના મનમાં જગત્ માયા-માથી ઉદ્ભવેલું છે, કર્મ અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી મુક્તિનું વિરોધી છે અને કેવળ અદૃષ્ટ અથવા ભાગ્ય જ સુખ તથા દુઃખનું મૂળ કારણ છે ઇત્યાદિ તમોગુણને પ્રસારનારી માન્યતાઓ એવી તો દૃઢ હસી ગઈ છે કે તેના યોગે રજોગુણ કિંવા રજઃશક્તિના પુનઃ પ્રકાશની ઘટના સર્વથા અસંભવનીય જેવી જ થઈ પડી છે. આર્થ જાતિની રક્ષામાટે જાગવાને પુરાણ તથા તંત્રના પ્રચારવડે માયાવાદનો પ્રતિરોધ-અટકાવ-કર્યો હતો; કારણ કે, પુરાણોમાં ઉપનિષદપ્રસૂત આર્થધર્મની નાનાવિધ દિશાઓને કેટલાક પરિમાણમાં સુરક્ષિત રાખવામાં આવી હતી અને તંત્રશાસ્ત્રે શક્તિની ઉપાસનાના યોગે મુક્તિ તથા ભુક્તિરૂપ બે પ્રકારનાં ફળોની પ્રાપ્તિની આકાંક્ષાથી લોકોને કર્મના માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કર્યા હતા. સારાંશ કે, જે પુરુષોએ અત્યાર સુધીમાં જાતિના રક્ષણમાટે યુદ્ધો કરેલાં છે તે મેવાડનો પ્રતાપસિંહ, દક્ષિણનો સિંહ શિવાજી, બંગાલી વીર પ્રતાપાદિત્ય તથા ચન્દ્રરાજ-આંદરાય-આદિ પુરુષો કાં તો શક્તિના ઉપાસકો હતા અને કાં તો તાંત્રિક ગુરુના શિષ્યો હતા; એટલે કે, એમાંનો કોઈ પણ પુરુષ કેવળ સંન્યાસ કિંવા વૈરાગ્યનો ઉપાસક હતો જ નહિ. તમોગુણથી થનારા અનર્થનો નિષેધ કરવામાટે ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે પણ કર્મસંન્યાસ એટલે કે કર્મ-ત્યાગનો વિરોધી ઉપદેશ જ આપેલો છે, એ નવીનતાથી દર્શાવવાની આવશ્યકતા છે ખરી કે ?

માયાવાદ પણ અસત્ય તો નથી જ; કારણ કે, માયાવાદની પ્રતિષ્ઠા સત્યના આધારે જ થયેલી છે. ઉપનિષદોમાં પણ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે: 'ઇશ્વર પરમ માયાવી છે અને તેણે પોતાની માયાદ્વારા જ અદૃશ્ય જગતને ઉત્પન્ન કરેલું છે.' ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે પણ એમ જ દર્શાવેલું છે કે: 'ત્રૈગુણ્યમયી માયા જ સમસ્ત જગતમાં વ્યાપી રહી છે. કેવળ એક અનિર્વચનીય બ્રહ્મ જ જગતનું મૂળ સત્ય છે અને અન્ય સર્વ પ્રપંચો તેનાં દૃશ્ય પ્રકટીકરણ હોવાથી પરિણામશીલ તથા નશ્વર છે.' હવે જો કેવળ એક બ્રહ્મ જ સનાતન સત્ય હોય, તો પછી નાનાવિષ ભેદો તથા બહુતાનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી થયેલો છે, એ ભેદો તથા બહુત્વની પ્રતિષ્ઠા શામાં છે તેમ જ એ ભેદો તથા બહુત્વનો નાશ અથવા લોપ કેવા પ્રકારે થવાનો સંભવ છે, એ પ્રશ્ન અનિવાર્ય થઈ પડે છે અને તેથી ઉપનિષદોએ એ પ્રશ્નનું એ જ ઉત્તર આપેલું છે કે: 'ન્યારે કેવળ એક બ્રહ્મ જ સનાતન સત્ય છે, તો પછી ભેદ તથા બહુત્વનો પણ બ્રહ્મમાંથી જ ઉદ્ભવ થયેલો છે, તેમની પ્રતિષ્ઠા પણ બ્રહ્મમાં જ છે અને બ્રહ્મની કોઈ એક અનિર્વચનીય શક્તિદ્વારા જ તેમનો નાશ થાય છે, એમ જ સમજી લેવાનું છે.' અર્થાત્ બ્રહ્મની એ અનિર્વચનીય શક્તિને કોઈ સ્થળે માયાવીની માયાના નામથી, કોઈ સ્થાનમાં પુરુષાધિષ્ઠિત પ્રકૃતિના નામથી, અને ક્યાંક ઇશ્વરની વિદ્યા-અવિદ્યામયી ઈચ્છાશક્તિના નામથી ઓળખાવવામાં આવી છે. પરંતુ આટલી વ્યાખ્યાથી તાર્કિક કિંવા તર્કવાદીઓનું મન સંતુષ્ટ થઈ શકતું નથી; કારણ કે, એક કેવી રીતે બહુ થાય છે તેમ જ અભેદમાંથી ભેદનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થાય છે, એનો એ વ્યાખ્યામાં સંતોષજનક થઈ પડે તેવો કશો પણ નિર્ણય કરાયેલો નથી. આ કારણથી અંતે મનમાં એ પ્રશ્નનું એક એવું સહ જ ઉત્તર મેળવ્યું કે: 'એક બહુ નથી થતું અને સનાતન અભેદમાં ભેદ ઉત્પન્ન થઈ શકતો જ નથી; અર્થાત્ બહુ મિથ્યા છે અને ભેદ અલીક એટલે કે અસત્ય છે; છતાં જો બહુત્વ તથા ભેદભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે સનાતન

અદ્વિતીય આત્મામાં સ્વપ્ન સમાન ભાસનારી માયા માત્ર છે; સારાંશ કે, આત્મા જ સત્ય છે અને આત્મા જ સનાતન છે. ' પરંતુ એમાંથી પણ વળી એવા પ્રશ્નનો ઉદ્ભવ થાય છે કે: ' એ માયા શી વસ્તુ છે, માયા સામાંથી ઉદ્ભવેલી છે, માયા સામાં અથવા કોનામાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે અને માયા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? ' આ પ્રશ્નનું શ્રી શંકરાચાર્યે એવા પ્રકારનું ઉત્તર આપેલું છે કે: " માયા શી વસ્તુ છે તે કહી શકાય તેમ નથી એટલે કે માયા અનિર્વચનીય છે તેમ જ માયાનો ઉદ્ભવ પણ થતો નથી; કારણ કે, તે અનાદિકાળથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તેથી તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રશ્નનો અવકાશ રહેતો જ નથી. ' પરંતુ શ્રી શંકરાચાર્યનું એ ઉત્તર પણ સંપૂર્ણ સંશયહારક તથા સંતોષદાયક થઈ પડે તેનું તો નથી જ; કારણ કે, શ્રી શંકરાચાર્યના આ તર્ક કિંવા અનુમાનના યોગે એકમેવાદ્વિતીય બ્રહ્મમાં એક અન્ય સનાતન તથા અનિર્વચનીય વસ્તુ પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયેલી છે અને તેથી એકતાનો સર્વથા ભંગ થઈ ગયો છે, એ કાષ્ઠના પણ જોવા તથા જાણવામાં આવી શકે તેમ છે.

આ ઉત્તરોની જો આપણે તુલનાત્મક સમાલોચના કરીએ, તો શ્રી શંકરાચાર્યની યુક્તિ કરતાં ઉપનિષદોની યુક્તિ આપણને અધિક ઉત્કૃષ્ટ દેખાતી છે અને તે યુક્તિ એ છે કે: ભગવાનની પ્રકૃતિ જ આ જગત કિંવા સૃષ્ટિનું મૂળ છે, ભગવાનની તે જ પ્રકૃતિ શક્તિ છે અને સૃષ્ટિદાનંદની જો કોઈ સૃષ્ટિદાનંદમયી શક્તિ હોય, તો તે પણ તે પ્રકૃતિ જ છે. આત્માના પક્ષથી ભગવાન પરમાત્મા છે અને જગતના પક્ષથી પરમેશ્વર છે. પરમેશ્વરની ઇચ્છા શક્તિમયી હોવાથી પરમેશ્વરની તે ઇચ્છાશક્તિદ્વારા જ એકમાંથી બહુ થાય છે અને અસંદેશમાંથી બેઠ ઉત્પન્ન થતો દેશાય છે. પરમાર્થની દૃષ્ટિથી જોતાં બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત મિથ્યા તથા પરામાયાપ્રસૂત છે; કારણ કે, તે બ્રહ્મમયી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પુનઃ બ્રહ્મમાં જ વિલીન થઈ જાય છે. અર્થાત્ અસ્તિત્વ કેવળ દેશ તથા કાળમાં જ હોય છે.

એટલે કે બ્રહ્મની દેશકાલાતીત અવસ્થામાં પ્રપંચનું અસ્તિત્વ હોઈ જાય છે. બ્રહ્મમાં પ્રપંચયુક્ત દેશકાળનો સમાવેશ છે; પરંતુ બ્રહ્મ પોતે દેશકાળના બંધનમાં બંધાયેલો નથી. જગત્ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, બ્રહ્મમાં વર્તમાન છે, સનાતન અનિર્વચનીય બ્રહ્મમાં આશ્રન્તવિશિષ્ટ જગત્ની પ્રતિષ્ઠા છે અને ત્યાં તે બ્રહ્મની વિદ્યા-અવિદ્યામયી શક્તિદ્વારા સ્વભાષને વિરાજી રહે છે. જેવી રીતે મનુષ્યમાં પ્રકૃત સત્યને પ્રાપ્ત કરી લેવાની શક્તિ ઉપરાંત કલ્પનાદ્વારા અલીક અથવા અસત્ય વસ્તુને મેળવવાની શક્તિ પણ વિદ્યમાન છે. તેવી જ રીતે રીતે બ્રહ્મમાં પણ વિદ્યા તથા અવિદ્યા અને સત્ય તથા અનૃત-અસત્ય-આદિનો સમાવેશ થયેલો છે. આમ હોવા છતાં પણ અનૃત કિંવા અસત્ય દેશ તથા કાળની અવસ્થામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એ અહીં સારી રીતે સ્મરણમાં રાખવાનું છે. અર્થાત્ જેવી રીતે મનુષ્યની કલ્પના દેશકાળની ગતિવડે સત્યમાં પરિણત થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે જેને આપણે અનૃત અથવા અસત્યના નામથી ઓળખીએ છીએ, તે સર્વથા અનૃત કિંવા અસત્ય નથી, કિન્તુ સત્યની અનનુભૂત-અનુભવમાં ન આવેલી-એક દિશા માત્ર છે. વાસ્તવિકતાથી 'સર્વ સત્યમ્' એટલે કે સર્વ સત્ય જ છે અને દેશકાલાતીત અવસ્થામાં જગત્ મિથ્યા છે; પરંતુ આપણે પોતે દેશકાલાતીત ન હોવાથી જગત્ને મિથ્યા કહેવાનો આપણો અધિકાર નથી; કારણ કે, દેશકાલની અવસ્થામાં જગત્ મિથ્યા નથી, કિન્તુ સર્વથા સત્ય જ છે. સોરાંશ કે, જ્યારે દેશ તથા કાળથી અતીત થઈને બ્રહ્મમાં વિલીન થવાનો આપણો સમય આવી લાગશે, તે વેળાએ આપણે જગત્ને મિથ્યા કહી ચકાશું. અર્થાત્ તે સમય આવ્યા પૂર્વે અને તેટલી શક્તિનો આવિર્ભાવ થવા પૂર્વે અનધિકારી અવસ્થામાં જ જો આપણે જગત્ને મિથ્યા કહીએ તો તે આપણો મિથ્યાચાર થયેલો જ કહેવાય તેમ છે અને એથી ધર્મની વિપરીત ગતિ થવાનો જ સંભવ છે. અર્થાત્ આપણા પક્ષે તો બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત્ મિથ્યા છે એમ

કહેવા કરતાં ધ્યાન સત્ય છે અને જગત્ ધ્યાન છે એમ કહેવું એ જ ઉચિત તથા એપરકર છે; કારણ કે, ઉપનિષદોનો એ જ ઉપદેશ છે કે: 'સર્વં કાર્ત્ત્વ્યં બ્રહ્મ' અને એ સત્યના આધારપર જ સનાતન આર્યધર્મ પ્રતિષ્ઠિત થયેલો છે.

૫ અહંકાર

આપણી બાબામાં અહંકાર શબ્દનો અર્થ એવો અને એટલો બધો વિકૃત થઈ ગયો છે કે તેના યોગે સનાતન આર્યધર્મના મુખ્ય મુખ્ય તોંને સમજવાના કાર્યમાં અનેક વાર અનિવાર્ય બાધા આવી પડે છે. જેમ કે, ગર્વ રાજસિક અહંકારનું એક વિશિષ્ટ પરિણામ માત્ર હોવા છતાં સાધારણ્યતઃ અહંકાર શબ્દનો એવો જ અર્થ સ્વીકારવામાં આવે છે કે અહંકારને ત્યાગવાની વાર્તા આવતાં જ ગર્વના પ્રતિત્યાગ અથવા તો રાજસિક અહંકારના પરિત્યાગની ભાવના જ મનમાં આવીને ઊભી રહે છે. હવે જે વાસ્તવિકતાથી વિચાર કરવામાં આવે, તો અહંજ્ઞાન માત્રનો અહંકાર શબ્દમાં જ સમાવેશ થાય છે. અહંબુદ્ધિ મનુષ્યના વિજ્ઞાનમય આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાર પછી પ્રકૃતિ અન્તર્ગત ત્રણ ગુણો—સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ—ની કીડાવડે તેની ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિઓ વિકસતી થાય છે કે જે ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિઓ સાત્ત્વિક અહંકાર, રાજસ અહંકાર અને તામસિક અહંકારના નામથી ઓળખાય છે. એમની સાત્ત્વિક અહંકાર જ્ઞાનપ્રધાન તથા સુખપ્રધાન હોય છે. 'મને જ્ઞાન થાય છે' અને 'મને આનંદ થાય છે;' એવા પ્રકારના જે ભાવો તે સાત્ત્વિક અહંકારની ક્રિયાઓ છે. સાધકની અહંતા, ભક્તની અહંભાવના, જ્ઞાનીની અહંભાવના તથા નિષ્કામકર્મીની અહંતા સુખપ્રધાન, જ્ઞાનપ્રધાન તથા સુખપ્રધાન હોય છે, એ વિશિષ્ટતાથી

કહેવાની કે લખવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ. એવી જ રીતે રાજ્ય અહંકાર કર્મપ્રધાન હોય છે; એટલે કે, ‘હું કર્મ કરું છું,’ ‘હું વિજય મેળવું છું,’ ‘હું પરાજય પામું છું,’ ‘હું ઉદ્યોગ કરું છું,’ ‘કાર્યસિદ્ધિ મારી જ છે,’ ‘આ મારી અસિદ્ધિ છે,’ ‘હું બળવાન છું,’ ‘હું સિદ્ધ છું,’ ‘હું સુખી છું’ અને ‘હું દુઃખી છું’ આવા પ્રકારના જે સર્વ બાવો તે સર્વથા રજઃપ્રધાન, કર્મપ્રધાન તથા પ્રવૃત્તિજનક છે; અને ‘હું અધમ છું,’ ‘હું નિરુપાય છું,’ ‘હું આળસ્ય છું,’ ‘હું અસમર્થ છું,’ ‘હું હીન છું,’ ‘મારામાટે હવે આશા જેવું કંઈ છે જ નહિ,’ અને ‘હું પ્રકૃતિમાં લીન થતો જાઉં છું; કારણ કે, પ્રકૃતિમાં લીન થઈ જવું એ જ હવે મારી એક માત્ર ગતિ છે;’ આવા પ્રકારના જે સર્વ બાવો તે તમઃપ્રધાન હોવાથી અપ્રવૃત્તિ તથા અપ્રકાશ-અંધકાર-ને જ ઉત્પન્ન કરનારા છે, એ કંઈ પણ સમજી શકે તેમ છે. સારાંશ કે, જેઓ તામસિક અહંકારથી ક્ષિપ્ત થયેલા-ધેરાયલા-હોય છે, તેમનામાં ગર્વનો સર્વથા અભાવ હોઈને કેવળ અહંકાર જ પૂર્ણરૂપે રહેલો હોય છે; પરંતુ તે જ અહંકાર તેમની અધોગતિ, તેમના નાશ તથા તેમનામાટે શત્રુબળની પ્રાપ્તિને હેતુ થઈ પડે છે. જેવી રીતે ગર્વમાં અહંકાર રહેલો હોય છે તેવી જ રીતે નમ્રતામાં પણ અહંકાર રહેલો હોય છે અને જેવી રીતે બળમાં અહંકાર રહેલો હોય છે તેવી જ રીતે દુર્બળતામાં પણ અહંકાર તો રહેલો જ હોય છે. પરંતુ જેઓ તામસિક બાવથી ગર્વ લીન રહ્યા કરે છે, તેઓ અધમ, દુર્બળ તથા લાય અને નિરાશાના યોગે બીજાનાં ચરણમાં નમેલા જ રહ્યા કરે છે; સારાંશ કે, તામસિક નમ્રતા, તામસિક ક્ષમા અને તામસિક સહિષ્ણુતાનું કંઈ પણ મૂલ્ય હોતું જ નથી અને તેનું કંઈ પણ સાંકે ફળ ફળતું જ નથી. અન્ય પક્ષે જેઓ સર્વત્ર સર્વવ્યાપક નારાયણનો સાક્ષાત્કાર કરીને સર્વ જનો સમક્ષ નમ્ર, ક્ષમાશીલ તથા સહિષ્ણુ રહ્યા કરે છે, તેમને જ પુણ્યની પૂર્ણ પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, જે મનુષ્યો એ સર્વ અહંકાર

ચત્તિઓનો પરિત્યાગ કરીને ત્રૈગુણ્યમયી ભાષાનો અતિક્રમ કરી જાય છે એટલે કે ભાષાની સીમાને ઓળંગી જાય છે, તેઓ ભગવાનની વિશ્વમયી શક્તિ તેમના મન તથા પ્રાણરૂપ આધારમાં જે ભાવો પ્રેરે છે તે ભાવોને સ્વીકારીને જ સંતુષ્ટ તથા અનાસક્ત રહ્યા કરે છે અને શાન્તિ તથા આનન્દને સર્વેશી પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ સર્વ પરિણામોનો વિચાર કરતાં તામસિક અહંકાર સર્વથા વર્જનીય કિંવા ત્યાગ્ય હોવાથી રાજસ અહંકારને જાગૃત કરી સત્ત્વગુણપ્રસૂત જ્ઞાનના સાહાય્યવડે તેને નિર્મૂલ કરી નાખવો એ ઉત્તતિનું પ્રથમ સોપાન છે; કારણ કે, રાજસ અહંકારના હસ્તે મુક્તિના ઉપાયરૂપ જ્ઞાન, મદ્દા તથા ભક્તિનો વિકાસ થાય છે. સત્ત્વપ્રધાન—જેનામાં સત્ત્વ-ગુણ પ્રધાન હોય તેવા—મનુષ્યના મુખમાંથી એવો ઉદ્ગાર કદાપિ નથી નીકળતો કે: ‘હું સુખી છું’ કિન્તુ તેના મુખમાંથી એવા જ કણ્ઠે નીકળે છે કે: ‘મારા પ્રાણમાં સુખનો વિકાસ થાય છે;’ તેમ જ તેના મુખમાંથી એવું વાક્ય પણ નથી નીકળતું કે: ‘હું જ્ઞાની છું;’ કિન્તુ તે તો એમ જ બોલે છે કે: ‘મારામાં ધીમે ધીમે જ્ઞાનનો સંચાર થતો જાય છે;’ કારણ કે, તેને જે સુખ તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે તે સુખ તથા જ્ઞાન તેનું પોતાનું નથી, કિન્તુ જગત્-આતાનું જ છે, એ તત્ત્વને તે સારી રીતે જાણતો હોય છે. આ કથનનો આશય એ જ છે કે જે જ્ઞાનીમાં પણ સર્વ પ્રકરના અનુભવ સહિત આનંદ તથા સંતોષભાટેની સિપ્તતા કિંવા આસક્તિ રહેલી હોય, તો તે જ્ઞાની કિંવા ભક્તનો ભાવ પણ અહંકૃત છે, એમ જ સમજવાનું છે. અર્થાત્ ‘આ હું જ કરું-છું’ એવો ઉદ્ગાર આ સુખી મુખમાંથી નીકળતો રહે, ત્યાં સુધી અહંબુદ્ધિનો પરિત્યાગ થયો નથી, એ નિઃસંશય છે. ગુણાતીત મનુષ્ય જ અહંકારનો મૂર્ખ વિજેતા થઈ શકે છે; કારણ કે, જીવ સાક્ષી અને બોક્તા છે; પુરુષોત્તમ ભગવાન અનુમન્તા અને પ્રકૃતિ કર્તા છે એટલે એમાં ‘અહમ્’-‘હું’-જેવું કંઈ છે જ નહિ; કારણ કે, આ સર્વ એકમેવા-

દ્વિતીય બ્રહ્મવી વિદ્યા-અવિદ્યામયી શક્તિની જ લીલા છે, એ રહસ્યને તે સારી રીતે જાણુતો હોય છે. અહંજ્ઞાન જીવાધિષ્ટિત પ્રકૃતિનો એક માયાપ્રસૂત ભાવ માત્ર છે અને સચ્ચિદાનંદમાં લીન થઈ જવું એ જ અહંજ્ઞાનરહિત ભાવની અંતિમ અવસ્થા છે. કિન્તુ જેઓ ગુણાતીત થવા છતાં પણ પુરુષોત્તમ ભગવાનની ઇચ્છાથી લીલામાં અવસ્થાન કરે છે એટલે કે લીલામાં સંલગ્ન રહે છે તેઓ પુરુષોત્તમ ભગવાન તથા જીવના અસ્તિત્વને સુરક્ષિત રાખીને પોતાને પ્રકૃતિવિશિષ્ટ ભગવાનના અંશ માની લીલાના કાર્યને સંપન્ન કર્યા કરે છે અને તેથી તેમના એ ભાવને અહંકાર એ નામથી ઓળખી શકાતો નથી; કારણ કે, એ ભાવ તો પરમેશ્વરમાં પણ રહેલો છે; એટલે કે, પરમેશ્વરમાં અજ્ઞાન કિંવા લિપ્તતા-આસક્તિ-તો નથી જ; પરંતુ તેની આનંદમયી અવસ્થા સ્વસ્થ ન રહેતાં વિશ્વમુખી કિંવા વિશ્વવ્યાપક થતી રહે છે. અર્થાત્ જેમનો આવો ભાવ હોય છે તેઓ જ જીવન્મુક્ત છે; કારણ કે, લયરૂપ મુક્તિ દેહનો પાત થવા પછી મેળવી શકાય છે અને જીવન્મુક્ત દેશનો આ દેહમાં જ અનુભવ કિંવા સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે.

૬ નિવૃત્તિ

આપણા દેશમાં એટલે કે ભારતવર્ષમાં કદાપિ શુદ્ધિમાન અને વિચારશીલ પુરુષોએ ધર્મની સંકીર્ણ અને જીવનના મહત્ત્વ કર્મની વિરોધિની વ્યાખ્યાનો સ્વીકાર કરેલો નથી; અર્થાત્ હિંદુઓના જ્ઞાન તથા શિક્ષણમાં એ જ મહત્ત્વ તથા ગંભીર તત્ત્વ સ્વીકારાયેલું છે કે સમસ્ત જીવન ધર્મક્ષેત્ર છે. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના સ્પર્શથી કલુષિત થતાં આપણા જ્ઞાન તથા શિક્ષણની વિકૃત તથા અસ્વાભાવિક અવસ્થા થયેલી છે અને તેથી આપણે બહુધા એવી જ ભ્રાન્તિમૂલક પાશ્ચાત્ય

કિંવા માન્યતાને આધીન થઈ ગયા છીએ કે દેવળ સંન્યાસ, ભક્તિ તથા સાત્ત્વિક ભાવ વિના અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ ધર્મનું અંગ થઈ શકે તેમ છે જ નહિ; એટલે કે સંન્યાસ, ભક્તિ તથા સાત્ત્વિક ભાવ એ ત્રણ જ ધર્મનાં અંગો છે; કારણ કે, પાશ્ચાત્ય લોકો એ ધારણા કિંવા માન્યતાને જ સ્વીકારીને ધર્મની આલોચના કરે છે. જેવી રીતે 18-19-મી સદીમાં જીવનના ધર્મ અને અધર્મ નામક બે ભાગો કરેલા છે તેવી રીતે પાશ્ચાત્ય જગતમાં ધર્મ, અધર્મ અને ધર્માધર્મથી બહિર્બૂત કિંવા બાહ્ય જીવનની અધિકાંશ ક્રિયા તથા વૃત્તિનું અનુશીલન એ પ્રમાણે જીવનના ત્રણ ભાગ કરાયેલા છે. જગવાનની પ્રશંસા, પ્રાર્થના, સંકીર્તન તથા દેવાલય-ચર્ચ-માં પુરોહિત-પાદરી-ના આખ્યાનનું શ્રવણ ઇત્યાદિ ક્રમેને તેઓ ધર્મ કિંવા Religion ના નામથી ઓળખે છે અને Morality કિંવા સત્કાર્ય-નૈતિકતા-ને ધર્મના અંગ તરીકે નહિ, કિન્તુ એક સ્વતંત્ર વસ્તુ તરીકે સ્વીકારે છે; તથાપિ અનેક જનો Religion અને Morality એ વસ્તુઓને બન્ને ધર્મનાં ગણી અંગ તરીકે સ્વીકારે છે. દેવાલય-ચર્ચ-માં ન જવું અને નાસ્તિકવાદી કિંવા સંશયવાદી થઈને Religion ની નિન્દા કરવી કિંવા Religion ના સંબંધમાં ઉદાસીનતા દર્શાવવી એ સર્વ ક્રમેને પાશ્ચાત્ય વિશ્વમાં અધર્મ કિંવા Irreligion ના નામથી અને કુકાર્ય કિંવા અનૈતિકતાને Immorality ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે એટલે કે તેઓ પૂર્વોક્ત મત અનુસાર Immorality ને અધર્મના એક અંગ તરીકે જ માને છે. સારાંશ કે, પાશ્ચાત્ય લોકોની માન્યતા અનુસાર Religion અને Life એટલે કે ધર્મ અને કર્મનો પરસ્પર કશો પણ સંબંધ નથી અને તેઓ એક બીજાથી સર્વથા સ્વતંત્ર છે. અર્થાત્ આપણામાંના પણ અનેક લોકો 'ધર્મ' શબ્દનો આવા પ્રકારનો જ વિકૃત અર્થ કરતા દષ્ટિગોચર થાય છે અને તેથી તેઓ સાધુસંન્યાસીની કથા, દેવદેવીની કથા તથા સંસારત્યાગની કથાને જ ધર્મના નામથી ઓળખતા હોવાથી બે કોઈ

અન્ય વિષયની ચર્ચા કરે છે, તો તેઓ એમ જ બોલી બેઠે છે કે: 'આ સર્વ સાંસારિક વિષયની ચર્ચા છે; એમાં ધર્મનો વિષય નથી;' ક્રમશઃ કે, તેમનાં મનોમાં પાશ્ચાત્ય Religion ના ભાવનો જ સુ-ભાવેશ થયેલો હોય છે એટલે 'ધર્મ' શબ્દ સાંભળતાંની સાથે જ તેમના મનમાં 'Religion' શબ્દની વ્યાખ્યા તરી આવે છે અને તેના યોગે અગ્નાત ભાવથી તેઓ એ જ અર્થમાં 'ધર્મ' શબ્દનો વ્યવ-હાર કરવા મંડી જાય છે. પરંતુ આવી રીતે આપણા સ્વદેશીય વિ-ષયમાં વિદેશીય ભાવનો પ્રવેશ કરાવવાથી આપણે આપણા ઉદાર તથા સનાતન આર્યભાવ અને આર્યશિક્ષણથી બ્રહ્મ યતા જઈએ છીએ, એ તેમના લક્ષમાં આવતું નથી. અરતુ: વરતુત: આપણું સમસ્ત જીવન ધર્મક્ષેત્ર હોવાથી, સંસાર પણ ધર્મ જ છે એટલે કે કેવળ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની આલોચના અને ભક્તિનો ભાવ એ જ ધર્મ નથી; કિન્તુ કર્મ પણ ધર્મ જ છે. આ મહત્તી શિક્ષા આપણા સમ-સ્ત સાહિત્યમાં સનાતન ભાવથી વ્યાપેલી છે અને 'સર્વ ધર્મ: પાતક:' એ વાક્યથી તે વ્યક્ત થાય છે.

કેટલાકોની એવી માન્યતા છે કે કર્મ ધર્મનું અંગ છે ખરું, કિન્તુ સર્વવિધ કર્મ નહિ, પણ જે કર્મો સાત્ત્વિક ભાવયુક્ત અને નિવૃત્તિને અનુકૂલ થનારાં હોય, તે કર્મો જ ધર્મના અંગ તરીકે ગ્રા-હ્યમાવાને યોગ્ય છે; પરંતુ તેમની આ માન્યતા પણ સર્વથા ભ્રાન્તિ-મૂલક છે; ક્રમશઃ કે, જેવી રીતે સાત્ત્વિક કર્મ ધર્મ છે તેવી રીતે રા-જસ કર્મ પણ ધર્મ જ છે; જેવી રીતે જીવપ્રતિ દુષ્ટા દર્શાવવી એ ધર્મ છે તેવી જ રીતે ધર્મયુદ્ધમાં દેશના શત્રુને હણી નાખવા એ પણ ધર્મ જ છે; જેવી રીતે પરાપકારમાટે પોતાના સુખ, ધન તથા પ્રાણ આદિને જલ્દાંજલિ આપી દેવી એ ધર્મ છે તેવી જ રીતે ધર્મના સાધનરૂપ શરીરની ઉચિત ભાવથી રક્ષા કરવી એ પણ ધર્મ જ છે; રાજનીતિ પણ ધર્મ છે, કાવ્યરચના પણ ધર્મ છે, ત્રિત્રાલોખન પણ

એ અને મધુર સંગીત કિંવા ગાનપ્રકારે અન્યના મનનું રંજન કરવું એ પણ ધર્મ જ છે. સારાંશ કે, જેમાં સ્વાર્થનો સર્વથા અભાવ હોય તે સર્વ ધર્મ જ છે; પછી તે કર્મ બૃહદ્ હોય કે લઘુ હોય; ગમે તેવું હોય તેની ચિન્તા નહિ; કારણ કે, નાના મેટાનો હિસાબ આપણે કરીએ છીએ; પણ ભગવાનની દૃષ્ટિમાં એવો કરો પણ ભેદ હોતો જ નથી. ભગવાન તો મનુષ્યે કેવા ભાવથી સ્વભાવોચિત કિંવા અદૃષ્ટ કર્મ કરેલાં છે એટલું જ માત્ર ધ્યાનમાં રાખે છે. સારાંશ કે, જે કાંઈ પણ કર્મ કરાય તે સર્વ કર્મોને તે પ્રકૃતિદ્વારા કરાયલાં છે એવા સંમતભાવથી સ્વીકારીને ભગવાનનાં ચરણોમાં સમર્પી દેવાં એના જેવો અન્ય કોઈ પણ ઉચ્ચ તથા શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે જ નહિ.

“ ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विक्रान् ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ” ।

અર્થાત્ જે કાંઈ પણ જોવામાં આવે, જે કાંઈ પણ કરવામાં આવે અને જે કાંઈ પણ ચિન્તવામાં કિંવા વિચારમાં આવે; તે સર્વ ભગવાનમાં જ જોવું અને સર્વ કર્મ તથા ચિન્તનોને ભગવદ્વેપ વસ્ત્રપ્રકારે આચ્છાદિત કરી દેવાં એ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે; કારણ કે, પાપ તથા અધર્મ એ આવરણને કદાપિ ભેદી શકતાં નથી. મનમાં સર્વ કર્મ વિષયક વાસના તથા આસક્તિનો ત્યાગ કરી દેખે અને કોઈ પણ પ્રકારની કામનાને મનમાં સ્થાન ન આપીને ‘કર્મનાં પ્રવાહમાં જે કાંઈ મળશે તેનો હું ભોગ કરીશ, સર્વ કર્મ કરીશ અને દેહની રક્ષા કરીશ’ એવા પ્રકારનો જે સ્વાભાવિક ભાવ રાખવો તે જ ભગવાનને પ્રિય થનારું આચરણ છે અને એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ છે; માત્ર એટલું જ નહિ પણ જે કોઈ સત્ય નિવૃત્તિ હોય તો તે પણ એ જ છે. શુદ્ધિ જ નિવૃત્તિનું સ્થાન છે અને પ્રાણો તથા

ઈન્દ્રિયો પ્રવૃત્તિનાં ક્ષેત્રો છે. અર્થાત્ બુદ્ધિને પ્રવૃત્તિનો સ્પર્શ કિંવા વિચાર થવાથી જ આટલો બધો ગોટાળો થયેલો દેખાય છે અને તેટલામાટે જો બુદ્ધિ નિર્લેપ લાવથી સાક્ષીરૂપ તેમ જ ભગવાનના Prophet કિંવા Spokesman રૂપ થઈ રહે અને પોતે નિષ્કાંક્ષ થઈને ઈશ્વર-અનુમોદિત પ્રેરણા પ્રાપ્ત તથા ઈન્દ્રિયને જાણવતી રહે, તો પ્રાપ્ત તથા ઈન્દ્રિયો પોતપોતાનાં કર્મો તદનુસાર કરતાં રહે, એ સર્વથા નિઃસંશય છે. સારાંશ કે, કર્મનો ત્યાગ તે એક અત્યંત ક્ષુદ્ર પ્રકારનો ત્યાગ છે અને કામનાનો જે ત્યાગ તે જ સત્ય ત્યાગ છે; એટલે કે શારીરિક નિવૃત્તિ તે સત્ય નિવૃત્તિ નથી કિન્તુ બુદ્ધિની જે નિર્લેપતા તે જ સત્ય નિવૃત્તિ છે.

૭ ઉપનિષદ્

આપણે ધર્મ અતિશય વિશાળ અને નાનાવિધ શાખા તથા પ્રશાખાઓવડે શોભાયમાન છે, તેનું મૂળ ગંભીરતમ જ્ઞાનપર આરૂઢ થયેલું છે અને તેની શાખાઓ કર્મના અત્યંત દૂરના પ્રાન્ત પર્યન્ત વિસ્તરેલી છે. જેવી રીતે ગીતામાં વર્ણવાયલું અરોઽવક્ષ્યઃ* ઉર્ધ્વમૂલ

* અહીં શ્રી અરવિન્દ બાબુએ અરોઽવક્ષ્યને ઉર્ધ્વમૂલ તથા ‘આવક્ષ્યામ’ તરીકે વર્ણવેલું છે; પરંતુ કોટાપનિષદ્માં “*અરોઽવક્ષ્યઃ સમાતમઃ*” એ પ્રમાણેલું વાક્ય આવેલું હોવાથી એ વક્ષ્ય અરોઽ નહિ કિન્તુ અર્થતઃ હોવું જોઈએ; કારણ કે, આમજ્ઞ ભગવદ્ ગીતામાં પણ ‘*ઉર્ધ્વમૂલમથઃ*’ એવા પ્રમાણે રચ્યલું છે; એવું જ એ વક્ષ્યના સંજ્ઞામાં વિધાન કરાયેલું છે; અને અરવિન્દ બાબુએ ગીતામાંના અર્થતઃ વક્ષ્યનું જ નિરૂપણ કરેલું હોવાથી ‘*અવક્ષ્યામઃ*’ એ વિરોધ પણ ‘*અથઃશાન્તમ્*’ ના અર્થને જ દર્શાવનાર છે.

અનુવાદક

અને અવાકશાખ—જેનું મૂળ જિન્યું હોય અને જેની શાખાઓ નીચે વિસ્તરેલી હોય તેવું—છે, તેવી જ રીતે આપણા ધર્મ જ્ઞાનપ્રતિષ્ઠિત-જ્ઞાનની ઉપર જેની પ્રતિષ્ઠા કિંવા સ્થાપના થયેલી છે તેવો—અને કર્મપ્રેરક એટલે કે કર્મના માગમાં પ્રેરનારો છે. નિવૃત્તિ આપણા ધર્મની બિંદુ છે, આપણા ધર્મનાં ગૃહ, છાપર અને દીવાલ આદિ નિવૃત્તિ છે અને આપણા તે ધર્મના ગૃહનું જે ઉચ્ચતમ શિખર છે તે સર્વત્ર મુક્તિ નામથી ઓળખાય છે. સારાંશ કે, માનવજાતિનું સમસ્ત જીવન એ જ વિશાળ હિન્દુધર્મરૂપ વૃક્ષનું આશ્રિત છે, એ નવીનતાથી કહેવાની કે લખવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ.

જો કે સર્વ જનો એમ બોલતા દેખાય છે કે, ‘હિન્દુધર્મની જો કાંઈ પ્રતિષ્ઠા હોય તો તે વેદો જ છે;’ પરંતુ હિન્દુધર્મની એ પ્રતિષ્ઠાના એટલે કે વેદોના સત્ય સ્વરૂપ તથા મર્મને જાણનારા લોકોની સંખ્યા બહુ જ અદ્ય જોવામાં આવે છે; કારણ કે, આપણે બહુધા શાખાના અગ્રભાગમાં બેસીને એકાદ બે સ્વાદિષ્ટ પરંતુ નશ્વર ફળોના આસ્વાદમાં તક્લીન થઈ જઈએ છીએ અને મૂળનું લેશ માત્ર પણ અનુસંધાન નથી કરતા. આપણે એમ સાંભળેલું છે ખરું કે વેદના બે ભાગો છે અને તે બે ભાગો કર્મકાંડ તથા જ્ઞાનકાંડના નામથી ઓળખાય છે; પરંતુ વાસ્તવિક કર્મકાંડ શી વસ્તુ છે અને જ્ઞાનકાંડ શો પદાર્થ છે એ આપણે જાણતા નથી. આપણે મૈત્રેયુષ્યસૂત્ર કૃત ઋગ્વેદની વ્યાખ્યાને વાંચી શકીએ છીએ અને તેના રમેશચન્દ્ર ઉપદેશ બ્રહ્માણી અનુવાદનું વાંચન પણ કરી શકીએ છીએ; પરંતુ ઋગ્વેદ શું છે તે તો નથી જ જાણતા. મૈત્રેયુષ્યસૂત્ર તથા કૃત મહાભય પાંચેથી આપણને જે વેદવિષયક જ્ઞાન મળ્યું છે તે એ જ કે ઋગ્વેદ-કાળના ઋષિઓ પ્રકૃતિના બાહ્ય પદાર્થો કિંવા સર્વ જૂતોની પૂજા કરતા હતા અને સૂર્ય, ચન્દ્ર વાયુ તથા અગ્નિ ઇત્યાદિનાં રતવસ્તોત્રમાં જ સનાતન હિન્દુ ધર્મના તે અનાદ્યનન્ત અપૌરુષેય મૂલ્ય જ્ઞાનનો અંત

આવી ગયો હતો. અર્થાત્ આપણે તેમના એ કથનમાં વિશ્વાસ રાખીને વેદકાલિક ઋષિઓ તથા હિન્દુ ધર્મનું અપમાન કરીએ છીએ અને માનીએ છીએ એમ કે આપણે મોટા વિદ્વાન છીએ અને જ્ઞાનરૂપ વિશાળ પ્રકાશને પ્રાપ્ત કરી શક્યા છીએ. સારાંશ કે, વેદોમાં વસ્તુતઃ શાં તત્ત્વો સમાયલાં છે અને ભગવાન શંકરાચાર્ય આદિ મહાસાની તથા મહાપુરુષોએ એ જ સ્તવસ્તોત્રોને શા કારણની અનાદ્યનન્ત, સંપૂર્ણ અને અભ્રાન્ત જ્ઞાન તરીકે માનેલાં છે, એ વિષયનું આપણે કાંઈ પણ અનુસંધાન કદાપિ કરતા નથી, એ શોકનો વિષય નથી કે શું?

એ જ પ્રમાણે ઉપનિષદ શી વસ્તુ છે એ પણ બહુ થોડા લોકો જ જાણે છે; કારણ કે, આપણા મુખમાંથી ‘ઉપનિષદ’ શબ્દનો ઉચ્ચાર થતાંની સાથે જ આપણા મનમાં શ્રી શંકરાચાર્યનો અદ્વૈતવાદ, શ્રી રામાનુજાચાર્યનો વિશ્વિષ્ટાદ્વૈતવાદ અને શ્રી મધ્વાચાર્યનો દ્વૈતવાદ ઇત્યાદિ દાર્શનિક વ્યાખ્યાઓનું સ્મરણ થઈ આવે છે અને તેથી ઉપનિષદને આપણે એ દાર્શનિક વ્યાખ્યાઓના સ્વરૂપમાં જ જોઈએ છીએ. અર્થાત્ ઉપનિષદમાં મૂળ શું લખાયલું છે, તેનો સત્ય અર્થ શો છે, એ એક જ મૂળમાંથી પરસ્પર વિરોધી પડ્દર્શન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયાં છે અને એ પડ્દર્શનથી અતીત અન્ય કોઈ નિગૂઢ અર્થ એ જ્ઞાનભાંડારમાંથી મળી શકે તેમ છે કે કેમ, એ વિષયનો આપણે વિચાર માત્ર પણ નથી કરતા. અર્થાત્ શ્રી શંકરાચાર્ય ઉપનિષદનો જે અર્થ કરી ગયા છે તે જ અર્થને આપણે સહસ્ર વર્ષથી સ્વીકારતા આવ્યા છીએ અને તેથી શ્રી શંકરાચાર્યે ઉપનિષદોની જે વ્યાખ્યા કરેલી છે તે વ્યાખ્યા જ આપણામટે વેદ તથા ઉપનિષદરૂપ થઈ પડી છે અને તેનું કારણ એ છે કે આપણે મૂળ ઉપનિષદોને વાંચવાના અને તે વાંચીને વિચારવાના પરિશ્રમથી છેટા જ રહીએ છીએ. આ કારણથી જ આપણે ઉપનિષદોનું વાંચન અને મનન કરવા માંડીએ,

તો તેમાં શ્રી શંકરાચાર્યની વ્યાખ્યાથી વિરુદ્ધ હોય તેવી કાઈ પણ વ્યાખ્યા દષ્ટિગોચર થતાંની સાથે જ આપણે શંકરાચાર્યની કરેલી વ્યાખ્યાને પ્રમાદમૂલક તરીકે તત્કાળ ઓળખાવી શકીએ, એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે. સારાંશ 'કે, ઉપનિષદોમાં કેવળ શ્રી શંકરાચાર્યને પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન જ રહેલું છે, એમ નથી; કિન્તુ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય કાળમાં જે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન કિંવા તત્ત્વજ્ઞાન લખ્યું થયેલું છે અથવા લખ્યું થવાની સંભાવના છે તે સમસ્ત આધ્યાત્મિક જ્ઞાન કિંવા તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપનિષદોમાં આર્ય ઋષિ તથા મહાયોગી પુરુષો અત્યંત સંક્ષિપ્ત રૂપથી નિગૂઢઅર્થપ્રકાશક શ્લોકોમાં સમાવેશ કરી ગયા છે, એ આપણે નિરંતર સ્મરણમાં રાખવાનું છે.

ઉપનિષદ શું છે એવાં જે કાઈ પ્રશ્ન પૂછે, તો તે પ્રશ્નનું ઉત્તર એ જ છે કે જે અનાદ્યનંત, ગંભીરતમ અને સનાતન જ્ઞાનવડે સનાતન ધર્મ આરંભૂલ થયેલો છે તે જ્ઞાનનો ભાંડાર ઉપનિષદ છે. ચારે વેદોના સૂક્તાંશોમાં એ જ જ્ઞાનનો વિસ્તાર જેવામાં આવે છે; પરંતુ વેદોમાંનું તે જ્ઞાન જેવી રીતે આદર્શ કિંવા દર્પણમાં દેખાતી મનુષ્યની પ્રતિભૂતિ બાહ્ય આવરણથી ઢંકાયેલી હોય છે તેવી રીતે ઉપમાઓના જળથી તેમ જસ્તોત્રોના કિંવા વાચ્ય અર્થના આવરણથી ઢંકાયેલું છે અને ઉપનિષદોમાં તે જ જ્ઞાન મનુષ્યના અનામ્બદિત મૂળ કિંવા વાસ્તવિક અયવય પ્રમાણે સર્વથા અનામ્બજ કિંવા સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. ઋગ્વેદના વક્તા ઋષિઓએ ઇશ્વરની પ્રેરણાથી આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો શબ્દો તથા છન્દોના રૂપમાં પ્રકાશ કર્યો હતો અને ઉપનિષદોના વક્તા ઋષિઓએ સાક્ષાદ્ દર્શનથી તે જ જ્ઞાનના સત્ય સ્વરૂપને જોઈને અલ્પ તથા ગંભીર વાક્યોમાં તે જ જ્ઞાનને વ્યક્ત કરી બતાવ્યું હતું. ઉપનિષદના વક્તા ઋષિઓની મહત્તા એટલા કથનથી જ નજીવમાં આવી શકે તેમ છે કે માત્ર ભારતવર્ષમાં જ નહિ; કિન્તુ સમસ્ત એશિયા તથા યુરોપમાં પણ જે જે દાર્શનિક

વિચારો તથા લિંગલિંગ વાદોનો ઉદ્ભવ થયેલો છે તે નામમાત્રવાદ-Nominalism-,* યથાર્થતાવાદ-Realism-, શૂન્યવાદ, ડાર્વિનનો ઉત્ક્રાન્તિવાદ, કામ્તેનો નિર્સર્ગવાદ કિંવા પ્રત્યક્ષવાદ-Positivism-, હેગલ, કૅન્ટ, રિપ્તોગ્ન, શૅપનહેર, ફલવાદ કિંવા ઉપકારવાદ,-Utilitarianism-, અને સુખાનન્દવાદ-Hedonism-, આદિ વાદોમાં જે જે તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન તથા સમર્થન કરાયલું છે તે સર્વ તત્ત્વો ઉપનિષદ્વક્તા ઋષિ જનોના જેવા તથા જાણુવામાં આવી ચૂક્યાં હતાં; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જે સત્ય અન્યત્ર ખંડિત રૂપમાં દષ્ટિગોચર થાય છે, સત્યનો અંશ માત્ર હોવા છતાં જેનો સંપૂર્ણ સત્ય તરીકે પ્રચાર થયેલો દેખાય છે અને જે સત્ય તથા મિથ્યાનું મિશ્રણ વિદ્યત લાવથી વર્ણવાયલું જણાય છે; તે જ સત્ય ઉપનિષદ્માં અખંડ તથા સંપૂર્ણ રૂપમાં પોતાના પ્રદૂત સંબંધમાં આબદ્ધ રહીને શુદ્ધ તથા અક્રાન્ત લાવથી લિપિબદ્ધ થયેલું દેખી શકાય છે. એટલામાટે શ્રી શંકરાચાર્યકૃત વ્યાખ્યામાં કિંવા અન્ય કાઈની વ્યાખ્યામાં સીમાબદ્ધ ન થતાં ઉપનિષદના મૂળ અથવા વાસ્તવિક ગંભીર તથા અખંડ અર્થને જાણી લેવાનો સ્વતંત્ર ઉદ્યોગ કરવો એ જ વિશેષ ઉચિત છે.

ગૂઢ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવો એ જ ઉપનિષદ શબ્દનો અર્થ છે. અર્થાત્ ઋષિઓએ તર્કના બળથી, વિદ્યાના પ્રસારથી કિંવા પ્રેરણાના પ્રવાહથી ઉપનિષદમાં વર્ણવાયેલા જ્ઞાનને મેળવ્યું નહોતું; કિન્તુ જે ગૂઢ સ્થાનમાં સમ્યક્ જ્ઞાનની આવી મનના ગુપ્ત કિંવા અદૃશ્ય કક્ષમાં મૂલતી રજા કરે છે તે કક્ષમાં યોગદ્વારા અધિકારી થઈને તેમણે પ્રવેશ

* જે જે નામો પદાર્થોને આપવામાં આવ્યાં છે તે નામ અનુસાર કોઈ પદાર્થ છે જ નહિ એટલે એ નામો તે નામ માત્ર જ છે, એમ માનનારા-ઓને-યુરોપમાં જે એક જનસમુદાય છે તે Nominalist નાં નામથી જાણીાય છે અને તેમના મતને Nominalism કહેવામાં આવે છે.

કર્ષો હતો અને તે ઝૂલતી આવીને ઊતારી લઇને તેઓ અબ્રાન્ત જ્ઞાન-રૂપ વિસ્તર્યું રાજ્યના રાજા થયા હતા. એ આવી જો હાથમાં ન આવે, તો ઉપનિષદનો સત્ય અર્થ કદાપિ બનાવી શકાતો નથી. અર્થાત્ કેવળ તર્કના બળથી જ ઉપનિષદોનો અર્થ કરવો અને નિખિડ અરણ્યમાંનાં ગગનચુમ્બિત વૃક્ષોના શિખરભાગોને મીણુચત્તીના પ્રકાશથી રાત્રિના સમયમાં જોવાની ચેષ્ટા કરવી એ હિલચલ દૃતિઓ સમાન અર્થને દર્શાવનારી એટલે કે સર્વથા નિષ્ફળ છે. સારાંશ કે, જેવી રીતે નિખિડ અરણ્યમાંનાં ગગનચુમ્બિત વૃક્ષોના શિખરભાગો, સૂર્યના પ્રકાશથી અરણ્ય પ્રકાશિત થતાં, જોનારને સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેવી જ રીતે કેવળ યોગરૂપ સૂર્યનારાયણના પ્રકાશથી જ સત્ય જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થઇ શકે છે; અર્થાત્ યોગ વિના સત્ય જ્ઞાનનું સાક્ષાદર્શન સર્વથા અશક્ય તથા અસંભવનીય છે.

૮ પુરાણ

આનાથી પૂર્વના પ્રબંધમાં ઉપનિષદના સત્ય સ્વરૂપનો મેં પરિચય કરાવેલો છે અને ઉપનિષદના સત્ય તથા સંપૂર્ણ અર્થને જાણવાની પ્રણાલી પણ દેખાડેલી છે; અર્થાત્ જેવી રીતે ઉપનિષદ હિન્દુધર્મના પ્રમાણરૂપ છે તેવી જ રીતે પુરાણ પણ પ્રમાણરૂપ છે અને જેવી રીતે શ્રુતિ પ્રમાણ છે તેવી જ રીતે સ્મૃતિ પણ પ્રમાણ છે; પરંતુ એ સર્વ પ્રમાણોની યોગ્યતા એક જ પ્રકારની નથી એટલે કે એ સર્વ પ્રમાણોની યોગ્યતા ભિન્નભિન્ન પ્રકારની છે, એ અવશ્ય લક્ષમાં રાખી લેવાનું છે. સારાંશ કે, ત્યાં શ્રુતિ તથા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સાથે સ્મૃતિનો વિરોધ દેખાતો હોય, ત્યાં સ્મૃતિનું પ્રમાણ સ્વીકારવા યોગ્ય નથી હોતું. જેમને દિવ્ય ચક્ષુની પ્રાપ્તિ થયેલી હતી એવા ઋષિઓએ જોતો સાક્ષાત્કાર કરેલો છે અને અન્તર્યામી જગદ્ગુરુ પરમાત્માએ જેનું તેમની વિશુદ્ધ શુદ્ધિને અવલું કરાવેલું છે તે જ શ્રુતિ છે અને જે પ્રમાણ

જ્ઞાન તથા વિદ્યા પુરુષ પરંપરાથી રક્ષાતાં આવ્યાં છે તે સ્મૃતિ કહેવાય છે, એ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિની વ્યાખ્યાને સદા સર્વદા સ્મરણમાં રાખી લેવાની છે. સ્મૃતિગત જ્ઞાન અનેક જનોના મુખ તથા મનમાં પરિવર્તિત થતું હોવાથી જો તેમાં વિકૃતિ થઈ જાય તેમ જ પોતાની બદલાતી જતી અવસ્થાઓમાં તે જો નવીન નવીન મત તથા પ્રયોજનને અનુકૂળ નવીન આકારને ધારણ કરી લે, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક હોવાથી સ્મૃતિને શ્રુતિ સમાન અભ્રાન્ત અને અવિકૃત તો કદાપિ ન જ કહી શકાય; કારણ કે, સ્મૃતિ અપૌરુષેય નથી કિન્તુ મનુષ્યનાં સીમાબદ્ધ તથા પરિવર્તનશીલ મત તથા ભુક્ષિમાંથી જ તેનો ઉદ્ભવ થયેલો છે.

સ્મૃતિઓમાં પુરાણ પ્રધાન અથવા મુખ્ય છે; કારણ કે, ઉપનિષદ્દનું વ્યાખ્યાત્મિક તત્ત્વ પુરાણમાં ઉપન્યાસ-કથા તથા રૂપકના આકારમાં પરિણત થયેલું છે અને એ ઉપરાંત પુરાણમાં વળી ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ, હિન્દુધર્મની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ તથા હિન્દુધર્મના ઉત્તરોત્તર થયેલા પ્રકાશનો વૃત્તાન્ત, પુરાતન સામાજિક પરિસ્થિતિ, આચાર, પૂજા, યોગસાધન અને વિચારપ્રણાલી વ્યાદિ અનેક આવશ્યક વિષયોના ઉલ્લેખો મળી આવે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ બહુધા સર્વ પુરાણકર્તાઓ સાધક નહિ, કિન્તુ સિદ્ધ પુરુષ હોવાથી તેમના જ્ઞાન તથા સાધનવડે તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી અનુભૂતિનો પણ તેમનાં રચેલાં પુરાણોમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરાયેલો છે. વેદો તથા ઉપનિષદ્દ હિન્દુધર્મના મૂળગ્રંથો છે અને પુરાણો એ મૂળગ્રંથોની વ્યાખ્યાઓ છે. અર્થાત્ વ્યાખ્યા મૂળગ્રંથ સમાન હોઈ શકતી નથી અને તેનું કારણ એ છે કે મૂળગ્રંથની એક મનુષ્ય જો વ્યાખ્યા કરતો હોય તે જ વ્યાખ્યા અન્ય મનુષ્યથી કદાચિત્ ન પણ કરી શકાય; છતાં પણ મૂળગ્રંથમાં પરિવર્તન કરવાનો કેવા તેને અમાલ્ય કરવાનો તો કાંઈને પણ કરી શકેલો અધિકાર છે જ નહિ. જોનો વેદ તથા

ઉપનિષદ્સાથે મેળ ન મળતો હોય તેવા કાઈ પણ વિષયનો હિન્દુધર્મના અંગ તરીકે સ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી; એ સત્ય છે; તથાપિ જેનો પુરાણ સાથે મેળ ન મળતો હોય તેવા કાઈ પણ યોગ્ય વિષયનો કિંવા વિચારનો હિન્દુધર્મના અંગ તરીકે સ્વીકાર કરી શકાય છે. વ્યાખ્યાના મૂલ્ય કિંવા મહત્ત્વનો વ્યાખ્યાતાનાં મેધાશક્તિ, જ્ઞાન તથા વિદ્યા ઉપર જ આધાર રહેલો હોય છે. અર્થાત્ જો વ્યાસદેવરચિત પુરાણો આંજો વિદ્યમાન હોત, તો તેમનો અહુધા શ્રુતિ સમાન સત્કાર થાત, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી; પરંતુ વ્યાસદેવનાં રચેલાં પુરાણોનો તેમ જ લોમહર્ષણનાં રચેલાં પુરાણોનો અભાવ હોવા છતાં જે અદ્વાર પુરાણો અત્યારે વિદ્યમાન રહેલાં છે તે સર્વ પુરાણોનો આપણે એક સરખો આદર ન કરીએ; તો પણ શ્રી વિષ્ણુ પુરાણ તથા ભાગવત પુરાણ જેવાં પુરાણોના રચયિતા જેવા યોગસિદ્ધ પુરુષોની રચનાને તો અવશ્ય મહત્ત્વ આપવું જ પડે છે તેમ જ માર્કણ્ડેય પુરાણના પ્રણેતા જેવા પંડિત તથા અધ્યાત્મપરાયણ લેખકની રચનાને શિવ પુરાણ તથા અગ્નિ પુરાણ કરતાં અધિક ગંભીર જ્ઞાનપૂર્ણ રચના તરીકે સ્વીકારવી જ પડે છે. અર્થાત્ અત્યારના વિદ્યમાન પુરાણગ્રંથોનો આદિગ્રંથ વ્યાસદેવકૃત પુરાણ હોવા છતાં અત્યારનાં પુરાણોમાંનું જે સર્વથી નિકૃષ્ટ પુરાણ મનાતું હોય તે નિકૃષ્ટ પુરાણમાં પણ નિશ્ચયપૂર્વક હિન્દુધર્મના તત્ત્વનો પ્રકાશ કરનારી અનેક કથાઓનો સમાવેશ થયેલો છે, એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે; અને ન્યારે એવી રીતે નિકૃષ્ટ પુરાણ પણ જિજ્ઞાસુ કિંવા ભક્ત અને યોગાભ્યાસમગ્ન સાધકનો લેખ છે, તો પછી તેના રચયિતાનાં પોતાના પ્રયાસથી મેળવેલાં જ્ઞાન તથા વિચાર આદિ પણ આદરણીય થાય, એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે વા? !

વેદ તથા ઉપનિષદ્ધી પુરાણોને પૃથક્ કરીને અથવા સ્વતંત્ર માનીને આંજલિદાવિભૂષિત લોકોએ વૈદિક ધર્મ તથા પૌરાણિક ધર્મના નામથી હિન્દુધર્મના જે બે મિથ્યા ભેદો કર્યાં છે, તે ભેદ

સર્વથા શ્રમ તથા અજ્ઞાનનું જ પરિણામ છે; કારણ કે, પુરાણો વેદો તથા ઉપનિષદોમાંના જ્ઞાનની સામાન્ય જનસમાજને સમજણ આપે છે, તે જ્ઞાનની વ્યાખ્યા તથા વિસ્તારપૂર્વક સમાલોચના કરે છે અને તે જ્ઞાનને જીવનનાં સમસ્ત સામાન્ય કાર્યોમાં યોગ્યવવાનો ઉદ્દેશ કરે છે એટલામાટે જ પુરાણો હિન્દુધર્મનાં પ્રમાણોમાં સ્વીકારાયેલાં છે. પરંતુ એથી જોયો વેદ તથા ઉપનિષદને જૂલી જઘને પુરાણોને સર્વથા સ્વતંત્ર તથા યથેષ્ટ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી લે છે તેઓ પણ બ્રાહ્મિ-ના ભોગ થયેલા છે એ નિઃસંશય છે. સારાંશ કે, હિન્દુધર્મના અભ્રાન્ત તથા અપૌરુષેય મૂલનો ત્યાગ કરવાથી શ્રમ તથા મિથ્યા જ્ઞાનને આશ્રય અપાય છે; વેદનો અર્થ લોપાય છે અને પુરાણના સત્ય અર્થનો પણ લોપ થઈ જાય છે. એટલામાટે વેદોપર પુરાણોને પ્રતિષ્ઠિત કરીને જ પુરાણોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.

૬ પ્રાકાશ્ય

૧

લોકો જ્યારે અષ્ટ સિદ્ધિ વિષયક વાર્તાલાપ કરે છે તે વેળાએ અઘૌઠિક યોગથી પ્રાપ્ત થતી કેટલીક શક્તિઓ વિષયક વિચારો તેમના મનમાં આવતા હોય છે. હવે એ વાર્તા સત્ય છે કે યોગીમાં જ અષ્ટ સિદ્ધિઓનો પૂર્ણ વિકાસ થાય છે; કિન્તુ એ શક્તિ સમસ્ત પ્રકૃતિના સાધારણ નિયમથી બહિર્જાત કિંવા બાહ્ય નથી અને તેથી આપણે જેને પ્રકૃતિનો નિયમ કહીએ છીએ તેમાં જ એ અષ્ટ સિદ્ધિ-ઓનો પણ સમાવેશ થયેલો છે.

એ અષ્ટ સિદ્ધિઓ મહિમા, લાભિમા, અણિમા, પ્રાકાશ્ય, વ્યક્તિ, અન્યથા, વશિતા અને ઈષિતા નામોથી ઓળખાય છે અને

પરમેશ્વરની સ્વભાવસિદ્ધ કિંવા સ્વાભાવિક અષ્ટ શક્તિઓ તરીકે પરિચિત છે. એમાંથી અત્યારે આપણે પ્રાકાશ્ય નામક શક્તિનો વિચાર કરવાનો છે. સમસ્ત ઇન્દ્રિયોનો સંપૂર્ણ વિદ્યાસ અને સમસ્ત ઇન્દ્રિયોની અબાધ ક્રિયા એટલા અર્થનો પ્રાકાશ્ય શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે; એટલે કે, વાસ્તવિકતાથી જોતાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મનની સર્વ ક્રિયાઓ પ્રાકાશ્યમાં સમાઈ જાય છે. અર્થાત્ પ્રાકાશ્યના જળથી ચક્ષુઓ નિહાળે છે, શ્રવણો સાંભળે છે, નાસિકા સૂંઘી શકે છે, ત્વચા સ્પર્શને અનુભવે છે, રસના-જિહ્વા-રસનો આસ્વાદ લઈ શકે છે અને મન સર્વ બાહ્ય સ્પર્શોને સ્વીકારી લે છે. સાધારણ મનુષ્યોની એવી જ માન્યતા કિંવા ભાવના જોવામાં આવે છે કે સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોમાં જ જ્ઞાનને ધારણ કરવાની શક્તિ રહેલી છે એટલે કે મનુષ્યને જે કંઈ પણ જ્ઞાન થાય છે તે સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો-દ્વારા જ થાય છે; પરંતુ જેઓ તત્ત્વવેત્તા છે તેઓ એ તત્ત્વને સારી રીતે જાણે છે કે ચક્ષુઓ જોતાં નથી કિન્તુ મન જ જુએ છે; શ્રવણો સાંભળતાં નથી કિન્તુ મન જ સાંભળે છે અને નાસિકા સૂંઘી શકતી નથી કિન્તુ મન જ સૂંઘી શકે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જેઓ તત્ત્વજ્ઞાનતા વિષયમાં એથી પણ આગળ વધેલા છે તેમનો તો વળી એવો જ નિશ્ચય થયેલો છે કે મન પણ જોતું નથી, સાંભળતું નથી અને ગંધને અનુભવતું નથી; કિન્તુ કેવળ જીવ જ જુએ છે, સાંભળે છે અને ગંધને અનુભવે છે, એટલામારે જો કંઈ જ્ઞાતા હોય તો તે જીવ જ છે, જીવ હૃદયર છે, જીવ ભગવાનનો અંશ છે અને તેથી ભગવાનની જે અષ્ટ સિદ્ધિઓ તે જીવની પણ અષ્ટ સિદ્ધિઓ છે.

“...मवांसो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनः चानीन्द्रियाणि मतिस्थानि कर्षयि ॥३॥

શરીરં યદવાપ્નોતિ યદ્વાત્ક્રામતાંશ્વરઃ ।

પુનિવ્રજાદિ સ યાતિ વાયુ ગન્ધાનિવાસયાત્ ॥૮॥

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણ મેવ ચ ।

અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાપસેવતે ” ॥૯॥

આ ઉદ્ધારે ગીતાના પંદરમા અધ્યાયમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના મુખમાંથી નીકળેલા છે અને એનો ભાવાર્થ એવો છે કે: “ મારો સનાતન અંશ જ જીવલોકમાં જીવ થયેલો હોવાથી તે પ્રકૃતિમાં રહેલી પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠ્ઠા મનને પોતાપ્રતિ આકર્ષે છે (તેમને પોતાના ઉપભોગમાં યોજી દે છે અને એ ભોગમાટે જ તેમને આયત્ત-આધીન-કરે છે). જ્યારે જીવરૂપ ઈશ્વર શરીરને ધારણ કરે છે કિંવા શરીરમાંથી નિર્ગમન કરી જાય છે એટલે કે નીકળી જાય છે, તે વેળાયે જેવી રીતે વાયુ પુષ્પોમાંથી સુગંધને લઈ જાય છે તેવી રીતે શરીરમાંથી સર્વ ઇન્દ્રિયોને લઈ જાય છે. શ્રોત્ર (કાન), ચક્ષુ, સ્પર્શ, આસ્વાદ, ગ્રાણ તથા મનનો આશ્રય લઇને એટલે કે, કાન, આંખ, ત્વચા, બિંહા અને નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા છઠ્ઠા મનના આશ્રયથી જીવ-ઈશ્વર-વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે. ” સારાંશ કે, શ્રવણ, દષ્ટિ, આગ્રાણ, આસ્વાદન, સ્પર્શ અને મનન એ જ આકા-મ્યની ક્રિયાઓ છે, ભગવાનનો સનાતન અંશ જીવ પ્રકૃતિની એ ક્રિયાઓને સ્વીકારીને પ્રકૃતિના વિકારથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા મનનો સક્ષમ શરીરમાં વિકાસ કરે છે અને જ્યારે સ્થૂલ શરીરને ધારણ કરવું હોય છે ત્યારે એ જ ઇન્દ્રિયોને પોતા સાથે લઇને જ તે સ્થૂલ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જ્યારે મૃત્યુના સમયે તે શરીરને ત્યાગે છે ત્યારે એ જ ઇન્દ્રિયોને પણ પોતાની સાથે જ લેતો જાય છે. અર્થાત્ દેહ સ્થૂલ હોય કે સક્ષમ હોય, તથાપિ એ જીવ-ઈશ્વર-એ જ ઇન્દ્રિયોના આશ્રયથી જ સર્વ વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે.

કારણદેહ કિંવા કારણશરીરમાં પ્રાકામ્યનો સંપૂર્ણ નિવાસ હોય છે, તે જ શક્તિનો સૂક્ષ્મ દેહમાં વિકાસ થાય છે અને ત્યાર પછી સ્થૂલ દેહમાં પણ તે શક્તિ વિકસિત થતી દેખાય છે. પરંતુ એટલી વાર્તાને અહીં અવશ્ય લક્ષમાં રાખી લેવાની છે કે પ્રથમથી જ સ્થૂલ દેહમાં ઇન્દ્રિયોનો સંપૂર્ણ પ્રકાશ નથી થતો કિન્તુ જગતના અનુક્રમે થતા વિકાસના નિયમ અનુસાર સર્વ ઇન્દ્રિયો પણ યથાનુક્રમ વિકાસને પામતી જાય છે અને કેટલીક ઇન્દ્રિયોનો માનવદેહ કરતાં પશુદેહમાં અધિક અને પ્રખર વિકાસ થયેલો દેખાય છે એટલે કે મનુષ્યદેહમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો કાંઈક નિર્બળ તથા નિસ્તેજ થઈ જાય છે; કારણ કે, આપણે મનુષ્યો મન તથા બુદ્ધિના વિકાસમાં આપણી શક્તિનો વિશેષ પરિમાણમાં વ્યય કરીએ છીએ અને તેથી આપણા મન તથા આપણી બુદ્ધિનો જેટલા પરિમાણમાં વિકાસ થઈ શકે છે તેટલા પરિમાણમાં આપણી અન્ય ઇન્દ્રિયોનો વિકાસ થઈ શકતો નથી. પરંતુ એ પણ અહીં ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એ અસંપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ, પ્રકાશ કિંવા વિકાસ જ પ્રાકામ્યના વિકાસની અંતિમ અવસ્થા નથી એટલે કે સૂક્ષ્મ દેહમાં પ્રાકામ્યનો જેટલો વિકાસ થયેલો હોય છે તેટલો જ સ્થૂલ દેહમાં પણ તેનો પ્રકાશ થાય છે અને એને જ યોગથી પ્રાપ્ત થયેલી પ્રાકામ્ય નામક સિદ્ધિ કહેવામાં આવે છે.

૨

પરમેશ્વર અનંત અને અપરાહતપરાક્રમશાળી હોવાથી તેની સ્વભાવસિદ્ધ શક્તિનું ક્ષેત્ર પણ અનંત છે અને તેની ક્રિયા અપરાહત એટલે કે જેનો કોઈથી પણ વિનાશ ન કરી શકાય તેવી છે. શુભ-ઈશ્વર એટલે કે ભગવાનનો અંશ સૂક્ષ્મ દેહ તથા સ્થૂલ દેહમાં આપણે યદને યથાનુક્રમ એટલે કે ધીમે ધીમે ઈશ્વરશક્તિનો વિકાસ કરતો રહે છે. સર્વ ઇન્દ્રિયો વિશેષતઃ સ્થૂલ શરીરમાં સીમાબદ્ધ

હોવાથી જેટલા દિવસ મનુષ્ય સ્થૂલ દેહની શક્તિદ્વારા આબદ્ધ રહે છે તેટલા દિવસ બુદ્ધિવિકાસના વિષયમાં તે પશુ કરતાં ઉત્કૃષ્ટ હોવા છતાં પણ ધન્વિયોની અખરતાના તેમ જ મનની અત્રાન્ત ક્રિયાના વિષયમાં એટલે કે એક રીતે પ્રાકામ્ય સિદ્ધિના વિષયમાં તો પશુ જ મનુષ્ય કરતાં ઉત્કૃષ્ટ હોય છે. વિજ્ઞાનવેતાઓ જેને Instinct નામથી ઓળખે છે તે એ જ પ્રાકામ્ય છે. પશુમાં બુદ્ધિનો વિકાસ અતિશય અદ્ય પરિમાણમાં હોવાથી જે તેમણે આ જગતમાં જીવતાં જ રહેવું હોય, તો એવી કાંઈ પણ એક વૃત્તિની તેમનામાટે અનિવાર્ય આવશ્યકતા ઉપસ્થિત થાય છે કે જે વૃત્તિ સર્વ કાર્યોમાં તેમની માર્ગદર્શિકા થઈને શું અનુષ્ટેય છે અને શું વર્જનીય છે એટલે કે સ્વીકારવા યોગ્ય શું છે અને ત્યાગવા યોગ્ય શું છે એ તેમને બતાવી શકે; અને તેથી તેમનું મન જ એ માર્ગદર્શિકા વૃત્તિનું કાર્ય કરી બતાવે છે. મનુષ્યનું મન કાંઈ પણ પ્રકારનો નિર્ણય કરતું નથી; કિન્તુ મનુષ્યની બુદ્ધિ જ નિશ્ચયાત્મક હોવાથી સર્વ વિષયોનો નિર્ણય કરે છે અને મનુષ્યનું મન તો કેવળ સંસ્કારસૃષ્ટિના યંત્રરૂપે જ સ્થિત રહે છે. આપણે જે કાંઈ પણ જોઈએ છીએ, સાંભળીએ છીએ અને જાણીએ છીએ તે સર્વ આપણા મનમાં સંસ્કારરૂપે પરિણત થાય છે અને ત્યાર પછી બુદ્ધિ તે સંસ્કારોને સ્વીકારીને તેમનું પ્રત્યાખ્યાન કિંવા નિરાકરણ કરે છે અને વિચારની સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ પશુની બુદ્ધિમાં આવા પ્રકારના નિર્ણય કિંવા નિરાકરણનું સામર્થ્ય ન હોવાથી પશુઓ જે કાંઈ જાણવાનું કે વિચારવાનું હોય છે તે પોતાના મનદ્વારા જ જાણે છે અને વિચારે છે; કારણ કે, મનમાં એક એવી તો અબુત શક્તિ રહેલી છે કે તે અદ્ભુત શક્તિના યોગે મન જે કાંઈ પણ થતું હોય તેને એક મુદ્દત માત્રમાં જ જાણી લે છે અને વિચાર ન કરવા છતાં પણ જે કાંઈ પ્રયોજનીય હોય છે તેને જાણી લઈને કર્મની ઉપયુક્ત પ્રજ્ઞા-બીજો નિર્ણય કરી નાખે છે. મનની એ અદ્ભુત શક્તિનાં અનેક

ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે અને તેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે: કેટલીક વાર એવું બની જાય છે કે આપણે કોઈને પણ આપણા ગૃહમાં પ્રવેશ કરતો નથી જોતા છતાં આપણા મનમાં એમ થયા કરે છે કે જાણે આપણા ગૃહમાં કોઈ મનુષ્ય સંતાઈ રહ્યો છે અને શોધના અન્તે આપણી એ ધારણા સત્ય સિદ્ધ થાય છે; કેટલીક વાર જ્યનું પ્રત્યક્ષ કોઈ પણ કારણ દેખાતું ન હોવા છતાં પણ આપણા મનમાં જયની શંકા થયા કરે છે અને તે આશંકા ખરી નીવડે છે તેમ જ ગૃહમાં આપણા જ્યેષ્ઠ બંધુ આપણને ઉદ્દેશીને કોઈ પણ ન બોલ્યો હોય છતાં તેની મુખાકૃતિને જોતાં તેના બોલવા-પૂર્વે જ તે જે કોઈ પણ બોલવાનો હોય છે તે આપણા જાણવામાં આવી જાય છે, એ સર્વ મનની એ અદ્ભુત શક્તિનું જ પરિણામ છે કિંવા એકાદશા ઈન્દ્રિયની સ્વાભાવિક તથા અબાધ્ય ક્રિયા છે. પરંતુ આપણે મનુષ્યો સર્વ કાર્યો બુદ્ધિની સહાયતાથી જ કરવાના અભ્યાસમાં એટલા બધા આગળ વધી ગયા છીએ કે તેના પરિણામે મનની એ ક્રિયા કિંવા એ પ્રાકાશ્યનો આપણામાંથી બહુધા લોપ જ થઈ ગયો છે. જો પણ એ પ્રાકાશ્ય કિંવા મનઃશક્તિના

• અહીં કદાચિત્ કોઈ એવી શંકા દર્શાવે એવો સંભવ છે કે મનને ઉપર આપેલા ગીતાના પંદરમા અધ્યાયના ૭મા શ્લોકમાં છૂટી ઈન્દ્રિય તરીકે વર્ણવેલું છતાં અહીં એકાદશ એટલે કે અગિયારમી ઈન્દ્રિય તરીકે શા કારણથી ઓળખાવ્યું છે? તો એવું ઉત્તર એ છે કે: ત્યાં મનને માત્ર, જ્વાલા, ચક્ષુ, જિહ્વા અને નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો સાથે ગણતાં છૂટી ઈન્દ્રિય તરીકે વર્ણવેલું છે; પરંતુ દેહમાં એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉપરાંત હસ્ત, પાદ, ગુદા, ઉપસ્થ-યોનિ કિંવા લિંગ-અને વાયા એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનો પણ સમાવેશ હોવાથી સમસ્ત ઈન્દ્રિયોની સંખ્યા દશની થાય છે અને તે દશ ઈન્દ્રિયોનો અહીં એકત્ર સ્વીકાર કરાયેલો હોવાથી મનને એકાદશ-અગિયારમી-ઈન્દ્રિય તરીકે ઓળખાવેલું છે.

આશ્રયને ત્યાગી દે, તો બે દિવસમાં જ મરી જાય; એટલો બધો તેમના જીવનનો એ પ્રાકાશ્યપર આધાર રહેલો છે. પથ્ય શું છે, અપથ્ય શું છે, મિત્ર કોણ છે, શત્રુ કોણ છે, ક્યાં જાય રહેલો છે અને ક્યાં નિર્ભયતા રહેલી છે એ સર્વ જ્ઞાન પશુઓને પ્રાકાશ્ય-દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રાકાશ્યદ્વારા જ જ્ઞાન પોતાના સ્વામીની બાધાને ન સમજવા છતાં પણ તેના વચનના અર્થ કિંવા મનના ભાવને તરકાળ સમજી શકે છે. એ પ્રાકાશ્યદ્વારા જ, અશ્વ એક વાર જે માર્ગમાં ગયેલો હોય છે, તે માર્ગને સારી રીતે જાણી રાખે છે અને તેથી નિષ્પિડ અંધકારમાં પણ જે તે માર્ગમાં ચાલવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, તો પણ તે કોઈ પણ પ્રકારના સંકોચ વિના તે માર્ગમાં ચાલ્યો જાય છે. આ સર્વ પ્રાકાશ્ય ક્રિયાઓ મનની જ છે. અર્થાત્ એ મનની ક્રિયાઓના વિષયમાં તો પશુ મનુષ્ય કરતાં ઓછું છે જ કિંમ્મહુના પશુ પચ્ચેન્દ્રિયોની શક્તિના વિષયમાં પણ મનુષ્યને સર્વથા પરાજિત કરી નાખે છે અને તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એ જ છે કે જેવી રીતે એક જ્ઞાન કોઈ એક વિશિષ્ટ જન્તુ કિંવા મનુષ્યની પાછળ તેના ગન્ધના આધારે કોઈ પણ પ્રકારની જ્ઞાન્તિ વિના અન્ય સર્વ માર્ગોને ત્યાગીને તે વિશિષ્ટ જન્તુ કિંવા મનુષ્યના માર્ગમાં જ સો માઈલ સૂધી ચાલ્યો જાય છે અને અંતે તે જન્તુ કિંવા મનુષ્યને પકડી જ પાડે છે; તેવી રીતે મનુષ્યથી કેવળ ગંધના આધારે એ કાર્ય કરી શકાય તેમ છે ખરું કે? એ જ પ્રમાણે મનુષ્ય પશુની પેઠે ગાઠ અંધકારમાં પણ કોઈ મનુષ્યને જોવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે કે શું? કિંવા કેવળ શ્રવણદ્વારા જ યુક્ત બોલનારને પકડીને બહાર લાવવાની પશુ સમાન શક્તિ મનુષ્યમાં છે ખરી કે? Telepathy કિંવા દૂર રહીને અન્ય મનુષ્યના વિચારોને જાણી લેવાની વિદ્યા કિંવા સિદ્ધિના વિષયની ચર્ચા કરતાં એક અગ્રેજ સંવાદપત્ર-સમાચારપત્ર-માં એવું વિધાન કરવામાં આવ્યું હતું કે: “Telepathy મનની એક પ્રક્રિયા છે, એ પ્રક્રિયા કિંવા સિદ્ધિનો પશુઓમાં સ્વાભાવિક નિવાસ હોય

છે અને મનુષ્યમાં એનો અભાવ જ હોય છે એટલામાટે Telepathy ના વિકાસથી માનવજાતિમાં પશુત્વની વૃદ્ધિ થાય એ સ્વાભાવિક હોવાથી એના યોગે માનવજાતિની ઉન્નતિ નહિ, કિન્તુ અવનાશ થવાનો જ અધિક સંભવ છે.” આ તર્ક સ્થૂલબુદ્ધિ પ્રિન્ટન કિંગ અંગ્રેજોમાટે ઉપયુક્ત થઈ પડે તેવો જ છે ! એમાં તો કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ કે બુદ્ધિનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરવાના પ્રવાહમાં તથાપિ માનવજાતિ એકાદશ ઇન્દ્રિય એટલે કે મનને સંપૂર્ણ વિકાસ કરવાના કાર્યથી સર્વથા પરાક્રમુખ થયેલી છે અને એ એક રીતે સાચું જ થયું છે; કારણ કે, નહિ તો પ્રયોજનના અભાવે તેનાથી આટલી શીઘ્રતાથી બુદ્ધિનો વિકાસ કદાપિ કરી શકાત નહિ; તથાપિ હવે ન્યારે માનવજાતિની બુદ્ધિનો સંપૂર્ણ તથા નિર્દોષ વિકાસ થઈ ગયો છે એટલે આવી અવસ્થામાં એકાદશ ઇન્દ્રિય કિંમત મનનો પણ પૂર્ણ વિકાસ કરવો એ માનવજાતિનું પરમ કર્તવ્ય છે કારણ કે, મનના પૂર્ણ વિકાસથી બુદ્ધિનું વિચાર્ય-વિચારવા યોગ્ય જ્ઞાન વિસ્તૃત થાય છે અને મન તથા બુદ્ધિના સંપૂર્ણ અનુશીલનથી અન્તર્નિહિત દેવત્વ પ્રકાશનું ઉપયુક્ત પાત્ર થઈ શકે છે. કોઈ પણ શક્તિનો વિકાસ અવનતિનો હેતુ થઈ શકતો જ નથી; કારણ કે શક્તિના અવૈધ એટલે કે વિધિવિરુદ્ધ પ્રયોગ, મિથ્યાઅવહાર તથા અસામજસ્યદોષથી જ અવનતિ થવાનો સંભવ હોય છે. સારાંશ : અત્યારની પરિસ્થિતિમાં જે કેટલાંક વિશિષ્ટ પ્રકારનાં ચિહ્નો કિંમત લક્ષણો દૃષ્ટિગોચર થવા માંડ્યાં છે તે લક્ષણોના નિરીક્ષણથી એ નિશ્ચયાત્મક અનુમાનપર આવી શકાય છે કે એ એકાદશ ઇન્દ્રિય કિંવા મનના પૂર્ણ વિકાસના કિંવા પ્રાકાશની વૃદ્ધિના કાર્યને આ લક્ષણો સમય આવી લાગ્યો છે.

૧૦ વિશ્વરૂપ દર્શન

ગીતામાં વિશ્વરૂપ

“વન્દે માતરમ્” શીર્ષક એક પ્રબંધમાં આપણા શ્રદ્ધેય-મહા-ભાજન-અંધુ વિપિનચન્દ્ર પાસે કથાના પ્રસંગમાં અર્જુનના વિશ્વરૂપ દર્શનનો ઉલ્લેખ કરીને એ ઘટનાના વિષયમાં પોતાનો એવો અભિ-પ્રાય દર્શાવ્યો છે કે: “ગીતાના એકાદશ અધ્યાયમાં જે વિશ્વરૂપ-દર્શનનું નિરૂપણ કરાયેલું છે, તે એક સંપૂર્ણ અસત્ય ઘટનાનું વર્ણન છે અને કવિની કેવળ કલ્પના જ છે.” અને તેથી અત્યારે વિપિનચન્દ્ર પાસના એ વિધાનનો પ્રતિવાદ મારે કરવો પડે છે. શ્રીયુત વિપિનચન્દ્રે જે વિશ્વરૂપદર્શનની ઘટનાને સંપૂર્ણ અસત્ય ઘટના કિંવા કવિની કેવળ કલ્પના તરીકે ઓળખાવી છે, તે વિશ્વરૂપદર્શન ગીતાનું એક અત્યંત પ્રયોજનીય અંગ છે; કારણ કે અર્જુનના મનમાં જે દ્વિધા તથા સંદેહનો ઉદ્ભવ થયો હતો તેનું શ્રી કૃષ્ણે તર્ક તથા જ્ઞાનગર્ભ ઉક્તિ-દ્વારા નિરસન કર્યું હતું; કિન્તુ તર્ક તથા ઉપદેશદ્વારા જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તે જ્ઞાન અદ્વૈતપ્રતિષ્ઠિત હોય છે અને જે જ્ઞાનની ઉપસાધિ થયેલી હોય છે એટલે કે જે જ્ઞાન સાક્ષાત્કારથી પ્રાપ્ત થાય છે તે જ્ઞાનની જ દૃઢ પ્રતિષ્ઠા થઈ શકે છે. આ કારણથી જ અર્જુને અન્તર્યામી ભગવાનની અક્ષિત પ્રેરણાથી વિશ્વરૂપદર્શનમાટેની આકાંક્ષા દર્શાવી હતી અને વિશ્વરૂપદર્શનથી જ અર્જુનના સંદેહનો સદાનેમાટે લોપ થયો હતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેની શુદ્ધિ પવિત્ર તથા વિશુદ્ધ ચતાં ગીતાના પરમ રહસ્યને સ્વીકારવાની યોગ્યતાનો તેનામાં આવિર્ભાવ થયો હતો. વિશ્વરૂપદર્શનની ઘટનાથી પૂર્વે ગીતામાં જે જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરાયેલું છે તે સાધકને ઉપયોગી થનારા જ્ઞાનનું બહિર્ગ-આલ્સ અંગ-છે અને તેથી વિશ્વરૂપદર્શનની ઘટનાથી પછી ગીતામાં જે જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરાયેલું છે તે જ જ્ઞાન મૂલ્ય, સત્ય, પરમ રહસ્યમય તથા સનાતન શિક્ષાસ્વરૂપ છે. અર્થાત્ એ વિશ્વરૂપ-

દર્શનના વર્ણનને જો કવિની કલ્પના જ કહેવામાં આવે, તો તેથી ગીતાના ગંભીર્ય તથા સત્યત્વનો નાશ થઈ જાય તેમ છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ યોગથી પ્રાપ્ત થનારી ગંભીરતમ શિક્ષા તેમ જ ડેટલાંક દાર્શનિક મતો-સિદ્ધાન્તો-તો પણ કવિની કલ્પનામાં જ સમાવેશ થઈ જવાનો સંભવ છે. અર્થાત્ વિશ્વરૂપદર્શન તે કવિની કલ્પના પણ નથી અને ઉપમા પણ નથી; કિન્તુ સત્ય વસ્તુ છે અને તે પણ વળી અભિપ્રાયકૃત-અર્વાચીન-સત્ય નથી; કારણ કે, વિશ્વપ્રકૃતિ અન્તર્ગત વિશ્વરૂપ અભિપ્રાયકૃત હોઈ શકતું જ નથી. સારાંશ કે, એ વિશ્વરૂપ કારણજગતનું સત્ય છે. કારણજગતના રૂપનો દિવ્ય ચક્ષુવડે જ પ્રકાશ થાય છે અને અર્જુનને દિવ્ય ચક્ષુની પ્રાપ્તિ થયેલી હોવાથી તેણે કારણજગતના એ વિશ્વરૂપનું દર્શન કર્યું હતું.

સાકાર અને નિરાકાર

જેઓ નિર્ગુણ તથા નિરાકાર બ્રહ્મના ઉપાસકો છે તેઓ ગુણ તથા આકારની કથાને રૂપક તથા ઉપમા કહીને વાયુમાં ઉડાવી દે છે; જેઓ સગુણ નિરાકાર બ્રહ્મના ઉપાસકો છે તેઓ શાસ્ત્રની અન્ય પ્રકારની વ્યાખ્યા કરીને બ્રહ્મના નિર્ગુણત્વનો અસ્વીકાર કરે છે અને આકારની વાર્તાને રૂપક તથા ઉપમા કહીને પવનમાં ઉડાવી દે છે અને જેઓ સગુણ તથા સાકાર બ્રહ્મના ઉપાસકો છે તેઓ ઉપર્યુક્ત નિર્ગુણનિરાકારવાદી તથા સગુણનિરાકારવાદી ઉભયના શિરપર હસ્તમાં ખડ્ગને ધારણ કરીને ઊભા રહે છે. પરંતુ હું તો એ ત્રણે મતોને અત્યંત સંકીર્ણ તથા અસંપૂર્ણ જ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં માનું છું; કારણ કે, જેમણે સાકાર તથા નિરાકાર એવી રીતે દ્વિવિધ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરેલો છે તેઓ એકને સત્ય તરીકે સ્વીકારી અન્યને અ-સત્ય કલ્પના તરીકે ઓળખાવીને જ્ઞાનના અંતિમ પ્રમાણને કેવી રીતે નષ્ટ કરી શકશે અને તેમનાથી અસીમ બ્રહ્મને સીમાબદ્ધ કેવી રીતે કરી શકાશે, એ મારાથી લેશ માત્ર પણ સમજી શકાતું નથી.

બ્રહ્મના નિર્ગુણ તથા નિરાકારત્વનો આપણે અસ્વીકાર કરીએ, તો ભગવાનને આપણે આપણું મનગમતું રમકડું બનાવીએ છીએ એ જેવી રીતે સત્ય કથન છે, તેવી જ રીતે જો આપણે બ્રહ્મના સગુણત્વ તથા સાકારત્વનો અસ્વીકાર કરીએ, તો પણ આપણે ભગવાનને આપણું મનગમતું રમકડું બનાવીને રમાડીએ છીએ, એ પણ સત્ય વિધાન છે. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એથી સર્વથા ભિન્ન પ્રકારની છે; કારણ કે, ભગવાન રૂપનો કર્તા, સૃષ્ટા તથા અધીશ્વર હોવાથી તે કોઈ પણ રૂપની સીમામાં બદ્ધ થયેલો નથી; કિન્તુ જેવી રીતે તે સાકારત્વના બંધનથી પણ બંધાયેલો નથી તેવી જ રીતે તે નિરાકારત્વના બંધનથી પણ બંધાયેલો નથી, એ વિશિષ્ટતાપૂર્વક સ્મરણમાં રાખી લેવાનું છે. ભગવાન સર્વશક્તિમાન હોવાથી સ્થૂલ પ્રકૃતિના નિયમ કિંવા દેશ-કાળના નિયમરૂપ બળમાં તેને સપડાવવાનો પ્રયત્ન કરીને જો આપણે એમ બોલીએ કે: ‘તું’ અનન્ત હોવાથી અમે તને સાન્ત થવા દેવાના નથી; તારી ઈચ્છા હોય તો સાન્ત એટલે કે અન્તયુક્ત થવાની એજા કરી જો; કારણ કે, તારી એ એજા સફળ થવાની નથી અને તું સાન્ત થઈ શકવાનો નથી. તું અમારા તર્ક તથા અમારી યુક્તિઓના બંધનમાં જકડાયેલો હોવાથી જેવી રીતે પ્રિયેરેના ઇન્દ્રબળમાં સપડાયલા ઇન્દિનાન્દની અવસ્થા થઈ હતી તેવી જ અત્યારે તારી અવસ્થા થયેલી છે;” તો આપણું એ બોલવું અત્યન્ત હાસ્યાસ્પદ થવાનો સંભવ નથી કે શું? કારણ કે, આના જેવો ધોર અહંકાર અને આના જેવું ગાઢ અજ્ઞાન અન્યત્ર ક્યાં મળી શકે તેમ છે વાર? સારાંશ કે, ભગવાન બંધનરહિત હોવાથી નિરાકાર પણ છે અને સાકાર પણ છે અને તેથી જો વેળાએ ભગવાન પોતાના સાધકને સાકાર થઈને દર્શનનો લાભ આપે છે તે વેળાએ તે આકારમાં પૂર્ણ ભગવાન િજાજમાન હોય છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે જ સમયમાં ભગવાન નિરાકાર તરીકે પણ સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં વ્યાપેલો હોય છે, એ પણ કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી. અર્થાત્ ભગવાન દેશકાલાતીત તથા અતર્કગમ્ય-તર્કવડે ન જાણી

શકાય તેવો—છે, દેશ તથા કાળ તેના ખેલની સામગ્રી છે અને ભગવાન દેશ તથા કાળરૂપ જનજને વિસ્તારીને સર્વ જુનોને તેમાં સપડાવી કીડા કર્યા કરે છે એટલે એ દેશકાળરૂપ જનજમાં આપણાથી ભગવાનને સપડાવી શકાય તેમ નથી. સારાંશ કે, જ્યાં સૂધી આપણે તર્ક તથા દાર્શનિક યુક્તિઓનો પ્રયોગ કરીને એ અસાધ્ય કાર્યને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા રહીએ છીએ ત્યાં સૂધી ભગવાન આપણા એ જનજને દૂર ખસેડીને મૃદુ હાસ્ય કરે છે અને આપણી આગળ, પાછળ, બન્ને બાજુ, દૂર તેમ જ ચારે દિશામાં વિશ્વરૂપ તથા વિશ્વાતીત રૂપને પ્રસારી આપણી બુદ્ધિને પરાસ્ત કિંવા પરાજિત કરી નાખે છે. અર્થાત્ જેઓ એમ કહે છે કે: “અમો તે-બ્રહ્મ-ને જાણી શક્યા છીએ;” તેઓ કાંઈ પણ જાણી શક્યા નથી અને જેઓ એમ બોલે છે કે: “અમો જાણીએ છીએ અને નથી પણ જાણતા;” તેઓ જ સત્ય જ્ઞાની છે, એ નિઃસંશય વાર્તા છે.

વિશ્વરૂપ

જેઓ શક્તિના ઉપાસક તથા કર્મયોગી છે અને યંત્રીના યંત્ર થઈને ભગવન્નિર્દિષ્ટ—ભગવાનના નિર્દેશ અનુસાર—કર્મ કરવાને આદેશાયલા તથા ઉપદેશાયલા છે, તેમની દષ્ટિથી વિશ્વરૂપદર્શન અત્યન્ત પ્રયોજનીય છે. જો કે તેઓ વિશ્વરૂપદર્શનથી પૂર્વે પણ ઉપદેશનો લાભ તો મેળવી શકે છે તથાપિ જ્યાં સૂધી તેમને તે ઉપદેશાયલી વસ્તુના અપરોક્ષ દર્શનનો લાભ નથી મળતો ત્યાં સૂધી તેમને મળેલા ઉપદેશની યથાર્થ સફળતા યઈ શકતી નથી; એટલે કે તે ઉપદેશ માત્ર રજૂ થાય છે કિન્તુ પાસ થતો નથી. સારાંશ કે, જ્યાં સૂધી તેમને વિશ્વરૂપદર્શનનો લાભ નથી મળતો ત્યાં સૂધીનો સમય તે તેમના કર્મશિક્ષણ તથા વિશ્વરૂપદર્શનમાંડની તૈયારીનો જ સમય હોય છે અને વિશ્વરૂપદર્શનથી તેમના કર્મનો આરંભ થાય છે. વિશ્વરૂપદર્શનનો લાભ અનેક પ્રકારે મળી શકે છે; એટલે કે,

સાધકની જેવી સાધના કિંવા સાધકનો જેવો સ્વભાવ હોય છે તદ્દનુ-
સાર તેને વિશ્વરૂપદર્શનનો લાભ મળી શકે છે. દેવી કાલિકાના
વિશ્વરૂપદર્શનથી સાધક સમસ્ત વિશ્વમાં અદ્ભુત અને ભયાનક નારી-
સ્વરૂપને જ વિસ્તરેલું દેખે છે; અર્થાત્ સર્વત્ર એક અમંપ્રત્યેહ્યુક્ત
વિકરાલ નારીસ્વરૂપ વ્યાપેલું છે; તેનો નિષ્પિડતિભિરપ્રસારક ધન-
કૃષ્ણ કુન્તલરાશિ આકાશને આચ્છાદી રહ્યો છે; તેના રક્તલિપ્ત
ખડ્ગની આભા નયનોને નિસ્તેજ કરતી બીધણુ નૃત્ય કરી રહી છે
અને તેના વિશ્વવ્યાપક અદ્વાદાસનો અખંડ પ્રવાહ વિશ્વવ્યાપ્તિને
ચૂર્ણવિચૂર્ણ કરી રહ્યો છે; એવું જ દ્રશ્ય તેના જોવામાં આવે છે.
સારાંશ કે, આ સર્વ કથા કવિની કલ્પના નથી તેમ જ અતિપ્રાકૃત
ઉપલબ્ધિને અમંપૂર્ણ માનવભાષામાં વર્ણવવાની વિક્ષણ એષ્ટા પણ
નથી; કિન્તુ એ દેવી કાલિકાનો આત્મપ્રકાશ છે અને એ આપણી
માતાનું સત્ય સ્વરૂપ છે; એટલે કે, જે સ્વરૂપ દિવ્ય ચક્ષુવડે જોવાયલું
છે તેનું જ એ અતિશયોક્તિથી રહિત અને સરળ તથા સત્ય વર્ણન
છે. અર્જુને દેવી કાલિકાના વિશ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કર્યો નહોતો;
કિન્તુ કાળરૂપ શ્રી કૃષ્ણના સંહારક વિશ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો;
પરંતુ વિશ્વરૂપની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં એ ઉભય સાક્ષાત્કારો એક જ
પ્રકારના છે; કારણ કે, અર્જુને શ્રી કૃષ્ણના સંહારક વિશ્વરૂપનો
બાહ્યમાનહીન સમાધિમાં સાક્ષાત્કાર કર્યો નહોતો કિન્તુ દિવ્ય ચક્ષુવડે જ
સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો અને તેથી તેણે જેવો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો તેનું
શ્રી વ્યાસદેવે અવિકલ અને અતિશયોક્તિથી રહિત યથાર્થ વર્ણન
કરેલું છે. સારાંશ કે, એ સ્વપ્ન નથી અને કલ્પના પણ નથી; કિન્તુ
સર્વથા સત્ય અને તે પણ જગત્ત અને સજીવન સત્ય છે.

કારણજગત્તુ' રૂપ

શાસ્ત્રોમાં ભગવદધિક્ષિત ત્રણ અવસ્થાઓનું વર્ણન જોવામાં
આવે છે અને તે ત્રણ અવસ્થાઓનાં નામે આ પ્રમાણે છે: પ્રાત્ત-

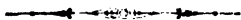
અધિષ્ઠિત સુપુત્રિ, તૈજસ કિંવા દિરણ્યગર્ભ—અધિષ્ઠિત સ્વપ્ન અને વિરાટ—અધિષ્ઠિત જાગ્રતિ. એ ત્રણ અવસ્થાઓ સુપુત્રિ અવસ્થા, સ્વપ્ન અવસ્થા અને જાગ્રત અવસ્થા એ પ્રમાણે મંદિષ્ઠ નામોથી પણ ઓળખાય છે. એમાંની પ્રત્યેક અવસ્થા એક એક જગત કિંવા વિશ્વ છે; એટલે કે, સુપુત્રિમાં કારણજગતનો, સ્વપ્નમાં સૂક્ષ્મ જગતનો અને જાગ્રતિમાં સ્થૂલ જગતનો સમાવેશ થયેલો છે. અર્થાત્ કારણજગતમાં જેનો નિર્ણય કરાયેલો હોય છે અને જે આપણા દેશ તથા કાળથી અતીત હોય છે તે સૂક્ષ્મ જગતમાં પ્રતિભાસિત થાય છે અને સ્થૂલ જગતમાં આંશિક ભાવથી સ્થૂલ જગતના નિયમ અનુસાર તે અભિનીત થાય છે એટલે કે અભિનય કરે છે. શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું હતું કે: “મેં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનો એટલે કે કૌરવોનો અત્યારપૂર્વે જ વધ કરી નાખ્યો છે;” પરંતુ જે વેળાએ શ્રી કૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું તે વેળાએ જો કે સ્થૂલ જગતમાં સર્વ કૌરવો યુદ્ધક્ષેત્રમાં અર્જુન સમક્ષ જીવતા ઊભા હતા અને યુદ્ધના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા હતા; તથાપિ ભગવાનનું એ કથન અસત્ય પણ નહોતું અને એ ઉપમા પણ નહોતી; કારણ કે, કારણજગતમાં ભગવાને કૌરવોનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો અને એમ કરવાનું કારણ એ હતું કે જો કારણજગતમાં તેમનો સંહાર ન થયો હોય, તો સ્થૂલ જગત કિંવા આ લોકમાં તેમનો સંહાર થઈ શકે તેમ હતું જ નહિ. આપણું સત્ય જીવન તો કારણજગતમાં જ રહેલું છે અને સ્થૂલ જગતમાં તો માત્ર તેની છાયા જ પડે છે. કિન્તુ કારણજગતનાં નિયમો, દેશ, કાળ, રૂપ અને નામ ઇત્યાદિ સર્વથા સ્વતંત્ર છે; વિશ્વરૂપ કારણજગતનું રૂપ છે અને સ્થૂલ જગતમાં દિવ્ય ચક્ષુવડે તે પ્રકાશિત થાય છે.

દિવ્ય ચક્ષુ

દિવ્ય ચક્ષુ એટલે શું વાર? દિવ્ય ચક્ષુ કોઈ એક કાષ્ઠપનિક વસ્તુ નથી તેમ જ કવિની ઉપમા પણ નથી; કિન્તુ એક સર્વથા

સત્ય વસ્તુ છે. યોગના બળથી જે દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે તેના ત્રણ પ્રકાર છે અને તે ત્રણ પ્રકાર સૂક્ષ્મ દષ્ટિ, વિજ્ઞાનચક્ષુ તથા દિવ્ય ચક્ષુના નામથી ઓળખાય છે. સૂક્ષ્મ દષ્ટિવડે આપણે સ્વપ્નમાં કિંવા જાગ્રત અવસ્થામાં માનસિક મૂર્તિને દેખીએ છીએ; વિજ્ઞાનચક્ષુવડે આપણે સમાધિસ્થ થઇને સૂક્ષ્મ જગત તથા કારણજગત અન્તર્ગત-કારણજગતમાંનાં—નામ તથા રૂપની પ્રતિમૂર્તિને તેમ જ સાંકેતિક રૂપને ત્રિદાકાશમાં નિહાળીએ છીએ અને દિવ્ય ચક્ષુવડે કારણજગતનાં નામરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ,—દિવ્ય ચક્ષુવડે સમાધિમાં પણ આપણાથી એ સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે તેમ જ સ્થૂલ ચક્ષુ સમક્ષ પણ કારણજગતનાં નામરૂપને ઉપસ્થિત થયેલાં જોઈ શકાય છે. જે વસ્તુ સ્થૂલ ઇન્દ્રિયને અગોચર હોય તે જ વસ્તુ જે ઇન્દ્રિય-ગોચર થઈ જાય, તો તે દિવ્ય ચક્ષુનો પ્રભાવ છે, એમ જ જાણી લેવું. સારાંશ કે, અર્જુન દિવ્ય ચક્ષુના પ્રભાવથી જ પોતાની જાગ્રત અવસ્થામાં ભગવાનના કારણજગદન્તર્ગત વિશ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરીને સંદેહથી મુક્ત થયો હતો. એ વિશ્વરૂપદર્શન કદાચિત સ્થૂલ જગતમાંનું ઇન્દ્રિયગોચર સત્ય ન હોય, તથાપિ સ્થૂલ સત્ય કરતાં તો સત્ય જ છે; કદપના, અસત્ય કિંવા ઉપમા તો નથી, નથી અને નથી જ.

૧૧ સત્વસ્તોત્ર

સાધક, સાધ્ય અને સાધન એ ત્રણ અંગોવડે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું અસ્તિત્વ છે. સાધકોના સ્વભાવો ભિન્નભિન્ન હોવાથી તેમનામાટે ભિન્નભિન્ન સાધનો ઉપદેશાયલાં છે અને ભિન્ન-ભિન્ન સાધનોને અનુસરીને સાધ્યો પણ ભિન્નભિન્ન થાય એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. પરંતુ સ્થૂલ દષ્ટિથી એ સાધનો નાના પ્રકારનાં દેખાતાં હોવા છતાં પણ જે સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી જોવામાં આવે, તો

એમ જ દેખાઈ આવે છે કે સર્વ સાધકાનું અંતિમ સાધ્ય એક જ છે અને તે એક માત્ર સાધ્ય આત્મતુષ્ટિના નામથી ઓળખાય છે. ઉપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્ક્યે પોતાની સદધર્મિણીને એમ જણાવ્યું હતું કે: “જે કંઈ છે તે સર્વ આત્મામાટે જ છે; એટલે કે, સ્ત્રી આત્મામાટે છે, ધન આત્મામાટે છે, પ્રેમ આત્મામાટે છે, સુખ આત્મામાટે છે, દુઃખ આત્મામાટે છે, જીવન આત્મામાટે છે અને મૃત્યુ પણ આત્મામાટે જ છે;” અને તેથી જ આત્મા શો પદાર્થ છે એ પ્રશ્નની ગુરુતા તથા પ્રયોજનીયતાનો ઉદ્ભવ થયેલો છે.

અનેક વિજ્ઞ, વિદ્વાન તથા પંડિત પુરોના મુખમાંથી એવા ઉદ્ધારો નીકળતા જતાં આવે છે કે: “એ આત્મજ્ઞાનમાટે આટલી બધી માથાફાટ કરવાની આવશ્યકતા જ શી છે વા? અર્થાત્ આવા પ્રકારના સૂક્ષ્મ વિચારોમાં સમયનો અકારણ વ્યય કરવો એ એક પ્રકારનો ઉન્માદ છે એટલામાટે જે વિષયો સંસારમાટે ઉપયોગી થઈ પડે તેવા કિંવા પ્રયોજનીય છે તે વિષયોનો વિચાર કરવો અને માનવજાતિના કલ્યાણનો પ્રયત્ન કરવો એ જ આપણું કર્તવ્ય છે.” પરંતુ કયા વિષયો સંસારમાટે ઉપયોગી થઈ પડે તેવા કિંવા પ્રયોજનીય છે અને માનવજાતિના કલ્યાણની શાથી સંભાવના છે, એ પ્રશ્નની મીમાંસાનો પણ આત્મજ્ઞાનપર જ આધાર રહેલો છે. અર્થાત્ જેવું આપણું જ્ઞાન હોય તેવું કિંવા તેટલું જ આપણું સાધ્ય હોય, તો તે સ્વાભાવિક છે. જો આપણે કેવળ આપણા પોતાના દેહને જ આત્મા તરીકે માની કિંવા સ્વીકારી લઈએ તો માત્ર દેહને સંતોષવામાટે અન્ય સર્વ વિચાર તથા વિવેચનાઓને જલ્દાંજલિ આપીને આપણે કેવળ સ્વાર્થપરાયણ નરપિશાય થઈ જવું પડે છે; જો કેવળ સ્ત્રીને જ આપણે આત્મવત્ જોવા માંડીએ અને સ્ત્રીની જ સેવાપૂજ કરતા રહીએ, તો તેથી આપણે સ્ત્રૈણ થઈને ન્યાય તથા અન્યાયનો વિચાર ન કરતાં તેના મનના સંતોષને મેળવવામાટેની જ જીવંતોડ

એણે કરતા રહીએ, એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે; એટલે કે, અન્ય જનોને દુઃખમાં નાખીને તેને સુખ આપવાનો અને અન્ય જનોનું અનિષ્ટ કરીને તેના ઇષ્ટને સાધવાનો પ્રયત્ન ઉદ્યોગ આદરીએ એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી; જો આપણે કેવળ આપણા દેશને જ આત્મવત્ નિહાળતા રહીએ, તો તેથી આપણે એક પ્રયત્ન દેશહિતૈષી થઈ શકીએ અને ઇતિહાસમાં અમર કીર્તિ રાખી જવાના ભાગ્યને મેળવી શકીએ એ સર્વથા સત્ય છે; પરંતુ એથી અન્યાન્ય માનવધર્મનો પરિત્યાગ કરીને અન્ય દેશનું અકલ્યાણ, અન્ય દેશના ધનની લૂટ અને અન્ય દેશની સ્વતંત્રતાનું અપહરણ ઇત્યાદિ પાપો પણ કરવાં જ પડે છે એ પણ સર્વથા સત્ય જ છે; જો આપણે કેવળ ભગવાનને જ આત્મા પ્રમાણી લઈએ અને ભગવાનમાં જ આત્મવત્ પ્રેમ રાખતા રહીએ, તો તેના યોગે આપણે ભક્ત, યોગી તથા નિષ્કામ કર્મી થઈને જે શક્તિ સાધારણ મનુષ્યને પ્રાપ્ત નથી થતી તે અપ્રાપ્ય શક્તિ, જ્ઞાન તથા આનન્દભોગને મેળવી શકીએ અને એ જ પ્રમાણે જો આપણે કેવળ પરબ્રહ્મને જ આત્મા પ્રમાણી લઈએ તો તેના યોગે આપણને પરમ શાન્તિ તથા લયની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થઈ શકે છે. સારાંશ કે: ‘યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ યથા સઃ’ ‘જેની જેની શ્રદ્ધા હોય છે તે તદ્રૂપ જ થાય છે.’ માનવજાતિ ચિરકાલ સાધના કરતી આવી છે અને પ્રથમ હ્રુદ્ર સાધ્યને સાધી, ત્યારપછી તેનાથી કાંઈકે મહત્ સાધ્યને સિદ્ધ કરી અતે સર્વથી ઉચ્ચ પરાત્પર સાધ્યને સાધી પોતાના ગંતવ્ય સ્થાન શ્રી હરિના પરમધામને પ્રાપ્ત થતી જાય છે. એક યુગ એવો પણ હતો કે જે યુગમાં માનવજાતિ કેવળ શરીરની જ સાધના કરતી હતી એટલે કે શરીર-સાધના એ જ તે કાળનો યુગધર્મ હતો અને તેથી અન્ય ધર્મનો પરિત્યાગ કરીને પણ તે સમયમાં શરીરની સાધના કરવી એ ક્રિયસ્કર માર્ગ મનાતો હતો; કારણ કે, જો એમ ન થયું હોત, તો જે શરીર ધર્મસાધનાના ઉપાયરૂપ તથા પ્રતિકારરૂપ છે તે શરીર આટલી સીમ

પર્યન્ત ઉત્કર્ષને કદાપિ મેળવી શકત નહિ. એ જ પ્રમાણે એક બીજો યુગ એવો પણ હતો કે જે યુગમાં પોતાની સ્ત્રી તથા પોતાના પરિવારને જ સાધ્ય વસ્તુ તરીકે મહત્ત્વ અપાતું હતું અને ત્યાર પછીનો એક યુગ એવો હતો કે જે યુગમાં આધુનિક યુગ પ્રમાણે કેવળ જાતિને જ સાધ્ય વસ્તુ તરીકે સ્વીકારવામાં આવતી હતી. પરંતુ જો કોઈ સર્વથી ઉચ્ચ અને પરાત્પર સાધ્ય હોય તો તે કેવળ પરમેશ્વર અથવા ભગવાન છે; અર્થાત્ ભગવાન જ સર્વનો સત્ય તથા પરમ આત્મા હોવાથી તે જ સત્ય તથા પરમ સાધ્ય છે, એમ કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી. આ કારણથી જ ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે: “અન્ય સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને કેવળ મારું જ સ્મરણ કરતો રહે.” અર્થાત્ ભગવાનમાં સર્વ ધર્મોનો સમન્વય-એકત્રતા-થતો હોવાથી જો ભગવાનની સાધના કરવામાં તો તે જ આપણા ઉદ્ધારના ભારને પોતાના શિરપર ઉપાડી લઈને આપણાં સ્ત્રી, પરિવાર, કુળ તથા જાતિ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સમસ્ત માનવજાતિના પરમ સંતોષ તથા પરમ કલ્યાણને સિદ્ધ કરી બતાવે છે.

હવે એક જ સાધ્ય વસ્તુના બિન્નબિન્ન સાધકોના સ્વભાવો બિન્નબિન્ન હોય એ સ્વાભાવિક હોવાથી તે સાધકોના બિન્નબિન્ન અભાવ અનુસાર તેમનાં સાધનો પણ નાના પ્રકારનાં હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કોઈ પણ નથી. ભગવાનની સાધનાનો એક પ્રધાન ક્ષિપ્ર મુખ્ય ઉપાય સ્તવસ્તોત્ર છે; તથાપિ એ સ્તવસ્તોત્ર પણ સર્વનેમાટે ઉપયોગી થઈ પડે તેમ તો નથી જ; કારણ કે, જ્ઞાનીમાટે ધ્યાન તથા સમાધિ ભગવત્પ્રાપ્તિના ઉપાય છે અને કર્મીમાટે કર્મસમર્પણ ભગવત્પ્રાપ્તિનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. સ્તવસ્તોત્ર ભક્તિનું અંગ છે અને તે સર્વશ્રેષ્ઠ અંગ ન હોવા છતાં પણ અહૈતુક પ્રેમ જ ભક્તિનો ચરમ ઉત્કર્ષ હોવાથી તે પ્રેમ ભગવાનના સ્વરૂપને સ્તવસ્તોત્રદ્વારા આપણને સ્તબ્ધ-કરીને અને ત્યાર પછી સ્તવસ્તોત્રની પ્રયોજનીયતાનો અર્થ-

ક્રમ કરીને તે ભગવત્સ્વરૂપના ઉપભોગમાં લીન થઈ જાય છે. વસ્તુ-સ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં પણ એવો તો કાંઈ પણ ભક્ત નથી કે જે સ્તવસ્તોત્ર કર્યા વિના રહી શકતો હોય; કારણ કે, જે વેળાયે અન્ય સાધનની આવશ્યકતા નથી રહેતી તે વેળાયે પણ સ્તવ-સ્તોત્રવડે પ્રાણનો ઉચ્છ્વાસ ઉછળતો રહે છે. તથાપિ એ તત્ત્વને પણ અહીં લક્ષમાં રાખી લેવાની આવશ્યકતા છે કે જે એકનું સાધન હોય છે તે બીજાનું સાધન નથી પણ હોઈ શકતું અને તેથી અનેક ભક્તોની જે એવી ધારણા કિંવા માન્યતા જોવામાં આવે છે કે: ‘જેઓ ભગવાનનું સ્તવસ્તોત્ર નથી કરતા અને જેઓ ઇશ્વરસ્તોત્રના શ્રવણથી આનન્દ નથી દર્શાવતા તેઓ ધાર્મિક નથી;’ તે એ ભક્તોની બ્રાન્તિ તથા સંકીર્ણતાનું જ લક્ષણ છે; કારણ કે, યુદ્ધ સ્તવસ્તોત્ર કરતો ન-હોતો એટલામાટે યુદ્ધને અધાર્મિક કહી શકે એવું સામર્થ્ય કાનામાં છે વાર? સારાંશ કે, ભક્તિમાર્ગની સાધનામાટે જ સ્તવસ્તોત્રની ઉત્પત્તિ થયેલી છે.

ભક્તો પણ નાના પ્રકારના હોય છે અને સ્તવસ્તોત્રના પ્રયોગો પણ નાનાવિષદષ્ટિગોચર થાય છે. આર્ત કિંવા દુઃખથી પીડાયેલો ભક્ત પોતાના દુઃખના સમયમાં ભગવાન સમક્ષ રોવામાટે અને સહા-યતાને મેળવવાની પ્રાર્થના કરવામાટે ઉદ્ધારની આશાથી સ્તવસ્તોત્ર કરે છે અને અર્થાર્થી ભક્ત કાંઈ પણ એક વિશિષ્ટ અર્થસિદ્ધિની આશાથી એટલે કે, ધન, માન, સુખ, ઐશ્વર્ય, જય, કલ્યાણ, ભક્તિ કિંવા મુક્તિ ઇત્યાદિના ઉદ્દેશથી સ્તવસ્તોત્ર કરે છે. અર્થાત્ અ.વી. મેણીના ભક્તો અનેકં વાર ભગવાનને પ્રલોભનો ખતાવીને સંતુષ્ટ કરવા મથે છે; તેમાંના કેટલાક ભક્તો વળી એવા પણ નીકળી આવે છે કે જેઓ પોતાના અબીષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ ન થવાથી પરમેશ્વરપર એકદમ તપીને લાલપીળા થઈ જાય છે અને પરમેશ્વરને પ્રવંચક, અન્યાયી તથા નિર્દય આદિ હીનતાદર્શક વિશેષણોથી સંબોધીને એમ બોલતા દેખાય છે કે: “હવે અમે ભગવાનની પૂજા કરવાના નથી, ભગવાનનું મુખ જોવાના

નથી અને કોઈ પણ પ્રકારે માનવાના નથી !” કેટલોક ભક્તો હતાશ
થવાથી સર્વથા નાસ્તિક બની જાય છે અને એવોજ સિદ્ધાન્ત કરી
લે છે કે : “આ વિશ્વમાં કેવળ દુઃખ તથા અત્યાચારનું જ રાજ્ય છે
અને પરમેશ્વર જેવો કોઈ પદાર્થ છે જ નહિ.” આ બે પ્રકારની
ભક્તિ ‘અસભક્તિ’ ના નામથી ઓળખાય છે, પરંતુ એથી એ ભક્તિ
ઉપેક્ષણીય એટલે કે ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય તો નથી જ; કારણ કે, ક્રુદ્ધ-
માંથી જ મહત્ત્વો ઉદ્ભવ થાય છે અને તેથી અવિદ્યાનું સાધન
વિદ્યાના પ્રથમ સોપાનરૂપ મનાય છે. બાળક અસ જ હોય છે, પરંતુ
તેની અસતામાં જે માધુર્ય રહેલું હોય છે તે અન્યત્ર ક્યાંય પણ
જોવામાં આવી શકતું નથી; અર્થાત્ બાળક પોતાની માતા આગળ
રોતું રોતું આવે છે, પોતાના દુઃખના પ્રતિકારને ઇચ્છે છે, નાના
પ્રકારનાં સુખો તથા સ્વાર્થસિદ્ધિમાટે પોતાની માતાને વિનવે છે તથા
આજ્ઞવતા દર્શાવે છે અને આટ આટલા પ્રયત્નો કરવા છતાં જ્યારે તેને
છટ વસ્તુની માતા પાસેથી પ્રાપ્તિ થતી નથી એટલે પછી તે માતાપર
ઝીડાર્થ જાય છે અને ક્રોધના આવેશમાં કેટલીક ન કરવા યોગ્ય દુરા-
ત્મતા પણ કરી બેસે છે; તથાપિ માતા પોતાના બાળકની એ દુરાત્મતાને
જેવી રીતે સહન કરી લે છે તેવી જ રીતે જગજગનનીરૂપ ભગવાન
પણ હાસ્યમંડિત મુખવડે પોતાના અસ ભક્તની અયોગ્ય યાચના તથા
દુરાત્મતાને સહન કરી લે છે અને તેના પ્રતિ લેશ માત્ર પણ કોપ
ક્રિયા અભાવ દર્શાવતો નથી.

જે જિજ્ઞાસુ ભક્ત હોય છે તે કોઈ પણ પ્રકારની અર્થસિદ્ધિમાટે
ક્રિયા ભગવાનને સંતોષવામાટે જ સ્તવસ્તોત્ર કરતો નથી; કિન્તુ તે તો
ભગવાનના શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ તથા પોતાના ભાવની તુષ્ટિના ઉપાય
તરીકે જ સ્તવસ્તોત્ર કરે છે. જ્ઞાની ભક્તને તો વળી સ્તવસ્તોત્રનું એ
પ્રયોજન પણ હોતું નથી; કારણ કે, તેને તો ભગવાનના શુદ્ધ સ્વરૂપનો
ક્યારનો ય સાક્ષાત્કાર થઈ ગયેલો હોય છે તેમ જ તેનો ભાવ પણ દૃઢ
તથા સુપ્રતિષ્ઠિત થયેલો હોય છે; છતાં પણ તે સ્તવસ્તોત્ર કરે છે તે કેવળ

ભાવના ઉચ્છવાસમાટે જ એટલે કે પોતાના ભાવને અખંડ તથા ચિર-
 હવિત રાખવામાટે જ; એ વિના તેના સ્તવસ્તોત્રનું અન્ય કોઈ પણ
 પ્રયોજન હોતું નથી. ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને કહેલું છે કે: “એ
 ચારે શ્રેણીના—ચારે પ્રકારના—સર્વ ભક્તો ઉદાર જ છે અને તેથી
 એમાંની કોઈ પણ શ્રેણીના ભક્તો ઉપેક્ષણીય—ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય-
 નથી;” અર્થાત્ એ સર્વ ભક્તો ભગવાનને પ્રિય જ છે; તથાપિ જ્ઞાની
 ભક્ત સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે અને તેનું કારણ એ છે કે જ્ઞાની ભક્ત તથા
 ભગવાન પોતે એકાત્મ થયેલા હોય છે. ભગવાન ભક્તની સાખ્ય વસ્તુ
 છે એટલે કે આત્મરૂપે ભક્ત ભગવાનને જાણી શકે છે અને પ્રાપ્ત
 કરી શકે છે; પરંતુ જ્ઞાની ભક્ત તથા ભગવાનનો આત્મા તથા પર-
 માત્માનો સંબંધ થઈ જાય છે. જ્ઞાન, પ્રેમ અને કર્મ એ ત્રણ સૂત્રવડે
 આત્મા અને પરમાત્મા પરસ્પર બંધાયેલા હોય છે. જ્ઞાની ભક્ત કર્મ
 કરે છે, પરંતુ તેનું તે કર્મ ભગવદ્વત્—ભગવાનનું આપેલું—હોય છે
 એટલે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રયોજન હોતું નથી તેમ જ કોઈ પણ
 પ્રકારનો સ્વાર્થ પણ હોતો નથી અને તેથી તેની તે કર્મના ફળમાટેની
 પ્રાર્થનાનો પણ સર્વથા અભાવ જ હોય છે; જ્ઞાની ભક્તના હૃદયમાં
 પ્રેમનો પણ નિવાસ હોય છે; પરંતુ તેનો તે પ્રેમ ક્ષણ તથા અભિમાનથી
 રહિત એટલે કે નિઃસ્વાર્થ, નિષ્કલંક અને નિર્મળ હોય છે તેમ જ
 તેનામાં જે જ્ઞાનનો અધિકાર હોય છે તે જ્ઞાન શુષ્ક તથા ભાવહીન
 નહિ, કિન્તુ સર્વથા ગંભીર અને તીવ્ર આનન્દ તથા પ્રેમથી પરિપૂર્ણ
 હોય છે. સારાંશ કે, સાધ્ય એક હોવા છતાં પણ જેવે સાધક તેવી
 તેની સાધના—સાધન— હોય છે અને તદનુસાર બિન્નબિન્ન સાધકની
 એક જ સાધનાના બિન્નબિન્ન પ્રયોગો થતા આપણા જોવામાં આવ્યા
 કરે છે.

શ્રી
અરવિન્દ વિચારમાળા

પ્રથમ પુણ્ય-ધર્મવિચાર

તૃતીય દલ-ધર્મપત્ર

ધર્મપત્ર

૧

તા. ૩૦મી ઑગસ્ટ ૧૯૦૫

પ્રિયતમા મૃણાલિની,

તારૂં તા. ૨૪મી ઑગસ્ટનું પત્ર મળ્યું. તારાં માતાપિતાના હૃદયમાં અત્યારે એક નવીન દુઃખનો આઘાત થયો છે, એ સાંભળીને હું પણ અતિશય શોકાતુર થયો છું; પરંતુ કયા પુત્રનો પરલોકવાસ થયો છે તે તેં જણાવ્યું નથી. દુઃખના આગમનથી હૃદયમાં શોકનો આઘાત થાય છે એ સત્ય છે; પરંતુ સંસારમાં સુખને શોધવા જતાં તે સુખના મધ્યમાં જ દુઃખ દૃષ્ટિગોચર છે; અર્થાત્ દુઃખ નિરન્તર સુખ સાથે જકડાયલું જ રહે છે એટલામાટે સંસારમાં સર્વથા દુઃખના અંશથી રહિત કેવળ સુખની આશા રાખી શકાતી જ નથી. આ નિયમ માત્ર પુત્રકામનાના અંબંધમાં જ લાગૂ પડે છે એમ નથી; કિન્તુ સર્વ સાંસારિક કામનાઓનું એ જ ફળ કિંવા પરિણામ થાય છે. સારાંશ કે, વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવાથી ધીર ચિત્તવડે સર્વ સુખો તથા દુઃખોને ભગવાનનાં ચરણોમાં સમર્પી દેવાં એ જ મનુષ્યના સુખનો એક માત્ર માર્ગ કિંવા ઉપાય છે.

તારા પત્રમાં તેં વીસ રૂપિયા નહિ, પણ દશ રૂપિયા મોકલવાનું જ લખ્યું છે; છતાં તને પંદર રૂપિયાની આવશ્યકતા હશે તો હું પંદર રૂપિયા મોકલીશ. આ મહિનામાં સરોજિનીએ તારામાટે હાર્દભિંગનું જે કાપડ ખરીદ્યું છે તેની કીમતના રૂપિયા મેં મોકલી દીધા છે. બાકી ત્રણ કે ચાર રૂપિયાની આવશ્યકતા રહેશે તે હું આવતા મહિનામાં મોકલીશ. અર્થાત્ આ વેળાએ તને બધા મળીને વીસ રૂપિયા હું મોકલીશ.

હવે મારે જે એક મુખ્ય વાર્તા તને જણાવવાની છે તે જણાવું છું. એ તો મારી માન્યતા પ્રમાણે તું સારી રીતે જાણે છે કે જે પુરુષના ભાગ્ય સાથે તારું ભાગ્ય જોડાયલું છે તે એક મહાવિચિત્ર પ્રકારનો પુરુષ છે; અર્થાત્ આ દેશમાં આજકાલ લોકોના જેવા પ્રકારનાં મનોભાવ, જીવનના ઉદ્દેશો તથા કર્મનાં ક્ષેત્રો સાધારણતઃ દૃષ્ટિગોચર થાય છે; તેવાં મનોભાવ, જીવનોદ્દેશ તથા કર્મક્ષેત્ર આદિનો મારામાં સર્વથા અભાવ છે. મારું જીવન સામાન્ય લોકોના જીવનથી સર્વ વિષયોમાં ભિન્ન તથા અસામાન્ય—અસાધારણ—છે. હવે સામાન્ય મનુષ્યો અસાધારણ મત, અસાધારણ ચેષ્ટા કિંવા પ્રયત્ન તેમજ અસાધારણ આશા કિંવા આકાંક્ષાને જે નામથી ઓળખે છે તે તું નથી જાણતી એમ તો નથી જ; અર્થાત્ એ સર્વ અસાધારણ ભાવોને તેઓ પાગલત્વ+નામથી ઓળખે છે. જે કે એ સર્વ અસાધારણ ભાવોને તેઓ પાગલત્વ કહે છે અને એ સર્વ અસાધારણ ભાવોને ધરાવનાર મનુષ્યને પાગલ કહીને સંબોધે છે; તથાપિ જે એવા પાગલને પોતાના અસાધારણ કર્મક્ષેત્રમાં સફળતાની પ્રાપ્તિ થાય છે એટલે પછી તે સાધારણ લોકો તેને પાગલ ન કહેતાં પ્રતિભામંપન્ન મહાપુરુષ તરીકે જ ઓળખવા માંડે છે. છતાં અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે એવા કેટલાક મનુષ્યોની આવી ચેષ્ટા સફળ થઈ શકે છે? એ પ્રશ્નનું ઉત્તર

+ પાગલ શબ્દનો ઉત્પત્તિ, પ્રમત્ત કિંવા દીવાનો કે ગાંડો એ અર્થમાં પ્રયોગ કરાય છે. પાગલ શબ્દ ઉર્દુ ભાષામાં વારંવાર વ્યવહૃત થતો હોવાથી કેટલાક લોકોની એવી માન્યતા થયેલી છે કે એ શબ્દ મૂળ અરબી કિંવા ફારસી ભાષાનો છે; પરંતુ તેમની એ માન્યતા ભ્રમમૂલક છે; કારણ કે, એ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાનો છે અને ‘પા ગલ્ અલ્’ એ એની વ્યુત્પત્તિ છે. ફ્રાન્સ સાહેબે પોતાના “Hindustani Dictionary” નામક શબ્દકોષમાં એ શબ્દને હિન્દુસ્તાની શબ્દ તરીકે ઓળખાવેલો છે, એ તેમના સંસ્કૃત ભાષા વિષયક અજ્ઞાનનું જ પરિણામ છે.

એ જ છે કે એક સહસ્ર-હજાર-મનુષ્યોમાં માત્ર દશ મનુષ્યો જ અસાધારણ હોય છે અને એ અસાધારણ દશ મનુષ્યોમાંનો બહુધા એક મનુષ્ય જ પોતાના પ્રયત્નમાં કૃતકાર્ય થઈ શકે છે. મારા કર્મ-ક્ષેત્રમાં મને સફળતા મળશે કે કેમ એનો આધાર દૂરના ભવિષ્યકાળ-પર રહેલો છે અને અત્યારે તો મારી એવી અવસ્થા છે કે મારાથી અઘ્વાપિ કર્મક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ ભાવથી પ્રવેશ પણ કરી શકાયો નથી એટલામાટે અત્યારે તો લોકો મને એક પાગલ તરીકે જ ઓળખશે એ સર્વથા નિવિવાદ છે.

એક પાગલ પુરુષને પાલે પડતું એટલે કે એક પાગલ પુરુષની પત્ની થતું એ પ્રમદા કિંવા સ્ત્રીમાટે અતિશય અમંગલ છે અને તેનું કારણ એ છે કે નારીજાતિના જીવનની સર્વ આશાઓ કેવળ સાંસારિક સુખદુઃખોમાં જ સીમાબદ્ધ થયેલી હોય છે અને પાગલ પોતાની પત્નીને સુખ નથી આપતો કિન્તુ દુઃખ જ દેતો રહે છે. હિન્દુધર્મના પ્રણેતાઓ આ રહસ્યને સારી રીતે સમજી શક્યા હતા અને તેથી તેઓ કોઈ પણ મનુષ્યની અસાધારણ ચરિત્રશીલતા, અસાધારણ ચેષ્ટા તથા અસાધારણ આશા કિંવા આકાંક્ષાને અતિશય માનની દૃષ્ટિથી જોતા હતા અને તેથી તે મનુષ્ય પાગલ હોય કિંવા મહાપુરુષ હોય તથાપિ જો તે અસાધારણ મનુષ્ય હોય તો તેનામાં અવશ્ય તેઓ પૂજ્યભાવ રાખતા હતા. પરંતુ પોતાના પતિના આવા પ્રકારના જીવનથી નારીના જીવનની જે દુર્દશા થાય છે તે દુર્દશાને નિવારવાનો શો ઉપાય કરવો વાર? આવો પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે અને આપણા ઋષિઓએ એ ઉપાયની વ્યવસ્થા પણ કરેલી છે. અર્થાત્ આપણા ઋષિઓએ નારીજાતિને એવો ઉપદેશ આપેલો છે કે: “જે અનેક મંત્રો અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે મંત્રોમાંનો ‘પતિ: પરમો ગુરુ:’-‘પતિ જ પરમ ગુરુ છે;’ એ જ નારીજાતિનો એક માત્ર મંત્ર છે, એમ જ તારે જાણવાનું છે. સ્ત્રી પોતાના સ્વામીની

સહધર્મિણી હોવાથી સ્વામીએ જે કાર્યનો સ્વધર્મ તરીકે સ્વીકાર કર્યો હોય તે કાર્યમાં સ્વામીને પોતાથી આપી શકાય તેટલી સહાયતા આપવી, યોગ્ય મંત્રણા આપવી, તેના ઉત્સાહની વૃદ્ધિ કરવી, પતિને જ પરમેશ્વર માનવો અને તેના સુખમાં સુખ તથા તેના દુઃખમાં દુઃખનો અનુભવ કરવો એ જ સહધર્મિણીનો પરમ ધર્મ છે." સારાંશ કે, કાર્યને પાર પાડવું એ પુરુષનો અધિકાર છે અને પુરુષના કાર્યમાં સહાયતા આપવી અને પુરુષના ઉત્સાહને વધારવો એ સ્ત્રી-પત્ની-નો અધિકાર છે.

હવે અહીં પ્રશ્ન એ આવીને ઊભો રહે છે કે તું હિન્દુધર્મના માર્ગમાં ચાલીશ કે નવીન સભ્યતાના માર્ગમાં આગળ વધીશ? એક પાગલ પુરુષ સાથે તારો લગ્નમંથન થયો એ તારા પૂર્વજન્મના કર્મદોષનું ફળ છે. પોતાના ભાગ્યની કાંઈ પણ એક પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી નાખવી એ શ્રેયસ્કર છે; પરંતુ એ વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની થશે વાર? શું તું પણ બીજા સાધારણ લોકોની માન્યતાને અનુસરીને એક અસાધારણ પુરુષને-પોતાના પતિ-ને પાગલ કહીને ઉડાવી દઈશ? જો તારી એવી જ ધારણા હોય, તો તારી એ ધારણા કદાપિ સફળ થવાની નથી; કારણ કે, પાગલ તો પોતાની પાગલતાના માર્ગમાં આગળ વધવાનો જ છે અને તારા કરતાં તેનો સ્વભાવ બળવાન હોવાથી તારાથી તેને પકડી રાખી શકાય તેમ છે જ બહિ. ત્યારે હવે કહે કે તારો ખૂણામાં બેસીએ અશ્રુપાત કરવાનો જ વિચાર છે કે જેવી રીતે એક અંધ રાજાની રાણીએ પોતાનાં નેત્રોપર પાટો બાંધીને પોતે પણ અંધતાને સ્વીકારી લીધી હતી તેવી રીતે

+ અંધ રાજા તે 'મહાભારત'માં જેનું આખ્યાન અપાયલું છે તે પ્રાતઃસ્મરણીયા સતીશિરોમણી સાવિત્રીનો શ્વસુર અને સત્યવાનનો પિતા રાજા ધૃમ્મસેન હતો. રાજા ધૃમ્મસેન અંધ હોવાથી તેની સતી અને પતિપરાયણ રાણીએ પણ પોતાનાં નેત્રોપર પાટો બાંધીને અંધતાને સ્વી-

પોતાના પાગલ પતિને ઉપયુક્ત થનારી પાગલી થવામાટેનો પ્રયત્ન આદરવાનો વિચાર છે? તેં ભણે એક હજાર *બ્રાહ્મ પાઠશાળાઓમાં વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોય, તથાપિ તું એક હિન્દુ ગૃહની કન્યા છે, હિન્દુ પૂર્વજોનું રક્ત તારા શરીરની પ્રત્યેક શિરામાં વહન કરી રહ્યું છે અને તેથી તું શેષોકત એટલે કે પોતાના પાગલ પતિ પાછળ પાગલી થવાના માર્ગને જ સ્વીકારીશ એવો મારો નિઃસંદેહ અને દઢ નિશ્ચય છે.

હારી લીધી હતી. જ્યારે પોતાની પુત્રવધૂ સતી સાવિત્રીના પવિત્ર હસ્તના સ્પર્શથી રાજા ધૂમ્રસેનની અંધતાનો અંત થતાં તેને દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ થઈ થઈ હતી ત્યારે જ તેની સાધ્વી મહિષીએ પણ પોતાનાં નેત્રોપર બાંધી રાખેલા પાટાને દૂર કર્યો હતો. પત્નીની આવી અલૌકિક તથા અનન્ય શક્તિ-પરાયણતા અને પતિભક્તિનાં પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો ભદ્રભૂમિ ભારતવર્ષ વિના અન્ય કોઈ પણ દેશમાં મળી જકે તેમ છે જ નહિ. ધન્ય છે ભારતવર્ષને કે જે દેશ આવી ભદ્ર નારીઓના અવતારથી પુનીત થયો છે !

* બ્રાહ્મ પાઠશાળા એટલે બ્રહ્મસમાજસંસ્થાપિત પાઠશાળા. બ્રાહ્મ ધર્મ કિંવા બ્રહ્મસમાજ આધુનિક પાશ્ચાત્ય સભ્યતા અનુસાર સ્થપાયેલો એક નવીન ધર્મ હોવાથી અને તેમાં સનાતન આચાર્યધર્મને વિધાતક થઈ પડે તેવાં અનેક તત્ત્વો હોવાથી અહીં શ્રી અરવિન્દ બાબુએ એ ભાવને દર્શાવવામાટે જ બ્રાહ્મ પાઠશાળાઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે; કારણ કે, તેમનાં સહધર્મિણી મૃણાલિનીએ પોતાના પિતા પાસેથી બંગાળી તથા અંગ્રેજી ભાષાનું અમુક સીમા પર્યંત શિક્ષણ મેળવ્યા પછી ઠંલકતામાં બ્રહ્મસમાજ-સંસ્થાપિત પાઠશાળા-સ્કૂલ-માં પણ વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો અને તેથી કદાચિત્ તેના મનમાં આચાર્યધર્મથી વિરુદ્ધ ભાવનાઓ ઠસી ગઈ હોય, તે તે વિપરીત ભાવનાઓને કાઢી નાખવામાટેની શ્રી અરવિન્દ બાબુએ તેના આચાર્યપુત્રીત્વની પ્રશંસાના રૂપમાં એક અતિશય કોમળ તથા માર્મિક સૂચના આપવાના આ માર્ગને યોગ્ય માન્યો છે અને તે યોગ્ય જ છે.

મારી પાગલતા ત્રણ પ્રકારની છે. એમાંની પ્રથમ પાગલતા એ છે કે, મનુષ્યને ભગવાન જે ગુણ, જે પ્રતિભા, જે ઉચ્ચ શિક્ષણ તથા વિદ્યા અને જે ધન આદિ અત્યુત્તમ વસ્તુઓ આપી છે તે સર્વ વસ્તુઓ ભગવાનની જ છે અને તેથી પોતાના પરિવારના ભરણપોષણમાટે જેટલા ધન આદિની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોય અને જેના વિના ન જ ચાલી શકે તેમ હોય તેટલા જ ધન ઇત્યાદિનો વ્યય કરવાનો મનુષ્યનો અધિકાર છે અને તેથી તેટલા ધનને ખાદ કરતાં જે કાંઈ અવશિષ્ટ રહે તે ભગવાનને પાછું આપી દેવું જોઈએ, એવી મારી દૃઢ વિશ્વાસપૂર્ણ માન્યતા છે; કારણ કે, જો આપણે આપણને પ્રાપ્ત થયેલા ધન ઇત્યાદિનો સર્વાંશે આપણા પોતાના જ સુખ તથા વિલાસ-માટે વ્યય કરી નાખીએ, તો આપણે ચોર છીએ અને હિન્દુધર્મ-શાસ્ત્ર પણ એમ જ કહે છે કે: ‘જે મનુષ્ય ભગવાન પાસેથી લીધેલું ધન ભગવાનને પાછું ન આપે, તે ચોર છે.’ અત્યાર સુધી તો હું ભગવાનને માત્ર એ આના આપી ચૈદ આના મારા પોતાના સુખ-માટે ખર્ચાં હિસાબને ચૂકતો કરીને સાંસારિક સુખમાં જ લગ્ની પત્ની રહ્યો છું. અર્થાત્ મારા જીવનનો અર્ધ ભાગ તો વ્યર્થ ચાલ્યો ગયો છે; કારણ કે, પશુ પણ પોતાનું તથા પોતાના પરિવારનું ઉદર ભરીને કૃતાર્થ થાય છે એટલે જો હું મારું તથા મારા પરિવારનું ઉદર ભરીને કૃતાર્થ થાઉં, તો પણ કરતાં મારું વિશેષ મહત્ત્વ શું વારું?

હું આટલા દિવસ પશુવૃત્તિ તથા ચૈર્યવૃત્તિ કરતો આવ્યો છું એ હવે હું જાણી શક્યો છું અને મારી એ ન્યૂનતાને જાણી લીધા પછી મારા હૃદયમાં અનુતાપ થયો છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મારા પોતાના ઉપર જ મને ઘૃણા થવા માંડી છે. અર્થાત્ મારા હસ્તથી આ પાપ થયું છે અને હવે એ પાપ કરવાની મારી ઈચ્છા ન હોવાથી હવે પછીના અવશિષ્ટ જીવન પર્યન્તને માટે મેં એ પાપને ત્યાગી દીધું છે. ભગવાનનું ધન ભગવાનને પાછું આપવું એનો શો અર્થ છે

એવો જો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે, તો એનો અર્થ એટલો જ સમજવાનો છે કે અનિવાર્ય આવશ્યકતાને પૂરી કરતાં જે ધન અવશિષ્ટ રહે તેનો ધર્મના કાર્યમાં વ્યય કરી નાખવો. જે રૂપિયા મેં સરોજિની અથવા ઉષાને આપ્યા છે તે રૂપિયામાટે કાંઈ પણ પ્રકારના અનુતાપને હૃદયમાં સ્થાન આપવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, પરોપકાર ધર્મ છે અને આશ્રિત જનોની રક્ષા કરવી એ મહાધર્મ છે. તથાપિ કેવળ બંધુ તથા ભગિનીને જ આપવાથી હિસાબ ચૂકતો કરી શકતો નથી; કારણ કે, અત્યારના દુઃસમયમાં સમસ્ત દેશ આશ્રિતના રૂપમાં મારા દ્વારમાં આવીને ઊભેલો છે; મારાં ત્રીસ કરોડ બંધુ તથા ભગિની આ દેશમાં વસે છે અને તેમનામાંનાં અનેક બંધુ-ભગિની નિત્ય આહાર વિના મરી જાય છે તથા તેમની અધિક સંખ્યા કષ્ટ તથા દુઃખથી જર્જરિત થઈને બળાતકારે પોતાના જીવનને ટકાવી રહેલી દેખાય છે એટલામાટે તેમનું કલ્યાણ કરવાની સર્વથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે.

ત્યારે કહે કે આ વિષયમાં તું મારી સહધર્મિણી થઈશ ખરી કે ? કેવળ એક સાધારણ મનુષ્ય પ્રમાણે સાધારણ આહાર કરવો, સાધારણ સાદાં વસ્ત્રો પહેરવાં અને જે વસ્તુની ખરેખરી આવશ્યકતા હોય તે જ વસ્તુને ખરીદવી; એટલે કે એટલી આવશ્યકતાઓને પહોંચી વળતાં જે કાંઈ બચે તે સર્વ ભગવાનને આપી દેવું એવી મારી ઇચ્છા હોવાથી જો તું સંમતિ આપે અને તારાથી ત્યાગનો સ્વીકાર કરી શકાય, તો મારી આ અભિલાષા તત્કાળ પૂર્ણ થઈ શકે તેમ છે. તે એક વાર કહું હવે કે : 'મારી તો કશી ઉભતિ જ ન થઈ!' અને

● શ્રી અરવિન્દપત્નીના આ વાક્યમાં સાધારણ સ્ત્રીઓના સ્વભાવ અનુસાર 'તમને પરણીને મેં તો કાંઈ સુખ જોયું જ નહિ !' અથવા 'તમને પરણીને મારો તો કરોડ પણ દહાડો ન વળ્યો !' એવા પ્રકારનો જ ભાવ સમાયો છે અને અરવિન્દ બાબૂના ઉપદેશનું એ જ કારણ છે.

અનુભવ

તેથી મેં તને આજે ઉત્તરિનો માર્ગ ખતાવી દીધો છે, તો તું ઉત્તરિના એ માર્ગમાં પ્રયાણ કરીશ કે કેમ?

મારી જે બીજી પાગલતા મારા હૃદયમાં વ્યાપી રહી છે તે એ છે કે કોઈ પણ પ્રયત્ન કિંવા કોઈ પણ ઉપાયે મારે ભગવાનના સાક્ષાદ્ દર્શનનો લાભ તો મેળવવો જ છે. આજકાલના ધર્મનો વાત-વાતમાં મુખથી ભગવાનના નામને ઉચ્ચારવામાં, સર્વ જનો સમક્ષ પ્રભુપ્રાર્થના કરવામાં અને એમ કરીને પોતાને ધાર્મિક તરીકે ઓળખાવવામાં જ સમાવેશ થયેલો છે; પરંતુ એમ કરવાની મારી ભાવના નથી અને એવા ધર્મના દંભને હું ઇચ્છતો પણ નથી. અર્થાત્ જો ઇશ્વર હોય તો તેના અસ્તિત્વના અનુભવનો અને તેની સાથે સાક્ષાત્કાર કરવાનો અવશ્ય કોઈ પણ એક માર્ગ હોવો જ જોઈએ અને તે માર્ગ ગમે તેવો તથા ગમે તેટલો દુર્ગમ હોય તો પણ મેં તે માર્ગમાં ચાલવાનો અને આગળ વધવાનો મારા અંતઃકરણમાં દૃઢ સંકલ્પ કરી લીધો છે. હિન્દુધર્મ કહે છે કે: ‘ભગવાનના સાક્ષાત્કારનો એ માર્ગ મનુષ્યના શરીરમાં તથા મનુષ્યના મનમાં જ રહેલો છે;’ માત્ર એટલું જ નહિ, પણ હિન્દુધર્મે ભગવતસાક્ષાત્કારના એ માર્ગમાં ચાલવાના નિયમો પણ દર્શાવેલા છે. એ સર્વ નિયમોના પાલનનો આરંભ કયા પછી એક માસ જેટલા અદ્ય કાલાવધિમાં જ મને એવો અનુભવ થયો છે કે હિન્દુધર્મનું કથન અસત્ય કિંવા મિથ્યા નથી; કારણ કે, તેમાં એ માર્ગનાં જે જે ચિન્હોનો નિર્દેશ કરાયેલો છે તે સર્વ ચિન્હો અત્યારે મારા અનુભવમાં આવ્યાં કરે છે. મારી તો એવી જ ઇચ્છા છે કે તને પણ એ જ માર્ગમાં મારી સાથે લઈ જવી; તથાપિ તારામાં એ માર્ગમાં ચાલવામાટે જેટલા જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે તેટલા જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થયેલો ન હોવાથી તારાથી બરાબર મારી સાથે સાથે તો નહિ જ ચાલી શકાય; પરંતુ મારી પાછળ પાછળ આવતાં તને કોઈ પણ પ્રકારની બાધા થવાની નથી. એ માર્ગમાં ચાલતાં સિદ્ધિ તો સર્વને મળી શકે છે; પરંતુ એ માર્ગમાં

પ્રવેશ પોતાની ઈચ્છાથી જ કરી શકાય છે એટલે તને તારો હાથ ઝાલીને એ માર્ગમાં કોઈથી લઈ જઈ શકાય તેમ નથી. સારાંશ કે, જો મારી સાથે એ માર્ગમાં પ્રવેશ કરવાની તારી અભિલાષા હશે, તો એ વિષય વિશે હું હજી પણ કોઈક વિશેષ લખી મોકલીશ.

મારી ત્રીજી પાગલતા એ છે કે અન્ય લોકો જે સ્વદેશને એક જડ પદાર્થ એટલે કે મયદાન, ક્ષેત્ર, વન, પર્વત તથા નદી ઇત્યાદિના એક સમુદાય તરીકે જાણે છે તે જ સ્વદેશ કિંવા દેશભૂમિને હું મારી જન્મદાત્રી માતા તરીકે ઓળખતો અથવા માનતો હોવાથી તેનામાં ભક્તિભાવ પણ રાખું છું અને તેની પૂજા પણ કરું છું. જો માતાની છાતીપર બેસીને કોઈ રાક્ષસ તેના રક્તનું પાન કરતો હોય, તો તે વેળાયે તે માતાનો પુત્ર શું કરે છે વા? શું તે પુત્ર તે વેળાયે નિશ્ચિન્ત ભાવ અને શાન્તિથી બોજનના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે કિંવા પોતાની પત્ની તથા પોતાના પુત્ર સાથે આમોદ પ્રમોદ કરતો બેસી છે? નહિ, કદાપિ નહિ; કારણ કે, તે તો તે વેળાયે રાક્ષસના હસ્ત-માંથી પોતાની માતાનો ઉદ્ધાર કરવાને જ દોડી જાય છે. મારી એવી દૃઢ માન્યતા છે કે જેનાથી આપણી આ પતિત જાતિનો ઉદ્ધાર કરી શકાય તેમ છે તે બળ મારી ભુજામાં છે અને એ બળ તે જ્ઞાનનું બળ છે; શારીરિક બળ નથી; કારણ કે, હું કોઈ સસ્ત્રાસ્ત્ર-તત્ત્વાર બંદૂક આદિ-ને હસ્તમાં ધારીને યુદ્ધ કરવા નથી જતો; કિન્તુ મારું યુદ્ધ જ્ઞાનના બળથી જ ચાલે છે. અર્થાત્ ક્ષાત્રતેજ જ એક માત્ર તેજ નથી; કિન્તુ બ્રહ્મતેજ પણ એક વસ્તુ છે અને તે બ્રહ્મતેજ જ્ઞાન ઉપર જ પ્રતિષ્ઠિત છે. આ ભાવ નવીન નથી તેમ જ આજ-

* અહીં મૂળમાં 'તે બળ મારાં ચરણોમાં છે;' એવા આશયનું વાક્ય છે; પરંતુ અનુવાદમાં 'ચરણો' શબ્દના સ્થાનમાં 'ભુજા' શબ્દની મોજના એટલામાટે કરી છે કે શક્તિનું મુખ્ય સ્થાન બાદ કિંવા ભુજા જ છે.

૧૮૩

મુશ્કેલી પડે નથી; કિન્તુ એ ભાવ સહિત જ હું જન્મ્યો હતો, અત્યારે એ ભાવ મારી મનજનમાં વ્યાપેલો છે અને ભગવાને એ જ મહાવ્રતની સાધનામાટે મને આ પૃથ્વીમાં પાઠવ્યો છે. મારી ચૌદ વર્ષની અવસ્થામાં એ બીજામાંથી અંકુરોનો ઉદ્ભવ થવા માંડ્યો હતો અને મારી અઢાર વર્ષની અવસ્થામાં તે અંકુરોની પ્રતિષ્ઠા દૃઢ તથા અચલ થઈ હતી. તેં ન-મારીની વાતને સાંભળીને એમ માની લીધું હતું કે: “કોઈ દુષ્ટ મનુષ્ય મારા સરળ તથા લજ્જા સ્વામીને કુમાર્ગમાં ખેંચી ગયો છે;” પરંતુ તારી એ માન્યતા પ્રમાદમૂલક છે; કારણ કે, વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે તારા સરળ તથા લજ્જા સ્વામીએ જ માત્ર તે દુષ્ટ મનુષ્યને એકલાને જ નહિ, કિન્તુ એવા શતાવધિ મનુષ્યોને એ માર્ગમાં-પછી એ માર્ગ કુમાર્ગ હોય કે સુમાર્ગ હોય-માં પ્રવેશ કરાવ્યો છે અને હજી પણ તે એવા સહસ્રાવધિ મનુષ્યોને એ માર્ગમાં પ્રવેશ કરાવશે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંદેહ નથી. હું હર્ષિ તો જ કાર્યસિદ્ધિ થશે, એમ હું નથી કહેતો; પરંતુ કાર્યસિદ્ધિ થશે તો અવશ્ય એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે.

ત્યારે હવે કહે કે આ વિષયમાં તારી ઈચ્છા શું કરવાની છે? આ સ્વામીની શક્તિ મનાય છે, તો તું ઉપાની શિષ્યા થઈને સાહેબ-પૂજા તથા સાહેબમંત્રનો જાપ કરીશ, ઉદાસીન થઈને સ્વામીની શક્તિનો ક્ષય કરીશ કે સહાનુભૂતિ દર્શાવીને સ્વામીના ઉત્સાહનો દિગ્ગુચિત કરીશ? મારા આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તું કદાચિત્ એમ કહીશ કે: ‘આવાં મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્યોમાં-મહત્ત્વ કાર્યોમાં-મારા જેવી એક સામાન્ય અખળાઈ શો ભાગ લઈ શકાય વાર? કારણ કે; મારામાં મનોબળ પણ નથી અને બુદ્ધિનો પણ અભાવ છે એટલે મારામાટે તો આ વિષયનો વિચાર પણ બચાંકર થઈ પડે તેમ છે.’ પરંતુ એ બચાંકિયા વિધનના નિવારણનો એક સહજ ઉપાય છે અને તે એ જ કે ભગવાનના આશ્રયને સ્વીકારી લે અને ઇશ્વરપ્રાપ્તિના માર્ગમાં એક વાર પ્રવેશ કર એટલે તારામાં જે વસ્તુનો અભાવ હશે તે વસ્તુની

ભગવાન તને પ્રાપ્તિ કરાવી દેશે; કારણ કે, જે મનુષ્ય ભગવાનના આશ્રયને સ્વીકારી લે છે, તે મનુષ્યની બીજી ધીમે ધીમે તેનાથી દૂર થતી જાય છે. જે તારાથી મારામાં વિશ્વાસ રાખી શકાતો હોય અને દશ મનુષ્યોની વાતો ન સાંભળતાં તું કેવળ મારા વચનને જ લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળવાને તૈયાર હોય, તો હું તને માફ પણ કિંવા મારી શક્તિ આપવાને પણ સમર્થ છું; કારણ કે, એથી મારા યજ્ઞની હાનિ નહિ, કિન્તુ વૃદ્ધિ થવાનો જ સંભવ છે. હું સ્ત્રીને સ્વામીની શક્તિ કહું છું એનો અર્થ એ છે કે સ્વામી સ્ત્રીમાં પોતાની પ્રતિભૂતિને જોઈને તેની પાસેથી પોતાની મહત્તી આકાંક્ષાના પ્રતિધ્વનિને પ્રાપ્ત કરી દ્વિગુણ શક્તિને મેળવી શકે છે.

તું સદા સર્વદા અત્યારના તારા જે વિચારો કિંવા ભાવો છે તે જ વિચારો કિંવા ભાવોને આધીન રહીશ કે શું? હું ઉત્તમ વસ્ત્રો પરિધાન કરીશ, ઉત્તમ ભોજન આરોગીશ, હસીશ, નાચીશ અને જેટલાં ભોગવી શકાશે તેટલાં સુખો ભોગવીશ, એ મનની અવસ્થા તે ઉન્નત અવસ્થા નથી. આજકાલ આપણા દેશની સ્ત્રીજાતિના જીવને એ જ સંકીર્ણ તથા અત્યંત હેય-ત્યાગ્ય-આકારને ધારી લીધો છે. તું તારા પોતાના જીવનના એ સંકીર્ણ તથા અત્યંત હેય આકારને ત્યાગી દે અને મારી સાથે આવ એટલે આપણે આ જગતમાં ભગવાન તું જે કાર્ય કરવામાટે આવ્યાં છીએ તે કાર્યને આરંભ કરી દઈએ.

તારા સ્વભાવમાં જે એક પ્રબળ દોષ રહેલો છે તે તારા સ્વભાવની અત્યંત સરળતા છે અને એ સરળતાના દોષથી તને જે કાંઈ પણ જે કાંઈ પણ કહે છે તે તું સાંભળી લે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સાચું માની લે છે. આવી રીતે પ્રત્યેક મનુષ્યના કથનને સાંભળવાથી અને તેમાં અયોગ્ય વિશ્વાસ રાખવાથી મન સદા અસ્થિર રહ્યા કરે છે, સુદિનો વિકાસ નથી થતો અને કર્મમાં

એકાગ્રતા પણ નથી થતી. અર્થાત્ તારે પોતાના સ્વભાવને સુધારવો પડશે, એક જ મનુષ્યની વાત સાંભળીને જ્ઞાનનો સંયમ કરવો પડશે, એક લક્ષ્ય રાખીને અવિચળ ચિત્તથી કાર્યની સાધના કરવી પડશે અને લોકોની નિન્દા તથા લોકોના ઉપહાસને તુચ્છ માનીને ભક્તિને સ્થિર રાખવી પડશે; તો જ તારી સત્ય ઉન્નતિ થવાનો સંભવ છે.

તારામાં એક બીજો પણ દોષ રહેલો છે; પરંતુ તે તારા સ્વભાવનો દોષ નથી, કિન્તુ કાળ અથવા સમયનો જ દોષ છે. બ્રહ્મદેશ-બ્રહ્માળા-માં કાળ એવા પ્રકારનો આવ્યો છે કે લોકો ગંભીર વાર્તાને પણ ગંભીર ભાવથી સાંભળી શકતા નથી; એટલે કે, ધર્મ, પરાંપકાર, મહત્તી આકાંક્ષા, મહાન્ પ્રયત્ન અને દેશોદ્ધાર આદિ જે ગંભીર, ઉચ્ચ તથા મહાન્ વિષયો છે તે મહાન્ વિષયોને પણ લોકો ઉપહાસ કરીને હાસ્યમાં જ ઉડાવી દે છે. તેં બ્રહ્મ પાઠશાળામાં વિદ્યાર્બ્યાસ કરેલો હોવાથી તારામાં પણ એ દોષે કેટલાક પરિભાષ્યમાં પ્રવેશ કરેલો છે; ક્રિંપલુના આપણે સર્વ એ દોષથી દૂષિત થયેલાં છીએ અને દેવગૃહ-દેવધર-ના લોકોમાં તો એ દોષની આશ્ચર્યકારક વૃદ્ધિ થયેલી છે. અર્થાત્ મનના આ ભાવને દૃઢ મનથી મારી કાઢવો જોઈએ અને જે તારી ઇચ્છા હશે, તો તારાથી એ કાર્ય સહજ પ્રયત્નથી થઈ શકશે. પુનઃ એક વાર જે તું વિચાર કરવાનો-ચિન્તનશીલતાનો-અભ્યાસ કરીશ એટલે તારો મૂળ સ્વભાવ તારામાં સ્ફુરી આવશે; કારણ કે, પરાંપકાર અને સ્વાર્થત્યાગની દિશાપ્રતિ તારું મન આકર્ષાયતું છે એટલે તારામાં માત્ર જે મનોબળનો અભાવ છે તે મનોબળ ધૈર્યની ઉપાસનાથી તને શીઘ્રજ પ્રાપ્ત થઈ જશે અને ત્યાં મનોબળ આવ્યું ત્યાં પછી ભય કિંવા કોઈ અન્ય બાધા આવવાનો સંભવ જ નથી.

આ જ હતી મારી તે ગુપ્ત કથા કે જે અત્યારે મેં તને કહી દીધી છે; એટલે મારી આ ગુપ્ત વાર્તાનો અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ સમક્ષ પ્રકાશ ન કરતાં પોતાના મનમાં ધૈર્યપૂર્વક વિચાર કરજે; કારણ

કે, મારા આકથનમાં જેનાથી ભયભીત થવું પડે એવું કાંઈ પશ્ચ નથી; કિન્તુ જેનો વિચાર કરવો પડે એવી અનેક વસ્તુઓ છે. પ્રારંભમાં તારે વિશેષ કાંઈ પશ્ચ કરવું પડે તેમ નથી; માત્ર નિત્ય અડધો કલાક ભગવાનનું ધ્યાન ધરવું પડશે અને ભગવાન સમક્ષ પ્રાર્થનાના રૂપમાં પોતાની બલવતી ઇચ્છાનો પ્રકાશ કરવો પડશે. આ માર્ગને સ્વીકારવાથી તારું મન ધીમે ધીમે યથાનુક્રમ તૈયાર થશે. ભગવાન સમક્ષ તારે સર્વદા એ જ પ્રાર્થના કરવાની છે કે: ‘હે પરાત્પર પરમાત્મન હું મારા સ્વામીના જીવન, ઉદ્દેશ તથા ઇશ્વરપ્રાપ્તિના માર્ગમાં વ્યાધાત ન કરતાં નિરંતર મારા સ્વામીની સહાયિકા તથા સાધનભૂતા થઈ રહું’ એવા પ્રકારની મને શક્તિ આપ!’ તું આટલું કરીશ ખરી કે ?

તારો
અરવિન્દ

૨

૨૩, સ્કૉટ્સ લેન, કલકત્તા:
તા. ૧૭ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૭

પ્રિય મૃણાલિની,

બહુ દિવસથી હું પત્ર લખી શક્યો નથી. યથા સમય પત્ર ન લખવાનો અપરાધ મારા હસ્તથી જો કે નિરંતર થયા કરે છે; પરંતુ જો મારા એ અપરાધની તું મને પોતાના ગુણથી ક્ષમા નહિ આપે, તો પછી એ અપરાધથી મુક્ત થવાનો મારી પાસે અન્ય કોઈ ઉપાય છે ખરો કે? બહુ દિવસની જે ટેવ સ્વભાવ જેવી થઈ જાય છે તે એક જ દિવસમાં નીકળી જતી નથી અને તેથી આ દોષને સુધારતાં, મને જણાય છે કે, મારો જન્મારો વીતી જશે.

હું જન્મુઆરીની ચોથી તારીખે આવવાનો હતો, પણ મારાથી તે દિવસે આવી શકાયું નહિ; છતાં એટલું તો મારે કહેવું જ જોઈએ

કે એ મારી પોતાની ઈચ્છાથી નથી બન્યું, એટલે કે હું જાણી જોઈને નથી આવ્યો એમ નથી; કારણ કે, ભગવાન મને ત્યાં લઈ ગયો ત્યાં મારે જવું પડ્યું અને તેથી હું નિરુપાય હતો. આ વેળાએ હું મારા પોતાના કોઈ કાર્યમાટે ક્યાંય પણ ગયો નહોતો; કિન્તુ ભગવાનના કાર્યમાટે જ ગયો હતો. અત્યારે મારા મનની અવસ્થાનું રૂપ સર્વથા અન્ય પ્રકારનું થઈ ગયું છે; પરંતુ તેનો અત્યારે આ પત્રમાં હું પ્રકાશ કરવા નથી ઈચ્છતો; કારણ કે, તું અહીં આવ એટલે પછી મારે જે કહેવાનું છે તે હું તને કહીશ. અત્યારે હું એટલું જ જણાવું છું કે હવે હું મારી પોતાની ઈચ્છાને આધીન નથી એટલે ત્યાં ભગવાન મને લઈ જશે ત્યાં મારે પૂતળા પ્રમાણે જવું પડશે અને તે મારા હસ્તથી જે કંઈ પણ કરાવશે તે મારે પૂતળા પ્રમાણે કરવું પડશે. અત્યારે મારા આ કથનના અર્થને સમજવાનું કાર્ય તારામાટે કઠિન થઈ પડે તેવું હોવાથી એ કહેવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ કે મારું વર્તન તારા આક્ષેપ તથા દુઃખનું કારણ થઈ શકે તેમ છે. તારા મનમાં તો કદાચિત્ એવો જ વિચાર આવશે કે હું તારી ઉપેક્ષા કરીને જ આ કાર્ય કરું છું; પરંતુ હું તારી ઉપેક્ષા કરું છું એમ તારે કદાપિ માનવું નહિ. અત્યાર સૂઝીમાં મેં તારી ઈચ્છાથી વિરુદ્ધ વર્તીને તારા અનેક અપરાધો કર્યા છે અને તેથી તું અસન્તુષ્ટ પણ થઈ હતી; કારણ કે, એમ થવું સર્વથા સ્વભાવિક જ છે; પરંતુ હવે હું સ્વતંત્ર નથી અને તેથી અત્યારથી તારે એ જાણી લેવાનું છે કે હવે પછીનાં મારાં સર્વ કાર્યો મારી પોતાની ઈચ્છાનુસાર થવાનાં નથી કિન્તુ ભગવાનના આદેશ અનુસાર જ થવાનાં છે. તું જ્યારે અહીં આવીશ તે વેળાએ મારો આશય તારા જાણવામાં આવી જશે. હું આશા રાખું છું કે ભગવાને મને પોતાની અપાર કરુણાનો જે પ્રકાશ દેખાડ્યો છે તે જ પ્રકાશ તે તને પણ દેખાડશે; પરંતુ એનો આધાર ભગવાનની ઈચ્છા ઉપર જ રહેલો છે. જે મારી સહધર્મિણી થવાની જ તારી ઈચ્છા હોય, તો ભગવાનની કરુણાના પ્રકાશને જોવાનો પ્રાર્થના

પર્યન્ત ઉદ્યોગ કરજે એટલે તારી એકાન્ત અને પ્રબળતમ ધ્વજના બળથી ભગવાન તને પણ પોતાની કરુણાનો માર્ગ બતાવી દેશે. માંડે આ પત્ર અન્ય કોઈને પણ વંચાવીશ નહિ; કારણ કે, આ પત્રમાં મેં જે વાર્તા વર્ણવી છે તે અત્યંત ગુણ હોવાથી મેં તારા વિના અન્ય કોઈને કહી નથી અને તે એટલામાટે કે એ વાર્તા કોઈને કહેવી તે એક સર્વથા નિષિદ્ધ કાર્ય છે.

આજ અત્યાર સુધીનો

તારો સ્વામી

પરિશિષ્ટ:—ગૃહસંસારના વિષયમાં જે કાંઈ લખવાનું હતું તે મેં સરોજિનીને લખી જણાવ્યું છે એટલે આ પત્રમાં તેની પુનરાવૃત્તિની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, તે પત્રના વાંચનથી જે કાંઈ જાણવાનું હશે તે તારાથી જાણી શકાશે.

૩

તા. ૬ટી ડિસેમ્બર ૧૯૦૭

પ્રિય મૃણાલિની,

મને પરમ દિવસે તારું પત્ર મળ્યું હતું અને તે દિવસે જ મેં ઉત્તર લખી મોકલ્યું હતું; છતાં માંડે પત્ર તને કેમ નથી મળ્યું એ હું સમજી શકતો નથી.

* * * * *

મને અહીં ક્ષણ માત્રનો પણ અવકાશ મળી શકતો નથી; કારણ કે, લેખો લખવાનો ભાર મારા શિરપર છે; કૌઝેસ સંબંધીય કેટલાંક કાર્યોનો ભાર પણ મારા શિરપર આવી પડ્યો છે અને તે ઉપરાંત 'વન્દે માતરમ્' ના કેટલાક ગોટાળાને મટાડવાનો ભાર

પણ મારા શિરપર છે એટલે કાર્યોના ભારથી દબાયલા મસ્તકને મારાથી ઊંચું કરી શકાતું નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ કાર્યો સાથે મારાં પોતાનાં પણ જે કેટલાંક કાર્યો છે તેમને પણ મારાથી ત્યાગી દઈ શકાય તેમ નથી. અર્થાત્ આવી પ્રવૃત્તિઓમાં સમય ક્યાંથી અને કેમ કરીને મળી શકે વાર ?

અત્યારે તું મારી એક વાર્તા સાંભળીશ ખરી કે ? અત્યારનો સમય તે મારો એક અત્યંત ચિન્તાનો સમય છે અને મારી જે ચારે તરફથી ખેંચતાણુ થાય છે તે મને પાગલ બનાવી દે તેવી છે એટલે અત્યારે તું પણ જે અસ્થિરતા દર્શાવીશ તો તેથી મારી ચિન્તા તથા દુર્ભાવનામાં વૃદ્ધિ થશે અને જે તું ઉત્સાહ તથા સાંત્વનમય પત્ર પાઠવીશ તો તેથી મારામાં શક્તિનો અધિક આવિર્ભાવ થતાં મારાથી સર્વ વિપત્તિઓ તથા ભીતિઓનો પ્રકુદ્ધ ચિત્તવડે પ્રતિકાર કિંવા અતિક્રમ કરી શકાશે. દેવગૃહ-દેવધર-માં એકલી રહેવાથી તને કષ્ટ થાય છે એ હું સારી રીતે જાણું છું; તથાપિ જે તું મનને દબા કરીશ અને શ્રદ્ધાપર આધાર રાખીશ, તો તેથી દુઃખ તારા મનમાં પોતાના આધિપત્ય કિંવા અધિકારને સ્થાપી શકશે નહિ. તારો મારી સાથે લગ્નગંધ થયો છે એટલે તારા ભાગ્યમાંનું આ દુઃખ અનિવાર્ય છે; એટલે કે, વચ્ચે વચ્ચે આપણો આવી રીતે વિયોગ તો નિરન્તર થતો જ રહેશે; કારણ કે, સાધારણ ખંગાળી પ્રમાણે મારાથી કેવળ પોતાનાં પરિવાર કિંવા સ્વજનના સુખને જ જીવનના મુખ્ય ઉદ્દેશ તરીકે કદાપિ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં જે તું મારા ધર્મને જ પોતાનો ધર્મ અને મારા નિદિષ્ટ કાર્યની સફળતાને જ પોતાનું સુખ નહિ માને, તો પછી તારામટે સુખનો અન્ય કોઈ ઉપાય છે જ નહિ. વળી એક અન્ય વાર્તા મારે તને કહેવાની છે અને તે એ કે અત્યારે તું જેમની સાથે રહે છે તેઓ તારાં તથા મારાં ગુરુજન હોવાથી જે તેઓ કાંઈ કટુ વાક્ય બોલે કિંવા અન્યાય કરતાં દેખાય,

તો પણ તું તેમનાપર ક્રોધ કરીશ નહિ; તેમ જ તેઓ જે કાંઈ બોલે છે તે અંતઃકરણ પૂર્વક અથવા તને દુઃખ દેવામાટે જ બોલે છે એમ કદાપિ માની લઈશ નહિ. અનેક વાર કોપના આવેશમાં મનુષ્ય ગમે તેમ બોલી જાય છે એટલે કોપવશ મનુષ્યના મુખમાંથી નીકળેલા શબ્દોને ગણીને ગાંઠે બાંધી રાખવા એ ક્રિયસ્કર નથી. છતાં પણ જે તારાથી ત્યાં ન જ રહી શકાય, તો હું ગિરીશ બાપૂને લખી જણાવું; કારણ કે, હું કૌંઝેસના કાર્યથી મુક્ત થાઉં ત્યાં સુધી તારા દાદા મહાશય ગૃહમાં રહી શકે તેમ છે એટલે તેમની સાથે તારાથી પણ ગૃહમાં રહી શકશે.

હું આજે મેદિનીપુર જઈશ અને ત્યાંથી અહીં પાછો આવી અહીંની સર્વ વ્યવસ્થા કરીને સ્મરત જઈશ. બહુધા ૧૫મી કે ૧૬મી તારીખે સ્મરત જવાનું થશે અને જાન્યુઆરીની ૨૭ તારીખે હું પાછો આવીશ.

તારો

અરવિન્દ

૪

પૌડીચેરી,

તા. ૧લી એપ્રિલ ૧૯૨૦

સ્નેહભાજન—

તમારું પત્ર મળ્યું છે; છતાં અઘાપિ તેનું ઉત્તર મારાથી નથી લખી શકાયું તેનું કારણ એ છે કે આજકાલ લખવા બેસતું એ પણ મારામાટે એક અમત્કાર—આશ્ચર્યકાંડ કિંવા *Miracle*—સમાન થઈ પડ્યું છે. હું પ્રત્યેક માસના શુકલપક્ષના એક મંગળવારે જ પત્ર લખું છું અને આજે પાંચ સાત વર્ષથી બંગાળી ભાષામાં પત્ર લખવાનો પ્રસંગ મને એક વાર પણ પ્રાપ્ત થયેલો ન હોવાથી એટલે કે આજે પાંચ સાત વર્ષથી મેં બંગાળી ભાષામાં કાંઈ પણ લખેલું ન હોવાથી

ખંઝાળી ભાષામાં પત્ર વ્યાદિ લખવાનું કાર્ય મારામાટે અતિશય દુષ્કર થઈ પડે એ સ્વાભાવિક છે; અર્થાત્ જો હું આજે પત્ર લખીને ટપાલમાં નાખી શકું તો તેથી એક અન્ય Miracle કિંવા અસાધ્ય સાધનની સમાપ્તિ થઈ છે એમ જ તમારે માનવાનું છે.

પ્રથમ તો યોગના સંબંધમાં તમોએ જે કંઈ લખ્યું છે તેનું જ ઉત્તર હું આપીશ. તમો તમારા યોગનો ભાવ મને આપવા ઇચ્છો છો અને હું તમારા તે યોગના ભાવને સ્વીકારી લેવાને ઇચ્છવાનું છું; તથાપિ એનો અર્થ એટલો જ સમજવાનો છે કે જેણે મને તેમ જ તમને પ્રકાશ્ય ભાવથી કિંવા ગુપ્ત ભાવથી પોતાની ભાગવતી શક્તિદ્વારા સંચાલિત કરેલા છે તેને જ એ ભાવ અપાય છે. સારાંશ કે, મને જે યોગનો માર્ગ મળ્યો છે તે પરમાત્માનો જ આપેલો છે અને જેને ‘પૂર્ણયોગ’ ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે તે જ માર્ગમાં મારે ચાલવાનું છે, એ જ એનું અવશ્યભાવિ ફળ જાણી લેવું. * * * જેને લઈને મેં આરંભ કર્યો હતો અને લઈને કંઈ આપ્યું હતું તે માર્ગને શોધવાની અવસ્થા હતી; અર્થાત્ તે વેળાએ આ દિશામાં અને તે દિશામાં સર્વત્ર ભ્રમણ કરીને જોવું; પુરાતન જેટલા ખંડયોગ હોય તેમને સ્પર્શ કરવો, તેમને તોળી જોવા, તેમને હસ્તમાં લઈને તેમની યથાર્થ પરીક્ષા કરવી અને ત્યાર પછી જો તેમની કોઈ પણ એક પ્રકારની સંપૂર્ણ અનુભૂતિ થઈ જાય, તો જ તેમની પાછળ પડવું એવા પ્રકારની મારા મનની સર્વથા મંશયાત્મક અવસ્થા હતી,

ત્યાર પછી પૈાડીચેરીમાં આવતાં મારી એ ચંચલ અવસ્થાનો અંત આવી ગયો હતો અને અન્તર્યામી જગદ્ગુરુએ મને મારા માર્ગનું પૂર્ણ નિદર્શન કરાવ્યું હતું. એ માર્ગનું સંપૂર્ણ, તત્ત્વ-Theory-યોગરૂપ શરીરનાં દશ અંગ છે અને ગત દશ વર્ષના કાલાવધિમાં મેં યોગનાં એ દશ અંગોનો અનુભવવડે વિકાસ-Development-કરવા માંડ્યો છે કે જે અઘાપિ સમાપ્ત થયો નથી; કારણ કે, અઘાપિ એ

યોગાંગના સંપૂર્ણ વિકાસમાં ખીજાં જે વર્ષ વીતવાનો સંભવ છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી યોગાંગવિકાસનું આ કાર્ય પૂર્ણ નહિ થાય ત્યાં સુધી મારાથી જાગાળામાં આવી શકાય તેમ નથી. મારી યોગસિદ્ધિનું જે કોઈ પણ નિર્દિષ્ટ સ્થાન હોય તો તે પાંડીચેરી જ છે અને તેથી યોગના કુર્મ નામક અંગને બાદ કરતાં બાકીનાં નવ અંગોની પૂર્ણતા પાંડીચેરીમાં જ થવાની છે. કુર્મ નામક યોગના એક પરમ આવશ્યક અંગની પૂર્ણતા પાંડીચેરીમાં ન થવાનું મેં એટલામાટે લખ્યું છે કે મારા કમનું કેન્દ્રસ્થાન જાગદેશ છે; છતાં હું આશા રાખું છું કે સમસ્ત ભારતવર્ષ અને સમસ્ત પૃથ્વી મારા એ કેન્દ્રસ્થાનના પરિધિ કિંવા મંડળરૂપ થઈ પડશે.

યોગમાર્ગ શી વસ્તુ છે એ હું પછીથી લખીશ અથવા તો જે તમે અહીં આવશો તો પરસ્પર સાક્ષાત્કારના પ્રસંગે આપણે એ વિષયની ચર્ચા કરીશું; કારણ કે, એ વિષયની લખાયેલી ચર્ચા કરતાં મુખ્યથી કરેલી ચર્ચા વિશેષ ઉત્તમ તથા જ્ઞાનવધિની થઈ પડે છે. અત્યારે તો હું માત્ર એટલું જ કહી શકું છું કે પૂણ્જ્ઞાન, પૂર્ણકર્મ અને પૂર્ણભક્તિના સામંજસ્ય તથા ઐક્યને માનસિક ભૂમિ-1080-ની ઉપર રાખીને મનથી અતીત વિજ્ઞાનભૂમિમાં પૂર્ણ સિદ્ધિ કરવાં એ જ યોગમાર્ગનું મૂલતત્ત્વ છે. પુરાતન યોગમાં જે એક દોષ રહેલો હતો તે એ કે તે યોગ મન તથા બુદ્ધિને પણ જાણ્યો હતો તેમ જ આત્માને પણ જાણ્યો હતો અને મનમાં જ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને કિંવા આત્માનુભૂતિ પામીને સંતુષ્ટ રહ્યા કરતો હતો. પરંતુ મન સંપૂર્ણ વસ્તુના એક ખંડ કિંવા અંશને જ મેળવી શકે છે; અનન્ત તથા અખંડ વસ્તુને સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં મેળવી શકતું નથી; અર્થાત્ મન સમાધિ, મોક્ષ તથા નિર્વાણ ઇત્યાદિને જ મેળવી શકે છે અને એથી આગળ વધવાનો તેની પાસે કોઈ પણ ઉપાય છે જ નહિ. આવા લક્ષ્યહીન મોક્ષને તો પ્રત્યેક મનુષ્ય મેળવી શકે તેમ છે; પરંતુ એથી

જેને વાસ્તવિક કહી શકાય તેવો શો લાભ થવાની સંભાવના છે વારૂ? કારણ કે, બ્રહ્મ, આત્મા અને ભગવાન તો છે જ; કિન્તુ ભગવાન મનુષ્યના હસ્તથી જે કાર્ય કરાવવા ઇચ્છે છે તે જ કાર્ય થાય છે એ રહસ્યને આ જીવનમાં જ મૂલિમાન કરી લેવું અને વ્યષ્ટિ તથા સમ-
ષ્ટિમાં ઇશ્વરનો સાક્ષત્કાર કરવો એ જ યોગની વાસ્તવિક સિદ્ધિ છે.

પુરાતન યોગપ્રણાલી અધ્યાત્મ તથા જીવનના સામંજસ્ય કિંવા ઐક્યને સિદ્ધ કરી શકી નથી; કારણ કે, પુરાતન યોગપ્રણાલીએ જગતને માયા અથવા અનિત્ય લીલા કહીને વાયુમાં ઉડાવી દીધું છે અને અત્યારે આપણી જીવનશક્તિનો જે હાસ થયેલો આપણા જોવામાં આવે છે અને ભારતવર્ષની જે આટલી સીમા પર્યન્ત અવનતિ થયેલી છે તે જગતને માયા કિંવા અનિત્ય લીલા કહીને ઉડાવી દેવાના દોષનું જ ભયંકર પરિણામ છે. ગીતામાં જે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે: “ઉત્ત્સીદ્યુ રિમે લોકા ન કુર્યાં કર્મ ચેવહમ્” (“જો હું કર્મ ન કરું, તો આ લોકો ઉત્સન્ન થઈ જાય તેમ છે.”) તે ભારતવર્ષના સંબંધમાં અત્યારે સત્ય થયેલું દેખાય છે; કારણ કે, ભારતવર્ષના : ‘इमे लोकाः’ (‘આ લોકો’) વસ્તુતઃ ઉત્સન્ન—નષ્ટ બ્રહ્મ—જ થઈ ગયા છે. સારાંશ કે, ભારતવર્ષમાં કેટલાક મનુષ્યો સંન્યાસી, વૈરાગી, સાધુ તથા સિદ્ધ પુરુષ થઈને મુક્ત થઈ જાય છે; કેટલાક મનુષ્યો ભગવાનના અનન્ય ભક્ત થઈને પ્રેમ, ભક્તિ તથા આનન્દથી અધીર બની નૃત્ય કરવા મંડી જાય છે અને સમસ્ત જાતિ પ્રાણુહીન તથા શુદ્ધિહીન થઈને ધોર તમોભાવ કિંવા અજ્ઞાનાંધકારમાં ડૂબી જાય છે એટલે એ અધ્યાત્મસિદ્ધિ કેવા પ્રકારની વારૂ? અર્થાત્ પ્રથમ માનસિક ભૂમિમાં અનન્તના ખંડ સ્વરૂપનો અનુભવ કરીને મનને અધ્યાત્મરસથી આપ્ત—સિકત—અને અધ્યાત્મના પ્રકાશથી પ્રકાશિત કરવું પડે છે અને એ કાર્યની સમાપ્તિ થતાં એથી ઉપરની ભૂમિ

કામાં જવાનો અવસર આવી લાગે છે; કારણ કે, જો એ માનસિક ભૂમિથી ઉપરની વિજ્ઞાનભૂમિમાં ન જવાય તો જગતના શેષ રહ-
સ્યને જાણવાનું કાર્ય સર્વથા અસંભવનીય થઈ પડે છે અને જગતની
સમસ્યાની કાઠ પશુ પ્રકારે મીમાંસા કરી શકાતી નથી. એ ઉચ્ચતર
વિજ્ઞાનભૂમિમાં જ આત્મા અને જગત કિંવા અધ્યાત્મ અને જીવન
એ દ્વંદ્વની અવિદ્યા અદશ્ય થાય છે અને તેથી ત્યાં જગતને માયા
તરીકે જોવું કે માનવું પડતું નથી; કિન્તુ જગત ભગવાનની સનાતન
લીલા છે અને આત્માનો નિત્ય વિકાસ છે એમ જ આપણા જોવામાં
આવ્યા કરે છે. વિજ્ઞાનભૂમિમાં ભગવાનને પૂર્ણ બાવથી જાણવાનું
અને પ્રાપ્ત કરી લેવાનું કાર્ય સંભવનીય થઈ પડે છે અને ગીતામાં
જે “ **समग्रं मां ज्ञातुम्** ” (“ મને સર્વરૂપ જાણીને ”) આ
પ્રમાણેનું વાક્ય આવેલું છે તેનો ત્યાં સંપૂર્ણ સત્યાંશ અનુભવાય છે.
અનમય દેહ, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, વિજ્ઞાન અને આનંદ એ આત્માની
એક એકથી ઉચ્ચતર છ ભૂમિકાઓ છે એટલે મનુષ્ય જેમ જેમ
ઉચ્ચથી ઉચ્ચતર અને ઉચ્ચતરથી ઉચ્ચતમ ભૂમિમાં પ્રવેશ
કરતો જાય છે તેમ તેમ તેના આધ્યાત્મિક વિકાસ—**Spiritual**
evolution—ની ચરમસિદ્ધિની અવસ્થા વિશેષ અને વિશેષ નિક-
ટમાં આવતી જાય છે. વિજ્ઞાનભૂમિમાં પહોંચવા પછી આનંદની
ભૂમિકામાં પહોંચવાનું કાર્ય સહજ થઈ પડે છે. અખંડ અને અનંત
આનંદની અવસ્થામાં જે પ્રતિષ્ઠા થાય છે તે જ સ્થિર પ્રતિષ્ઠા છે;
પરંતુ એ આનંદ ત્રિકાલાતીત પરબ્રહ્મમાંનો નથી, કિન્તુ દેહ, જગત
નથા જીવનનો જ આનંદ છે એ અહીં અવશ્ય સ્મરણમાં રાખી
લેવાનું છે; કારણ કે, પૂર્ણ સત્ય, પૂર્ણ ચૈતન્ય અને પૂર્ણ આનંદ
વિકાસને પામીને જીવનમાં જ મૂર્તિમાન થાય છે. આવા પ્રકારના
આનંદને પ્રાપ્ત કરી લેવાની જે ઉદ્યોગિતા તે જ મારા યોગમાર્ગની
મૂલકથા—**Central clue**—છે.

પરંતુ આ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી લેવાનું કાર્ય સહજ નથી.

આજે પંદર વર્ષ પછી હું એ વિજ્ઞાનના ત્રણ સ્તરોમાંના નિમ્નતર સ્તરમાં પહોંચીને નીચેની સર્વ વૃત્તિઓને તેમાં સમતોલ કરી નાખવાના ઉદ્દેશમાં પ્રવૃત્ત થઈ શક્યો છું. અર્થાત્ જ્યારે આ સિદ્ધિ પૂર્ણ થઈ જશે, ત્યારે ભગવાન મારા દ્વારા-મારી મારફત-અન્ય મનુષ્યોને અદ્ય આયાસ કિંવા અદ્ય પરિશ્રમથી વિજ્ઞાનસિદ્ધિ આપશે એમાં લેશ માત્ર પણ સંદેહ નથી. જ્યારે એમ થશે ત્યારે જ મારા વાસ્તવિક કાર્યનો આરંભ થશે. હું કર્મસિદ્ધિમાટે અધીર નથી; કારણ કે, જે કાંઈ થવાનું છે તે ભગવાનના નિર્દિષ્ટ કરેલા સમયે જ થવાનું છે; તે પૂર્વે કાંઈ પણ પ્રકારે થવાનું નથી એ હું સારી રીતે જાણતો હોવાથી કાંઈ એક ઉન્નત મનુષ્ય પ્રમાણે દોડીને ક્ષુદ્ર ‘અહમ્’ ની શક્તિવડે કર્મક્ષેત્રમાં દૂદકા મારવાની પ્રવૃત્તિ મેં કદાપિ કરી નથી, કરતા નથી અને કરવાનો પણ નથી. કદાપિ કર્મસિદ્ધિ ન પણ થાય, તો પણ હું મારા ધૈર્યને ત્યાગવાનો નથી; કારણ કે, એ કર્મ ભગવાનનું છે, મારું નથી. હું હવે બીજા કોઈના પણ આબ્હાનને સાંભળવાનો નથી અને ભગવાન જે માર્ગમાં મને ચલાવશે તે માર્ગમાં જ હું ચાલીશ.

બુદ્ધિ-બુદ્ધિ-આવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી લેવામાટે યથાર્થ સ્વરૂપમાં પ્રસ્તુત-તૈયાર-નથી, એ હું સારી રીતે જાણું છું; કારણ કે, ત્યાં અધ્યાત્મજ્ઞાનનાં જે પૂર આવે છે તે પુરાતનનાં કેટલાંક નૂતન રૂપો જ હોય છે; પરંતુ વાસ્તવિક કિંવા શુદ્ધ રૂપાન્તર નથી હોતાં. તથાપિ અધ્યાત્મજ્ઞાનનાં એ અવાસ્તવિક રૂપાન્તરોની પણ આવશ્યકતા હતી; કારણ કે, બુદ્ધિ જેટલા પરિમાણમાં પુરાતન યોગને પોતામાં જાગ્રત કરીને તેની સાધનામાં પોતાના સંસ્કારોના ક્ષય કર્યો છે તેટલા પરિમાણમાં તેણે મૂળ સારને આકર્ષીને બ્રહ્મને ઉર્વર કિંવા રૂપ કરેલી છે. પ્રથમ બુદ્ધિમાં વેદાન્ત એટલે કે અદ્વૈતવાદ, સંન્યાસ અને શંકર-શ્રી શંકરાચાર્ય-ના આધારે ધ્યાનનો સમય

હતો અને અત્યારે હવે વૈષ્ણવ ધર્મ એટલે કે લીલા, પ્રેમ તથા ભાવજન્ય આનંદમાં ઉન્નત થઈ જવાનો સમય આવી રહ્યો છે; અર્થાત્ વૈષ્ણવ ધર્મની મહત્તા વર્તમાન છે. પરંતુ એ સર્વ ધર્મસ્વરૂપો અત્યન્ત પુરાતન તથા નવીન યુગભાટે સર્વથા અનુપયોગી હોવાથી હવે દીર્ઘકાળ ટકશે નહિ; કારણ કે, આવા પ્રકારના ઉન્નાદો હવે ટકી શકે તેમ છે જ નહિ. વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં પણ વૈષ્ણવ ભાવમાં એટલો ગુણુ તો અવશ્ય છે કે તે ભગવાન સાથે જગતનો અમુક સંબંધ રાખે છે અને તે ભાવ અનુસાર જીવનનો પણ અમુક અર્થ કરી શકાય છે; પરંતુ એ વૈષ્ણવ ભાવ પણ ખંડભાવ-અંશીય ભાવ-હોવાથી એને પૂર્ણ સંબંધ તેમ જ પૂર્ણ અર્થ તો ન જ કહી શકાય. લોકોમાં જે પોતાના ધર્મનો પક્ષપાત જોવામાં આવે છે તે અનિવાર્ય છે; કારણ કે, મનનો એવો ધર્મ જ છે કે પોતે સ્વીકારેલા સત્યના અમુક ભાગને પૂર્ણસત્ય તરીકે ઓળખવો અને અનંત સત્યના અન્ય પક્ષે સ્વીકારેલા અન્ય ભાગોનો બહિષ્કાર કરવો. જે સિદ્ધ પુરુષો પ્રથમ ભાવને લઈ આવે છે તેઓ ખંડભાવનું અવલંબન કરતા હોવા છતાં અને પૂર્ણભાવને મૂર્તિમાન ન કરી શકવા છતાં પણ કેટલાક પરિમાણમાં પૂર્ણનું સંધાન તો રાખતા જ રહે છે; પરંતુ તે સિદ્ધ પુરુષોના શિષ્યો ગુરુના તે પૂર્ણ-વિષયક સંધાનને ન જોઈ શકવાથી એમ જ બોલે છે કે: ‘ગુરુમાં એ તત્ત્વ મૂર્તિમાન હતું જ નહિ.’ જેને પોટલી બાંધવી હોય તે બંધે ખીંચી લે; કારણ કે, જે દિવસે ભગવાન પૂણ્ડ્રપમાં અવતીર્ણ થશે તે દિવસે એ પોટલી પોતાની મેળે જ છૂટી જશે. આ સર્વ અપૂર્ણતા તથા અપરિપક્વ અવસ્થાનાં લક્ષણો છે એટલે એથી વિચલિત થઈ જવાનું નથી. અધ્યાત્મભાવ દેશમાં ખેલતો રહે એ જ શ્રેયસ્કર છે; પછી બલે તે તે ગમે તે ભાવથી અને ગમે તેટલા સમુદાયમાં ખેલતો હોય, એની ચિન્તા નથી; કારણ કે, આગળની વાત આગળ ઉપર જોઈ લેવાશે. આ નવીન યુગની બાહ્યાવસ્થા કિંવા અપરિપક્વ-

Embryonic-અવસ્થા છે અને તેથી જે કાંઈ છે તે આભાસ માત્ર છે; આરંભ નથી.

*

*

*

*

આ યોગની વિશિષ્ટતા એ છે કે જો સિદ્ધિ ઉચ્ચતર ભૂમિકામાં ન જાય એટલે કે જો સિદ્ધિ પોતાની ઉન્નતિ ન કરે, તો આ યોગની સિદ્ધિ પણ પરિપક્વ નથી થતી. મેં જે યોગની સાધના કરેલી છે તે યોગના મારામાં ફેટલાક પુરાતન સંસ્કારો હતા કે જેમાંના ફેટલાક સંસ્કારોનો લોપ થયો છે અને ફેટલાક સંસ્કારો અઘાપિ અવશિષ્ટ છે. તમારામાં સંન્યાસ વિષયક પુરાતન સંસ્કારનું અસ્તિત્વ હતું અને તેથી જ એક વાર તમોએ અરવિન્દમઠને સ્થાપવાની ઇચ્છા કરી હતી. અત્યારે તમારી બુદ્ધિ જો કે સંન્યાસને નથી ઇચ્છતી; તથાપિ તે પુરાતન સંસ્કારની જે મુદ્રા તમારા હૃદયમાં અંકિત થયેલી છે તે સર્વથા ભૂંસાઈ જાય તેમ ન હોવાથી તમો સંસારમાં રહીને ત્યાગી સંસારી થવાના નિશ્ચયપર આવી લાગ્યા છો. તમો કામનાત્યાગની આવશ્યકતાને સારી રીતે જાણો છો; પરંતુ કામનાત્યાગ તથા આનંદ-ભોગના સામંજસને પૂર્ણ ભાવથી ગ્રહી શકતા નથી. મેં આપણા બંધાણોના સાધારણ સ્વભાવ અનુસાર યોગને કેવળ જ્ઞાનની દિશામાં જ સ્વીકારેલો નથી; કિન્તુ જ્ઞાનની દિશા પ્રમાણે જ ભક્તિ તથા કર્મની દિશામાં પણ સ્વીકારેલો છે. મને ફેટલાક પરિમાણમાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયેલી છે તેમ જ વિશેષ પરિમાણમાં અઘાપિ જ્ઞાન-પ્રાપ્તિનું કાર્ય અપૂર્ણ કિંવા અવશિષ્ટ છે; કારણ કે, મારામાંથી અઘાપિ બાલુકતાની કુળઝટિકા-ધૂમસ-કપાઈ ગઈ નથી એટલે કે તેનો લોપ થયો નથી. અર્થાત્ તમો પણ સાત્ત્વિકતાના સીમાસૂત્રને સંપૂર્ણ કાપી શકતા નથી; એ કારણથી અઘાપિ તમારામાં અહ-ભાવ અવશિષ્ટ રહેલો દેખાય છે અને તેથી જ તમારામાં યોગનો જે વિકાસ થવો જોઈએ તે નથી થતો. હું આ વિષયમાં કશી પણ

જેંચતાણુ કે ઊતાવળ નથી કરતો અને તમારા પોતાના સ્વભાવ અનુસાર તમારા યોગનો વિકાસ થાય એ જ ઈષ્ટિતર માનું છું; કારણ કે, સર્વને એક જ મૂલમાં ઢાળવા કિંવા સર્વને એક જ માર્ગમાં ચલાવવા એ મારી ઇચ્છા જ નથી. ભલે નાના પ્રકારના ભાવો તથા નાના પ્રકારના આકારમાં પ્રકટ થાય તથાપિ સર્વમાં મૂળ વસ્તુ તો એક જ હોવાની એટલે ભાવો તથા આકારોની ભિન્નતામાટે બ્યર્થ વિવાદને ઉત્પન્ન કરવો એ સર્વથા અયોગ્ય કાર્ય છે. સર્વનો વિકાસ આંતરિક ભાગમાંથી જ થાય છે અને તેમનાં રૂપો અંતરમાં જ ધરાય છે; એટલામાટે તમારા યોગનું ગઠન બાહ્ય ભાગમાંથી થાય એમ હું નથી ઇચ્છતો; કારણ કે, તમોએ મૂળ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરી લીધી છે એટલે અન્ય વસ્તુઓ પોતાની મેજે જ આવીને તમને પ્રાપ્ત થઈ જશે.

હું બેદપ્રતિષ્ઠા-જેની પ્રતિષ્ઠા કેવળ બેદભાવ ઉપર જ થયેલી છે તેવા—સમાજને નથી ઇચ્છતો; કિન્તુ આત્મપ્રતિષ્ઠા—આત્માના ઐક્યની મૂર્તિ—અંધને જ ઇચ્છું છું. આ Ideal અથવા ભાવને સ્વીકારીને જ દેવસંઘ નામની ઉત્પત્તિ થયેલી છે એટલે કે જેઓ દેવજીવનને ઇચ્છે છે તેમનો જે સંઘ કિવા સમુદાય તે દેવસંઘ નામથી ઓળખાય છે. આવા પ્રકારના દેવસંઘની એક સ્થાનમાં સ્થાપના કરીને પછી તેનો સમસ્ત દેશમાં પ્રચાર કરવો પડશે. આવા પ્રકારના પ્રયત્ન કિંવા ઉદ્યોગ ઉપર જે ‘અહમ્’ ની છાયા પડી જાય છે તો તે સંઘ દલ કિંવા સૈન્યના રૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે, એ પણ અવશ્ય સ્મરણમાં રાખી લેવાની આવશ્યકતા છે. અમુક મનુષ્યોનો સમુદાય સંઘ છે કે સૈન્ય છે એનો નિર્ણય સહ જ કરી શકાય તેમ છે; કારણ કે, અંત પર્યન્ત જે માનવસમુદાય ‘અહમ્’ ની છાયાથી અસિત રહીને પોતાના દેવજીવનની ભાવનામાં શુદ્ધ રહેલો દેખાય તે માનવસમુદાય સંઘ છે એમ જાણવાનું છે. એવો સંઘ પોતાના એક જ દેવજીવનરૂપ

કેન્દ્રના પરિધિમાં રહ્યા કરે છે અને તેથી એ પરિધિમાંથી જેઓ બહાર નીકળી ગયા હોય તેઓ સંઘમાંના મનુષ્ય નથી અથવા પરિધિમાં રહેલા હોવા છતાં પણ જેઓ પોતાના કેન્દ્રના સ્વરૂપને અહંભાવના પરિણામે બૂલી ગયા હોય, તેઓ સંઘમાંના મનુષ્યો હોવા છતાં પણ બ્રાન્ત છે; એટલે કે, આપણો જે વર્તમાન ભાવ છે તે ભાવ સાથે તેઓ મળતા ન હોવાથી બ્રાન્ત છે, એમ નિવિવાદ સમજી લેવાનું છે.

તમે અહીં કદાચિત્ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરશો કે: “સંઘની આવશ્યકતા જ શી છે? કારણ કે, મુક્ત થતાં સર્વ કંઈ બની શકે તેમ છે. અર્થાત્ મુક્તાવસ્થાની પ્રાપ્તિ થતાં સર્વ એકાકાર થઈ જશે અને તે બૃહદ્ એકાકારમાં એનો પણ સમાવેશ થઈ જવાનો છે એટલે સંઘની આવશ્યકતા રહેવાની જ ક્યાં છે?” તમારો આ પ્રશ્ન સત્ય છે; પરંતુ એ સત્યની એક દિશામાત્ર છે, સર્વાંગપરિપૂર્ણ સત્ય નથી; કારણ કે, આપણાં સર્વ કાર્યો તથા વ્યવહારોની કેવળ નિરાકાર આત્માને સ્વીકારવાથી જ પૂર્ણતા થઈ શકે તેમ નથી અને તેથી જીવનને શરીરમાં ટકાવી રાખવાની પણ આવશ્યકતા છે; કારણ કે, શરીરથી ભિન્ન થતાંની સાથે જ જીવનની કાર્યકારિણી—Effective—ગતિ તત્કાળ અટકી જાય છે એટલે કે શરીર વિના એક માત્ર જીવનથી કંઈ પણ કરી શકાતું નથી. અરૂપે જે નામ તથા રૂપને ધારણ કરેલાં છે તે નામરૂપધારણ માયાની મૂર્ખતા નથી કિન્તુ રૂપ કિંવા આકારનું અનિવાર્ય પ્રયોજન હોવાથી જ એ રૂપ કિંવા આકારને સ્વીકારવાનો વ્યવહાર થયેલો છે અને તેથી કંઈ પણ કાર્યને સર્વથા ત્યાગી દેવાની મારી ઈચ્છા નથી. અર્થાત્ રાજનીતિ, વાણિજ્ય, સમાજ, કાવ્ય, શિલ્પ-કળા અને સાહિત્ય આદિ સર્વ વિષયોનો આદર કરવાની અને એ સર્વ વિષયોને નૂતન પ્રાણ તથા નવીન આકાર કિંવા સ્વરૂપ આપવાની આવશ્યકતા છે, એ નવીનતાથી વારંવાર કહેવાની કે લખવાની આવશ્યકતા હોય એવી મારી માન્યતા નથી.

રાજનીતિને ત્યાગવાનું શું પ્રયોજન છે વા? આપણી અત્યારની રાજનીતિ જે કે ભારતવર્ષની મૂળ વસ્તુ નથી એટલે કે આપણી અત્યારની રાજનીતિનું વિલાયતમાંથી આગમન થયેલું હોવાથી તે વિલાયતી પદ્ધતિ કિંવા ઢંગનું જે કે અનુકરણ માત્ર છે; તથાપિ એની પણ આવશ્યકતા હતી અને તેથી આપણે પણ વિલાયતી પદ્ધતિની રાજનીતિનો વ્યવહાર કરેલો છે; કારણ કે, જે આપણે એ વિલાયતી પદ્ધતિની રાજનીતિનો પરિસ્થિતિ અનુસાર વ્યવહાર ન કર્યો હોત, તો આપણને જે અનુભવ મળ્યો છે તે મળી શકત નહિ અને એ વિષયમાં આપણે પૂર્ણ વિકાસ પણ થઈ શકત નહિ. અત્યારે પણ એ વિલાયતી રાજનીતિની આવશ્યકતા તો છે જ; પરંતુ ભારતવર્ષના અન્ય દેશોમાં એની જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલી આવશ્યકતા અંગ-દેશમાં નથી. અર્થાત્ અંગદેશમાં છાયાનો વિસ્તાર ન કરતાં વસ્તુને પકડી લેવાનો સમય આવી લાગ્યો છે અને તેથી ભારતના સત્ય આત્માને જાગ્રત કરીને સર્વ તદ્દનુરૂપ કરવાની જ મારી ઈચ્છા છે.

અત્યારે લોકો રાજનીતિને અધ્યાત્મભાવથી અનુપ્રાણિત કરવા ઈચ્છે છે એટલે કે Spiritualise કરવા માગે છે; પરંતુ એનું જે કોઈ પણ સ્થાયિ ફળ થવાની સંભાવના હોય તો તે ફળ એ જ થવાનું છે કે ભારતવર્ષમાં એક પ્રકારના Indianised Bolshevism-ભારતીય બોલ્શેવિઝમ-નો જ વિસ્તાર થઈ જશે. આવા પ્રકારના કર્મનો પણ હું નિષેધ નથી કરતો; કારણ કે, પોતપોતાની પ્રેરણા અનુસાર કર્મ કરવાનો સર્વને સમાન અધિકાર છે; છતાં પણ એટલું તો અવશ્ય લક્ષમાં રાખી લેવું જોઈએ કે એ મૂળ કિંવા સત્ય વસ્તુ નથી અને તેથી જે અશુદ્ધ રૂપમાં અધ્યાત્મ-Spiritual-શક્તિનું સંચાલન કરવામાં આવશે એટલે કે જે કાચા ધડામાં કારણોદયિના જળને ભરવામાં આવશે, તો તે કાચો ધડો ફૂટી જશે, તેમાંનું જળ બહાર નીકળીને નષ્ટ થઈ જશે અને અધ્યાત્મશક્તિને દુષ્ટ-Evaporate-

કરીને તે અશુદ્ધ રૂપ જ અવશિષ્ટ રહી જશે. આ નિયમ સર્વ ક્ષેત્રોમાં એટલે કે કાર્યના સર્વ વિભાગોમાં એકસરખો લાગૂ પડે છે. અધ્યાત્મપ્રેરણા—Spiritual influence—ન્યારે આપી શકાશે ત્યારે એ શક્તિનો શિવાલય કિંવા મહાદેવના મંદિરમાં વાનરની મૂર્તિને ધડીને તેની સ્થાપનાના કાર્યમાં વ્યય થશે અને તે વાનર પણ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા વડે શક્તિમાન થઇને ભક્ત હનુમાનના રૂપે, ન્યાં સૂધી તેનામાં તે શક્તિ રહેશે ત્યાં સૂધી, રામચંદ્રનાં અનેક કાર્યો કરશે, એ જો કે સત્ય છે; તથાપિ ભારતમંદિરમાં આપણે જેની મૂર્તિને સ્થાપવા ઇચ્છીએ છીએ તે હનુમાનની મૂર્તિ નથી કિંતુ દેવ અથવા ઈશ્વરાવતાર સ્વયં શ્રી રામની જ પ્રતિમા છે એ આપણે નિરન્તર સ્મરણમાં રાખવાનું છે.

આપણે જો કે સર્વની સાથે મળી શકીએ છીએ; પરંતુ સર્વ જનોને સત્ય માર્ગમાં આકર્ષવામાટે આપણા આદર્શના ભાવ—Spirit—તથા રૂપને અક્ષય તથા દૃઢ રાખવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે. અર્થાત્ જો આપણે આપણા આદર્શના ભાવ તથા રૂપને અક્ષય તથા અવિકૃત નહિ રાખીએ, તો આપણે આપણી દિશાને ભૂલી જઈશું અને આપણા હસ્તથી જે પ્રકૃત-ઉચિત કિંવા સત્ય-કર્મ છે તે થશે જ નહિ. વ્યક્તિગત ભાવથી—Individually—સર્વત્ર રહેવાથી કાંઈક થઈ શકશે એમ જણાય છે; કિન્તુ સંઘરૂપે સર્વત્ર રહેવાથી તે નાથી શતગુણ્ય અધિક કાર્ય થઈ શકે છે. છતાં અદ્વાપિ તે સમય આવ્યો નથી અને તેથી જિતાવળ કરીને એ માર્ગમાં આગળ વધવાથી આપણે જે પરિણામને ઇચ્છીએ છીએ તે પરિણામ આપણને પ્રાપ્ત થવાનું નથી. સંઘ પ્રથમ ચઢાણરૂપ થઈ પડશે અને જેમને આદર્શની પ્રાપ્તિ થયેલી છે તેઓ ઐક્યની શૃંગલાથી પરસ્પર બંધાઈને વિવિધ સ્થાનોમાં કાર્ય કરતા રહેશે; ત્યાર પછી તે સંઘને ધર્મસંઘ—Spiritual commune—નું સ્વરૂપ આપી સંઘબદ્ધ થઈને તેઓ કર્મને

આત્માનુરૂપ તથા યુગાનુરૂપ આકૃતિ આપી દેશે. તે આકૃતિ કિંવા રૂપ સીમાબદ્ધ તથા અચલાયતન નહિ કિન્તુ સ્વાધીન કિંવા સ્વતંત્ર રૂપ હોવાથી સમુદ્ર પ્રમાણે જે કાંઈ પણ આમતેમ વિખરાઈ જઈ શકે તેમ હશે તેમાંથી કાઢને નાનાવિષ તરંગભંગીથી ઘેરી લેશે અને કાઢને પ્લાવિત કરી નાખશે એટલે કે સર્વને આત્મસાત્ કરી લેશે. આમ થતાં થતાં પરિણામ એ આવશે કે દેવજાતિ—Spiritual Community—દંડાયમાન થયેલી દેખાશે. મારો અત્યારનો—વર્તમાન—ભાવ આ છે; પરંતુ અઘાપિ મારા એ ભાવનો સંપૂર્ણ વિકાસ થયો નથી. સર્વ ભગવાનના હસ્તમાં હોવાથી તે જે કાંઈ કરશે તે જ થવાનું છે

હવે હું તમારા પત્રમાંના કેટલાક વિશિષ્ટ વિષયોની આલોચના કરું છું. તમેએ યોગના સંખંધમાં જે લખ્યું છે તે વિશે આ પત્રમાં હું વિશેષ કાંઈ પણ લખવા ઈચ્છતો નથી; કારણ કે, ન્યારે આપણે મળીશું તે વેળાએ એ વિષયનો અધિક સરળતાથી ગ્રહાપોહ કરી શકાશે. દેહને શબ સમાન જેવો અથવા માનવો એ મંન્યાસના નિર્વાણમાર્ગનું લક્ષણ છે; પરંતુ આવા પ્રકારની ભાવનાથી સંસારમાં રહી શકાય તેમ ન હોવાથી જે સર્વ વસ્તુમાં આનન્દને મેળવવાની તમારી ઈચ્છા હોય તો જેવો ભાવ તમે આત્મામાં રાખો છો તેવો જ ભાવ દેહમાં પણ રાખો; કારણ કે, દેહ ચૈતન્યમય છે અને દેહ ભગવાનનું રૂપ છે. જગતમાં જે કાંઈ પણ હોય તે સર્વમાં ભગવાનને જેવાથી એટલે કે “સર્વમિદં બ્રહ્મ” કિંવા “વાસુદેવઃ સર્વ મિતિ” એ વાક્યોને વ્યવહારમાં યોજવાથી જ વિશ્વાનન્દ થાય છે, શરીરમાં પણ એ આનન્દના મૂર્ત તરંગો ઊછળે છે અને એ અવસ્થામાં અધ્યાત્મ-ભાવવડે પૂર્ણ થઈને સંસારવ્યવહાર તેમ જ વિવાહ આદિ સર્વ કાર્યો કરી શકાય છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ભગવાનના આનન્દમય વિકાસને પણ મેળવી શકાય છે. દીર્ઘકાળથી મેં મારી પોતાની માનસિક ભૂમિમાં મન તથા ઇન્દ્રિયના સર્વ વિષયોને તેમ જ સર્વ

અનુભવોને આનન્દમય કરી લીધા છે અને હવે તે સર્વ વિષયો તથા અનુભવો વિજ્ઞાનાનન્દ-Supramental-રૂપને ધારણ કરતા દેખાય છે. આવી અવસ્થામાં જ સમ્વિદાનન્દનું પૂર્ણ દર્શન અને સમ્વિદાનન્દની અનુભૂતિ-સાક્ષાત્કાર-થઈ શકે છે.

તમોએ તમારા પત્રમાં દેવસંધનો વિષય ચર્ચાને લખ્યું છે કે: “હું દેવ નથી; કિન્તુ ધણના ધાથી ટીપાઇને નિર્બળ થયેલા લોહ જેવો છું.” તો એનું ઉત્તર એ જ છે કે: દેવ કોઈ પણ નથી; છતાં પ્રત્યેક મનુષ્યમાં દેવત્વ રહેલું છે અને તેથી તે દેવત્વને પ્રકટ કરવું એ એ જ દેવજીવનનું લક્ષ્ય છે. અર્થાત્ દેવજીવનને સર્વ કોઈ લક્ષ્ય કરી શકે છે; પરંતુ એનો મુખ્ય આધાર મનોગત ભાવ કિંવા ઉદ્દેશ છે. તમારા પોતાના સંબંધમાં એ વર્ણનને હું યથાર્થ-Accurate-તરીકે સ્વીકારતો નથી. આધાર એટલે કે મનોગત ભાવ કિંવા ઉદ્દેશ ગમે-તેષા પ્રકારનો હોય, તો પણ એક વાર ભગવાનનો સ્પર્શ થઈ જાય અને આત્મા જાગ્રત થાય એટલે પછી આધારની ગુરુતા કે લઘુતાનું વિશેષ કાંઈ પણ પરિણામ અવશિષ્ટ રહેતું નથી. આ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરતાં કેટલીક બાધાઓ થાય છે, કેટલાક સમયનો વ્યય થાય છે અને વિકાસનું તારતમ્ય કેટલું હોય છે એનો કશો પણ નિશ્ચય કરી શકાતો નથી; કારણ કે, આંતરિક દેવ એ સર્વ બાધાઓ તથા ન્યૂનતાઓ આદિનો હિસાબ રાખતો નથી; કિન્તુ તેને જ્યારે આપણા ઉદ્દેશનો સંપૂર્ણ આધાર થાય છે એટલે તે જાગી જાય છે. મારામાં પણ શું અદ્વય દોષો હતા અને મારા ચિત્ત, પ્રાણ તથા દેહની બાધાઓ પણ ઓછી હતી કે કેમ? મારે આ સ્થિતિમાં સમયનો ભોગ નથી આપવો પડ્યો અને ભગવાનના પ્રહારોને સહન નથી કરવા પડ્યા કે શું? દિવસ પછી દિવસ અને મૂર્હત્ત પછી મૂર્હત્ત ચાલ્યાં જાય છે છતાં હું દેવ થાઉં છું કે શું થાઉં છું એ જો કે યથાર્થ જાણી શકાતું નથી; તથાપિ હું કાંઈક થયો છું અથવા થાઉં છું એટલું તો નિર્વિવાદ છે.

અને ભગવાનની જે ધાટને ધડવાની ઇચ્છા હોય તે જ યથેષ્ટ છે. સર્વને આ અવસ્થા આવી રીતે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. સારાંશ કે, આપણી શક્તિ નહિ, કિન્તુ ભગવાનની શક્તિ જ એ યોગની સાધિકા છે.

હું આજે કેટલાક દિવસથી જે કાંઈ દેખી રહ્યો છું તેમાંના એક વિષયોને હું અત્યારે સંક્ષેપમાં દર્શાવીશ. મારી એવી ધારણા કિંવા માન્યતા થયેલી છે કે ભારતવર્ષની દુર્બળતાનું પ્રધાન કારણ પરાધીનતા પણ નથી, દરિદ્રતા પણ નથી અને અધ્યાત્મજ્ઞાન કિંવા ધર્મનો અભાવ પણ નથી; કિન્તુ વિચારશક્તિનો હાસ કિંવા જ્ઞાનની જન્મભૂમિમાં અજ્ઞાનનો વિસ્તાર એ જ ભારતવર્ષની દુર્બળતાનું પ્રધાન કિંવા મુખ્ય કારણ છે. ભારતવર્ષમાં હું ન્યાં દષ્ટિ નાખું છું ત્યાં સર્વત્ર વિચાર કરવાની અક્ષમતા કિંવા અનિચ્છા-Inability or unwillingness to think-જે મારા જેવામાં આવ્યા કરે છે. મધ્યયુગમાં અવનતિનું લક્ષણ ગમે તે હોય, પણ અત્યારે તો આ ભાવજ ધોર અવનતિના મુખ્ય લક્ષણરૂપ થઈ પડ્યો છે. મધ્યયુગ તે રાત્રનો કાળ હોતો અને તેથી મધ્યયુગના દિવસો તે અજ્ઞાનીના વિજયના દિવસો હતા અને અત્યારનું વર્તમાન જગત્ તે જ્ઞાનના વિજયનો યુગ છે અને તેથી આ યુગમાં જે મનુષ્ય વિશેષ વિચાર કરે છે તેની શક્તિ તેટલા પરિમાણમાં વધતી જાય છે. જે તમે યુરોપ પ્રતિ દષ્ટિ કરશો, તો ત્યાં મુખ્ય બે વસ્તુઓ જ તમારા જેવામાં આવશે. એક વિચારશીલતાનો અનન્ત અને વિશાળતમ મહા-સાગર અને અન્ય પ્રકાણ, વેગવતી તથા સુશૃંગલ શક્તિનો ખેલ. યુરો-પની સમસ્ત શક્તિ એમાં જ રહેલી છે; એ શક્તિના બળથી જ યુરોપ જગતનો પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને આપણા પુરાતન કાળના તપ-સ્વીઓની શક્તિના પ્રભાવથી જેવી રીતે વિશ્વના દેવો પણ ભયભીત, સંદિગ્ધ તથા વશીભૂત થતા હતા તેવી જ રીતે અત્યારે યુરોપની એ

શક્તિના પ્રભાવથી વિશ્વના દેવો પણ લયલીત, સન્દિગ્ધ તથા વશીભૂત થયેલા દેખાય છે. કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે: 'યૂરોપ ધ્વંસ કિંવા નાશના મુખ પ્રતિ દોડે છે;' પરંતુ મારી એવી માન્યતા નથી; કારણ કે, અત્યારે જે વિપ્લવ તથા ઉલટપાલટ જોવામાં આવે છે તે તો હવે પછીની નવીન સૃષ્ટિની પૂર્વાવસ્થા છે.

યૂરોપની સ્થિતિ આવા પ્રકારની છે એટલે હવે ભારતવર્ષની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે તેનું તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી અવલોકન કરો. જે ભારતવર્ષના કેટલાક મોટા લોકો—Solitary giant—ને બાદ કરી નાખીએ તો સર્વત્ર * * * સરળ—પ્રપંચરહિત—કિંવા Average man—સાધારણ મનુષ્ય જ આપણા જોવામાં આવી શકે છે કે જેઓ ચિન્તા કિંવા વિચાર કરવાની ઇચ્છા જ ધરાવતા નથી એટલે કે વિચાર કરી જ નથી શકતા અને જેમનામાં કેવળ ક્ષણિક ઉત્તેજના વિના સત્ય શક્તિનો એક ધિન્દુ માત્ર પણ નથી. અર્થાત્ ભારતવર્ષ સરળ વિચાર તથા સરળ વિષયને ઇચ્છે છે અને યૂરોપ ગંભીર વિચાર તથા ગંભીર વિષયને ઇચ્છે છે અને તેથી યૂરોપની વિચાર-શીલતા એટલી સીમા પર્યન્ત પહોંચી ગઈ છે કે ત્યાંનો એક સાધારણ કુલી અથવા મજૂર પણ વિચારમાં નિમગ્ન રહ્યા કરે છે; સર્વ જનો કાંઈ ને કાંઈ જાણવામાટે અષ્ટૌપ્રહર આતુર રહ્યા કરે છે; મોટા લોકો પણ વિચાર કર્યા વિના સંતુષ્ટ રહી શકતા નથી અને પ્રત્યેક વિષયને તેના તલપ્રદેશ પર્યન્ત તપાસી જોવાની આકાંક્ષા ધરાવે છે. પરંતુ યૂરોપની શક્તિ તથા વિચારશીલતાની જે સીમા છે તે મરણોત્પાદક સીમા—Fatal limitation—છે અને તેથી અધ્યાત્મક્ષેત્રમાં આવતાં તેની શક્તિ તથા વિચારશીલતા એક ડગલું પણ આગળ વધી શકતી નથી, એ પણ અહીં અવશ્ય લક્ષમાં રાખી લેવાનું છે. આ કારણથી અધ્યાત્મક્ષેત્રમાં આવતાં યૂરોપ સર્વત્ર પ્રમેય, સમસ્યા કિંવા જટિલતા, કુહુંલિકારૂપ કિંવા મેઘાચ્છાદિત મનોવિજ્ઞાન—

- Nebulous metaphysics—અને યૌગિક વિભ્રમ—Yogic hallucination—ને જ નિહાળ્યા કરે છે અને ધૂમાડામાં વારંવાર ચક્ષુઓને ચોળી ચોળીને જોવા છતાં પણ સત્ય વસ્તુને તેનાથી નિશ્ચય કરી શકાતો નથી. વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં પણ એમ સમજી લેવાનું નથી કે એ અધ્યાત્મક્ષેત્રની સીમાનો અતિક્રમ કરી જવામાટેના યૂરોપના પ્રયત્નો અત્યારે ઓછા ચાલી રહ્યા છે; પરંતુ તેના એ પ્રયત્નો અદ્યાપિ સફળ થઈ શક્યા નથી અને ભવિષ્યમાં ક્યારે સફળ થશે એનો કશો નિશ્ચય નથી. હવે અધ્યાત્મક્ષેત્રમાં આપણી પોતાની અવસ્થા કેવી છે એ આપણે જોઈએ. આપણામાં અધ્યાત્મજ્ઞાનની વિપુલતા છે અને એ આપણા પૂર્વપુરુષોના પુણ્યનું જ પરિણામ છે; અર્થાત્ જેનામાં એ બોધ વિદ્યમાન છે તેના હૃદયમાં જ્ઞાનની અને તેના બાહ્યમાં શક્તિની એટલી તો વિપુલતા રહેલી હોય છે કે તેના એક સાધારણ કુતકાર માત્રથી જ યૂરોપની સમસ્ત પ્રકાંડ શક્તિ એક લઘુ તૃણ પ્રમાણે ઊડી જાય તેમ છે; કિન્તુ એ શક્તિને મેળવવામાટે શક્તિ-ઉપાસના—ની આવશ્યકતા છે અને જે ખેદનો વિષય છે તે એ જ કે આપણે ‘સહજ’ ના ઉપાસક છીએ, શક્તિના ઉપાસક નથી અને ‘સહજ’ ની ઉપાસનાથી શક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. આપણા પૂર્વપુરુષોએ વિચારશીલતા કિંવા ચિન્તનશીલતાના વિશાળ તથા ગહન સમુદ્રમાં તરીને અને સંપૂર્ણ નિમજ્જન કરીને જ વિશાળ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને વિશાળ સભ્યતાના મનોહર પ્રાસાદને નિર્માણ કર્યો હતો; પરંતુ આપણા તે પૂર્વપુરુષોનાં સંતાનો તેમના માર્ગમાં ચાલતાં અવસાદ પામીને ક્લાન્ત થઈ ગયા એટલે કે ચાકીને લોથ થઈ ગયા અને તેથી તેમની વિચારશીલતાનો વેગ ધટી જતાં તેની સાથે તેમની શક્તિનો વેગ પણ ઓછો થઈ ગયો. સારાંશ કે, અત્યારે આપણી સભ્યતા સર્વથી અચલાયતન અને ધર્મથી બાહ્ય વસ્તુ વિષયક દુરાગ્રહ-ધર્માન્ધતા-સમાન થઈ પડી છે તેમ જ આપણો અધ્યાત્મભાવ

કાઈ એક ક્ષીણ પ્રકાશ કિંવા ક્ષણિક ઉન્માદના એક તરંગ જેવો થઇ પડ્યો છે. સારાંશ કે, ભારતવર્ષની ન્યાં સૂધી આવી અવસ્થા રહેશે ત્યાં સૂધી ભારતવર્ષના સ્થાયિ પુનરુત્થાનનો કદાપિ સંભવ નથી.

સમસ્ત ભારતવર્ષની અત્યારે આવી અવસ્થા છે અને તેમાં પણ ખંડેશ-ખંડાણા-માં તો એ દુર્બળતા ચરમ સીમા પર્યન્ત આવી પહોંચી છે. ખંડાણાના મનુષ્યોમાં તીવ્ર બુદ્ધિ, ભાવની યોગ્યતા અને સ્વતઃસિદ્ધ જ્ઞાન-Intuition-છે અને એ સર્વ ગુણોમાં તેઓ ભારતવર્ષમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે. જો કે એ સર્વ ગુણોની આવશ્યકતા તા છે જ; તથાપિ એ ગુણોથી જ જે અન્ય ગુણોની આવશ્યકતા છે તેની પૂર્તિ થઇ શકતી નથી અને તેથી એ ગુણો પણ નિરર્થક થઇ જાય છે; અર્થાત્ જો એ ગુણોની સાથે વિચારની ગંભીરતા, ધીર શક્તિ, વીરોચિત સાહસ, દીર્ઘ પરિશ્રમની ક્ષમતા અને આનંદ આદિ ગુણો આવી મળે, તો એ સર્વ એકત્ર ગુણોના યોગે ખંડાણાઓ કેવળ ભારતવર્ષના તો શું પણ સમસ્ત વિશ્વના નેતા અને પૂજ્ય પુરુષ થઇ શકે તેમ છે. પરંતુ ખંડાણાઓ પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત થનારી ઉચ્ચતમ સ્થિતિને ઇચ્છતા નથી; તેઓ તો પરિશ્રમ વિના જ આગળ વધવા ઇચ્છે છે એટલે કે ચિન્તન વિના જ્ઞાનને મેળવવાની, પરિશ્રમ વિના ફળને મેળવવાની અને સહજ સાધનાવડે સિદ્ધિને મેળવવાની આકાંક્ષા ધરાવે છે. કેવળ ભાવજન્ય કિંવા ભાવની ઉત્તેજના એ જ તેમનું સંખલ થઈ પડ્યું છે; પરંતુ એ જ્ઞાનશૂન્ય ભાવની અતિશયતા જ એ રોગનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ એ રોગના પરિણામે દેશમાં અવસાદ કિંવા તમોભાવ એટલી સીમા પર્યન્ત વ્યાપી ગયો છે કે તેના યોગે દેશની ઉત્તરોત્તર અવનતિ થતી જાય છે, જીવનશક્તિનો હ્રાસ થતો જાય છે અને ખંડાણાઓ પોતાના દેશમાં જ એવી અવસ્થામાં આવી પડ્યા છે કે તેમને પેટ ભરીને ખાવા જેટલું અન્ન મળી શકતું નથી, શરીરને ઢાંકવામાટે વસ્ત્ર મળતાં નથી, દેશમાં સર્વત્ર હાહાકાર વ્યાપેલો

દેખાય છે અને ધન, વાણિજ્ય વ્યવસાય તથા ભૂમિ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કૃષિકર્મ સુદ્ધાં પણ ખીજાઓના હાથમાં જઈ પડવાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે. સારાંશ કે, આપણે શક્તિની સાધનાને ત્યાગી દીધી છે એટલે શક્તિએ પણ આપણને ત્યાગી દીધા છે; આપણે જો કે પ્રેમની સાધના કરીએ છીએ; પરંતુ ન્યાં જ્ઞાન તથા શક્તિનો અભાવ હોય છે ત્યાં પ્રેમનો નિવાસ પણ હોઈ શકતો નથી; એટલે કે, જ્ઞાનહીન તથા શક્તિહીન સ્થાનમાં કેવળ સંકીર્ણતા તથા ક્ષુદ્રતાનો જ આવિર્ભાવ થાય છે અને સંકીર્ણ તથા ક્ષુદ્ર મન, પ્રાણ તથા હૃદયમાં પ્રેમનું સ્થાન હોતું જ નથી. પ્રેમ બંગદેશમાં ક્યાંથી હોય વાર ? કારણ કે, જેટલા પરિમાણમાં વિગ્રહ, મનોમાલિન્ય, ધર્ષા ધૃણા અને પક્ષાભિમાન આદિ દુર્ગુણોનો બંગાળામાં અધિકાર છે; તેટલા પરિમાણમાં એ દુર્ગુણોનો બેદપરાયણ ભારતવર્ષના અન્ય કોઈ પણ સ્થાનમાં અધિકાર નથી અને ન્યાં આવા ભીષણ દુર્ગુણોનો સંપૂર્ણ અધિકાર હોય, ત્યાં પ્રેમનો પ્રવેશ પણ કેવી રીતે અને કેમ કરીને મળ શકે વાર ?

આર્યજાતિના ઉદાર વીરયુગમાં તે સમયના લોકો આટલી બધી વાચાળતા તથા ધમપછાડ કરતા નહોતા; કેન્તુ જે પ્રયત્નનો તેઓ આરંભ કરતા હતા તે પ્રયત્ન બહુ શતાબ્દિઓ પર્યન્ત કાર્યના રૂપમાં સ્થાયી રહેતો હતો. બંગાળીઓના અત્યારના પ્રયત્નો માત્ર બે દિવસ પર્યન્ત જ સ્થાયી રહી શકે છે અને પછી સદાનેમાટે વાયુમાં ઉડાણ કરી જાય છે.

તમે કદાચિત્ એમ કહેશો કે ભાવના ઉન્માદની અને એ ઉન્માદથી દેશને ઉન્મત્ત કરવાની પણ આવશ્યકતા તો છે જ; પરંતુ રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં એ સર્વ હું કરી ચૂક્યો છું અને એનું કાંઈ પણ ઈષ્ટ

પરિણામ મારા જોવામાં આવ્યું નથી. અર્થાત્ સ્વદેશીના સમયમાં મેં જે કંઈ કર્યું હતું તે સર્વ અત્યારે ધૂળમાં મળી ગયું છે એટલે હવે કેવળ ભાવના ઉન્માદથી અધ્યાત્મક્ષેત્રમાં એવી શુભતર શું પરિણામ થવાનો સંભવ છે વારૂ? હું એમ નથી કહેતો કે એનું કંઈ પણ ફળ નથી થતું; અર્થાત્ એનું પણ કંઈક ફળ થાય છે; એટલે કે જે જે હીલચાલો—Movement—થાય છે તેમનું કંઈક ફળ તો ફળ્યા વિના નથી જ રહેતું; પરંતુ એવી હીલચાલોથી અધિક અંશે કેવળ શક્યતા—Possibility—ની વૃદ્ધિ વિના અન્ય કાર્ય ભાગ્યે જ થતું જોવામાં આવે છે અને એ શક્યતાની વૃદ્ધિ તે ઇષ્ટ કાર્યને વાસ્તવિક રૂપમાં સ્થિર કરવાની યથાર્થ પદ્ધતિ કિંવા રીતિ નથી. આ કારણથી જ હવે હું કેવળ ભાવ તથા મનોવિકારજન્ય ઉન્માદ—Emotional excitement—ને જ ઇષ્ટ કાર્યના આધાર તરીકે સ્વીકારવા ઇચ્છતો નથી. મારા યોગની પ્રતિષ્ઠા કરવામાટે હું કેવળ વિશાળ વીરસમતાને

* ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં ખંજભંગના કારણથી ખંજાળી લોકોએ અંગ્રેજ વસ્તુઓ એટલે કે એટલિટનમાં બનેલી વસ્તુઓનો ઉપયોગ ન કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને તેના પરિણામે સ્વદેશીય વસ્તુઓના પ્રચારનો ખંજાળામાં જે પ્રયત્ન આરંભાયો હતો તે પ્રયત્નની સિદ્ધિમાટે અરવિન્દ ખાખુએ અગ્રાધ પરિશ્રમ કર્યો હતો અને તે સમયને જ અહીં તેમણે સ્વદેશીના સમય તરીકે જાળખાવેલો છે. પરંતુ તે સમયમાં સ્વદેશીય વસ્તુપ્રચારવિષયક પ્રયત્નનો ખંજભંગરૂપ એક એકદેશીય કારણમાંથી જ ઉદ્ભવ થયેલો હોવાથી સર્વવ્યાપક કારણ કિંવા ઉદ્દેશના અભાવે તે પ્રયત્ન થવો જોઈ એ તેટલા પરિમાણમાં સ્થાયી તથા સફળ થઈ શક્યો નહોતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં ખંજભંગનો અંત આવી ગયો હતો. એથી કંઈ પણ પ્રયત્નની સફળતા તથા ચિરસ્થાયિતામાટે એક સમસ્તદેશવ્યાપક, સાર્વજનિક તથા સર્વસાધારણ ઉદ્દેશની કેટલી સીમા પર્યંત અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોય છે એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

જ ઇચ્છું છું; કારણ કે, એ વીરસમતામાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલા આધારના યોગે સર્વ વૃત્તિઓમાં પૂર્ણ, દૃઢ અને અવિચલિત શક્તિનો અવિ-
ર્ભાવ થાય છે; તે શક્તિના સમુદ્રમાં જ્ઞાનસૂર્યના રશ્મિઓનો વિસ્તાર થાય છે અને તે પ્રકાશમય વિસ્તારમાં અનન્ત પ્રેમ, આનન્દ તથા
ઐક્યના સ્થિર ઉદ્ધાસ કિંવા હર્ષ—Ecstasy—ને અનુભવી શકાય છે.
મને લક્ષ્યાવધિ શિષ્યો નથી જોઈતા; કિન્તુ એક જ ક્ષુદ્ર
અહંભાવથી રહિત પૂર્ણ મનુષ્ય જો મને લગવાનના શત્રુ-
રૂપે પણ મળી આવે, તો તે એક જ મનુષ્ય યથેષ્ટ છે.
અત્યારની પ્રચલિત ગુરુપદવીમાં મારી આસ્થા કિંવા શ્રદ્ધા છે જ નહિ
અને તેથી ગુરુ થવાની મારી ઇચ્છા જ નથી. મારા સ્પર્શથી જન્મત
થાઓ, અન્ય કોઈના સ્પર્શથી જન્મત થાઓ અથવા પોતાના અંતર-
માંના સુખ કિંવા નિદ્રાધીન દેવત્વનો પ્રકાશ કરીને જગજીવનને મેળવી
લ્યો. એટલી જ મારી આકાંક્ષા છે. આવા પ્રકારના મનુષ્યથી જ
દેશની ઉન્નતિ તથા દેશનો ઉદ્ધાર કરી શકાશે.

મારા આ વ્યાખ્યાન—Lecture—ના વાંચનથી એમ માની લેશો
નહિ કે હું ઇંગ્લેન્ડના જીવિષ્યના સંબંધમાં સર્વથા નિરાશ થઈ ગયો
છું. જેઓ એમ કહે છે કે આ વેળાએ ઇંગ્લેન્ડમાં જ મહાન્યોતિનો
વિકાસ થવાનો છે, તેમના કથનને હું અસત્ય માનતો નથી; કારણ
કે, હું પોતે પણ એવી જ આશા રાખું છું. આમ હોવા છતાં પણ
હું ઠાલની બીજી બાજુ—Other side of the shield—પર
ક્યાંય કાંઈ દોષ, ત્રુટિ કિંવા ન્યૂનતા હોય, તો તેને તપાસી જોવાનો ઉદ્દેશ
કર્તા કરું છું; કારણ કે, જો એવો કોઈ પણ દોષ, એવી કોઈ પણ ત્રુટિ
કિંવા એવી કોઈ પણ ન્યૂનતા રહી જશે, તો તેથી મહાન્યોતિનો
વિકાસ તો નથી જ થવાનો, પણ જે સાધારણ જ્યોતિ હશે તે પણ
સ્થાયિની થઈ શકવાની નથી, એ નિશ્ચય પૂર્વક સમજી લેવાનું છે.

મારા આ અસાધારણ દીર્ઘ પત્રનું તાત્પર્ય એ જ છે કે મેં પણ પોટલી બાંધેલી છે અને મારો એ વિશ્વાસ છે કે મારી એ પોટલી સેન્ટ પિટરની ચાદર જેવી છે અને તેથી અનન્તના જેટલા શિકાર છે તે સર્વ તેમાં એકત્ર થતા જાય છે. અત્યારે એ પોટલીને છોડી-ખોલી-શકાય તેમ નથી; કારણ કે, જે યોગ્ય સમય આવ્યા વિના એ પોટલીને ખોલવામાં આવે, તો તેમાં સપકાયેલા શિકારો છૂટીને પલાયન કરી જાય. અત્યારે મારાથી દેશ-બંગાળા-માં પણ આવી શકાય તેમ નથી; પણ એનો અર્થ એવો નથી સમજવાનો કે દેશ એકલો જ તૈયાર નથી થયો; કારણ કે, અઘાપિ હું પોતે પણ તૈયાર નથી થયો એટલે એક અપકવ મનુષ્ય અપકવ દેશમાં આવીને શું કાર્ય કરી શકે તેમ છે વાર? ઇતિ.

તમારો 'સેજદા'

શ્રી
અરવિન્દ વિચારમાળા

પ્રથમ પુષ્પ—ધર્મવિચાર

અનુવાદકૃત કેટલાંક સ્પષ્ટીકરણો

અનુવાદકૃત કેટલાંક સ્પર્શકશ્લોકો

ગીતાની ભૂમિકા: પૃષ્ઠ ૪૪

‘ગીતાની ભૂમિકા’ માં દુર્યોધનના વાણીકૌશલ્યનું વિવેચન કરતાં શ્રી અરવિન્દ બાબુએ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના પ્રથમ અધ્યાયના ૧૦ માં શ્લોકનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે આપેલો છે: “આપણી સેના અત્યંત વિશાળ તથા પ્રચંડ છે અને ભીષ્મ પિતામહ આપણા સેનાનાયક છે; અને પાંડવોની સેના આપણી સેના સાથે સરખાવતાં ક્ષુદ્ર અથવા અદ્યપસંખ્ય છે અને કેવળ ભીમનું બાહુબળ જ તેમની આશાનું એક માત્ર સ્થાન છે એટલે પછી આપણો જ વિજય કેમ અને શા કારણથી ન થાય વાર?” ગીતાના પ્રથમ અધ્યાયના ૧૦ માં શ્લોકનો આ પ્રમાણે ભાવાર્થ આપ્યા પછી એ શ્લોકમાં આવેલા ‘અપર્યાપ્ત’ શબ્દના અર્થ વિશે જે કેટલોક મતભેદ પ્રચલિત છે તેના સંબંધમાં તેમણે લખ્યું છે કે: “કેટલાક લોકો ‘અપર્યાપ્ત’ શબ્દનો જે વિપરીત અર્થ કરે છે તે બુદ્ધિપુર:સર કિંવા યુક્તિસંગત નથી; કારણ કે, દુર્યોધનની સેના હોવી જોઈએ તેથી વધારે વિશાળ હતી અને તેની સેનાના નેતાઓ પણ શૌર્ય તથા વીરતા આદિ ગુણોમાં અન્ય કોઈ સેનાનાયકોથી ઊતરે તેવા નહોતા, તો પછી આત્મસ્થાવી દુર્યોધન પોતાના બળની નિન્દા કરીને પોતાના તેમ જ પોતાના સૈનિકોના મનમાં નિરાશાને ઉપજાવવાનો પોતે જ પ્રયત્ન કરે એ કદાપિ સંભવી શકે તેમ છે ખરું કે?” પરંતુ એ ‘અપર્યાપ્ત’ શબ્દના અર્થના સંબંધમાં જે મતભેદ પ્રચલિત છે તે શો છે, એ શબ્દનો વિપરીત અર્થ શો કરવામાં આવે છે અને તે અર્થ વિપરીત તથા આ અર્થ યથાર્થ છે તે શા કારણથી અને તેનાં પ્રમાણો શાં છે એ શ્રી અરવિન્દ બાબુએ વિસ્તારપૂર્વક દર્શાવ્યું નથી અને તેથી એના સ્પર્શકશ્લોકની આવશ્યકતા ઉપસ્થિત થયેલી છે.

‘અપર્યાપ્તં તદસ્માકં બલં મીષ્માભિરક્ષિતમ્ ।

પર્યાપ્તં તદસ્મેત્તેજં બલં મીમાભિરક્ષિતમ્ ” ॥

ગીતા, ૧. ૧૦.

આ શ્લોકનો કેટલાકો જે વિપરીત અર્થ કરે છે તે આ પ્રમાણે છે: “આપણી જે સેના લીધે પિતામહવડે રક્ષાયલી છે એટલે કે, લીધે પિતામહની આજ્ઞામાં છે તે અપર્યાપ્ત એટલે કે અપૂર્ણ છે અને પાંડવોની જે સેના લીધેની આજ્ઞામાં છે તે એકમન તથા એકપ્રાણ હોવાથી પર્યાપ્ત એટલે કે સંપૂર્ણ અથવા આપણી સેનાને પહોંચી વળે તેવી છે.” અને પોતાના સ્વીકારેલા એ અર્થના સમર્થનમાં તેઓ જણાવે છે કે: “કોઈ કોઈ ટીકાકાર ‘અપર્યાપ્ત’નો અર્થ સમર્થ અને ‘પર્યાપ્ત’નો અર્થ અસમર્થ કરે છે; પરંતુ એ અર્થ એ શબ્દના ધાતુરૂપથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે. જે શ્લોકના અન્વયમાં એ કૃદન્તરૂપ વિશેષણોનાં સ્થાનોનું પરિવર્તન કરી નાખવામાં આવે, તો જ શબ્દસંકેત યથાસ્થિત રહેવા છતાં તેમનો ભાવાર્થ બદલાઈ જાય તેમ છે; પરંતુ એમ કરવાની આવશ્યકતા નથી.” આ અર્થને સ્વીકારનારા ‘અપર્યાપ્ત’ અને ‘પર્યાપ્ત’ શબ્દોને ‘પર્યાપ્’ ધાતુમાંથી નીકળેલો માને છે અને ‘પર્યાપ્’ ધાતુનો પૂર્ણ, સમર્થ કિંવા યોગ્ય થવું એવો અર્થ હોવાથી ‘અપર્યાપ્ત’ એટલે અસમર્થ અને ‘પર્યાપ્ત’ એટલે સમર્થ કિંવા પૂર્ણ એવા જ અર્થને જે તેઓ સ્વીકારે તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. સ્વ. વામન શિવરામ આપ્ટેએ પોતાના રચેલા ‘સંસ્કૃત ઈંગ્લિશ’ શબ્દકોષમાં ‘પર્યાપ્ત’ શબ્દને ‘પર્યાપ્’ ધાતુમાંથી નીકળેલો દર્શાવ્યો છે; પરંતુ અન્ય કોષોમાં એ શબ્દને ‘આપ્’ ધાતુમાંથી નીકળેલો દર્શાવવામાં આવ્યો છે અને એની ‘પરિ આપ ક્ત’ એવી રીતે વ્યાકરણના નિયમ અનુસાર રૂપસિદ્ધિ આપવામાં આવી છે. સ્વ. લોકમાન્ય બાલ ગંગાધર તિલકે શ્રી અરવિન્દ બાબુએ એ શબ્દના જે અર્થને સ્વીકાર્યો છે તે જ

અર્થને પોતાના ‘ત્રીમૂલવગદ્ગીતારહસ્ય અથવા કર્મધોગ-શાસ્ત્ર’ નામક વિખ્યાત ગ્રંથમાં સ્વીકાર્યો છે અને પોતાના સ્વીકૃત અર્થના સમર્થનમાં તેમણે જે વિવેચન કર્યું છે તે અતિશય સમર્થક તથા બુદ્ધિગમ્ય હોવાથી તે વિવેચન અહીં યથાર્થિત ઊતારી લેવામાં આવ્યું છે. તે વિવેચન આ પ્રમાણે છે:—

“આ શ્લોકમાંના ‘પર્યાસ’ તથા ‘અપર્યાસ’ એ બે શબ્દોના અર્થ શા કરવા એના સંબંધમાં મતભેદ છે. ‘પર્યાસ’ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ ‘પૂરતું’ હોવાથી ‘પાંડવોનું સૈન્ય પૂરતું અને આપણું સૈન્ય અપૂરતું-અપૂણું-(અપર્યાસ) છે,’ એવી રીતે દેટલાકો એ શબ્દોના અર્થ કરે છે. પરંતુ આ અર્થ બરાબર નથી; કારણ કે, પૂર્વે ઉદ્યોગપર્વમાં ધૃતરાષ્ટ્ર સમક્ષ પોતાના સૈન્યનું વર્ણન કરતાં ઉપર્યુક્ત પ્રમુખ સેનાનાયકોનાં નામો ઉચ્ચારીને “મારું સૈન્ય મહા-ગુણગાન હોવાથી વિજય મને જ મળવાનો છે.” એવા ઉદ્ગારો દુર્યોધનના મુખમાંથી નીકળેલ છે (ઉદ્યોગપર્વ; ૫૪-૬૦-૭૦); તેમ જ ભીષ્મપર્વમાં ત્યાર પછી દ્રોણચાર્ય સમક્ષ પોતાના સૈન્યનું વર્ણન કરતી વેળાએ પણ દુર્યોધનના મુખમાંથી ગીતાના ઉપરના શ્લોકો જેવા જ શ્લોકો અક્ષરશઃ બહાર પડેલા છે (ભીષ્મપર્વ: ૫૧. ૪-૬); અને સર્વ સૈનિકોને પ્રોત્સાહન આપવામાટે હર્ષવડે આ વર્ણન કરાયેલું હોવાથી આ સ્થાનમાં ‘અપર્યાસ’ શબ્દનો ‘અમર્યાદિત, અપાર કિંવા અગણિત’ એ વિના અન્ય અર્થ સંભવતો જ નથી. ‘પર્યાસ’ શબ્દનો ધાત્વર્થ “આસપાસ (પરિ) વેકન કરવા યોગ્ય (આપ્ પ્રાપ્તે)” એ પ્રમાણેનો છે. પરંતુ “અમુક કાર્યમાટે પર્યાસ” કિંવા “અમુકને પર્યાસ” એવી રીતે ‘પર્યાસ’ શબ્દની પાછળ ચતુર્થ વિભક્તિના અર્થને દર્શાવનારાં પદો નાખીને પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો તે તે કાર્યમાટે પૂરતું થઈ પડનાર કિંવા સમર્થ” એવો ‘પર્યાસ’ શબ્દનો અર્થ થાય છે; અને ‘અપર્યાસ’ શબ્દની પાછળ

જો કોઈ શબ્દ ન હોય, તો એટલે કે માત્ર એકલા ‘પર્યાપ્તિ’ શબ્દનો ‘પૂરતું, માપી શકાય તેટલું’ કિંવા જોની ગણુના કરી શકાય તેવું’ એ પ્રમાણેનો અર્થ થાય છે. દાહરણુ તરીકે ‘પર્યાપ્તિ’ શબ્દના સમાનાર્થક “ગ્રાસૂન ટાકણ્યા સારણે” એ મરાઠી શબ્દ હ્યો. અમ-
 ક્યાલા ગ્રાસૂન ટાકણ્યા સારણે” એમ કહેતાં “તેને પૂરું પડી શકે તેવું” એ પ્રમાણેનો અર્થ થાય છે અને કેવળ “ગ્રાસૂન ટાકણ્યા સારણે” એમ કહેતાં “અન્ય કોઈ તેને ગ્રાસી જાય તેવું” એવા પ્રકારનો અર્થ થઈ જાય છે. અર્થાત્ આ શ્લોકમાં ‘પર્યાપ્તિ’ શબ્દ પછી અન્ય શબ્દ ન હોવાથી એ દ્વિતીય અર્થ જ આ સ્થાનમાં વિવક્ષિત છે; અને મહાભારત ઉપરાંત અન્ય સ્થાનોમાં પણ આવા પ્રયોગો હોવાનાં ઉદાહરણો બ્રહ્માનન્દગિરિ ટીકામાં આપેલા છે. અર્થાત્ ‘દુર્યોધન ભયભીત થઈને પોતાના સૈન્યને અપર્યાપ્તિ કિંવા અપૂર્ણ કહે છે, એવી જે ઉપપત્તિ કેટલાંકાએ આપેલી છે તે યથાર્થ નથી; કારણ કે, દુર્યોધન ભયભીત થયેલો હતો એવું વર્ણન ક્યાંય પણ મળી શકતું નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એથી વિરુદ્ધ દુર્યોધનનું સૈન્ય મોટું હોવાથી પાંડવોએ વજ્ર નામક વ્યૂહની રચના કરી હતી અને કૌરવોના વિશાળ સૈન્યને જોઈને યુધિષ્ઠિરના મનમાં વિષાદનો આવિર્ભાવ થયો હતો (મહાભારત, ભીષ્મપર્વ: ૧૯. ૫ અને ૨૧. ૧.), એવાં વર્ણનો મળી આવે છે. પાંડવોના સૈન્યનો સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હોવા છતાં ‘ભીમવડે રક્ષાયલું’ એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે પ્રથમ દિવસે પાંડવોએ જે વજ્ર નામક વ્યૂહની રચના કરી હતી તે વ્યૂહના અગ્રભાગમાં ભીમની યોજના કરાયેલી હોવાથી ભીમ જ સેનારક્ષક તરીકે દુર્યોધનને તે વેળાએ આગળ અને આગળ દેખાતો હતો (મહાભારત, ભીષ્મપર્વ: ૧૯. ૪-૧૧, ૩૩, ૩૪); અને એ જ અર્થમાં ‘ભીમનેત્ર’ તથા ‘ભીષ્મનેત્ર’ એવા પ્રકારે એ ઉભય સૈન્યોનાં વર્ણનો ગીતાથી પૂર્વના મહાભારતના ભીષ્મપર્વના અધ્યા-

યોમાં (મહાભારત, લીઝમપર્વઃ અધ્યાય ૨૦મે. અને ૨૧મે. જુઓ) આવેલાં છે.” *

ગીતાના પ્રથમ અધ્યાયના એ ૧૦મા શ્લોકમાંના એ વાદ્યસ્ત ‘પર્યાસ’ તથા ‘અપર્યાસ’ શબ્દોનો અભેદમાર્ગપ્રવાસી ગુર્જર-સાક્ષરશિરોમણિ મણિલાલ નજુભાઈ દ્વિવેદીએ પણ એ પ્રમાણેનો જ અર્થ કરેલો છે અને તે આ છે: “આવું આપણું લીઝમે રક્ષણ કરેલું બલ અનંત છે અને આ એમનું તો લીઝમે રક્ષણ કરેલું થોડુંક જ છે.” અર્થાત્ આમાં ‘પર્યાસ’ શબ્દના અર્થદર્શક તરીકે ‘અનન્ત’ શબ્દ યોજાયલો છે અને ‘અપર્યાસ’ શબ્દના અર્થને દર્શાવવામાટે ‘થોડુંક’ શબ્દ યોજાયલો છે.x

આ ઉભય પુરંધર વિદ્વાનોની સાક્ષીથી પાઠક તથા પાઠિકાઓ સમજી શકે તેમ છે કે શ્રી અરવિન્દ બાપૂએ એ ‘પર્યાસ’ તથા ‘અપર્યાસ’ શબ્દોના જે અર્થો સ્વીકારેલા છે તે સર્વથા યથાર્થ અને પ્રસંગને સર્વથા અનુકૂલ છે અને તેમના કથન અનુસાર એથી વિપરીત અર્થ કોઈ પણ પ્રકારે બુદ્ધિપુરઃસર કિંવા યુક્તિસંગત ન હોવાથી અસ્વીકારને જ યોગ્ય છે એ નવીનતાથી કહેવાની કે લખવાની આવશ્યકતા હોય એવી અમારી માન્યતા નથી.

---

* સ્વ. ભોકમાન્ય બાલ ગંગાધર તિલકકૃત “શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતાસૂત્રસ્ય અથવા ઈર્મયોગશાસ્ત્રે” માંનું આ અવતરણ તેના સુજ્ઞાતી ભાષાન્તરમાંથી લીધું નથી; કિન્તુ મૂળ મરાઠી ગ્રંથમાંથી નવીન અનુવાદ કરીને લેવામાં આવ્યું છે. જુઓ સ્વ. ભોકમાન્ય બાલ ગંગાધર તિલકકૃત “શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂત્રસ્ય અથવા ઈર્મયોગશાસ્ત્રે” મરાઠી, આદિતિ ૧લી (ઈ. સ. ૧૯૧૫), પૃષ્ઠ ૬૦૩, ૬૦૪.

+ જુઓ અભેદમાર્ગપ્રવાસી મણિલાલ નજુભાઈ દ્વિવેદીકૃત “શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતા: ગુર્જર ભાષામાં મૂળ, અક્ષરાર્થ, વિવેચન તથા સૂત્રસ્ય સાધે” બીજી આદિતિ (ઈ. સ. ૧૯૧૦), પૃષ્ઠ ૪.

ગીતાની ભૂમિકા: પૃષ્ઠ ૮૩

શ્રી અરવિન્દ બાપુએ ગીતાની ભૂમિકામાં શ્રી કૃષ્ણની રાજ-
નીતિના ફળનું નિરૂપણ કરતાં એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે: "...કારણ
કે, આંતરિક વિરોધના કારણથી ઉપસ્થિત થયેલી રોમન ક્ષત્રિયકુળના
નાશની અને રાજતંત્રસ્થાપનાની ઘટનાથી વિરાટ રોમન સામ્રાજ્ય
અકાળ વિનાશના મુખમાં જતું બન્યા ગયું હતું તેમ જ ઇંગ્લેન્ડમાં
શ્વેત તથા રક્ત ગુલામના અંતરિક વિરોધના પરિણામે થયેલા
ક્ષત્રિયકુળનાશથી ચતુર્થ એડવર્ડ, અષ્ટમ હેન્રી અને રાણી એલિ-
ઝબેથ અત્યારના સુરક્ષિત, પરાક્રમશાલી તથા વિધવિજયી ઇંગ્લેન્ડની
બિંતિને ચણી શક્યાં હતાં. સારાંશ કે, કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધથી ભારતવર્ષની
રક્ષા પણ એ જ પ્રકારે થઈ હતી." આમાં જે શ્વેત ગુલામ તથા
રક્ત ગુલામના આંતરિક વિરોધનો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે તે ઇંગ્લેન્ડના
ઇતિહાસમાંની એક વિશિષ્ટ ઘટના છે. તેનાથી જેમણે ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહા-
સનો અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેઓ શ્વેત ગુલામ અને રક્ત ગુલામ
જેવા આલંકારિક શબ્દોથી એ ઘટનાના સત્ય રહસ્યને ન બણી શકે
એ સ્વાભાવિક છે અને તેટલામાટે એ ઘટનાના સ્પષ્ટીકરણની આવ-
શ્યકતા પણ અનિવાર્ય છે. ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસમાં એ શ્વેત ગુલામ તથા
રક્ત ગુલામના વિગ્રહનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરાયેલો છે:—

"જે વેળાએ ઇંગ્લેન્ડનો રાજા હેન્રી છઠો ગાંડો થઈ ગયો હતો
અને દેશમાં કેટલેક અંશે અરાજકતા તથા અવ્યવસ્થાનો પ્રચાર થયો
હતો તે વેળાએ એટલે કે ઈ. સ. ૧૪૫૦ માં થોર્કના ડ્યુક રિચર્ડ
રાજ્યશક્ટિને સુરક્ષિત ભાગમાં ચલાવવાનો ભાર પોતાના શિરપર ધારી
લીધો હતો એટલે કે તે ઇંગ્લેન્ડનો રાજપ્રતિનિધિ-Protector-થયો
હતો- એ રિચર્ડ કુમ્બિજનના અર્પનો પુત્ર હતો કે જે અર્પનો ઈ. સ.
૧૪૧૫ માં પંચમ હેન્રીએ શિરચ્છેદ કરાવ્યો હતો. જે વાસ્તવિકતાથી
જેવામાં આવે તો રાજા હેન્રી કરતાં એ રિચર્ડ રાજમુકુટને ધારણ

કરવાનો વિશેષ અધિકાર ધરાવેના હતા અને તેનું કારણ એ હતું કે તેના માતૃપક્ષથી તે રાજકુટુંબની જ્યેષ્ઠ શાખામાંથી ઉતરેલો હતો. પ્રારંભમાં એ યૌદ્ધનો ડયૂક રિચર્ડ કેવળ રાજાને યોગ્ય સહાયતા આપવાના આશયથી જ કાર્ય કરતો રહ્યો અને હેલીનો દુમાર એક-વર્ડ-પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ-સિદ્ધાસનનો અધિકારી થશે એટલે ચિન્તા જેવું કાંઈ પણ નથી. એમ ધારીને એટલાથી જ તેણે સંતોષ માની લીધો. પરંતુ એક વર્ષના કાલાવધિમાં રાજાના ઉન્માદનો લોપ થયો અને તેની રાણીએ જ્યારે તેને યૌદ્ધના ડયૂકને ઠાઠી મૂકવામાટેનો આગ્રહ કરવા માંડ્યો એટલે પોતાની ઉચ્ચ પદવી તથા સ્વતંત્ર સત્તાને ચાલી જવાની અણીપર આવેલી જોઈને તે અભિન્નત પુરુષ કોપવશ થઈને એક રાજદ્રોહી મંડળમાં જોડાઈ ગયો.

“તે વેળાએ ઈંગ્લેન્ડમાં એ પક્ષ હતા અને તે ઉભય પક્ષો પોતા-પોતાના બિજલિન વિશિષ્ટ પરિચાયક ચિન્હને ધરાવતા હતા. એમાંના એક પક્ષ યૌદ્ધ કુટુંબનો હતો અને અન્ય પક્ષ લૅંકેસ્ટર કુટુંબનો હતો. શ્વેત ગુલાબ યૌદ્ધ કુટુંબનું પરિચાયક ચિન્હ હતું અને રક્ત ગુલાબ લૅંકેસ્ટર કુટુંબનું પરિચાયક ચિન્હ હતું અને તેથી એ ઉભય પક્ષો તેમનાં એ વિશિષ્ટ ચિન્હો અનુસાર અનુક્રમે શ્વેત ગુલાબ તથા રક્ત ગુલાબનાં ઉપનામોવડે ઓળખાતા હતા. એ શ્વેત ગુલાબ તથા રક્ત ગુલાબના આંતરિક વિરોધના પરિણામે તેમના જે પરસ્પર વિગ્રહનો આરંભ થયો હતો તે ઈંગ્લેન્ડના ઇતિહાસમાં ગુલાબોના યુદ્ધ તરીકે વિખ્યાત છે. એ શ્વેત ગુલાબ તથા રક્ત ગુલાબનો ભયાનક વિગ્રહ ત્રીસ વર્ષ પર્યન્ત લાંબાયો હતો અને એ ત્રીસ વર્ષના દીર્ઘ કાલાવધિમાં સઘળી મળીને બાર લડાઈઓ લડવામાં આવી હતી. એ બાર યુદ્ધોમાં રાષ્ટ્રના એક લાખ કરતાં પણ અધિક વીરશિરોમાણુ પુરુષોની સંસારયાત્રાનો અકાળ અંત આવ્યો હતો; એટલે કે, એમાંના કેટલાક વીરનરોના જીવનનું રણચંડીએ ખસિદાન

લીધું હતું અને કેટલાક વીરપુરુષોને ફાંસીને લાકડે લટકાવીને મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. જ્યારે એ ગુલામોના વિગ્રહનો અંત થયો ત્યારે જ ઇંગ્લેન્ડમાં શાંતિમય રાજ્ય તથા ઉન્નતિની સ્થાપના કરી શકાઈ હતી. સારાંશ કે, આવા પ્રકારના અનાચારી તથા અત્યાચારી ક્ષત્રિયકુળોના નાશ વિના ઇંગ્લેન્ડમાં શાંતિ તથા ઉન્નતિની સ્થાપના કરી શકાય તેમ હતું જ નહિ અને તેથી તેમના નાશની એ ઘટનાને પરમેશ્વરે જ ઉપસ્થિત કરી હતી એવા આશયને દર્શાવવામાટે જ શ્રી અરવિન્દ બાબુએ કુરુકુળના નાશની આવશ્યકતાને દર્શાવતાં ઉદાહરણ તરીકે આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, જે પાકક કિંવા પાકિકાની એ શ્વેત ગુલામ તથા રક્ત ગુલામના યુદ્ધવૃત્તાંતને વિસ્તાર પૂર્વક જણાવવાની ઈચ્છા હોય તે પાકક કિંવા પાકિકા ઇંગ્લેન્ડના ઇતિહાસના વાંચનથી પોતાની તે ઈચ્છાને તૃપ્ત કરી શકે એમ છે એટલે અહીં આવશ્યકતાથી અધિક એ ઘટનાનો વૃત્તાંત આપવો નિરર્થક છે.

ધર્મ (વિશ્વરૂપદર્શન) પૃષ્ઠ ૧૬૨

શ્રી અરવિન્દ બાબુએ ભગવાનના વિશ્વરૂપદર્શનનું સમર્થન કરતાં એક એવું વાક્ય લખેલું છે કે: “ ભગવાન સર્વશક્તિમાન હોવાથી સ્થૂળ પ્રકૃતિના નિયમ કિંવા દેશકાળના નિયમરૂપ જાળમાં તેને સપડાવવાનો પ્રયત્ન કરીને જો આપણે એમ બોલીએ કે: “તું અનન્ત હોવાથી અમો તને સાન્ત થવા દેવાના નથી; તારી ઈચ્છા હોય તો સાન્ત એટલે કે અન્તયુક્ત થવાની ચેષ્ટા કરી, જો; કારણ કે, તારી એ ચેષ્ટા સફળ થવાની નથી અને તું સાન્ત થઈ શકવાનો નથી. તું અમારા તર્ક તથા અમારી યુક્તિઓના બંધનમાં જકડાયેલો હોવાથી જેવી રીતે પ્રાસપેરોના ઇન્દ્રજાળમાં સપડાયેલા ફેરિનાન્દની અવસ્થા થઈ હતી તેવી જ અત્યારે તારી અવસ્થા થયેલી છે;” તો આપણું એ બોલવું હાસ્યાસ્પદ થવાનો સંભવ નથી કે શું?” આ

વાક્યમાં જે પ્રૉસ્પેરો, તેનું ઇન્દ્રજન્ય અને તે ઇન્દ્રજન્યમાં સપ્તમ્યાલા ફર્દિનાન્દનું ઉદાહરણ લેવામાં આવ્યું છે તે ઉદાહરણનો પાશ્ચાત્ય નાટ્ય ગુરુ શેક્સ્પીયરકૃત 'Tempest' ('ટેમ્પેસ્ટ્ર'—તૂફાન) નાટકના વસ્તુ સાથે સંબંધ હોવાથી જેમણે શેક્સ્પીયરનાં નાટકો ન વાંચ્યાં હોય તે પાઠક તથા પાઠિકાઓ એ ઉદાહરણના મર્મને સમજી શકે તેમ નથી અને તેટલામાટે એ ઉદાહરણના સ્પષ્ટીકરણની આવશ્યકતા સ્વાભાવિક છે.

પ્રૉસ્પેરો મિલનનો વિદ્યાવિહારી અને પ્રજાવત્સલ ડયૂક હતો અને તેને એક માત્ર કન્યા મિરેન્ડા કિંવા મિરેન્ડા વિના અન્ય સંતતિ ન હોવાથી તે કન્યા જ તેની સમસ્ત સ્થાવર તથા જંગમ સંપત્તિની તેમ જ તેની પદવીની ઉત્તરાધિકારિણી હતી. પ્રૉસ્પેરોનો એક અનુજ-કનિષ્ઠ શ્રાતા-હતો અને તેનું નામ ઍન્ટોનિયો હતું. પ્રૉસ્પેરો પોતે નિરંતર એકાંતવાસ તથા ગહન વિદ્યાભ્યાસમાં નિમગ્ન રહેનારો હોવાથી તેણે પોતાના ગ્રંથાન કિંવા રાજ્યની સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થાનો ભાર પોતાના કનિષ્ઠ બંધુ ઍન્ટોનિયોના શિરપર નાખી દીધો હતો. પ્રૉસ્પેરો નિરંતર ગ્રંથવાચનરૂપ સમાધિમાં રહેતો હોવાથી અને બાહ્ય જગતનું તેને લેશ માત્ર પણ જ્ઞાન ન હોવાથી ઍન્ટોનિયો જ રાજ તરીકેના સર્વ અધિકારો ભોગવતો હતો અને તેથી કેટલાક સમય પછી તેના હૃદયમાં રાજ થવાની અધમ મહત્વાકાંક્ષાનો સંચાર થતાં તેણે પ્રૉસ્પેરોના શત્રુ નેપ્લૂના રાજની સહાયતાથી પ્રૉસ્પેરોને પદબ્રષ્ટ કરી નાખ્યો. પ્રૉસ્પેરો અત્યંત પ્રજાપ્રિય રાજ હોવાથી તેને પદબ્રષ્ટ કરવા છતાં પણ પ્રજાજનો સમક્ષ તેનો વધ કરાવવાનું ઍન્ટોનિયો તેમ જ નેપ્લૂના રાજની સાહસ ન કરી શકાયું અને તેથી પ્રૉસ્પેરો તથા તેની પુત્રીને એક વિશાળ નૌકામાં બંધવી પ્રથમ સમુદ્રમાં કેટલાક ગાંઠિના અંતર પર લઇ જવામાં આવ્યાં અને ત્યાં એક ક્ષુદ્ર તરણી-હોડી-માં બેસાડીને તેમને એવી માન્યતાથી છોડી

દેવામાં આબ્યાં કે એ તરણીમાં તરણીને ચલાવવાનાં દોરડા, ફોલો તથા સદ ઇત્યાદિ સર્વ સાધનોનો અભાવ હોવાથી તરણી દૂરી જશે અને તેથી તેમનો સમુદ્રમાં પોતાની મેજે જ નાશ થઈ જશે. પરંતુ પ્રૌરપેરોના એક રાજનિક સંદાર ઝાન્ગ્લોએ કાઢના જેવા કે જાણવામાં ન આવે તેવી રીતે એ તરણીમાં કેટલાક દિવસ પર્યાન્ત આંધી શકે તેટલા પરિમાણમાં જળ, ખાદ્ય સામગ્રી અને જે પુસ્તકોને પ્રૌરપેરો પોતાના રાજ્ય કરતાં પણ અધિક મૂલ્યવાન માનતો હતો તેમાંનાં કેટલાંક ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તકો આદિ એક ગુપ્ત ભાગમાં રાખી દીધાં હતાં એટલે તેમને ક્રુધા કે તૃષ્ણાનું દુઃખ વેઠવું ન પડ્યું. તે તરણી ન્યાં સમુદ્રની લહરીઓ લઈ જાય ત્યાં ચાલતી કેટલાક દિવસ પછી એક બેટના તીરપ્રાન્તમાં આવી લાગી અને પ્રૌરપેરો પોતાની કન્યાને લઈને તે બેટમાં સુખરૂપ તથા નિર્વિદ્ધ ઊતરી ગયો.

આવી રીતે પ્રૌરપેરો ભાગ્યની વિલક્ષણતાથી જે બેટમાં આવી લાગ્યો હતો તે બેટમાં સિકોરેક્સ નામક એક જાદૂગરણી વસતી હતી અને તેનો પ્રૌરપેરોના આગમનથી થોડા દિવસ પૂર્વે જ અંતકાળ થયો હતો. તે ઇન્દ્રજાળવિદ્યાનો એટલે કે જાદૂનો યુગ હોવાથી પ્રૌરપેરોએ એ વિદ્યાનો ઉત્તમ અભ્યાસ કર્યો હતો અને તે અભ્યાસ એ બેટમાં તેને અતિશય ઉપયોગી થઈ પડ્યો; કારણ કે, જાદૂગરણી સિકોરેક્સે જે કેટલાક ભદ્ર આત્માઓને પોતાની જાદૂવિદ્યાના બળથી વિશાળ વૃક્ષોના ગર્ભમાં બદ્ધ કરી રાખ્યા હતા તેમને પ્રૌરપેરોએ પોતાની ઇન્દ્રજાળવિદ્યાના બળથી મુક્ત કરી દીધા અને તેથી એ ઉપકારના ભારથી મુક્ત થવામાં તે ભદ્ર આત્માઓ-આત્મિકો-પ્રૌરપેરોના આસાંકિત દાસ ક્રિયા સેવક થઈ રહ્યા. એ સર્વ આત્મિકોમાં એરિયન્ નામક આત્મિક સર્વથી ઐશ્વર્ય તથા પ્રચંડશક્તિશાળી હતો. જાદૂગરણી સિકોરેક્સનો કાલિયન નામક એક નરપશુઆકૃતિ પુત્ર હતો અને તે પોતાની માતાના દુષ્ટ સ્વભાવના પરિણામે કોઈ પંથુ

ઉત્તમ કાર્ય શીખેલો ન હોવાથી તેને લાકડા વાઢવાનું અને એવું જ બીજું પરિશ્રમદાયક કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું- કાલિબન અત્યંત દુષ્ટ તથા તૂફાની હોવાથી તેનાપર દેખરેખ રાખવાનો સર્વ અધિકાર શ્રેષ્ઠ આત્મિક એરિયલને આપવામાં આવ્યો હતો કે જ્યાં તે કાંઈ પણ ચું કે ચાં કરી જ ન શકે.

તે બેટમાં આવા પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી લઈને પ્રોસ્પેરોએ એક ક્ષુદ્ર પર્વતમાંની કેટલાક ખંડોમાં વિભક્ત થયેલી એક વિશાળ ગુફામાં નિવાસ કર્યો અને ત્યાં પોતાના વિદ્યાભ્યાસના કાર્યમાં નિમગ્ન રહેવા ઉપરાંત પોતાની અલ્પવયસ્કા કન્યા મિનેન્દાને પણ તે યોગ્ય શિક્ષણ આપવા લાગ્યો. જે દેખાયે પ્રોસ્પેરો એ બેટમાં આવ્યો હતો તે દેખાયે તેની કન્યા ત્રણ વર્ષ કરતાં પણ ન્યૂન વયની હતી અને ત્યાર પછી બાર વર્ષ જેટલો દીર્ઘ કાળ વીતી જતાં તે પંદર વર્ષની યૌવનના નિકટમાં આવેલી બાળા થઈ ત્યાં સુધી તેણે પોતાના પિતા વિના અન્ય કોઈ પણ માનવપ્રાણીનું દર્શન કરેલું ન હોવાથી વિશ્વમાં અન્ય કોઈ માનવપ્રાણી અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે નહિ એ તે જાણતી જ ન હોતી.

બાર વર્ષનો કાલાવધિ વીતી જવા પછી એક વાર બનાવ એવા બન્યો કે પ્રોસ્પેરોના કૃત્ત્વ સહોદર ઍન્ટોનિયો અને નેપ્સના રાજની નૌકાઓ તે બેટ પાસેથી નીકળી અને એ વાર્તા પોતાની કન્ડ્રનજીવિદ્યાના બળથી પ્રોસ્પેરોના જાણુવામાં આવતાં તેણે મહા-શક્તિશાળી ભદ્ર આત્મા એરિયલને બોલાવીને સમુદ્રમાં તૂફાનનું ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા આપી દીધી; પરંતુ તે સાથે એ સૂચના આપતાં પણ તે ન ભૂલ્યો કે: “ તારા ઉપજવેલા તૂફાનમાં સપડાઈને મારા શત્રુઓની નૌકાઓ ટૂટી ન જાય, તેઓ એક બીજાથી દૂર પડીને કિનારાપર આવી પડે છતાં તેમનામાંના એક પણ મનુષ્યના પ્રાણની હાનિ ન થાય અને તેમ છતાં તેમનામાંના પ્રત્યેક મનુષ્ય

એમ જ માને કે માત્ર તે જ તૂફાનમાંથી જીવે એવી ગયો છે અને અન્ય સર્વ મનુષ્યો મરી ગયા છે; આ સૂચનાને લક્ષમાં રાખીને જ તૂફાનને ઉપજાવજે.”

પ્રાસ્પેરોની આજ્ઞાનુસાર એરિયલે સમુદ્રમાં ભયંકર તૂફાન ઉપજાવી દીધું અને તે તૂફાનમાં સપડાયેલી નૌકાઓમાં રહેવાથી બચવાની આશા ન જણાઈ એટલે ઍન્ટોનિયો, નેપ્સનો રાજા, તેનો યુવરાજ ફર્દિનાન્દ તથા અન્ય જનો પોતપોતાના પ્રાણની રક્ષામાટે સમુદ્રમાં ફેદી પડ્યા અને એરિયલની વ્યવસ્થા પ્રમાણે બેટમાં એવાં જૂદાં જૂદાં સ્થાનોમાં નીકળ્યાં કે તેમનામાંનો પ્રત્યેક મનુષ્ય માત્ર પોતાને જ સંજીવન રહેલો અને અન્ય સર્વ જનોને મરી ગયેલા માનવા લાગ્યો. એરિયલદ્વારા ફર્દિનાન્દ અથવા નેપ્સનો રાજાના યુવરાજને પ્રાસ્પેરોએ પોતાપાસે બોલાવી લીધો. ત્યાં મિરેન્દા હાજર હોવાથી એ તરુણ અને અઝૌકિકરૂપમું ફર્દિનાન્દને જોતાં જ તેનો તેનામાં પ્રેમ બંધાયો અને મિરેન્દા એક અત્યંત લાવણ્યમયી લલના હોવાથી ફર્દિનાન્દ પણ તેનામાં આસક્ત થઈ ગયો. પ્રાસ્પેરોએ તેમના પ્રેમની પરીક્ષા કરવામાટે તેમને એકાંતમાં સંભાષણ કરવાનો પ્રસંગ આપ્યો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ યુવરાજને કેટલુંક પરિશ્રમયુક્ત કાર્ય સોંપ્યું; પરંતુ ફર્દિનાન્દને તે પરિશ્રમથી ક્ષાન્ત થતો જોઈને પ્રેમોન્માદિની મિરેન્દા પોતાના પિતાની અનુપસ્થિતિમાં તે કાર્ય પોતે જ કરવા લાગી. આ સર્વ પરિસ્થિતિને પ્રાસ્પેરો ગુપ્ત રહીને જોયા કરતો હતો એટલે જ્યારે તેમના પરસ્પર દૃઢ પ્રેમ વિશે તેનો નિશ્ચય થઈ ગયો અને તેમને તેણે ક્રીડાની સાથે પરણવામાટે વચનથી બંધાઈ ગયેલાં જોયાં એટલે પછી જો ઍન્ટોનિયો, નેપ્સનો રાજા, સ્વામિનિષ્ઠ ઝાન્નલો તથા અન્ય જનો તે બેટનાં ભિન્નભિન્ન સ્થાનોમાં પડ્યા હતા તેમને એરિયલદ્વારા પોતાના નિવાસથાનના આંગણમાં એકત્ર કરાવ્યા અને તેમને પોતાનો પરિચય કરાવીને ફર્દિનાન્દ તથા

મિરેન્દાના પરસ્પર પ્રેમ તથા લગ્નમાટેના વચનની કથા પણ કહી સંભળાવી. નેપ્લ્સના રાજ્યે પ્રૌસ્પેરોને પદ્મટ્ટ કરવાના કાર્યમાં તેના કૃતદ્ધ સહોદરને સહાયતા આપવાના પોતાના અપરાધમાટે પશ્ચાત્તાપ કરીને મિરેન્દાનો પોતાની સ્તુષા-પુત્રવધૂ-તરીકે આનન્દથી સ્વીકાર કર્યો અને પ્રૌસ્પેરોને તેનું રાજ્ય પાછું આપવાની ઈચ્છા દર્શાવી. પ્રૌસ્પેરોએ પોતાના પાપાત્મા બંધુને તેના ઘેર પાપની ઉદારતા પૂર્વક ક્ષમા આપી દીધી, જે આત્મિકતાને અન્યાર સૂચી પોતાના આશાધીન દાસ બનાવી રાખ્યા હતા તેમને પોતાની ઇન્દ્રજાલવિદ્યાની સત્તાથી મુક્ત કરી દીધા, પોતાના ઇન્દ્રજાલવિદ્યાવિષયક ગ્રંથોને ભૂમિના ગહન ગર્ભમાં સમાધિ આપી દીધો તેમ જ ઐન્દ્રજાલિક દંડને પણ ભૂસમાધિ આપી દીધો; કારણ કે, હવે એ ઇન્દ્રજાલ-વિદ્યાનો કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપયોગ કરવાની તેની ઈચ્છા નહોતી. સારાંશ કે, જેવી રીતે પોતાની ઇન્દ્રજાલવિદ્યાના બળથી પ્રૌસ્પેરોએ પોતાના ગયેલા રાજ્યને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું અને પોતાની રાજકુમારીને નેપ્લ્સના ભાવિ રાજની મહારાણીના પદ પર ચઢાવી દીધી હતી તેવી રીતે એટલે કે ફર્દિનાન્દ પ્રમાણે ભગવાનને ઇન્દ્ર-જાલમાં સપડાવી શકાય તેમ નથી એ તાત્પર્યને દર્શાવવામાટે જ શ્રી અરવિન્દ બાબુએ પ્રૌસ્પેરોના ઇન્દ્રજાલમાં સપડાયેલા ફર્દિનાન્દનું ઉદાહરણ આપેલું છે. આ કથાને વિસ્તાર પૂર્વક જાણવાની જે પાઠક તથા પાઠિકાઓની ઈચ્છા હોય તેમણે શેકસ્પીયરકૃત ‘ટેમ્પેસ્ટ’ નાટક કિંવા લેમ્કૃત “ટેલ્સ ફ્રોમ શેકસ્પીયર”-લેમ્સ ટેલ્સ-એમાંના કોઈ પણ એક પુસ્તકનું નિરીક્ષણ કરવું.

૨૧. ૨૧. ઠકેકુર નારાયણ વિસનજી કૃત

ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય અને ઇતિહાસ વિષયક ગ્રંથો

૧	શ્રી વિવેકાનન્દ વિચારમાળા : પ્રથમ પુષ્પ (દ્વિતીય આવૃત્તિ)	૪—૦—૦
૨	„ „ „ : દ્વિતીય પુષ્પ ...	૩—૦—૦
૩	„ „ „ : તૃતીય પુષ્પ ...	૩—૦—૦
૪	„ „ „ : ચતુર્થ પુષ્પ ...	૩—૦—૦
૫	„ „ „ : પંચમ પુષ્પ ...	૩—૦—૦
૬	„ „ „ : ષષ્ઠ પુષ્પ (છપાય છે)	૪—૦—૦
૭	શ્રી અરવિન્દ વિચારમાળા : પ્રથમ પુષ્પ: ધર્મવિચાર ...	૩-૧૪*-૦
૮	„ (છપાય છે) „ : દ્વિતીય પુષ્પ: વિશ્વવિચાર ...	૩-૧૪—૦
૯	જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા ... (મળતી નથી)...	૫—૦—૦
૧૦	અમૃતાનુભવતે અને હરિપાઠ ...	૨—૮—૦
૧૧	મૃગશીર્ષ અને વેદોમાં આર્યોનો ઉત્તરદ્યુવનિવાસ ...	૩—૦—૦
૧૨	શ્રી અમરલાલચરિત્ર (હિન્દી મૂળ અને ગુજરાત ગદ્ય અનુવાદ)	૩—૮—૦
૧૩	અનન્તાનુભૂતિ કિંવા અનન્ત જીવન...	૨-૧૨—૦
૧૪	નારાયણગદ્યગંગા : પ્રથમ તરંગ : સાહિત્ય અને ઇતિહાસ	૩—૮—૦
૧૫	„ „ : દ્વિતીય તરંગ: ઇતિહાસ અને સ્થલ નિર્દેશ	૪—૦—૦

મળવાનું ઠેકાણું : મહાદેવ રામચન્દ્ર જાગૃષ્ટે

ગ્રંથવિક્રેતા અને ગ્રંથપ્રકાશક

ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ : ••

* “ શ્રી અરવિન્દ વિચારમાળા ’નું મૂલ્ય અતઃપૂર્વનાં પ્રસિદ્ધિપત્રોમાં તથા પ્રસ્તુત ગ્રંથના પ્રથમ છપાઈ ગયેલા મુખપૃષ્ઠપર રૂ. ૩-૮-૦ છપાયેલું છે; પરંતુ અમારી ધારણા કરતાં એ ગ્રંથના કાગળ, કંપોઝિંગ, પ્રિન્ટિંગ, બાઈન્ડિંગ તથા ચિત્ર આદિમાં ધનનો વિરોધ વ્યય થવાથી તે મૂલ્યમાં ૭ આનાનો વધારો કરવામાં આવ્યો છે એટલે હવે એનું મૂલ્ય રૂ. ૩-૧૪-૦ સમજવાનું છે.

પ્રકાશક

